

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
HUMANITĀRĀ FAKULTĀTE

VALODA – 2019

*Valoda
dažādu kultūru
kontekstā*

XXIX Zinātnisko rakstu krājums
Proceedings of Scientific Readings XXIX

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
AKADĒMISKAIS APGĀDS „SAULE”

2019

VALODA – 2019. *Valoda dažādu kultūru kontekstā. XXIX Zinātnisko rakstu krājums.* Atb. red. S. Polkovņikova. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saulē”, 2019. 308 lpp.

Rakstu krājumā „**Valoda – 2019. Valoda dažādu kultūru kontekstā**” iekļauti Humanitārās fakultātes XXIX Zinātnisko lasījumu materiāli.

Krājumā publicēti raksti par latviešu, lietuviešu, krievu, angļu, vācu u. c. valodas dažādu līmeņu parādībām: diahroniskie, sinhroniskie un kontrastīvie pētījumi, tulkošanas, lingvokulturoloģiskie un sociolingvistiskie jautājumi.

Visi raksti tiek anonīmi recenzēti.

Atbildīgā redaktore

Svetlana Polkovņikova (Daugavpils Universitāte)

Redakcijas kolēģija

Varvara Dobrovoļska (Krievijas Federācijas Kultūras ministrijas Valsts krievu folkloras centrs)

Ina Druvieta (Latvijas Universitāte)

Jelena Goreļada (Vitebskas Valsts universitāte)

Zaiga Ikere (Daugavpils Universitāte)

Genovaite Kačuškiene (Šauļu Universitāte)

Jelena Koņicka (Viļņas Universitāte)

Jelizaveta Kostandi (Tartu Universitāte)

Anatolijs Kuzņecovs (Daugavpils Universitāte)

Regīna Kvašīte (Šauļu Universitāte)

Ilze Oļehnoviča (Daugavpils Universitāte)

Gaļina Sirica (Daugavpils Universitāte)

Vilma Šaudiņa (Daugavpils Universitāte)

Irina Visocka (Novosibirskas Valsts universitāte)

Literārie redaktori un korektori

S. Meškova (angļu val.), J. Butāne-Zarjuta (latviešu val.),

V. Šaudiņa (lietuviešu val.), G. Sirica (krievu val.), V. Taļerko (vācu val.)

Māksliniece: S. Kukle

Maketētājas: M. Stočka, V. Štotaka

Redakcijas adrese

Humanitārā fakultāte, Vienības ielā 13, Daugavpils, LV-5401, Latvija
e-pasts hf@du.lv

Kopš 2013. gada rakstu krājums „**Valoda. Valoda dažādu kultūru kontekstā**” iekļauts „EBSCO Publishing” Starptautiskajā humanitāro zinātņu resursu datubāzē (Humanities Source International Database).

LANGUAGE 2019. Language in Various Cultural Contexts. Proceedings of Scientific Readings XXIX. Ed. S. Polkovņikova. Daugavpils: Daugavpils University Academic Press “Saule”, 2019. 308 p.

“**Language 2019. Language in Various Cultural Contexts**” contains Proceedings of Scientific Readings of the Faculty of Humanities XXIX.

This selection is devoted to the phenomena of various levels in Latvian, Lithuanian, Russian, English, German etc. languages, and represents works in diachronic, synchronic and contrastive linguistics. It also includes the issues on the research carried out into lingvo-cultural and sociolinguistic fields.

The articles are evaluated by anonymous reviewers.

Editor

Svetlana Polkovņikova (Daugavpils University)

Editorial Board

Varvara Dobrovolskaya (State Center of
the Russian Folklore of the Ministry of Culture
of the Russian Federation)

Ina Druviete (Latvian University)

Alena Garagliad (Vitebsk State University)

Zaiga Ikere (Daugavpils University)

Genovaitė Kačiuškienė (Šiauliai University)

Jelena Konicka (Vilnius University)

Elizaveta Kostandi (Tartu University)

Anatoly Kuznecov (Daugavpils University)

Regina Kvašytė (Šiauliai University)

Ilze Oļehnoviča (Daugavpils University)

Gaļina Sirica (Daugavpils University)

Vilma Šaudiņa (Daugavpils University)

Irina Vysotskaya (Novosibirsk State University)

Editorial Address

Humanitārā fakultāte, Vienības ielā 13, Daugavpils, LV-5401, Latvia
e-mail hf@du.lv

Collection of scientific articles “**Language. Language in Various Cultural Contexts**” is indexed in “EBSCO Publishing” Humanities Source International Database since 2013.

Saturs / Contents

DIAHRONIJA UN AREĀLIE PĒTĪJUMI

Laimutė BUČIENĖ. Sudėtinio sakinio skyrybos dėsningumai XIX amžiaus vidurio lietuvių rašomojoje kalboje (Complex Sentence Punctuation Patterns in the Lithuanian Written Language of the Mid-19 th Century)	9
Brigita BUŠMANE. Vārdi <i>aizdars, aizlejs, pavalgs, piekuods..</i> latviešu valodā (Words <i>aizdars, aizlejs, pavalgs, piekuods..</i> in Latvian)	16
Regina RINKAUSKIENĖ. XIX amžiaus raštų rytų aukštaičių patarme prieveiksmio ypatybės (Peculiarities of the Adverb in the Nineteenth-Century Texts Written in the Eastern Aukštaitian Sub-Dialect)	23
Elga SKRŪZMANE. Skats uz Georga Mancela „Postillas” <i>dienu</i> frazeoloģiskā aspektā (View on the Lexeme <i>diena</i> ‘day’ in the “Postill” by G. Manzel: The Phraseological Aspect)	28
Anna STAFECKA. Izloksne un rakstu valodas tradīcija latgaliešu pirmajā avīzē „Gaisma” (Dialect and Tradition of Written Language in the First Latgalian Newspaper “Gaisma”)	35

KONTRASTĪVIE PĒTĪJUMI UN TULKŌŠANAS JAUTĀJUMI

Александра ДЕЦИ. Итальянские культуремы в интернет-дискурсе русскоязычных жителей Италии (Italian Culturemes in the Internet Discourse of Russian Speakers Living in Italy)	41
Guntars DREIJERS. Laikmeta zīmes Šarla Bodlēra paskvilu iespējamās tulkojumās (FR – LV) (Reflections of the Epoch in the Potential Translations of Charles Baudelaire’s Squibs (FR – LV))	47
Dace LIEPIŅA. Latvian Equivalents for Terms Designating Areas of Law: Conflict of Prescription and Practice (Tiesību jomas apzīmējošo terminu atbilstes latviešu valodā: preskripcijas un prakses konflikts)	56
Tatjana SMIRNOVA, Larisa ILINSKA, Marina PLATONOVA. Translation of Gender-Marked Vocabulary (Dzimuma aspekts tulkošanā)	61
Silga SVIĶE. Tulkotā speciālā literatūra: Heinrihs Kavals un viņa darbs „Dieva radījumi pasaulē” (Translated Special Literature: Heinrich Kaval and his Book “Dieva radījumi pasaulē” (“God’s Creatures in the World”))	70
Viorika ŠESTAKOVA, Virginija STANKEVIČIENĖ, Daiva ZAVISTANAVIČIENĖ. Comparative Analysis of English and Lithuanian Terms of Economics Denoting Action Results (Veiksmų pavadinimus nusakančių anglų ir lietuvių ekonomikos terminų gretinamoji analizė)	76
Dzintra ŠULCE. Citvalodu īpašvārdu atveides tendences latviešu valodā (Trends of Rendering Foreign Proper Nouns in Latvian)	82

Māra VALPĒTERE. Emocionāli ekspresīvās leksikas tulkošanas problēmas: norvēģu rakstnieces S. Petešenas romāns „Burbulis” latviešu valodā (Translation Problems of Emotionally Coloured Lexis: The Novel “Bobla” by Norwegian Writer S. Pettersen in Latvian)	89
Daiva ZAVISTANAVIČIENĒ, Virginija STANKEVIČIENĒ, Viorika ŠESTAKOVA. Differences and Similarities of Lithuanian and English Terms of Economics (Lietuviškų ir angliškų ekonomikos terminų skirtybės ir bendrybės)	95

SINHRONIJA: FONĒTISKAIS UN GRAMATISKAIS ASPEKTS

Екатерина БАТРАКОВА. Вставные конструкции в интернет-коммуникации: структурные и функционально-семантические характеристики (Parenthetical Constructions in the Internet Communication: Structural and Functional-Semantic Properties)	103
Анатолий КУЗНЕЦОВ. Где кончается сказуемое (Where Does the Predicate End)	111
Anna VULĀNE. Gramatisko kategoriju raksturojums latgaliešu rakstu valodas pirmajās 20. gadsimta sākuma gramatikās: terminoloģiskais aspekts (Description of Grammatical Categories in the First Early Twentieth-Century Latgalian Grammars: Terminological Aspect)	116

SINHRONIJA: LINGVOKOGNITĪVAIS, LINGVOKULTUROLOĢISKAIS UN SOCIOLINGVISTISKAIS ASPEKTS

Ирина ДИМАНТЕ. Деловая коммуникация: стереотипы речевого поведения (Speech Stereotypes in Business Communication)	128
Oksana IVANOVA. Characteristics of LSP Text: Metaphoric Meaning Extension (VSM teksta raksturojums: metaforiskās nozīmes paplašināšana)	138
Елизавета КОСТАНДИ. Типовой дискурс диаспоры: пространственная локализация (Typological Diasporic Discourse: Spatial Localization)	144
Regīna KVAŠĪTE. Par Latviju enciklopēdijā <i>Visuotinė lietuvių enciklopedija</i> (About Latvia in the Encyclopedia <i>Visuotinė lietuvių enciklopedija</i>)	150
Linda LAUZE. Lingvistiskā attieksme pret svešinieku uzrunas lietojumā (Linguistic Attitude Towards a Stranger in the Use of Address)	162
Светлана ЛЯСОВИЧ. Прецедентные единицы в поэзии Владимира Короткевича (Precedent Units in the Poetry of Vladimir Karatkevich)	168
Līga ROMĀNE-KALNIŅA. The Use of Metaphors to Represent National Identity in the Speeches of the Presidents of the Baltic States (Nacionālo identitāti atspoguļojošu metaforu lietojums Baltijas valstu prezidentu runās)	175

Edita VALIULIENĖ. The Hot-Tempered and Cool-Headed: Temperature Metaphors in the Domain of Emotions and Human Temperament (Karštakošiškumas ir šaltas protas anglų kalboje: temperatūros metaforos emocijų ir temperamento srityje)	186
--	-----

SINHRONIJA: LEKSISKAIS, SEMANTISKAIS UN STILISTISKAIS ASPEKTS

Vilija CELIEŠIENĖ. Elektroninio diskurso kalbos etiketo vartoseną ir raišką (Usage and Expression of Speech Etiquette in Electronic Discourse)	192
Rūta KAZLAUSKAITĖ. Plaukai Dainos Opolskaitės romane „Ir vieną kartą, Riči“ (Hair in the Novel by Daina Opolskaitė „Ir vieną kartą, Riči“)	199
Irena KRUOPIENĖ, Genovaitė KAČIUŠKIENĖ. Lietuvių kalbos rašyba: jos ypatumai tarpukario Lietuvos laikraščiuose „Mūsų Rytojus“ (1931–1932 metai) (Spelling of the Lithuanian Language: The Peculiarities in the Lithuanian Interwar Newspaper <i>Mūsų Rytojus</i> (1931–1932))	209
Dite LIEPA. Ar valodu un nacionālo identitāti saistīto jautājumu atspoguļojums Latvijas simtgadei veltītajās publikācijās (Reflection of Language and National Identity Related Issues in Mass Media Publications Dedicated to the Centenary of Latvia)	216
Irina LIKUMOVICHA. Towards a Referential Perspective on the Pronoun in Architectural Discourse (К вопросу о референциальном подходе к местоимениям в архитектурном дискурсе)	223
Ilgā MIGLA. Vārdu nozīmju maiņa: vārdnīcas un prakse (Changing the Meaning of the Words: The Dictionary Case and Practice)	229
Anita NAČISČIONE. Jaunrade Šekspīra frazeoloģisko vienību lietojumā (Creativity in Shakespeare's Use of Phraseological Units)	235
Svetlana POLKOVNIKOVA. Valodnieku recenzijas par promocijas darbiem: lingvistiskais un pragmatiskais aspekts (Reviews of Linguists on Doctoral Theses: The Linguistic and Pragmatic Aspects)	245
Галина СЫРИЦА. Эвфония во фразеологии: коннотативный аспект (Euphony in Idioms: The Connotative Aspect)	252
Solveiga SUŠINSKIENĖ. Lexical Cohesive Devices in Popular Science Texts (Лексические способы связности в научно-популярных текстах)	257
Ilze ŠTRAUSA. Ieskats skolēnu personvārdos (A Look at School Learners' Given Names)	266
Jurga TRIMONYTĖ-BIKELIENĖ. Lietuvių liaudies dainų kvazileksinių refrenų ypatumai (Quasi-Lexical Refrains in Lithuanian Folksongs)	274
Jolanta VASKELIENĖ. Naujadarų funkcionavimas Birutės Jonuškaitės kūrinuose (Functioning of Neologisms in the Fiction by Birutė Jonuškaitė)	281

VĀCBALTU TEKSTI: LINGVISTISKAIS UN POĒTISKAIS ASPEKTS

Juris KASTIŅŠ. Sprache und Bild im letzten Buch von Günter Grass (Language and Image in Günter Grass' Last Book)	292
Ivars OREHOVS. Der baltische „Lebensraum“ in der künstlerischen Sprache der jugendlichen Schilderung und im autobiografischen Gedächtnis – in Prosa-Fragmenten von Werner Bergengruen (Public Environment in the Baltics in the Poetic Language of Youth Depiction and Autobiographical Memory in Prose Fragments by Werner Bergengruen)	297
Gunta OŠENIECE, Laila NIEDRE. Vācietība bez valodas. Būt vai nebūt (Germans without the Language. To Be or Not to Be)	303

Laimutė BUČIENĖ
(Vytauto Didžiojo universitetas)

Sudėtinio sakinio skyrybos dėsningumai XIX amžiaus vidurio lietuvių rašomojoje kalboje

Summary

Complex Sentence Punctuation Patterns in the Lithuanian Written Language of the Mid-19th Century

The article addresses the peculiarities and tendencies of complex sentence punctuation in the Lithuanian texts of the mid-19th century. To summarise the research, it can be concluded that in the written language of the period under analysis (works by Henrikas Balevičius, Kazimieras Michnevičius-Mikėnas, Mikalojus Akelaitis, Juozas Silvestras Dovydaitis, and Motiejus Valančius) most variation occurs in the punctuation of predicate components linked by subordination. The punctuation of components linked by coordination in a complex sentence is far more systematic. In the texts under analysis, the punctuation of asyndetic components of a complex sentence is rather consistent. In this case various punctuation marks (comma, colon, dash, semicolon) are used to reveal the semantic nuances of asyndetic components.

Concerning the frequency of usage of punctuation marks, it should be said that comma is the most common mark of punctuation of components in a complex sentence and performs most of the functions. However, the sphere of usage of other punctuation marks is expanding as well. A certain comma-semicolon, comma-dash, and dash-colon competition can be observed in identical cases of punctuation.

Key words: 19th century Lithuanian texts, punctuation, complex sentence, subordinate sentence, coordinate sentence, asyndetic sentence

*

1. Įvadinės pastabos

Lietuvių kalbos skyryba susiformavo istoriškai ir yra saistoma tradicijos. Dabartinė mūsų skyrybą – tai kelių skyrybos sistemų sąveikos turinys (jai darė įtakos lenkų, vokiečių, lotynų, rusų, prancūzų ir kitų kalbų skyrybos) [Ulvydas: 1963, 7]. Manoma, kad skyrybos sistema klostėsi lėčiau nei rašybos, joje būta ir daugiau svyravimų bei nevienodumų [Pupkis 2005: 235; Valskys 2014: 159]. Lietuvių kalbos skyrybos dėsnių formavimasis pradėtas ne XX a. pirmaisiais dešimtmečiais, o XVIII a. ir net gerokai anksčiau – nuo pirmųjų lietuvių raštijos paminklų. Jau tuo metu ryškėjo lietuvių kalbos skyrybos branduolys, tam tikri skyrybos ženklų vartojimo įpročiai, kurie ne vienu atveju tapo kodifikuota norma. Mūsų skyrybą galutinai kodifikavo Jonas Jablonskis 1922 m. „Lietuvių kalbos gramatikoje“¹.

Lietuvių skyrybos norminimo raida atspindi istorinę rašto kalbos raidą ir realiosios vartosenos polinkius [Abaravičius 2002: 8, 58, 63]. Lietuvių kalbos skyrybos raidos

¹ Jono Jablonskio „Lietuvių kalbos gramatikos“ šeši paskutiniai knygos puslapiai (skyrelis pavadinamas bendra antrašte „Skiriamieji ženklai“) skirti skyrybos sistemai nušviesti. Daugelis skiriamųjų ženklų vartojimo atvejų nusakomi remiantis gramatiniu principu [Jablonskis 1922: 270–276].

faktai ir reiškianiai išsamiau netirti, neapibendrinti. Žinoma, yra pavienių skyrybos raidos duomenų apie XVI–XVIII a. skyrybos formavimąsi ir plėtojimosi tendencijas [Palionis 1995: 35; Vasiliauskienė 2008: 62, 65]. Sisteminiai lietuvių kalbos skyrybos istorijos tyrimai, pagrįsti kiekybiniais duomenimis, padeda tiksliau užčiuopti skyrybos sistemos radimosi, kitimo požymius, ištirti lietuvių bendrinės kalbos skyrybos pamatus. Viena iš paskatų nuodugniau analizuoti XIX a. raštų skyrybą buvo tai, kad neturime jokių duomenų, kaip buvo vartojami skyrybos ženklai šio laikotarpio tekstuose². Tyrimo duomenys gali būti pravartūs detaliau aptariant kitus skyrybos plėtotės etapus.

Šio tyrimo objektas – XIX a. vidurio lietuvių raštijos sudėtinųjų sakinių skyryba. Analizuojami penkių aptariamojo laikotarpio autorių didaktinio ir religinio pobūdžio tekstai: Henriko Balevičiaus *Kielawiedis* (1857), Kazimiero Michnevičiaus-Mikėno *Szwentas Izydorius artojas* (1859), Mikalojaus Akelaičio *Kwestorius po Lietuwa wažinedamas žmonis bemokinąsis* (1860), Juozo Silvestro Dovydaičio *Sziauleniszksis senelis* (pirma dalis, 1863) ir Motiejaus Valančiaus *Wajku kningiele su abrozdelejs: su abrozdelejs* (1868). Henriko Balevičiaus ir Kazimiero Michnevičiaus-Mikėno veikalai nėra originalūs, o versti iš lenkų kalbos. Kiekybiniai duomenys remiasi 2765 sudėtinio sakinio skyrybos atvejų analize.

Tyrimo tikslas yra aptarti XIX a. vidurio lietuvių raštijoje vyračiusius sudėtinio sakinio skyrybos ypatumus ir polinkius. Tikslui įgyvendinti pasirinktas aprašomasis analitinis metodas, o tyrimo rezultatams apibendrinti naudoti lyginamasis ir kiekybinis metodai.

2. Sudėtinio sakinio skyrybos atvejų analizė

2.1. Prijungiamieji predikatiniai dėmenys

Analizės rezultatai leidžia teigti, kad prijungiamųjų predikatinųjų dėmenų skyryba nėra dėsningas, reguliarus reiškinys, nors ir matyti didesnis polinkis juos skirti. Dažniausia šalutiniai dėmenys atskiriami ar išskiriami kableliais (skyrimo atvejai keturiuose iš penkių tirtų šaltinių sudaro didesnę dalį visų prijungiamųjų dėmenų skyrybos atvejų: J. S. Dovydaičio tekste skiriama 65 proc., H. Balevičiaus – 80 proc., K. Michnevičiaus-Mikėno – 85 proc., o M. Akelaičio – net 90 proc. visų šalutinių dėmenų), pvz.:

Ant gała liga suspaustas atgula ant pataka: sutina jam gerkle, kure rije užginta arielka, užjeme jen tajp, jog žodžia ajszkej pasakitie ne galeje (Dovyd 8). *Pakeliuj užważewo in wieną sodžiu, kur usztiko kriksztynas* (Akel 33). *Ponas Jezus su wisum acidode ant wales Tiewa dungiszka, a tu kogi esmi, idant waley Diewa prieszintumieys?* (Balev 39). *Kas su Diėwu, su tuo ir Diėwas* (Michnev 76).

Daug rečiau šalutiniai dėmenys neskiriami arba skiriami iš vienos pusės. Tik M. Valančiaus raštuose šalutinių dėmenų neskrymas sudaro didesnę dalį (60 proc.) visų šalutinių dėmenų skyrybos atvejų, pvz.:

Atmini kajp szalta buwa žiema (Val 17). *Kolaj pedus in mandelius sustatie ir žwajgždeles užtekejo* (Akel 61). *Ziuriek keyp ant Pona Jezusa Zidey łac*

² Jau aptarti XIX a. vidurio lietuviškų raštų vientisinio sakinio skyrybos ypatumai [Bučienė 2012: 198–205; Bučienė 2018: 20–29].

unt latrious mieties, sugawa, ir nugriawi ant ziemes uztika, niemilaszirdingau tussie, ir wirzieje (Balev 45). <...> *žinoja jog Dievas ne prisakia kad mes wieni kittus suditumem, bet kad sawi miletumem* (Michnev 37).

Išnagrinėti neskiriamų atvejų pavyzdžiai rodo, kad autoriai nenuosekliai skiria tam tikrais jungtukais ir jungiamaisiais žodžiais sujungtus šalutinius dėmenis. Pastebėta, kad J. S. Dovydaičio apysakoje 50 proc. neskiriamų šalutinių prijungiamųjų dėmenų sudaro dėmenys su jungtukais *kad* ir *jog*. Nenustatyta, kad šalutinių dėmenų skyrimui ar neskylimui turėtų įtakos jų vieta sakinyje.

Pasakytina, kad šalutinių dėmenų skyrybos situacijose beveik nebūdinga skirtukų sinonimika. Tik retais atvejais kablelio poziciją užima kabliataškis, dvitaškis ar brūkšnis, pvz.:

Jejgi Diewalis duod szilimą ir litus, jejgi dalejd užderieti jawams ir mamis majtęn; argi neprider pasakiti Jam bęn rita ir wakara acziu? (Val 19). *Nedarikiet to: nes ir wajkus iszmokisti wogti ir qnt suda Wieszpatis Diewa atsakisti* (Val 76). <...> *ir tajp dirbdamas labjaus žmones unt sau pritraukdawa – ba katra su maloni ne patajsisi, tuo ir su pagalu ne atwersi* (Michnev 58).

Dabartinės skyrybos normos reglamentuoja, kad prijungiamieji predikatiniai dėmenys paprastai skiriami kableliu, retai – brūkšniu, kai yra ekspresinė intonacija, netikėtas, svarbus minties posūkis [PPST 2006: 6].

2.2. Sujungiamieji predikatiniai dėmenys

Iš tyrimo paaiškėjo, kad jau egzistavo tam tikra sujungiamuoju ryšiu sujungtų predikatinų dėmenų skyrybos sistema. Šių dėmenų skyryba nėra atsitiktinė, o gana dėsninga. Matomas polinkis neatskirti (a) sudedamojo sujungimo dėmenų, sujungtų pavieniu jungtuku *ir*. Šis skyrybos būdas dominuoja M. Akelaičio (61 proc.) ir J. S. Dovydaičio tekstuose (81 proc.). Šiek tiek dažniau šie dėmenys atskiriami M. Valančiaus, H. Balevičiaus ir K. Michnevičiaus-Mikėno veikaluose (b), pvz.:

- a) *Bet wisi ginies ir norint du wiriszkej iszrauda net jems ausis paraudonawa, dienok ginies ling paskutinos* (Dovyd 20). <...> *jie pajeme mano nasztą ir likau pakeleja, laukdamas kolaj man grumbas parejs* <...> (Akel 191).
- b) *Wiena ju buwa szirdis, ir duma wiena* (Balev 44). *Tajp dare Izydorius, ir tajp kiekwienas doras žmugus turi dariti* (Michnev 57).

Pasirenkamoji sudedamojo sujungimo dėmenų skyryba nurodoma ir dabar patvirtintose taisyklėse [PPST 2006: 6–7], nors seniau jas skirti buvo privaloma [LKRП 1943: 41; LKRŽ 1948: 34; Balkevičius 1963: 308].

Priešinamojo ar paremiamojo sujungimo dėmenys paprastai skiriami kableliais (a). Pasitaiko tik pavieniai atvejai (M. Valančiaus nagrinėjamame tekste 35 proc. sudaro neskyrimo atvejai), kai tokiu būdu sujungti sudėtinio sakinio predikatiniai dėmenys neskiriami (b), pvz.:

- a) *Ilgu buwo Jonuj guletie be darbo, o senis nepaweliko jam skajtytie knygas, kad wel ji neapimtu koksaj glumas* (Akel 18). *Jezus meldzies azu tawi kaltiniku, a keypgi tu meldies ant Wieszpatis?* (Balev 33). <...> *jug tu nekietinaj niekumet kiszties i rejkalus mana, todiet nugis griszsk pri tiewu tawa* <...> (Val 854).

- b) *Mes siejem o Diewalis augiņ; todieļ rejķ Ji mileti* (Val 1146). *Ape korone Diewa ant pijoku galeczion daug apsakitie bet man regies tarp jusu niera jau pijoku* (Dovyd 19).

Kiekybiniai duomenys rodo, kad kartojamaisiais jungtukais sujungtų predikatinų dėmenų skyryba stokoja vienodumo, nereguliari. Jų skyryba dar dvejopa: atskiriami kableliais (a) arba neskiriami (b) (skyrimo ar neskirimio atvejai maždaug pasiskirsto apylygiai visuose tirtuose šaltiniuose), pvz.:

- a) *Ir twirtybę Tawo bajsū darbu pasakos, ir galybę Tawo apsakines* (Akel 11). *Dar tare Jonas pirszluj mēsk idant Magdele atejtu i namus mana; nej diena nej nakti, nej plika nej apsidariusi* (Val 822).
- b) *<...> bet jau buwa po cziesa, jau ir lezuwis mezigies ir kripa jau ejdams* (Dovyd 261). *Ne tajp taj dirba Izydorius, ir delta Diewas ir žmones ij mileja ir geraj su suo jam buwa* (Michnev 25).

Skiriant sujungiamuosius sudėtinio sakinio dėmenis, pastebėta labai nedaug skirtų sinonimijos apraiškų. Variantiška kablelio ir brūkšnio (a), kablelio ir kabliataškio (b) kablelio ir dvitaškio (c) vartoseną būdinga tada, kai predikatinis dėmenis jungia sudedamasis jungtukas *ir*, priešinamieji ir paremiamieji jungtukai, pvz.:

- a) *Žinau tuo geraj – bet dungus ira ažumokieimas, a mokestu niekas rejka-lauti ne gali, kas ne ažudirbs* (Michnev 8).
- b) *Wiraj iszmintingi taj suprant ir ju nekuszę; bet wajkaj ir pusprotej to neiszmama* (Val 43). *Mikie par sawa masinimus tape wisęms apsukuo žinomas; todieļ nieks jau anam nebtikieje* (Val 244).
- c) *<...> regieg sudu nietieysingu, ir dekretu unt niekalta Pona Jezusa: ir tu ar ja niesudii, kad artimus tawa sparcziej passudii arba apikalbi* (Balev 66).

2.3. Bejungtukiai predikatiniai dėmenys

Turima medžiaga rodo, kad jau yra susiformavusi tradicija skirti bejungtukius sudėtinio sakinio dėmenis. Jų skyryba įvairiausia: sakinio dėmenys skiriami ne tik kableliu, bet ir brūkšniu, dvitaškiu, kabliataškiu³. Šiuo atveju pakankamai plati kitų skyrybos ženklų vartojimo sfera. Akcentuotina, kad skyrybos ženklo pasirinkimas priklauso nuo predikatinų dėmenų semantinių santykių.

Išskaičiuojamieji (a) ir gretinamieji (priešinamieji) (b) dėmenys dažniausiai atskiriami kableliu, pvz.:

- a) *Gražus buwo oras, saulele dienajo, wejalis kada ne kad pustere auszidas gędrą* (Akel 13). *Nieacikiels niezbazni ant suda wagul psalmistas, niey griesznikey draugien tieysingu, nusgusk ta suda, ta nupolima, a poľunt dabar priesz Jezusu aciduksek <...>* (Balev 130).
- b) *Tuo tarpu kaipo wajkaj nor atrasti kningosi dajktus ir kitęms pasakotinus, nerazdamis kartajs neb gieb nie mokities* (Val 2). *<...> szwentas buwa juo gyvenimas, swentas ija ir smertis* (Michnev 70).

³ Dabartinės skyrybos normose nurodoma, kad griežtos ribos tarp vienokiais ar kitokiais ženklais skiriamų dėmenų nėra, tik polinkiai [PPST 2006: 7–8].

Kai bejungtukiai predikatiniai dėmenys susieti aiškinamuoju santykiu, dažniau rašomas dvitaškis, pvz.:

<...> argi Kristusa Ponas nemokina mus: Nesirupikite ką valgisitė paukszcziaj nej seje nej walo jawus o Tewas dangiszkasis betgi juos majtina (Akel 38). Tris jo seseris jau pilnas mergielis taj iszgirduses: wiena grobe szluotą ir szlawe trobą, qntra gahų sau szukawa, trete iszokusii kamarą su gieresni striupki apsiwilka (Val 215).

Prieš apibendrinamąjį sudėtinio sakinio dėmenį būdinga dėti brūkšnį, pvz.:

Ir su menuliu tejpas dedasi – tada turime prieszpilni, arba pirmąją dali (Akel 5). <...> gaspadinia mergu, a merga gaspadini kiekia, kaloja, bjaurejs žodžiejs wadina – wieni kittus tukstuncziam welniu ataduoda <...> (Michnev 33).

Priežastiniai dėmenų santykiai rodomi dvitaškiu (a) ar brūkšniu (b), pvz.:

- a) *Ant gala liga suspaustas atgula ant patala: sutina jam gerkle, kure rije užginta arielka <...> (Dovyd 8). Dewinetuj metu praslinkus sena poni isirga: Ludwi užwis jos priwejezieje, par kiauras naktis nemiegodąma siedieje pri jos lowas <...> (Val 1091).*
- b) *Asz asmi kunigas – turi manęs klausytie (Akel 172). <...> malde ira dwa-siszkas patiekas priezastcziu – Ponas Jezus nuludis, nierimste, guste, a zmogus iz marna daykta linksmine <...> (Balev 36).*

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad skyrybos ženklų sinonimika labiausiai išryškėja skiriant bejungtukius sudėtinio sakinio dėmenis. Dvitaškio ir brūkšnio, dvitaškio ir kablelio, kablelio ir kabliataškio kaip sinonimiškų ženklų vartojimas dažniausiai pastebimas tarp bejungtukių predikatinį dėmenų, kurie susieti priežastiniais dėmenų santykiais (a), aiškinamaisiais (b) ir išskaičiuojamaisiais bei gretinamaisiais (priešinamaisiais) (c) santykiais, pvz.:

- a) *Duosiu tau pawejkshu: kuo dara gera gaspadinia, kad pawasari darži dirbti pradeda? (Michnev 7). Bet wisi ju silimaj unt nieka iszeja – Izydorius nesidawe apsiwilti žinodamas, kad te perkalbeimaj ira kajp žabungaj <...> (Michnev 28).*
- b) *Wiena karta smmdita mergiele atnesze i trobą jereli: wajkaj tujaus pri jo szoka pradieje glostiti ir wadioti (Val 1161). Motina qmžinatils dar buwa diewobajmingiesne, kažina dielko anuodu Wieszpats tejp wejkiej atjemies, matiti kad Jam buwa maloniu (Val 1077).*
- c) *Buwo jau pawakare, kwestorius ketino toliaus kelautie, bet sweteliaj suszuko <...> (Akel 43). Wajkiukas atnesze dalgi; Juras ją insitajęs greta su szejmyną stojo in knopa (Akel 58).*

Labai retai pasitaiko atvejų, kai bejungtukiai sudėtinio sakinio dėmenys neskiriami (neskyrimo atvejų rasta tik J. S. Dovydaičio tekste), pvz.:

Tojaus sujeme ji bajme net jo wisi kaulaj sudrebeje <...> (Dovyd 384). Atsi-grežes žiur wisas wežimas beliepsnojas (Dovyd 36).

Atliktas sudėtinio sakinio skyrybos tyrimas atskleidė, kad analizuojamuose XIX a. vidurio tekstuose susipina ir gramatinė, ir prasminė, ir intonacinė skyryba. Apskritai šie trys skyrybos principai veikia išvien. Neretai neatskirsi, kurio poveikis didesnis ar mažesnis. Skyrybos ženklai jau pakankamai aiškiai rodo sudėtinio sakinio predikatinių dėmenų tarpusavio santykius, leidžia greičiau suvokti sakinio prasmę, jo ritmiką, intonacijos kaitą.

3. Išvados

Iš aptartos medžiagos matyti, kad XIX a. vidurio rašomojoje kalboje daugiausia įvairuoja prijungiamuoju ryšiu sujungtų predikatinių dėmenų skyryba. Sudėtinio sakinio sujungiamųjų dėmenų skyryba gerokai sistemiškesnė. Tiriamų autorių raštuose gana nuosekliai skiriami bejungtukiai sudėtinio sakinio dėmenys. Šiuo atveju įvairūs skyrybos ženklai išnaudojami bejungtukių dėmenų semantiniams niuansams atskleisti.

Kalbant apie skyrybos ženklų dažnį, reikia pasakyti, kad dominuojantis sudėtinio sakinio dėmenų skirtukas – kablelis. Kablelis atlieka daugiausiai funkcijų. Vis dėlto plečiasi ir kitų skyrybos ženklų vartosenos sfera. Pastebima šiokia tokia kablelio ir kabliataškio, kablelio ir brūkšnio, kablelio ir dvitaškio, brūkšnio ir dvitaškio konkurencija esant tam pačiam skyrybos atvejui.

Dažniausiai sudėtinio sakinio skyryba remiama sakinio sintaksine struktūra ir prasme. Kai kuriais atvejais skyrybos ženklai (ypač brūkšnys ir kabliataškis) motyvuoti ir sakinio intonacijos.

To meto rašto praktika rodo, kad sudėtinių sakinių dėmenys skiriami arba neskiriami palyginti dėsningai, jau matoma kodifikacijos apraiškų (neretai skyryba labai dabartiška), nors dar būta ir nenuoseklumų.

LITERATŪRA

- Abaravičius, J. *Skyrybos stilistika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002. 287 p.
- Balkevičius, J. *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Valstybinė politinės mokslinės literatūros leidykla, 1963. 479 p.
- Bučienė, L. Vientisinio sakinio skiriamųjų ženklų vartojimas XIX a. vidurio lietuviškuose raštuose: viena rūšis ir aiškinamosios sakinio dalys. *Lituanistica*, t. 58, nr. 2 (88). Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, 2012, pp. 198–205.
- Bučienė, L. Vientisinio sakinio skiriamųjų ženklų vartojimas XIX a. vidurio lietuviškuose raštuose: pažyminiai ir išplėstinės aplinkybės. *Kalba ir kontekstai*, t. 8 (1). Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2018, pp. 20–29.
- Jablonskis, J. *Lietuvių kalbos gramatika: etimologija: vid. mokslo įstaigoms*. Kaunas; Vilnius: „Švyturio“ b-vė, 1922. 280 p.
- LKRP – Salys, A., Skardžius, Pr. *Lietuvių kalbos rašybos pagrindai*. Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1943. 389 p.
- LKRŽ – Gasparavičius, K., Grigas, N. *Lietuvių kalbos rašybos žodynas*. Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1948. 438 p.
- Palionis, J. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. 335 p.

PPST – *Privalomosios ir pasirenkamosios skyrybos taisyklės*. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2006 m. rugsėjo 28 d. nutarimai Nr. N-2 (103) ir Nr. N-3 (104). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006. 21 p.

Pupkis, A. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2005. 415 p.

Ulydas, K. Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos skyrybos principai. *Kalbos kultūra*, nr. 5. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1963, pp. 3–16.

Valskys, V. Iš lietuvių skyrybos norminimo istorijos. *Martynui Mažvydui atminti: raštijos raida ir XXI amžiaus iššūkiai*. Vilnius: UAB „Baltijos kopija“, 2014, pp. 154–161.

Vasiliauskienė, V. *Lietuvių kalbos žodžių tvarka XVI–XIX a. Atributinės frazės*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. 322 p.

ŠALTINIAI

Akel – Akelaitis, M. *Kwestorius po Lietuwa wazinedamas žmonis bemokinqsis*. Wilniuja: spaustuweja A. H. Kirkora, 1860. 62 p.

Balev – Balevičius, H. *Kielawiedis*. Wilniuy: spaustuwiey J. Zawadzka, 1857. 72 p. Dovyd – Dovydaitis, J. S. *Sziauleniszkis senelis*. Pirma dalis. Wilniuja: spaustuweja J. Zawadzka, 1863. 61 p.

Michnev – Michnevičius-Mikėnas, K. *Szwentas Izydorius artojas*. Wilno: drukarnia A. Marciniowska, 1859. 84 p.

Val – Valančius, M. *Wajku kningiele su abrozdelejs: su abrozdelejs*. Tilžej, 1868. 100 p.

Vārdi *aizdars*, *aizlejs*, *pavalgs*, *piekuods*.. latviešu valodā¹

Summary

Words *aizdars*, *aizlejs*, *pavalgs*, *piekuods*.. in Latvian

Fats belong to nourishment as an important component of the material culture and provide essential evidence of popular subsistence and material conditions.

The article comprises concise information about the names of fats attested in Latvian from the historical, areal, word-formation, semantic, and etymological viewpoint.

Beside words *aizdars* and *pavalgs* meaning 'fats garnish (to a dish)' occurring in both Standard Latvian and sub-dialects, many other designations, e.g. *aizlejs*, *pakuods*, *piekuods*, have been recorded in sub-dialects in a narrower or broader area. Words *aizdars*, *pavalgs*, *aizlejs*, *pakuods* have been mentioned in dictionaries already since the 18th–19th century. Most of these words are inherited, with prevalent prefixed derivatives from verb stems.

From the semantic viewpoint, sub-dialectal materials often reveal semantic shades as well as extension of semantics.

Key words: *vocabulary, regional sub-dialect, word-formation, distribution, origin, semantics*

*

Aizdars resp. *pavalgs* pieder pie materiālās kultūras nozīmīgas sastāvdaļas – uztura – un līdz ar tā nosaukumiem ir būtisks avots etnogrāfijā tautas iztikas, arī materiālo apstākļu izpētē.

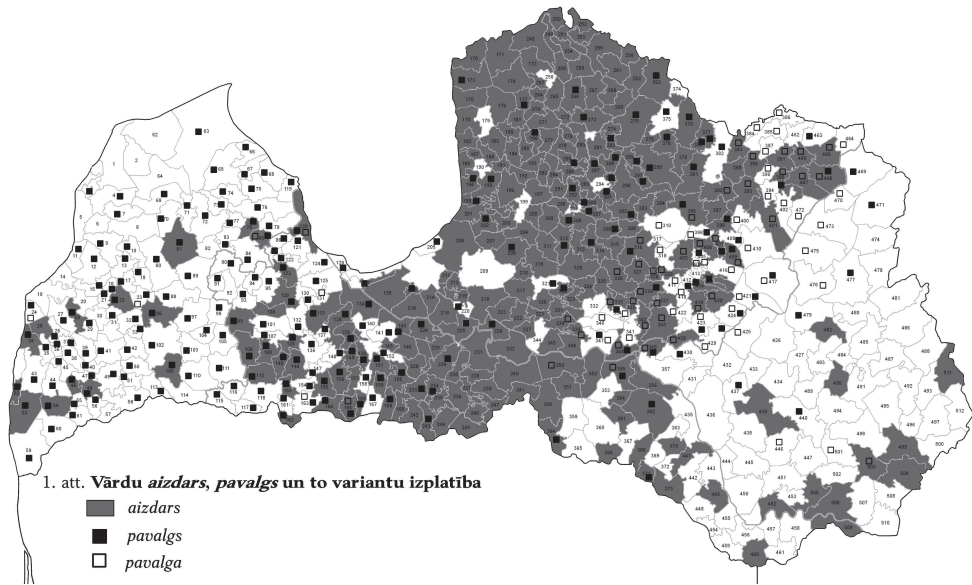
Mūsdienu latviešu literārajā valodā par sinonīmiem tiek atzīti vārdi *aizdars* un *pavalgs* 'taukvielu piedeva (ēdienam)' [sk., piem., LLVV I: 57, VI: 544]. Tie ir izplatīti izloksnēs, kur sastopami arī citi šās reālijas apzīmējumi.

Rakstā ir ietvertas īsas ziņas par *aizdara* nosaukumiem vēsturiskā, areālā, vārddarīnāšanas, semantiskā un cilmes aspektā. Tā pamatā ir plašs materiāls, jo vārdi *aizdars*, *piekuoda*, *pavalgs* ir iekļauti „Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programmas” [1954] leksikas daļā [551. jautājums] un 20. gadsimta otrajā pusē to lietojums ir apzināts gandrīz visās izloksnēs, tas pārbaudīts arī 70. gados, kad tika vākta izloksņu ēdienu leksika. Vārdu semantikas atklāšanai ir izmantoti izloksņu pieraksti, kā arī vairākas liecības ņemtas no Janīnas Kursītes grāmatas „Virtuves vārdene” [Kursīte 2012], kurā ir atsauces uz publicējumiem 20. gadsimta otrajā pusē, arī uz teicēju devumu, kas parasti gan nesniedz norādi uz konkrētu izloksni.

Nosaukums *aizdars* ir izplatīts Vidzemē un Zemgalē, retāk konstatēts citos novados [sk. 1. att.]. Vārdnīcās tas sastopams kopš 17. gadsimta, piem., K. Firekera [arī *aizdara* Für. Conc. I: 13], L. Depkina [Depkin 1: 17], J. Langes [Lange 1773: 7], G. F. Stendera [Stender 1789: 4], K. Ulmaņa [Ulmann 1872: 4] un G. Bražes [Braže 1875: 38] vārdnīcā; K. Milenbaha vārdnīcā [ME I: 22] un tās papildinājumos [arī *aizdārs* EH I: 18],

¹ Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas projekta „Latviešu valoda” (Nr. VPP-IZM-2018/2-0002) ietvaros.

E. Kagaines un S. Raģes „Ērgemes izloknes vārdnīcā” [ĒIV I: 36]. Izlokšņu piemēri ietver plašākas ziņas par aizdara saturu: *ēd trīs aiždari uzreiz: smērē sviēkstu uz maīzi, liēk gaļu vēl virsū un vēl piēdzei paņas klā* Skaņkalnē; *aiždars jāu i gaļa ūn tāuki, sviēsc.* [vecie cilvēki] *ē duši karpeļus ūn siļķu sālījumā mēcēsi, nāu biš ne-kāda aiždara, sālš bi pa aiždaru* Ērgemē [ĒIV I: 36].

1. attēls. Vārdu *aizdars*, *pavalgs* un to variantu izplatība.
(Attēlu zīmējusi Liene Markus-Narvila)

Substantīvs *aizdars* atvasināts no verba *aizdarīt* ‘padarīt (ēdienu) taukāku, pieliecot aizdaru’; sal. liet. *ūždaras* ‘t. p.’. Pēc K. Karuļa atziņas, priedēklim *aiz* šai vārdā ir nozīme ‘(paveikt darbību) kā labā’, konkrēti ēdiena kvalitātes uzlabošanai [LEV I: 60]. Izloksnēs ēdienu leksikā sastopami arī citi atvasinājumi ar *aizdar-*: *aizdarīgs*, *aizdarītiēsa* ‘aizdars; neliels aizdara daudzums’ Vainižos [VIV I: 12], *aiždarīgāks ēdiēns* Cēsīs; *piēnaiždarš* ‘piena aizdars – piens, sviests, krējums, biezpiens’ Vainižos [VIV II: 157].

Nosaukumi *aizlejs*, *aizleja*, *aizleje* nav fiksēti mūsdienu latviešu valodas vārdnīcās, tie reģistrēti 18.–20. gadsimta vārdnīcās, piem., *ē-celms aisleije* [Lange 1773: 8], *ā-celms aizleja* [aisleija Stender 1789: 4; Ulmann 1872: 5 un Braže 1875: 38; *aizlejs* LKV 1: 149], *aizlejs* un *aizleja* [ME I: 36 un EH I: 36], 20. gadsimtā *o-celms* arī A. Reķēnas „Kalupes izloknes vārdnīcā” [KIV I: 63], H. Stroda Latgales etnogrāfisko terminu apkopojumā [Strods 1991: 50]. Vārds *aizlejs* izplatīts Latgalē, Austrumzemgalē un Vidzemes dienvidaustrumos, retumis konstatēts *ā-celms aizleja* [sk. 2. att.].

Substantīvi *aizlejs*, *aizleja* saistāmi ar verbu *aižliēt* ‘zur Grütze Milch hinzutun’: *putru aižliet* [ME I: 37]; sal. *aižlejuōts ēdiens* ‘eine Speise, die man mit reichlicher Zutat versehen hat’ Rankā [EH I: 36]; *aižlejuōta putra* Sinolē. Šie nosaukumi nereti

tiek attiecināti arī uz produktiem, kuri netiek pievienoti leļot, bet ko, piem., pieēd pie maizes: *aizlejs ir ne tikai šķidrā veidā, bet arī gaļa, sviests un gaļas desa* Sunākstē; *āizlejs – povalga: sviēsc, gaļa vòr piēns* Sinolē. Semantiskā aspektā tādā gadījumā tiem iespējama pabeigtības resp. pilnīguma nozīme.

Senākajās vārdnīcās, retumis izloksnēs ir sastopami vēl daži citi no vārdiem ar prefiksu *aiz-* un sufiksālajām galotnēm darināti aizdara resp. piedevu nosaukumi: *aizbere* ‘Zugabe zur Speise, weniger gebräuchlich als *aizdars*’ [ME I: 19 no J. Langes, G. F. Stendera un K. Ulmaņa vārdnīcas; sal. *aizbērt*]; *aizēds* ar nozīmēm ‘der Imbiss’, ‘Nachspeise, das Desert’ [EH I: 22]; sal. *aizēst* ‘nedaudz ieēst’; *āiztērpe* un *āiztērps* ‘Zukost’ Raunā; sal. *āizgērbt putru* ‘zur gekochten Grütze Zukost, Zutat hinzulegen’, ar atsauci uz *aiztērps* ‘der Schmuck’ [ME I: 56, 29]; *aiztērpe* arī Lange 1773: 10; Ulmann 1872: 6. 20. gadsimta otrajā pusē vārds *aiztērps* ‘aizdars’ fiksēts Bilskā.

Piebilstams, ka ar nozīmi ‘padarīt (ēdienu) taukāku, pievienojot aizdaru’ izloksnēs ir sastopami daži citi semantiski tuvi, ar prefiksu *aiz-* atvasināti vārdi, piem., *āizbalināt putru* Mālpē [EH I 7]; *aizdarināt putru* Svitenē [EH I: 17]; *āizgaiūsināt putru* Rundālē [EH I: 23]; *āizsātīnāt (putru)* Rundālē [EH I: 47]; *aiztaisīt putru* [ME I: 55].

Kā literārajā valodā, tā izloksnēs Kurzemē, Rietumzemgalē un Vidzemē tiek lietots nosaukums *pavalgs*, Vidzemes austrumos biežāk ā-celma forma *pavalga*, kas retumis tiek lietota arī literārajā valodā [sk. 1. att.]. Tie vārdnīcās reģistrēti kopš 17. gadsimta, piem., *pavalgs* [Für. Conc. II: 61], *pavalga* [Depkin 3: 1031], *pavalgs* [Lange 1773: 230; Stender 1879: 189; Ulmann 1872: 192; Braže 1875: 123], *pavalgs, pavalga* [ME III: 132; EH II: 187], 20. gadsimta otrajā pusē *pavalga, pavalgs* Kalnienā [KnIV II: 200]. Vairākās izloksnēs, atklājot reālās saturu, nereti teicēju runā ir konstatētas semantiskas atšķirības vārdu *pavalgs* un *aizdars* lietojumā, piem., *pavālks* [ir], *kuō piē māizes ēd, aizdařs i taūki, gaļa, piēns* Daugmalē; *āizdārs i piē zupas, piē māizes liēk pavālgu* Bārtā. Par to rosina domāt arī teksts no A. Austriņa darba: *netrūka, paldies dievam, ne aizdara, ne pavalgas* [Austriņš 1959: 364], arī to skaidrojumi J. Kursītes grāmatā [sk. 66–67, 587–588].

Cilmes aspektā latviešu *pavalgs* tiek saistīts ar lietuviešu *pavalgā* ‘pārtika, ēdiens, aizdars’, *valgā* ‘ēdiens, ēšana’, *vālgyti* ‘ēst’; pamatā adjektīvs *valgs* ‘mitrs’; baltu un slāvu valodās vērojama tendence pārveidot šās cilmes atvasinājumu semantiku: ‘mitrs, mitrums’ → ‘ūdens, dzēriens, dzert’ → ‘šķidrš vai treknš ēdiens, aizdars’ → ‘ēdiens, ēst’ [sk. ME III: 132; LEV II: 28, 29; LEW I: 555].

Izloksnēs sastopami arī atvasinājumi ar *pavalg-*: *pavalgnaūda* ‘nauda, kas dota katram nabagam nespējnieku mājā’ Strazdē; *pavaldzīgs* ‘gute Kost gebend’ un *pavaldzīgi* ‘pavalgas vietā’ [ME III: 132]. Jāpiezīmē, ka vārds *pavālgā* ‘zuspeise’ no latviešu valodas ir aizgūts libiešu valodā [Kettunen 1938: 278a].

Ar prefiksu *pa-* izloksnēs ēdienu leksikā konstatēti arī no verba *kuost* pagātnes celma *kuod-* atvasināti substantīvi, kam līdzās nozīmei ‘aizdars’ ir fiksētas citas nozīmes resp. nianšes. Rakstu avotos vārdi *pakuods, pakuoda* minēti kopš 17. gadsimta, piem., *pakohds* ‘ein früher Anbiß’ – *dohd man kahdu kumosinū pakohdam* (gib mir einen bißen zum anbiß) [Für. Conc. II: 45] (K. Firekera vārdnīcā līdzās *Pakohds* doti arī sinonīmi *Puβrihts, Pagaida* ‘das früstück, frükost. Brokasts’ [Für. Conc. II: 43]); *pakohds* ‘Kost’ [Depkin 3: 1019]; *pakohds, -a* ‘ein Imbiß’ [Ulmann 1872: 186]; *pakohds* ‘der Imbiß, die Zukost’ [Braže 1875: 120]; *pakuōds, pakuōda* 1) ‘der Imbiss’, 2) ‘die Zukost’

Smiltēnē [ME III: 52]; *pakuoda* ‘die Zukost’ Dundagā; *pakuoda* ‘die Zukost’ Bārtā, Dunikā, Gramzdā, Kalētos un Rucavā, *pakuods* ‘die Zukost’ Aizputē, Ancē, Puzē, Sabilē, Sarkanmuižā, Vandzenē un Vārvē, *iio*-celma forma *pakuodis* ‘der Imbiß’ [EH II: 146].

Semantiskas nianšes, paplašinājumu atklāj arī izlokšņu pieraksti 20. gadsimta otrajā pusē, piem., *dūmuos žāvēc reņģs lāb pakuodiņ* Ancē; *pakuōz ir sviēsc, gā:ļ, taūk, cūgaļ, dēs, zapt, sīraps, mē:ž* Dundagā; *vīr strēb klāt rū:ģš piān – tas klāt pa t^oo pakuā:d tim to:p:ļēm. / ka n^oogriāž maīssriācan un ussmē:rē viārs toūks, tas i pakuāž* Popē; *lidz bruōkastei senāk iēdeva pakuōdu iēēst. / ka vīri dzeļ, ta at prasa pakuōdu. / pakuōda i, kuō tā piēēd klāt* Nicā. Tas vērojams arī J. Kursītes izmantotajos avotos – atvasinājums *pakuoda*, tā daudzskaitļa forma *pakuodas* ir lietoti ar nozīmi ‘pavalgs, azaidš’: *mana miļākā pakoda bija zivju konservi tomātu mērcē, kurus varēju ēst un arī ēdu vismaz pārdienas. / citi .. tikai gar malu pabraukā, zvejodami pa lielākajai daļai vienīgi sev pakodas* [Kursīte 2012: 570]; sal. *azaidš* ‘maltīte, ēdienreize’, ‘ēdiens, ko ēd maltītē, ēdienreizē’ [LLVV I: 515–516].

o-celma forma *pakuods* ir izplatīta Ziemeļkurzemē, ā-celms *pakuoda*, retāk ē-celms *pakuode* sastopams Dienvidkurzemes izloksnēs [sk. 2. att.].

Sal. *pakuōst* (liet. *pakąsti*) ‘ein wenig beissen, essen’ [ME III: 52], *pakuodāt* ‘wiederholt ein wenig beissen (fressen)’ [EH II: 146]; *ar dēsu āssiētas tās taūtu dures; suns dēsu pakuode, atkrita dures* Rucavā [FBR VIII: 143].

No verba *kuost* pagātnes celma *kuod-* atvasināti substantīvi arī ar prefiksu *pie-*: *piekuods, piekuoda*, kuriem arī ēdienu leksikā ir plašāka semantika. ME III 262 šķirkli *piekuoda* no Sasmakas ietverts celma variants *piekuoda* ‘die Zukost (Zugemüse)’ ar ilustratīvajiem piemēriem no literatūras un periodikas: *būs gaļa piekuodam; piekuodām; piekuodam derēja meža augļi; ēst aizdaru bez cita kāda piekuoda; līdzā paņems .. gabalu nuo guldību kukuļa, kā arī sieru piekuodai*. EH II 257 vārds *piekuods* reģistrēts no Sakas un Saraiķiem. LLVV VI₂: 57 minēts variants *piekoda* ar skaidrojumu ‘ēdiens, ko ēd klāt dzērienam, retāk ēdienam’. J. Kursīte ir fiksējusi variantus *piekuoda, piekuode* – ‘ēdamais, ko pa gabalam piekož klāt pie pamatēdiena’ [Kursīte 2012: 599].

Prefiksālie substantīvi *piekuods, piekuoda* aptver nelielu areālu Kurzemes vidienē [sk. 2. att.].

Sal. *piekuost* ‘pieēst (ēdot vai dzerot, ēst klāt) ko cietu, nedaudz’ [LLVV VI₂: 58]. Literārajā valodā sastopami arī adverbji *piekodām, piekodam* ‘tā, ka tiek izmantots par piekodu’ [LLVV VI₂: 57]. Izloksnēs reģistrēts arī atvasinājums *piekuōdiens* – ‘eine schmackhafte Zukost’ Liepājā, Raunā; ‘etwas, das man *piekuōst* kann’ Drustos, Jelgavā [ME III: 262]; *viņam maize bij labs p. pie ūdens* Palsmanē; *saimniece ienesa svaigas dēsas: nu tik būs p.!* Salgalē; ‘ein bisßen’ Rencēnos [EH II: 257].

Senākajās vārdnīcās, sporādiski izloksnēs ir konstatēti daži citi aizdara nosaukumi: *ievalgs* ‘die Zukost’ Baltinavā [ME II: 86; LKV 7: 13803]; darināts izplatītā nosaukuma *pavalgs* (augšzemnieku izloksnēs *pavalga*) ietekmē;

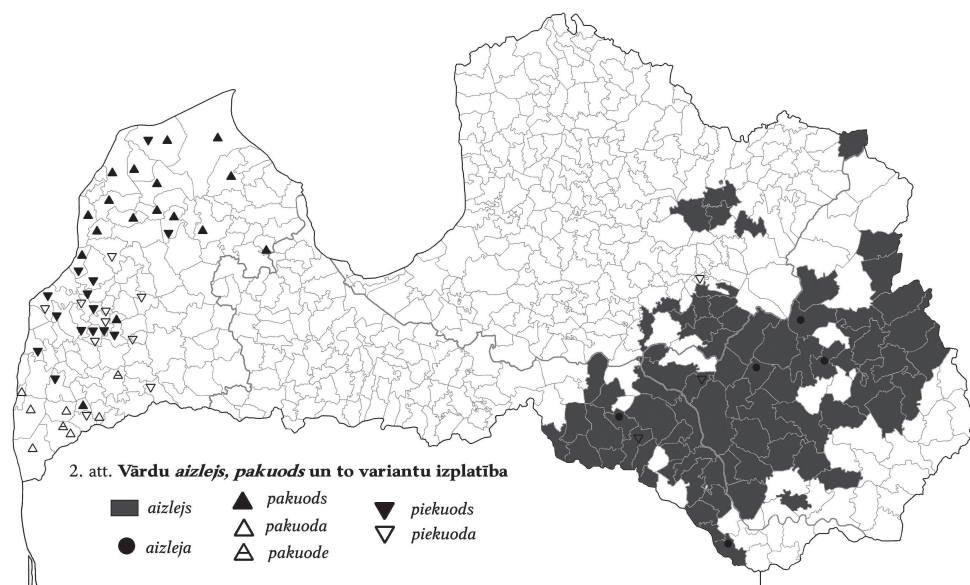
piēgaža (?) ‘die Zukost’ (*sviestu, taukus lieto piegažai*) Kazdangā, nedroši atsaucoties uz *piegarža* [ME III: 250, 249: *piegarža* ‘der Beigeschmack’];

merdziņš ‘eine Zukost aus feinem Mehl und Fett’ Apšciemā; J. Endzelīns to nedroši saista ar *?mērdziņš* un salīdzina ar *mērcē* [ME II: 602];

skarums ‘Zutat (aizdars)’ Galgauskā, Gulbenē, [pēc Etn. III: 1] Lubānā; ‘Sahne’ Piebalgā; ‘etwas Saures’ Alūksnē [ME III: 874]; Sinolē ir lietots vēl 20. gadsimta otrajā pusē: *tas nu gòn ir viēns varēns ē diēns! viņām tok ir tik dāudzi skoruma kl^oāt – t^oā k^oā povaļgas*. J. Endzelīns ar nosacījumu pieļauj vārda saknes saistību ar *šķirt* [ME III: 874];

smērs konstatēts Allažos, Naukšēnos (*aīzdars – sviēsc, biēzaispiēnc, gaļa. kādreiž pa smēru a saūc^a*), kā arī līdzās sinonīmam *aizdars* Jeros (*kalpīm vaīdzei pašīm sāus smērs. agrak sāuc pa smēr*); darināts ar semantisku pārnese: sal. *smērs* ‘ziede’ (aizgūts no viduslejasvācu *smēr* ME III: 960);

slāvisms *zakrass* Rēznā (*kāi zakrass ira tak i mairis’ mozuōk vajak*), ā-celma forma *zakrasa* Skaistā. Sal. krievu Pleskavas izlokšņu *закраса* ‘о том, что придает вкусовые качества’ [ПОС 11: 266].

2. attēls. Vārdu *aizlejs*, *pakuods* un to variantu izplatība.

(Attēlu zīmējusi Liene Markus-Narvila)

Aizdara apzīmēšanai dažās izloksnēs ir fiksēti salikteņi:
iekšdaramais (ar verba *darīt* celmu otrajā daļā) Popē (*biēsputra vaīg kā:d iēkš-dārma, citā:d viš naū gārc*);

klātēdamis ‘aizdars’ Vainižos [VIV I: 385], *klātēdamais* Ērgemē, Ulmalē (*jataīs būs klātēdamais, jācēp mēņcs*);

puspavaļgs ‘die halbe Zukost’, ‘eine ungenügende Zukost’ [ME III: 431] bez norādes uz izplatību.

Secinājumi

Rakstā ir ietvertas īsas ziņas par latviešu valodā konstatētajiem aizdara nosaukumiem vēsturiskā, areālā, vārddarināšanas, semantiskā un cilmes aspektā.

Līdzās literārajā valodā sastopamajiem un arī izloksnēs izplatītajiem nosaukumiem *aizdars* un *pavalgs* ‘taukvielu piedeva (ēdienam)’ izloksnēs ir fiksēti arī vairāki citi apzīmējumi. No tiem plašākā vai šaurākā areālā ir pazīstami nosaukumi *aizlejs*, retāk *aizleja*, *pakuods*, *pakuoda*, *piekuods*. Rakstu avotos, retumis izloksnēs minēti nosaukumi *aizbere*, *aiztērpe*, *ievalgs*, *skarums*, *klātēdam(ai)s* u. c.

Nosaukumi *aizdars*, *pavalgs*, *pakuods* vārdnīcās ir reģistrēti jau kopš 17. gadsimta, *aizlejs* kopš 19. gadsimta. Cilmes aspektā šo nosaukumu lielākā daļa ir pašcilmes vārdi. Vairums no tiem ir prefiksāli atvasinājumi no verbu celmiem ar atšķirīgām sufiksālajām galotnēm: *aizdars*, *aizdara*; *aizlejs*, *aizleja*; *pakuods*, *pakuoda*, *pakuode*; *pavalgs*, *pavalga*; *piekuods*, *piekuoda*.

Izloksņu materiāli nereti liecina par semantiskajām niansēm šo vārdu lietojumā, arī par semantikas paplašināšanos. Piemēram, vietām ir konstatēts, ka *aizdars* apzīmē piedevas pie šķidra ēdiena, bet *pavalgs* – pie maizes. Turklāt par aizdaru resp. pavalgu ir uzlūkotas ne tikai taukvielas, piens, sviests, bet arī gaļa, siļķes, dārzeņi u. tml. Arī senāko vārdnīcu dotumi dažkārt atklāj atšķirības aplūkoto vārdu skaidrojumā, piem., *aizdars* un *pavalgs* ‘Zukost..’, *aizdars* arī ‘Zutat..’, *pavalgs* ‘Zugemüse..’.

AVOTI UN LITERATŪRA

Austriņš 1959 – Austriņš, A. *Puišķans*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959.

Braze 1875 – *Allererste Anleitung zum Gebrauch der lettischen Sprache für Deutsche von G. Brasche*. Libau: Verlag von G. L. Zimmermann, 1875.

Depkin – Liborius Depkin. *Lettisches Wörterbuch*. The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fennell. Vol. 1. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2005, Vol. 3, 2007.

EH – Endzelīns, J., Hauzenberga, E. *Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1. sēj. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1938; 2. sēj. Rīga: Grāmatu apgāds, 1946.

ĒIV – Kagaine, E., Raģe, S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1.–3. sēj. Rīga: Zinātne, 1977–1983.

Etn. – *Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. „Dienas Lapas” etnogrāfiskais pielikums*. 1.–4. sēj. Rīga: P. Bisnieka drukātava, 1891–1894.

FBR – *Filologu biedrības raksti*. 1.–20. sēj. Rīga, 1921–1940.

Für. Conc. I, II – Fennel, T. G. *Fürecker’s dictionary: a Concordance*. I, II. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2000.

Kettunen 1938 – Kettunen, L. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1938.

KIV – Reķēna, A. *Kalupes izloksnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: Latviešu valodas institūts, 1998.

KnIV – Balode, S., Jansone, I. *Kalnienas izloksnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2017.

Kursīte 2012 – Kursīte, J. *Virtuves vārdene*. Rīga: SIA „Rundas”, 2012.

Lange 1773 – Lange, J. *Lettisch-deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici..* Ober-Pahlen, 1773.

LEV – Karulis, K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: Avots, 1992.

LEW – Fraenkel, E. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg; Göttingen, 1955–1965.

LKV – *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 1.–21. sēj. Rīga: A. Gulbis, 1927–1940.

LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sēj. Rīga: Zinātne, 1972–1996.

ME – Milenbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. 1.–4. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.

Stender 1789 – *Lettisches Lexicon..* von Gotthard Friedrich Stender. T. 1–2. Mitau: I. F. Steffenhagen, 1789.

Strods 1991 – Strods, H. *Latgales etnogrāfisko terminu skaidrojums*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1991.

Ulmann 1872 – Ulmann, C. C. *Lettisches Wörterbuch*. Erster Theil. *Lettisch-deutsches Wörterbuch* von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. Rīga: Verlag von H. Brutzer & Co, 1872.

VIV – Ādamsons, E., Kagaine, E. *Vainižu izloksnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2000.

ПОС – *Псковский областной словарь с историческими данными*. Вып. 11. Санкт-Петербург: издательство С.-Петербургского университета, 1995.

XIX amžiaus raštų rytų aukštaičių patarme prieveiksmio ypatybės

Summary

Peculiarities of the Adverb in the Nineteenth-Century Texts Written in the Eastern Aukštaitian Sub-Dialect

The present article addresses the peculiarities of the adverb in the nineteenth-century texts written in the Eastern Aukštaitian sub-dialect. The material under analysis is provided from translated and original religious works of eight nineteenth-century authors (Mykolas Cerauskas, Laurynas Bortkevičius, Mykolas Smolskis, Tadas Lichodzejauskas, Andrius Benediktas Klungys, Antanas Kitkevičius, Henrikas Balevičius, and Kazimieras Michnevičius-Mikėnas). It reviews four conditional groups of adverbs: 1) adverbs that differ from contemporary adverbs only by their spelling; 2) dialectal adverbs; 3) archaic adverbs; 4) borrowed adverbs. The article discusses older and dialectal comparative and superlative degreeforms of adverbs.

Key words: 19th century, religious texts, dialect, Eastern Aukštaitian, adverb

*

Šiuo straipsniu tęsiama serija darbų, skirtų XIX amžiaus raštų, parašytų rytų aukštaičių patarme, morfologijai¹.

Straipsnio tikslas – atskleisti XIX amžiaus raštų rytų aukštaičių patarme prieveiksmio ypatumus.

Pavyzdžiai rinkti iš keleto XIX amžiaus autorių religinės tematikos verstų ir originalių tekstų: Mykolo Cerausko nedidelės apimties knygelių *Senas katekizmas* (1803) ir *Kozonis padėkavonės* (1803); Lauryno Bortkevičiaus knygos *Giesmė apie keturiolika stacijų* (1810); Mykolo Smolskio knygos *Uvogos apie išganimą dūšios* (1823); Tado Lichodzejausko originalaus pamokslo *Gailus atminimas* (1841); Andriaus Benedikto Klungio knygelės *Litanijos su maldomis* (1842); Antano Kitkevičiaus lietuviškų giesmių knygoje *Hymny ojcow swietych* (1848); Henriko Balevičiaus knygelės *Keliavedys* (1857) ir Kazimiero Michnevičiaus-Mikėno knygos *Šventas Izidorius artojas* (1859)². Visi autoriai yra kilę iš skirtingų Rytų Lietuvos vietų, bet į smulkesnių patarmių (vilniškių, uteniškių, anykštėnų, panevėžiškių ir pan.) dalykus nebus kreipiamas dėmesys³. Vis dėlto reikia pasakyti, kad XIX amžiaus rašyba labai gerai atspindėjo skiriamąsias rytų aukštaičių patarmės fonetikos ypatybes – balsių *q*, *ę* atliepimą *u*, *i* ir susiaurėjusius

¹ Kitus XIX a. raštų rytų aukštaičių patarme tyrimus žr. Rinkauskienė 2011; 2012a; 2012b; 2013; 2014; 2015a; 2015b.

² Daugelis veikalų šiuo metu jau prieinami tinklalapyje www.epaveldas.lt.

³ Kai kurių minėtų autorių patarmės net neįmanoma nustatyti, nes nėra žinoma tiksli jų gimimo vieta, pavyzdžiui, apie Andrių Benediktą Klungį rašoma, kad gimęs netoli Latvijos sienos. Įvardijant mokymosi vietas, minima Alūkštos (la. Ilūkšte) apskritis. Galima tik spėti, kad A. B. Klungys galėtų būti rytų aukštaitis uteniškis, nes uteniškių salelių esama ir dabar Latvijos teritorijoje: apie Aknystą, Subačių, vakarinėje Daugpilio apylinkių dalyje.

dvigarsius *an, am, en, em*, pavyzdžiui: *kuntrej* (*kantriai*) *mełdamasi Dwasios Szwéntos laukėj ir apturėjej* 6₁₇ ABK; *tunkej* (*tankiai*⁴) *ir nieka ne davis* (*daves*) 59₂₄ KMM; *teyp brungiey* (*brangiai*) *pirkta* 14₁ MS; *drusėj* (*drąsiai*) *atsakiej* 7₁₁ ABK; *smarkiey tusidami* (*tąsydami*) 54₁₉ LB; *giwintojey* (*gyventojai*) *tas parapijas* 9₂₁ TL.

Analizuoiant surinktą medžiagą naudotasi aprašomuoju ir lyginamuoju metodais.

XIX amžiaus raštų, parašytų rytų aukštaičių patarme, prieveiksmai sąlygiškai suskirstyti į keturias grupes⁵, nors kai kurios grupės (pvz., II ir III) labai glaudžiai tarpusavyje susijusios (žr. lentelę).

Lentelė

XIX amžiaus raštų rytų aukštaičių patarme prieveiksmais

I grupė	II grupė	III grupė	IV grupė
Prieveiksmai, besiskiriantys tik rašyba	Tarminiai prieveiksmai	Archajiški prieveiksmai	Skoliniai

I grupė. Visuose tekstuose gausu prieveiksnių, kurie nuo šiuo metu vartojamų skiriasi *tik rašyba*. XIX amžiuje rašyba buvo labai nenusistovėjusi, t. y. ta pati raidė galėjo žymėti skirtingus garsus (*su prikaltu žemin gałwom kunu* 19₂₃ ABK; *užsirustina didzej Karalus* 16₁₃ ABK) arba tas pats garsas galėjo būti žymimas skirtingomis raidėmis (*tajp dare* 5₂ KMM; *dažnai tewas ir moczia kejkia* 15₇ KMM; *macnay pałtanawiju sergietis* 9₁₃ LB). Keletas šios grupės prieveiksnių pavyzdžių: *ligiey su ieis* 4₂₇ MC; *Buskim grajtaj* 227₁₀ AK; *wisur sékt pamokslus* 16₆ ABK; *ilgaj da ape nieku kittu ne kalbeja* 73₁₈ KMM; *darik gierey* 7₃ MS; *kientiesi nekaltay* 28₁₉ LB; *jog giarey <...> pildie* 8₂₅ TL; *eykime draugie su iszganitoju* 57₁₈ LB.

II grupė. Tarminiai prieveiksmai. Šioje grupėje atsiduria prieveiksmai, kurie būdingi rytų aukštaičių patarmėms, daugelis jų vartojami ir dabar. Pavyzdžiui: *pakot ay czie giweanom* 15₂₆ MC; *Po treczey*⁶: *Pacziu budu* 15₃ MC; *be perstogies kist* 48₂₂ MS; *tilom kist* 81₁₈ MS; *katrasey eyksztey unt kiela guli* 80₇ MS; *kas bus potam* 113₄ LB; *apraudot szindiey Ja smierti* 11₁₇; TL; *rupeslingey pildie sawa padieima prigulimus* 8₂₅ TL; *pakusu stiprey*⁷ *saugos* 29₉ MS.

Prieveiksmai *po tam*⁸ galėtų būti pateiktas ir III grupėje su archajiškais prieveiksmais, nes jį jau pirmojoje gramatikoje minėjo D. Kleinas (1653 m.) greta kitų *Eilės*

⁴ Prieveiksmai *tankiai* vartojamas prieveiksmaus *dažnai* reikšme [Vanagas 1996: 79; Zinkevičius 1990: 181].

⁵ Neskiriama papildoma grupė prieveiksnių, kurie niekuo nesiskiria nuo dabartinių, pavyzdžiui: *Tieyp tada, ir dabar paskirdamas Wieszpats* 12₂₅ TL; *tiek kartu gali dastoti* 1₁₈ LB; *Gajdis <...> jau gieda* 232₅ AK ir t. t.

⁶ Suprieveiksmėjusi prielinksninė konstrukcija rodo patarbei būdingą prielinksnio *po* su naudininku vartojimą.

⁷ Prieveiksmaus forma *stiprai* rodo, kad rytų aukštaičių patarmėje būdvardis *stiprus*, *-i* yra a kamieno, t. y. *stipras*, *-a*.

⁸ Dėl nenusistovėjusios XIX amžiaus rašybos šis prieveiksmaus rašomas dažniausiai kaip vienas žodis.

grupės prieveiksmių: *pirma, antra, trečia, prieg tam, po tam* [Paulauskienė 2006: 90]. *Lietuvių kalbos žodyne* (www.lkz.lt) beveik visi pavyzdžiai teikiami iš senųjų raštų, tik trys sakiniai iš tarmių (Biržų, Radviliškio raj. Pociūnėlių ir Rietavo), pvz.: *Po tam pabaigė su liniais Brž. Dabar dirbkim kūlius, po tam eisim rugių sėt Pc.*

I tarminių prieveiksmių grupę skitini ir tie prieveiksmai, kurie nuo šiuo metu bendrinėje kalboje vartojamų skiriasi reikšme, būdinga rytų aukštaičiams. Keletas pavyzdžių: *rupjej (stačiokiškai, nemandagiai) klausia* 28₉ KMM; *tunkiej (dažnai) kitajp atsitinka* 60₂₃ KMM; *tunkiej (dažnai) atmintumey* 102₃ MS; *baysey (labai) nuplaktas* 11₂₃ LB; *Dungus jem dikey (veltui) tieka* 28₂₂ MS.

III grupė. Archajiški prieveiksmai. Ši grupė labai susijusi su tarminių prieveiksmių grupe. Kartais labai sunku juos vieną nuo kito atriboti, nes tarmėse išlaikoma daug archajiškų dalykų. Keletas šios grupės prieveiksmių pavyzdžių rodo labai archajišką reiškinį: stiprinamoji dalelytė *gi* yra ne prieveiksčio pabaigoje, o tarp sudedamųjų komponentų: *kogidel reiki* 12₂₉ MC; *togidel iš darbu zokona* 16₃₄ MC. Dalelytė *gi* yra reikšminga ir prieveiksčio gale, nes, jai priaugus, išsaugotos kai kurių prieveiksmių archajiškos bevardės giminės nom-acc. formos *kieki // kieka; tieki // tieka* (Zinkevičius 1966: 392), pavyzdžiui: *kiegig ira Diewu* 6₁₄ MC; *kiekigi kartu tu nukrižiawojey* 119₁₂ MS. Senesnes prieveiksmių formas rodo ir tokie pavyzdžiai: *teypag kalba* 15₂₁ MC; *keypogi mes niepakutawosma* 29₂₄ MS (plg. dar *kaipo esi* 230₁₂ AK). Užfiksuotas labai neįprastas prieveiksmais *iš mažinės (iš mažinės?)*: *isz mažinės mokie mažones* 11₈ KMM; tokio prieveiksčio nėra nei *Lietuvių kalbos žodyne*, nei K. Ulvydo (2000) labai išsamiaame prieveiksmių sąvade. Rytų aukštaičių plote populiarius tos pačios reikšmės prieveiksmais *iš mažuotes*. Dar kiti prieveiksmai pasižymi archajiška reikšme: *garbintumim dermingay* 24₂₈ MC; *giwenu nederingaj* 68₂₃ KMM; *darik mėylingaj* 12₂₂ ABK. Užfiksuotas prieveiksmais *palengvu (wisa ejna tajp tingej, nerupjej ir palingwu* 25₁₁ KMM), kurio formos negalime sieti su tarmės fonetika. Prie archajiškų prieveiksmių grupės skitina ir vienaskaitos aliatyvo forma, kuri vartojama jau ne kaip linksnis, pavyzdžiui: *Tiemus kurie mili Diewą wif daykтей padeda giarop* 16₂₀ MC. Z. Zinkevičius rašo [1981: 176], kad prieveiksmaiškai vartojamų postpozicinių lokatyvų formų pasitaiko jau XVI–XVII amžiaus raštuose, kur atitinkami linksniai dar buvo gyvi.

IV grupė. Skoliniai. XIX amžiaus raštuose gausu skolinių, ypač slavizmų. Nemažai jų išlieka ir tarmėse. Keletas raštų pavyzdžių: *pabazney giwinšim* 4₄ MC; *tuoczės fzaufšiu* 5₁₄ MC; *ejk wajkel pakajuj* 32₁ KMM; *kiek tikтей kartu smertelney grieszii* 22₁₂ MS; *szczirey niepakutawosma* 70₂₈ MS; *macnay paftanawiju sergietis* 9₁₃ LB; *kadukalwiek iszleyst* 11₁₅ TL.

Keletas pastebėjimų apie aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio prieveiksmių formas.

XIX a. raštuose užfiksuotos aukštesniojo laipsnio formos su *-aus*: *daugiaus mokies* 5₃ MC; *gieriaus reyki klaufit* 19₂₇ MC; *gierious dabar Diewa bijot* 63₁ MS; *labious storoges apie kunu tawa* 17₁₂ MS; *atadokiem pirmiaus garbe* 107₁₂ LB; *biaurina pikciaus fzetona* 52₁₇ LB; *tolaus da užsituriekim* 14₁₀ TL. Aukštesniojo laipsnio prieveiksmių formos su *-(i)aus* yra dažnesnės tarmėse. Z. Zinkevičius [1966: 408] mini žemaičius ir vakarų aukštaičius, kuriems būdingas abiejų formų vartojimas. Be to, senuosiuose raštuose dažnesnės formos su *-(i)aus*, o ne su *-(i)au*, todėl pirmosios laikytinos senesnėmis [Zinkevičius 1981: 180].

Aukščiausiojo laipsnio raiška nevienoda. Galima rasti aukštesniojo laipsnio formą su *-aus* ir papildomais žodžiais (*wisu labjaus <...> ažušana siłojas padariti* 12₆ KMM), kuri ir reiškia aukščiausiąją ypatybę. Z. Zinkevičiaus nuomone [1966: 409], formos su *-iaus* (*arčiaus, daugiaus, geriaus* ir pan.) gali būti laikomos aukščiausiojo laipsnio sutrumpintomis formomis. Jas vartoja žemaičiai ir vakarų aukštaičiai. XIX amžiuje rašę autoriai bandė derinti įvairias tarmes, nes ėmė suvokti visiems lietuviams bendros rašomosios kalbos kūrimo reikalą [Palionis 1979: 210], todėl galėjo atsirasti aukštaitiškų formų žemaitiškuose tekstuose ir atvirkščiai. Taip pat vartojamos rytų aukštaičių patarmei būdingesnės formos su *-ausia* (*ku naystipriausia niekint* 75₂₄ MS; *labiausia reykalinga* 4₂₈ MS; *Kalini radam kuam drucziausia uždaritu* 14₂₅ ABK), dažnai dar sustiprinamos įvairiais žodeliais, pvz., *ką, visų*, slavų *nai-* [Zinkevičius 1966: 276]. Pasitaiko ir šiuo metu vartojamų aukščiausiojo laipsnio formų su *-ausiai* (*padiekwaj pirmiausey Diewuy* 109₇ LB; *pasiskubink grajcziausiej* 69₁₆ KMM;).

Apibendrinimas. Prievoksmio ypatybių apžvalga rodo bendrąsias XIX amžiaus raštų, parašytų rytų aukštaičių patarme, tendencijas. Tekstuose – tiek verstuose, tiek originaliame – gausu skolinių, archajiškų formų, taip pat tarmybių. Nemažai įvairovės suteikia ir nenusistovėjusi XIX amžiaus rašyba.

LITERATŪRA

- Lietuvių kalbos žodynas*. Available: www.lkz.lt (žiūrėta 2019-01-11).
- Palionis, J. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas, 1979. 316 p.
- Paulauskienė, A. *Pirmosios lietuvių kalbos gramatikos*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2006. 256 p.
- Rinkauskienė, R. XIX amžiaus raštų, rašytų rytų aukštaičių tarme, veiksmažodžio morfologijos ypatumai. *Lituanistica*, T. 57, Nr. 3 (85), 2011, pp. 336–342.
- Rinkauskienė, R. Prielinksnių su naudininku vartojimas XIX amžiaus raštuose rytų aukštaičių tarme. *Žmogus ir žodis: Didaktinė lingvistika* 14 (1), 2012a, pp. 124–128.
- Rinkauskienė, R. Vietininkų vartojimas XIX amžiaus raštuose rytų aukštaičių tarme. *Valoda–2012. Valoda dažadu kultūru kontekstā*. Zinātnisko rakstu krājums XXII. Daugavpils Universitāte: Saule, 2012 b, pp. 38–44.
- Rinkauskienė, R. Šalutinių sakinių jungtukai XIX amžiaus raštuose rytų aukštaičių tarme. *Valoda–2013. Valoda dažadu kultūru kontekstā*. Zinātnisko rakstu krājums XXIII. Daugavpils Universitāte: Saule, 2013, pp. 62–68.
- Rinkauskienė, R. Dviskaitos ir daugiskaitos konkurencija XIX amžiaus raštuose rytų aukštaičių patarme. *Martynui Mažvydui atminti: raštijos raida ir XXI amžiaus iššūkiai*. Vilnius: UAB „Baltijos kopija“, 2014, pp. 92–97.
- Rinkauskienė, R. Būdvardžio kamienų kaitos tendencijos XIX a. raštuose rytų aukštaičių patarme. *Lituanistica*, T. 61, Nr. 1 (99), 2015a, pp. 28–34.
- Rinkauskienė, R. Daiktavardžių kamienų kaitos tendencijos XIX a. raštuose rytų aukštaičių patarme. *Acta Linguistica Lithuanica* LXXIII, 2015b, pp. 220–229.
- Ulvydas, K., *Lietuvių kalbos prievoksmiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000. 430 p.
- Vanagas, V. *Lietuvos rašytojų sąvadas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1996. 652 p.
- Zinkevičius, Z. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis, 1966. 542 p.

Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 2*. Vilnius: Mokslas, 1981. 299 p.

Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorija 4: Lietuvių kalba XVIII–XIX a.* Vilnius: Mokslas, 1990. 336 p.

SANTRUMPOS

ABK – Andrius Benediktas Klungys

AK – Antanas Kitkevičius

HB – Henrikas Balevičius

KMM – Kazimieras Michnevičius-Mikėnas

LB – Laurynas Bortkevičius

MC – Mykolas Cerauskas

MS – Mykolas Smolskis

TL – Tadas Lichodzejauskas

Skats uz Georga Manceļa „Postillas” *dienu* frazeoloģiskā aspektā¹

Summary

View on the Lexeme *diena* ‘day’ in the “Postill” by G. Manzel: The Phraseological Aspect

The meaning ‘time period between sunrise and sunset, from morning till evening’ of the word *diena* ‘day’, i.e. time period associated with light, is realized in phraseological units via shades of the transferred meaning (*gaišā dienas laikā* “in broad daylight” ‘open, undisguised, unveiled’). Lucidity has been displayed here – both moral and spiritual. E.g. *kā dienā* “as in a day” ‘undisguised, clearly, truly’; its logical and exact opposite – phraseological unit *melnas dienas* “black days” ‘very unsuccessful time’.

Another meaning of *diena* ‘twenty-four hours; a part of this period’ emphasizes continuous course or duration of time, or absolute negation of a process in phraseological units. E.g. *dienu no dienas* “day by day”; (darīt ko) *dienas (un) nakts* “(to do sth.) day (and) night”; *ne dienu, ne nakti* “neither day nor night”.

In the “Postill”, phraseological units with the component *diena* have been used either in their basic form, or occasionally transformed or expanded. There are less frequently occurring variant names as well; one may observe diversity of the grammatical structure of phraseological units when they acquire new transferred meanings and start expressing new – different – relations.

The stylistic features of G. Manzel’s sermon-book are reflecting the particular role of the context at comprehension of the meaning of phraseological units.

Key words: *phraseological unit, variant name, shade of meaning, simile, semantics, context*

*

Rakstā aplūkoti 1654. gadā publicētās Georga Manceļa (*Georg Mancelius*) „Ilgi gaidītās latviešu postillas”² (“Lang-gewünschte Lettische Postill”) frazeoloģismi ar leksisko komponentu *diena* (*kā dienā; melna diena; dienu pie dienas; dienas un nakts / dienās un nakts; ne dienas, ne nakts* u. tml.), fiksētas sprediķos izmantoto frazeoloģismu un to variantu struktūras īpatnības un nozīmes nianšes, novērtēts frazeoloģismu lietojuma biežums, kas ietekmē to ilgtspēju – dzīves ilgumu un nepārprotamas atpazīšanas periodu, kā arī visu minēto faktoru iespaids uz frazeoloģismu lomu sprediķu satura atklāsmē.

„Postillas” frazeoloģismi ar leksisko komponentu *diena* sagrupēti, par pamatu ņemot vārda nozīmes nianšes.

¹ Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas projekta „Latviešu valoda” (Nr. VPP-IZM-2018/2-0002) ietvaros.

² Turpmāk rakstā „Postilla”.

Frazeoloģismi ar leksēmas *diena* nozīmi ‘gaišais diennakts laiks; diennakts gaismas laiks’

Pirmām kārtām jāatzīmē frazeoloģismi, kuri šķiet vistuvākie vārda pamatnozīmei, kas izriet no K. Karuļa vārdnīcā fiksētās etimoloģijas vārdam *diena*: „Pamatā ide. *die- ‘gaiši spīdēt, mirdzēt, laistīties’ ..” [LEV I 215]. Tā uzrāda ciešu saikni ar tēzaurā definēto vārda *diena* nozīmi ‘laika posms no saules lēkta līdz rietam, kad ir gaišs’ [Tez. mlvv]; ‘laika posms .. no rīta līdz vakaram’, t. i., gaišais diennakts laiks tiešā nozīmē (*gaišs kā dienā* ‘ļoti gaišs’) – laiks, kurā viss skaidri saskatāms, – palīdz uzsvērt arī pārnestās nozīmes nianšes (*gaišā dienas laikā* ‘klaji, atklāti, neslēpjoties’ [Tez. sv]), akcentējot skaidrību, godīgumu un patiesumu, piem., *skaidrs kā diena* ‘pavisam skaidrs, saprotams’ [LFV 239; līdzīgi VIV I 161; SISV 42 ‘saka par ko ļoti skaidru, saprotamu’; arī EIV 1 262; VIV 82 ‘pilnīgi skaidrs, saprotams’; KnIV I 252 ‘noteikti, bez šaubām’; KIV I 268 ‘saka par ko labi zināmu, neapstrīdamu’; minēts arī LKFV 127].

kā dienā, kā pie dienu ‘atklāti, skaidri, patiesi, arī nevainojami’

Ar šo vārda nozīmi „Postillā” saistīts frazeoloģiskais salīdzinājums *kā dienā* un tā variants *kā pie dienu*. Salīdzinājuma komponentu mijiedarbība paplašina frazeoloģisma nozīmi, fiksējot tajā ietverto motivāciju un ekspresivitāti. Katra salīdzinājuma konkrētība noder vispārinājuma izteikšanai un vienlaikus īpaši akcentētas uzmanības piesaistīšanai. Savukārt konteksta ietekmē atklājas jaunas nozīmes nianšes, pārnestās nozīmes interpretācijā skaidri akcentēts vēlamais pozitīvais saturs – godīgas, sirdsskaidras (tagad teiktu – caurskatāmas), sirdsšķīstas dzīvošanas kā vērtības daudzinašana un kā garīguma gaismas sludināšana, izceļot tikumisko vērtību prioritāti. Iespaida paspilgtināšanai vēl vienlaikus piesaukts nevēlamais. Sk. piem.:

.. mums buhß preekſch Seema=ſwähtkeem .. tha pareiſe ſataiſitees prett teem ſwähtkeem .. mums buhß ghodighe ſtaighat / ka Deena / nhe eekſchan Rieſchanas und leekas Dſerrſchanas / .. nhe eekſchan Bahrſchanas und Eenaidibas ..³ [LP1 3: 16–23]; Tah gir Deews tawam Mahzetaja~ ſtippre ee=kohdenajiſ .. brehkt: Tha Stunda gir ſcheh / aukſcha~ zellteeß no Meeghu / Nacktz gir paghajuſſi / bett Deena attnakuſſi / tad laideeta mums .. ghodighe ſtaighaht ka Deena / nhe riedami und par leeku dſärrdami / nhe .. bahrdameeß und eeniedādami. [LP3 70: 7–16]

Pēdējā piemērā ir viens frazeoloģisms ar laika nozīmi – variants *tā stunda ir še* (pamatvariants *stunda ir situši* (*pienākusi*) ‘saka, ja ir pienācis brīdis, kas ir izdevīgs, piemērots kādai rīcībai, kaut kam, ja ir pienācis kā gals, beigu posms’ [LFV 1217]). Uzmanību piesaista precizēšanas nolūkā laika uzskaitē ieviestā *stunda* – sīkāka laika mērvienība, kā arī turpat tekstā iekļautais *dienai* līdzvērtīgais antagonistiskais komponents *nakts*, kas šoreiz ir ārpus frazeoloģisma un šajā kontekstā kā pretstats palīdz labāk izcelt *dienas* nozīmīgumu frazeoloģisma sastāvā.

Minētos piemērus vieno arī frazeoloģisma apkaime *staigāt*, un, lai gan tikai pēdējam tā ir *dzīvot*, konteksta ietekmes un vārda pārnestās nozīmes interpretācijas rezultātā

³ Piemēri saglabāti vietnes <http://www.korpuss.lv/senie/toc.jsp> rakstībā, tikai § [Ješus] aizstāts ar ſ [Jefus]. Aiz piemēra norādīts „Postillas” daļas, lappuses un rindu kārtas numurs.

leksēma *staigāt* „Postillā” ir *dzīvot* kontekstuāls sinonīms. Sk. piem.: .. *noleetz tohß Darrbus tahß Tumsības / und apwellzeeß tahß Bruņņas tahß Skaidribas / dſiewo ghohdighe / ka py Deenu / leetz tawu Šwetẗ ſpiedeht wiſſeem Zillwäkeem / ka tee tawus labbus Darrbus rāds*.. [LP1 218: 23–27]. Konkrētais frazeoloģisms *kā pie dienas* atšķiras ar paplašinājumu: tajā iekļauts prievārds *pie* (*py*), kura „lietojuma galvenās nozīmes ir tuvināšanās .. u. tml. attiecsmju izteikšana. Prievārda *pie* invariantā nozīme ir vispārīgs tuvinātības attiecsmes jēdziens” [Nītiņa 1978: 136]. Vārdnīcās šāda frazeoloģisma varianta nav.

Frazeoloģismi ar leksēmas *diena* nozīmi ‘diennakts, arī kāda diennakts daļa kā laika plūduma mērs’

Šī *dienas* nozīme (‘diennakts, arī kāda diennakts daļa’ [Tez. sv], ‘diennakts; diennakts daļa no rīta līdz vakaram’ [Tez. mlvv]), salīdzinot ar iepriekš apskatīto, ir plašāk sastopama, arī frazeoloģismos tā fiksējama salīdzinoši biežāk, ko pierāda attiecīgais frazeoloģismu apjoms. Galvenais, kas nozīmes aspektā pamanāms, ir akcentētais laika ritums un/vai laika posma ilgums – neatkarīgi no diennakts gaišās daļas izmēra/lieluma, jo diennakts veseluma (vienuma) aptveršanai dienas laikam var būt pieskaitīts arī nakts laiks. Tātad te *dienas* nozīme plašāka, aptverot visu diennakti vai jebkuru diennakts laika daļu, ne tikai dienu. Rakstot sprediķus, G. Mancelis ir mācējis to izmantot, atklājot frazeoloģijas un frazeoloģismu spēku ekspresijā un variantu daudzveidībā kā nozīmes, tā struktūras aspektā.

melna diena ‘ļoti neveiksmīgs īsāks vai garāks laikposms’

Klasisks frazeoloģisms (frazēma) klasiskā formā – *melna diena* (‘ļoti neveiksmīga diena’ [Tez. sv]) – ir šajā tēzaura frazeoloģismu sadaļā, bet vārdnīcās statuss šķiet neskaidrs (LFV nav iekļauts; arī ME tādas *melnas dienas* nav fiksētas, pieminētas *baltas un nebaltas dienas* [ME I 481; arī Tez. mlvv]). „Postillā” šī vārdkopa uzskatāma par stabilu frazeoloģismu, jo daudzskaitļa forma pārliecina ar norādi uz ilgstošu laikposmu; apjomu akcentē arī konkrētā frazeoloģisma varianta komponentu nozīme (*daudz* ‘.. lielā daudzumā’ [Tez. llvv]; *dažāds* ‘tāds, kā ir samērā daudz un kam ir vairāki veidi’ [Tez. llvv]). Sk. piem.:

Tha ſacka taß Konings Dawid / katters dauds und daſchadas mällas Deenas pee=dſiewojis: Nhe buhtu taws Wahrds mann eepreezenajis / eß buhtu iſñiezis manna‘ Nhelaimeh .. [LP1 77, 12–15].

(Tālāk nozīmi ‘neveiksmīgs ilgstošs laikposms’ pārliecinoši apstiprinās arī „Postillas” frazeoloģismi ar komponentiem *dienas* un *naktis*.)

dienu pie dienas ‘katru dienu, nepārtraukti, pastāvīgi’

Frazeoloģisma variants, kas teicami iekļaujas tēzaurā fiksēto līdzīgu frazeoloģismu virknē *dienu no dienas*, *dienu pēc dienas*, *no dienas dienā*, arī *dienu dienā*; tiem visiem viena nozīme ‘katru dienu, nepārtraukti, pastāvīgi’. Vienīgā vēsturiskā atšķirība G. Manceļa sprediķa piemērā ir prievārda *pie* lietojums, kas savienojumā ar diviem vienas saknes („Postillā” – tiem pašiem) lietvārdiem norāda uz laikposmu secības nepārtrauktību (t. i., tāpat kā *pēc* [Tez. sv]). Vārdnīcās šāds frazeoloģisms nav fiksēts. Sk. piem.:

Daſſſcham ta Naudinja ſpeeſch Matzinja` / ſehſch Krohgha` / dſeſſr Deenu py Deenas.. [LP1 335, 19–20]

(zināt) *to dienu un stundu* / (nezināt) *no to dienu un no to stundu* ‘[(ne)zināt] iespējami precīzu norises laiku’

G. Mancelim raksturīgā tendence ieslikt košās un izteiksmīgās detaļās un to nerimtigā nepārprotamā pārprecizēšana saskatāma arī laika posmu raksturojumā, visi nosauktie jēdzieni, apvienojot kontrastus vai galējības, akcentē apmēru uz vienu vai otru pusi, kā kuru reizi šķitis pareizāk. Autora daudzpusīgā stila ilustrācijai arī detalizēts laika jēdziena gradācijas piemērs no „Postillas”: .. *muhschiegs Deewa Dähls / .. katters wiſſſas Leetas ſinna / arriſſan to Laiku / Briedi und Stundu taß paſtaras Deenas ghamn gir ſinnajis* .. [LP1 15, 28–30].

Tāpat frazeoloģismos *diena* tiek papildināta ar komponentiem *stunda* vai *brīdis* vai tiek piesaukts pats sistēmas virsjēdziens *laiks*. Sk. piem.: *Vnd kad mehs Zillwäki to Deenu und Stundu / kad ta Paſtara Deena nahx / ſinnatam / tad meß ick=Deenas und Stundas Ghräko=dubbloß wahrtdami dſiewotam ka Zubkas und beßſprachtighi Lohpi*. [LP1 16, 3–6; sk. arī LP3 70, 7–16]

Turklāt vietumis, Mancelāprāt, satura atklāsmei iespējams vēl vairāk mainīt frazeoloģisma gramatisko struktūru, piemēram, nolieguma formā piesaistot prievārdu: .. *kad jehle taß Kungs JEfus py tahdas ſohdibas nahx? Taß gir teeß / wings patz ſacka: No to Deenu und no to Stundu nhe ſinna nheweens* .. [LP1 15, 23–25]. Šādu konstrukciju izplatību veco rakstu valodā resp. reliģiskajos tekstos, iespējams, balstījusi vācu valodas ietekme [Nitiņa 1978: 103]. Vēl par prievārdu *no* sacīts, ka viena no tā nozīmēm (7.) norāda uz to, par ko runā vai domā, norāda uz to, kas ir zināms [ĒIV 2 382], kā arī norāda uz to, kas ierobežo, arī precizē, nosaka parādības, pazīmes, arī darbības, stāvokļa nojēgumu [Tez. sv]. (Jāpiebilst, ka „Postillā” vārdkopa *paſtarā diena* lietota tiešajā nozīmē, frazeoloģisku nozīmes nokrāsu tā iegūst vēlāk.)

Tālāk apskatītajos frazeoloģismos līdzās *dienai* iekļauts arī komponents *nakts*. Tie kopā veido frazeoloģisku vienību/vienumu *diena un nakts*. G. Mancelis parasti lietojis daudzskaitļa formu *dienas un nakts*.

[darīt] *dienas un nakts* ‘vienmēr, pastāvīgi’

„Postillas” frazeoloģisms *dienas un nakts* uzskatāms par variantu frazeoloģismam *dienu un nakti* [(arī *dienām un naktīm*) sar. ‘vienmēr, pastāvīgi’ LFV 236]. To nozīme izriet no komponentu (*diena*, *nakts*) nianšu izpratnes, uzsverot laika ritumu kā nepārtrauktu procesu. Šis leksēmas kā valodā bieži lietots antonīmu pāris veicina atšķirīgu frazeoloģisma nianšu izpratni: līdzīgu attiecībā uz norises laika kvantitāti, bet semantiskas atšķirības ievieš frazeoloģisma dažādo verbālo komponentu nozīmes – vai frazeoloģisma apkaimes dažādība (ja pieņem, ka verbs netiek iekļauts frazeoloģisma sastāvā). Gramatiskā aspektā redzams gan askētisks bezsaikļa lietojums *dienas nakts*, gan formas ar saikļiem (*un*), prievārdiem (*no*, *pie*) un partikulu (*ik*).

Bieži lietots frazeoloģisms „Postillā” atbilst G. Mancela stilam, kuru raksturo patoss, kas dažreiz tiek panākts ar pavisam vienkāršiem līdzekļiem, kā turpmākajos piemēros. Tekstā, daudzviet līdzās novietojot vienveidīgos frazeoloģisma komponentus *diena* un *nakts*, sasaistot tos kopā ar vienojuma saikli *un* līdzās frazeoloģisma raibajai

apkaimei, pārējo nozīmes izpratnei un pamanāmai ekspresivitātei paveic konteksts. Sk. piem.:

Kalpo: *Ta gir leela / ta gir krahšna Leeta! Mums buhß dabbuit tahß Dabbeßses Wallstibu / .. unnd winjam kallpoht Deenas unnd Naktis winja šwehta` Bašniza` ..* [LP1 553, 25–30]; *.. Attraitne py aftone deßmitteem und tßchettreem Ghaddem / ta nhe nahze muhscham no Bašnizas / kallpoja Deewam ar Ghawefchanu und Patareem Deenas und Naktis.* [LP1 73, 8–11; sk. arī LP1 84, 21–23]. **Domā** (strādā un apdomā): *Taß buhß leels Ghohds / und wißseem Deewabijatajeem leels Preex. Aisto tee redfeßß to Kunghu JEsu / .. us katru tee Denas und Naktiß dohmajußchi ..* [LP2 421{401}, 26–30]; *Mums Mahzetajeems buhß tha dfiewoht / ka Deewa Kallpeems pee=nahkas / Deenas und Naktis stradaht / und apdohmaht ..* [LP1 262, 21–23] **Runā** (lūdz, muld, apsūdz): *Labß tam / kam ghribbahß to Baußlu tha Kungha / und runna no winja Baußlu Deenas und Naktis / tam buhß buht ka kahdam Kohkam / dehstitam py Vhdens=Vppeems / katters säwus Auglus näß säwa` Laika` ..* [LP1 332, 26–30]; *Deenas und Naktis Wings [Lācars] Deewu luhds / ka taß winjam ghribbātu paliedseht ..* [LP2 26, 6–8]; *Dafch zeeni säwu Šunni labbahk / nhe ka Nabbaghu Zillwäku / tam buhß Deenas und Naktis muldeht ..* [LP2 141, 2–4]; *.. taß Wälls mums preekßch Deewu Deenas und Naktis ap=shuhs ..* [LP1 321, 5–6; sk. arī LP1 317, 9–14] **Raud** (apraud, nopūšas, kauc, piebrēc): *.. kaut mannas Atzis Afšaro=Abwoti bijußchi / ka eß Deenas und Naktis / par manneem Ghräkeem raudaht warrātu.* [LP3 75, 16–18]; sk. arī LP3 152–153, 30–2; *.. noßkummußchas Širrdes .. no leelas Noßkummußchanas nopuhßchas / kautz und raud Deenas unnd Naktis.* [LP3 130, 15–17]; *Kad arridßan kahda Nhelaima töw us=eet / und muhßßas Afšaras Deenas unnd Naktis muhßso Ehdens gir ..* [LP1 275, 9–10; sk. arī LP1 483, 4–7]; *Zeek Deenas und Naktis tu taweem Wätzakeem Aufßis eßsi pee=brehzis? Nhe buhtu tawa Mahte töw lohlaßußsi / auklehjußsi ..* [LP3 174, 16–18] **Moka** (lauž, maitā, nav miera, Dieva roka grūta): *Taß Wälls mann zeetuma` turreja / Nahwe biju eß paßuddis / manni Ghräki mann mohzija Deenas und Naktis ..* [LP3 54, 25–27]; *Nhe weens Zillwähx warr ißrunnaht tahß Mohkas / Šahpes unnd Bähdas / kaß Beßdeewigho Dwehßseles Elleh zeeßch / .. winjo Mohkas zeßlahß muhßcho muhßcham / und teem nhe gir Meers Deenas und Naktis.* [LP3 18, 26–31]; *Deenas und Naktis nhe by töw ar Meeru buht / bett töw by mohzitam / laufitam / maitatam tapt muhßchighe muhßcham.* [LP2 56, 18–20]; *Eß ghribbädams säwus Ghräkus šlehpt / manni Kauli ißkallta no ickdeenas mannas Kaukßchanas / aisto Deewa Rohka Deenas und Naktis ghruhta us mann by / ka manns Šlappjums iß=šicka / ka Waßßara säuß tohp.* [LP3 74, 12–16; sk. arī LP3 18, 10–12]

Fiksēti atšķirīgi frazeoloģisma varianti:

- 1) frazeoloģisms bez vienojuma saikļa *un* (dienas naktis): **Dzer, plitē, vazājies:** *.. taß nhe gir pareiße / ka tu Deenas Naktis dßerr und pliete / und ka Meeßa=Tappa waßajeßß ..* [LP1 31, 20–21];
- 2) frazeoloģisma komponenti lokatīvā (dienās un naktīs): **Staigā un meklē:** [Velnš] *.. ka kahds Semm=täckuls / Deenahß und Naktis schurrrp und turrrp staigha / ka kahds blaudams plehßsiegs Swährs .. / unnd meckle / katru Wings warrātu apriet ..* [LP1 454, 16–18];
- 3) frazeoloģismi ar okacionālu paplašinājumu, kas ir izšķirošs nozīmes nianses intensitātes izpratnei (iekļautas leksēmas *rīts, vakars; stunda, acumirkle – dienās un*

naktīs, rītos un vakaros; ik stundas un acumirkles, dienas un naktis; pastiprinājumam partikula *ik* – reti). Sargā: *Vnnd šche šwähti Engheli labpraht mums kallpo unnd us mums Deenas unnd Nackties / Rietohß und Wackarohß šarrgha*. [LP2 291{271}, 20–22]; *Kremt un moka*: .. tawi Ghräki tohp tahds leels auxts Šmillšcho=Kallns / ka tu preekšch to Deewa Schälafstibu wiß nhe warri ee=raudfiet / tee Ghräki kļuhst tōw tick ghruhti .. tee krämmt und mohzi tōw ick Stunndas und Atzo=Mirckles / Deenas unnd Nacktis / und .. tu nhe finni / kur no leelas Jßbailes tōw palickt .. [LP3 126, 4–12]; *Dzīvo*: .. mehß ick=Deenas und Stundas Ghräko=dubblohß wahrtdami dšiewotam ka Zuhkas und beßprachtighi Lohpi. [LP1 16, 4–6]

ne dienas, ne naktis; ne dienās, ne naktīs ‘nekad’

Frazeoloģisms *ne dienu, ne nakti* ‘nekad, nevienu brīdī’ [LFV 239] „Postillā” sastopams formā *nei dienas, nei naktis*. Tas no LFV minētā pamatvarianta atšķiras ar komponentu lietojumu daudzskaitli un vienojuma saikļa *ne – ne* vēsturisko formu – *nei* un *ney*. Šis saiklis īpaši aktīvs bijis 17.–19. gadsimtā [Blinkena 2007: 142]. Abu frazeoloģisma variantu nozīme ir identiska, jo gramatiskās atšķirības ir tā laika rakstības varianti un saturam nebūtiskas, arī konteksts te neievieš kādas nozīmes nianses. Šis frazeoloģisms ir stabils un pašpietiekams. Sk. piem.:

.. Elles Duhxny / .. kur tee beßdeewighi ghull ka Ahwis / unh ta muhšchigha Nahwe krämmt tohß / .. und teem nhe gir Meers nei deenas ney naktieß. ([LP1 66, 27–31]; *Jck=kattri Ghräki ghruhšch to Zillwäku eekšchan to Semm tahß Tumbfibas .. und teems nhe gir Meers / tee nhe warr dußšeht ney Deenas ney Nacktis*. [LP1 468, 5–9]) .. kad Deews par teem Beßdeewigheem lix liet Sibbiņus / Vgguni / unnd Šāhras / .. tad Winjo Semme par dāggošchu Picki taps / katters nei Deenas nei Nacktis ißdšifšies .. [LP2 155, 10–14].

Turklāt „Postillas” autora valodā sastopamas atsevišķas okazonālas nozīmes nianses un okazonāls frazeoloģismu lietojums, kā arī uzskatāmi izmantots sinonīmijas un antonīmijas potenciāls. „Laikmetā, kad pastāvēja samērā būtiskas atšķirības starp runāto un grāmatās iespiesto valodas izteiksmi, iespējams, tieši publicētie sprediķi varēja vislielākā mērā norādīt uz sava laika runātās valodas līmeni, tomēr kopumā arī šo tekstu pieraksts .. tika vairāk pietuvināts literārajai valodai.” [Frīde 2011: 156] Tas arī ļauj novērtēt G. Manceļa individuālo stilu un ieguldījumu latviešu rakstu valodas attīstībā.

Secinājumi

Vārda *diena* nozīme ‘laika posms no saules lēkta līdz rietam, no rīta līdz vakaram’, t. i., laiks, kas saistīts ar gaismu, frazeoloģismos īstenojas caur pārnestās nozīmes niansēm (*gaišā dienas laikā* ‘klaji, atklāti, neslēpjoties’), un akcents likts tieši uz skaidrību – morālu un garīgu. Piemēram, *kā dienā, kā pie dienu*; tiem kā loģisks un pilnīgs pretstats – frazeoloģisms *melnas dienas*. Frazeoloģismos realizējas arī cita *dienas* nozīme ‘diennakts, arī kāda diennakts daļa’; šie frazeoloģismi akcentē nepārtrauktu laika ritumu, ilgumu, norises nepārtrauktību. Piemēram, *dienu no dienas*, (darīt) *dienas un naktis, ne dienas, ne naktis* u. tml.

„Postillā” frazeoloģismi ar komponentu *diena* ir gan pamatformā, gan ir arī okazionāli pārveidoti, gan paplašināti. Vērojama frazeoloģismu gramatiskās struktūras dažādība, iegūstot jaunas pārnestās nozīmes nianšes.

G. Mancelļa sprediķu krājuma stila īpatnības atspoguļo īpašo konteksta lomu frazeoloģismu nozīmes izpratnē.

AVOTI UN LITERATŪRA

Blinkena, A. *Konjunkcija. Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU aģentūra „LU Latviešu valodas institūts”, 2007, 100.–309. lpp.

ĒIV – Kagaine, E., Rāge, S. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: Zinātne, 1977.

Fride, Z. *Ienest sveči istabā*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2011.

LFV – Laua, A., Ezeriņa, A., Veinberga, S. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots, 2000.

KIV – Reķēna, A. *Kalupes izloksnes vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Latviešu valodas institūts, 1998.

KnIV – Balode, S., Jansone, I. *Kalnienas izloksnes vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2017.

LEV – Karulis, K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Avots, 1992.

LKFV – Caubuliņa, D., Ozoliņa, N., Plēsuma, A. *Latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca = Латышско-русский фразеологический словарь*. Rīga: Liesma, 1965.

LP1, LP2, LP3 – Mancelius, G. *Lang-gewünschte Lettische Postill*. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/senie>

ME – Milēnbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis un turpinājis Endzelīns J. 1.–4. sēj. Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.

Nītiņa, D. *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne, 1978.

Postilla – Mancelius, Georg. *Lang-gewünschte Lettische Postill*. Rīga: 1654. Pieejams: <http://korpuss.lv/senie/toc.jsp>

SISV – Putniņa, M., Timuška, A. *Sinoles izloksnes salīdzinājumu vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2001.

T – *Tēzauris*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/>

Tez. llvv – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>

Tez. mlvv – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>

Tez. sv – *Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/#/sv/>

VIV – Ādamsons, E., Kagaine, E. *Vainižu izloksnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2000.

VĪV – Rūķe-Draviņa, V. *Vārds istā vietā: frazeoloģismu krājums*. Stokholma: Daugava, 1974.

Anna STAFECKA

(LU Latviešu valodas institūts)

Izloksne un rakstu valodas tradīcija latgaliešu pirmajā avīzē „Gaisma”¹

Summary

Dialect and Tradition of Written Language in the First Latgalian Newspaper “Gaisma”

In 1904, when Latgalian print prohibition ended, the question of Latgalian writing norms assumed new urgency. Some attempt was made to simplify the orthography (č and š replaced digraphs cz and sz, l came into use instead of ł, etc.).

In 1905 and 1906, the first Latgalian newspaper “Gaisma” was issued, where both the peculiarities of local dialects and the tradition of the already existing Latgalian writing merged. Publishing of “Gaisma” was an essential factor to initiate the national awakening movement in Latgale. The aim of the newspaper was to defend and protect Latgalian people, their faith and their native language; to bring the local people of Latgale to greater clarity and wealth. “Gaisma” urged Latvians of Latgale to acquire education.

At the time when the newspaper appeared, the standardization of the Latgalian written language was only at its very beginning, so the texts of the newspaper contained many dialectal forms. At the same time, the influence of the already existing language written tradition, or spontaneous normality, which was mainly drawn from the southern part of Latgale, was observed.

The present article analyzes the use of several words and forms characteristic of the sub-dialects of Latgale, semantic peculiarities, attempts to enrich the written language with neologisms, borrowings from the Low Latvian writing tradition.

Although the first Latgalian newspaper reveals a rather chaotic writing, attempts were made to reach a certain system within the limits of the Latgalian written tradition and the first innovations. In the newspaper there are a lot of new words of that time, often with explanations. Thus the newspaper “Gaisma” is an important source for studies in dialectology and the Latgalian written language.

Key words: *the Latgalian written language, dialect, dialectology, standardization, newspaper “Gaisma”*

*

1904. gadā tika atcelts 40 gadu ilga latīņu burtu drukas aizliegums. Pēc drukas aizlieguma atcelšanas sākās Latgales latviešu nacionālā atmoda un latgaliešu literatūras uzplaukums.

Vēl pirms drukas aizlieguma atcelšanas Latgales atmodas darbinieki (Francis Trasuns, Pēteris Smelteris (Piters Smeļters), Francis Kempis, Antons (Ontuons) un Kazimirs Skrinčas, Nikodems Rancāns u. c.) sāka domāt par rakstības vienkāršošanu. Rakstības jautājums kļuva aktuāls arī sakarā ar folkloras materiālu pierakstīšanu 19. gadsimta otrajā pusē, kad zinātniskos nolūkos tika vākti un publicēti latgaliešu folkloras un etnogrāfijas materiāli (parasti tie tika izdoti ārpus Latgales). Folkloras materiālu

¹ Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas projekta „Latviešu valoda” (Nr. VPP-IZM-2018/2-0002) ietvaros.

pierakstītāji centās vietējo izrunu atveidot vienkāršākā rakstībā. Ieskatoties 19. un 20. gadsimta mijas folkloras publicējumos, tostarp Krišjāņa Barona savāktajās „Latvju Dainās”, redzams, ka, no vienas puses, rakstība ir stipri sarežģīta, taču pierakstītājiem ir samērā veiksmīgi izdevies atspoguļot vietējo izrunu (skat. 1. att.).

2584.

1. Ģita, behrni, raubšitees,
Ro tās wiſtas ſladſinaja.
— Wanags tupi wihtolā
Dſeltaneem ſahbafem. 281.

1: ſtatatees; 2: ſladſina; 3: tup oſolā; 4:
Dſeltaneem, 71.

2. Eife, meitys, raugoſes,
Kò tós vſtys kladzynoja.
— Vonogs ſed yeitula
Dzáltonim nadziſim. 422b.

1. attēls. Latgaliešu tautasdziesmas rakstība „Latvju Dainās”

Pēc drukas aizlieguma atcelšanas 1904. gadā sākās jauns posms, ko varētu nosaukt par latgaliešu normētās rakstu valodas veidošanās periodu. Tā kā drukas aizlieguma laikā vairums Latgales iedzīvotāju mājniecības ceļā bija iemācījušies lasīt pēc vecajām grāmatām, tika nolemts paturēt veco rakstību. Tomēr jau gadsimta sākumā notika pirmās ortogrāfijas komisijas sēdes, kuru mērķis bija vienkāršot rakstību.

Pirmā ortogrāfijas apspriede notiek 1903. gadā. Tajā nolemts ieviest pēc iespējas mazāk jauninājumu. Viens no jauninājumiem bija čupu burtus *cz*, *sz* aizstāt ar *č*, *š*, *ł* un *l* rakstīt ar *l* un *l*. Kā nozīmīgākais 19. gadsimta beigu rakstu avots, kurā mēģināts vienkāršot rakstību, atmetot burtkopas *sz* un *cz*, minams P. Smeltera Rīgā izdots folkloras krājums „Tautas dzišmu, posoku, meikļu un parunu wocelteite” [Smelſters 1899]. Galvenie P. Smeltera jaunievedumi [plašāk skat. Cirša 1999: 11–16]:

- tāpat kā iepriekšējā perioda darbos, patskaņu garuma apzīmēšanai lietotas diakritiskās zīmes *gravis* (`), *akūts* (´) un *jumtiņš* (ˆ) (lokātīva galotnē), piemēram, *dzèrwes*, *dáls*, *ceplī*. Divskanis [uo] atveidots ar *o*, bet [ie] – ar *é*, *è* vai *e*, piemēram, *kénessi*, *cèrwa*, *braucējs*;
- jauninājums ir divskaņu [ai], [ei], [iu], [oi] otrā komponenta atveidojums ar *i*, piemēram, *laist*, *treis*, *puišķini*, *woilaku*, retāk ar *j*, piemēram, *kaj*, *waj*;
- nozīmīgs jauninājums ir līdzskaņu mīkstinājuma apzīmēšana ar komatu zem līdzskaņa burtu, piemēram, *lauds*, *paziņš* un atteikšanās no burtkopām šņāceņu apzīmēšanai, *šķizni* ‘šķiedru’, *dreizi*, *čyusku*, acīmredzot Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas lēmumu ietekmē. Tomēr tiek saglabāts poliskais *w* līdzskaņa [v] apzīmēšanai, piemēram, *rogowas* [Cirša 1999: 11–16].

Līdzīgus jauninājumus savos sacerējumos mēģinājis ieviest arī F. Kemps un citi Latgales kultūras darbinieki. F. Kemps 1901. gadā izdotajā darbā „Zalta altarits”

līdztekus minētajiem P. Smeltera jauninājumiem nelieto arī poliskos *w* un *l*. Turklāt F. Kemps līdzskaņus [š] un [ž] apzīmē ar *ś* un *ż*. Šie jauninājumi apspriesti jau minētajā 1903. gadā Pēterpils latgaliešu inteliģences apspriedē, kurā nolemts atteikties no poliskajām burtkopām un velārā *l* rakstības. Pēc drukas aizlieguma atcelšanas 1904. gadā sāk iznākt dažas latgaliešu avīzes, to rakstībā valda diezgan liels haoss, taču no poliskajām burtkopām *sz*, *cz* tās ir atteikušās [plašāk skat. Čirša 1999: 11–16].

1905.–1906. gadā iznāk pirmā latgaliešu avīze „Gaisma” (2. att.). Laikraksts izdots Pēterburgā, tās redaktors – F. Kemps. Kā avīzes līdzstrādnieki tajā darbojās arī A. Skrinda, Antons (Ontuons) Rubenis, Eduards Krustāns, Gregors Mukts-Kveders, Konstance Daugule, Jezups Kindzuļs, Jānis (Juoņs) Zeile un Felikss Laizāns. Laikraksta veidošanas sākumposmā palīdzību sniedza arī F. Trasuns un K. Skrinda [Bukšs 2012: 135–136]. „Gaisma” iznāca vienu reizi nedēļā, tās apjoms bija četras lappuses. „Gaisma” būtībā aizsāka nacionālās atmodas kustību Latgalē. Laikraksta mērķis bija aizstāvēt un sargāt savu tautu, tās ticību un dzimto valodu; vest tautiešus pie lielākas skaidrības un turības. „Gaisma” mudināja Latgales latviešus iegūt izglītību.

2. attēls. Avīzes „Gaisma” 1. numura titullapa

Avīze „Gaisma” ir nozīmīgs dialektoloģijas un latgaliešu rakstu valodas avots, jo, kad sāka iznākt avīze, bija tikai latgaliešu rakstu valodas normēšanas paši pirmsākumi, tādēļ tās tekstos daudz dialektālu formu. Vienlaikus vērojama arī jau pastāvošās rakstu valodas tradīcijas ietekme jeb stihiskais normatīvisms, kā pamatā bija galvenokārt Latgales dienvidu izloksne. Minami daži skaņu atveides principi.

- Divskaņu [ai], [ei], [iu], [oi] otrais komponents atveidots gan ar *i*, gan ar *j*, piemēram, *dzeiwe*, *mej* ‘mainīt’, *wajrok izglejt*, *leidzoni*. Rakstību ar *j* sastopam 19. gadsimta vidū izdotajos latgaliešu rakstu avotos, it sevišķi Gustava Manteifeļa darbos.
- Divskanis [uo] atveidots ar *o*, bet [ie] – ar *è* vai *e*, piemēram, *pagòja*, *gribèšona*, *wedejus*, tā turpinot jau iepriekšējo latgaliešu rakstu valodas tradīciju.
- Divskanis [ei] izskaņās parasti apzīmēts ar *i* (it sevišķi izskaņās), piemēram, *slimnicom*, *nušāustiti cylwaki*, *baznica*, kā tas ir vairumā senāko latgaliešu rakstu avotu.
- Līdzīgi arī līdzskaņu mīkstinājuma apzīmējums ar *i* aiz līdzskaņa burta, piemēram, *liaužu*, *atliaut*; *w* lietojums, piemēram, *woluda*, *dzejwoj wysaidas*, *waldišona*, ir latgaliešu rakstu valodas tradīcijas turpinājums.

- Darbības vārdos ar *s* vai *z* saknes beigās, kā arī no tiem atvasinātajos verbālnomenos ar *-šana* resp. *-šona* rakstīts *zš*, piemēram, *na da ežšonai* ‘ēšanai’ *beja*, *molkas wežšona* ‘vešana’ *uz dzeļža celiu*, *woludas iwežšonu* ‘ieviešanu’, vai *zs*, piemēram, *nalaizsim* ‘nelaidīsim’ *waliâ*, *palaizsim* ‘palaidīsim’ *azarâ*, *zirdzenš satâ sinu ezs* ‘ēdis’, *atwezs* ‘atvedis’, ko var uzskatīt par F. Kempa vadītās avīzes jaunievedumu.

Avīzē „Gaisma” lietota īpašības vārdu noteiktā galotne *-ais* (rakstīta arī kā *-ajs*), piemēram, *nukomotajs* ‘izmocītais’ *fabrikas stròdniks*; *nùworgušaís* *bodâ zemniks*; *kurs tad sejtajs* ‘paēdušais’ *cylwaks dūmoj par olkonu* ‘izsalkušu’.

Darbības vārdu tagadnes celmu lietojums atbilst Latgales centrālajām un austrumu izloksnēm, vērojams *o-* un *a-* celmu jaukums, piemēram, *mes gribam liauds west pi mira un saticibas*; *braucam*, *pèrkom*, *moksojam*, *braucom*, *naskaužom*; *lai mes sorgojam*, *globojam*. *i-* celmu formas aizstātas ar *o-* celmu formām, piemēram, *waram drukot gromotas*; *nawaram par jim napiminet*. Plaši pārstāvēti tagadnes *no-* celmi, piemēram, *kaunas* ‘kaujas’ *ar bodu ni dzejws*, *ni miris*; *lai atliaun* ‘atļauj’ *wairok un lēšok pòrdut*; *pliaunam* ‘plaujam’ *un maliam labibas gryudus*; *atsarun* ‘atrodas’ *ostoni latwiszi*; *woj lai spliaunom* ‘splaujam’ *acís jim*; *raunâs* ‘raujas’ *nùst nu školas darišonom*; *cylwakus šaun zemê* ‘šauj nost’ *bez wyskajdas* ‘jebkādas’ *tisas izmeklešonas*.

Ar priedēkļiem atvasināto atgriezenisko darbības vārdu lietojumā vērojama pastāvošās rakstu valodas tradīcija, piemēram, *pasasteigt*, *nùsadzyna*, *sasacele saldati*, *sasaprast*, *pasaskota wysaplejk*; *Niùvins zemniks tai nasadzan pèc zemes kai latwits*. Šāds formanta *-sa-* lietojums raksturīgs Latgales dienvidu un rietumu izloksnēm. Aiz priedēkļiem ar *z* parasti lieto *-za-*, kas ir radies asimilācijas rezultātā, taču avīzes tekstos rakstīts *-zsa-*, piemēram, *izsalidze* ‘aizliedzās’ *sowa tâwa un mōtes*; *aizsakauneja sowa wòrda*.

Sastop arī Latgales centrālajām izloksnēm raksturīgo formanta *-sa-*, *-za-* lietojumu, piemēram, *lai jis nùzamat* ‘apmetas’ *tòlejâ Siberî* ‘Sībīrijā’; *nazawer* ‘neskatās’ *daudz*; *sazalic* ‘saliecas’ *tik dzili*; *pazastejdze*; *sazalasišona* ‘sapulcēšanās’; *pazarakstit* ‘parakstīties’; *cimu krysti* ‘krucifiksi’ *stòw nùzagòzuši* ‘nogāzušies’.

Visai bagātīgi pārstāvēti Latgales izloksnēm raksturīgie divdabji, kuri 20. gadsimtā nekļuva par latgaliešu rakstu valodas normu. Tie ir gan tagadnes aktīvie daļēji lokāmie divdabji, ar *-s*, *-ūte*, piemēram, *soka*, *nawarūte* ‘nevarot’ *redzet*. Asūts *maizi dalijuši* ‘esot labību dalijuši’; *moz asūts* ‘esot’ *spāka*; *pate asūte slyma*; *asūte natikle* ‘slīņķe’ *un nikò nagribute stròdot*; *asūts isokuši*; gan tagadnes pasīvā divdabja nelokāmā forma, piemēram, *žalojas*, *ka naasama* ‘neesot’ *latwysku gromotu*; *moz asama* ‘esot’ *cylwaku*, gan nākotnes aktīvie daļēji lokāmie divdabji ar *-k-* iespraudumu, piemēram, *sòka niùrdet*, *ka nabraukškis* ‘nebraukšot’; *zemniki byuškut stropeti* ‘zemnieki tikšot sodīti’.

Ar darbības vārdiem, kas izsaka virzību, parasti lietots supīns, kas raksturīgs ne tikai Latgales izloksnēm, bet izplatīts arī visai plašā teritorijā Vidzemes ziemeļaustrumos un ziemeļos. Daži piemēri: *josityta ir pasauļi maizes pelnetu*; *aizit uz swešu molu pelnes mekletu*; *aizdamis uz tiergu ubogotu*; *braucam pèrktu solia woj majzes*; *braukt celiu taisitu*; *atit uz tèrgu pasawàrtu un liaudim pasaròditu*; *aizbrauce uz Rèzekni žālotùs*; *ejte gulatu*; *pigulniki ilgi nagoja gulatu*; *saiminiks brauc tīsòtùs*; *isim zyrgu apsawartu*. Sporādiski ar virzības verbu fiksēts arī infinitīvs: *laidamès ubogot*.

Savukārt vēlējuma izteiksmē lietotas formas ar *-tu* visās personās, formas ar atšķirīgām galotnēm katrai personai fiksētas tikai sporādiski: *Pylnu, gudīgu moksū waicotumet*.

„Gaismas” tekstos pastāv liela leksikas daudzveidība, ko nosaka laikraksta tematika. Aktualitātes (valdības lēmumi u. c.) parasti iztīrītas avīzes ievadrakstos. Vērojama zināma tematikas strukturēšana: ziņas no cariskās Krievijas, retāk ārzemēm vai citiem Latvijas novadiem, notikumi Latgalē (vēlākajos numuros par tiem rakstījuši arī paši Latgales iedzīvotāji). Pēdējās lappusēs parasti ievietots daiļdarbs – dzejoļi, feļetons. Avīzē aplūkotas zemniekiem aktuālās tēmas – zemes (tostarp muižas zemju piespiedu pārdošana zemniekiem), skolu, arī valodas un reliģijas jautājumi. Daudz vietas atvēlēts 1905. gada revolūcijai, soda ekspedīciju nežēlībai, kā arī cīņai ar alkoholismu.

Tā kā 20. gadsimta sākumā jautājums, kā nosaukt Latgales latviešus, bija ļoti aktuāls, ieskatīsimies avīzē „Gaisma” lietotajos Latgales latviešu nosaukumos. Uzmanā visbiežāk lietots *Brōli-Latwiši!*. Parādās arī nosaukums *latgalieši*: *Mes, latgalieši aba ‘jeb’ Witebskas gubernias latwiši*. Nereti lietots arī *latvieši-katoļi* pretstatā citu novadu latviešiem luterāņiem: *Latwišu-katoliu intereses naw kam aizstōwet*. Savukārt, runājot par Latgales novadu, bieži lietots apzīmējums *katoļu Latvija*: *Myusu dzimtenī, Katoliu Latwijā, dzejwoj wysaidas cilts*. Starp šīm visādām ciltīm pieminēti lietuvieši, kuri saukti *lietaunieki jeb leiši*: *Daudz litowniku (leišu)*.

Avīzē bagātīgi pārstāvēta vietējā izlokšņu leksika, no kuras mūsdienās liela daļa vai nu zudusi, vai ir tikai pasīvajā lietojumā, piemēram: *steidz istōstit liaudim, lai „Gaismas” naskaita ‘nelasa’; pabōda ‘apnika’ ar tewi runotis; dzejwe mudri ‘ātri’ steidzās; aizsprūdēt ‘nosprostot’ mysu awizei celius; paladas ‘pūces’ un cyti nakts putni sēd un snauž; lobs šaucis ‘kurpnieks’ woj stolars ‘galdnieks’ pelnej naudu; mekleja zirdzenius pa meža skutim ‘biezām jaunaudzēm’ un bizūknem; atost ‘atsevišķi’ stōwūšim zemes gobolim; stūdej ‘rīda’ ar sunim, ar aizmigtom ‘aizvērtām’ acim nawar wērtis ‘skatities’; porbraukšona ‘izbraukšana’ smagi ‘ļoti’ gryuta; smagi leli dubli; satymsa tik smagi, ka niko nawareja redzet; smagi aizadusmoja; sawaideja ‘saslima’ ar koklu jō mozō meitine; pošoroja ‘lopbarības’ cieški ‘bieži’ tryuka; gromotas ‘vēstules’ bez markom mes napijemom*.

Vērojama arī ležzemnieku tradīcijas ietekme, dažkārt to mēģināts skaidrot ar Latgales izlokšnēm raksturīgajiem vārdiem, piemēram, *ar lelu asins izlīšonu; pasaskota wysaplejk ‘visapkārt’ natik školā cylwaks war mōcētis; kotra darbinia vajag mocētis; soka mōcēt ari barnus; liūti slikti dūmoj par myusu awizes lasitojim; nūdagušu āku (kōrmu); twaikot (celtis sūtōs), trejūs stōwus (etažūs); par tykumibas (cnotas) sorgim; karūtes (lizikas) naspēj mutē ilikt*.

Tekstos atrodami arī ležzemnieku izlokšnēs un rakstos tajā laikā lietotie ģermānismi, piemēram, *vajag skaidri pirakstit sowu adresi, uz kuru awize byus stellejama; es strōdoju wēweru fabrikā; wysstyproku šturmi laide pret ticibu un dzyntu woludu; lyka sasmēret rotus, izpucet jaunus zōbokus*.

Vērojami arī mēģinājumi latviskot slāvismus, tos aizstājot ar lejas latviešu vārdiem (dažkārt arī ģermānismiem), bet iekavās dodot atbilstošos krievu valodas vārdus (nereti adaptētus vietējās izlokšnēs, piemēram, *pamozynot rūkas naudu (zalogu); cik inokumu (dakodu), policija un tisas izmekletojs (sledowatels); tej gaisma gromotōs, awizēs (gazetōs); dalejbas jīmšonu pi mitingu (sapulces); draudzes prāwestu (probošču); gleznotoĵi (chudožniki); slimnicom (bolnicom)*.

Sastopamas arī semantiskās īpatnības – gan izloksnēm raksturīgās, piemēram, *wajcojat* ‘meklējat’ *gaismas*; *maizi* ‘labību’ *nu orūdīm grōbuši*; *mes latwyskai grōmoteniai ejam cauri* ‘garām’; *taisnība spraužās* ‘krit’ *acī un napatejk*, gan arī, šķiet, nepieciešamība izteikt jaunas nozīmes ar pārcēlumiem no krievu valodas, piemēram, *aizrōdit* ‘norādīt’ *ari sovu adresi*; *wajag apzejmet* ‘norādīt’ *pogostu, cimu, wōrdu, pawōrdi*; *beja nūjemta* ‘noīrēta’ *zāla skolā*.

Iznāca tikai 26 laikraksta „Gaisma” numuri. Pēdējā numurā ievietots paziņojums par avīzes slēgšanu uz laiku (3. att.).

Nu Redakcijas.

Ar šitū № 26 «Gaismas» izdūšona tejk aptu-
reta uz dažu menešu laiku. Mes nadūmojam
slēgti awizi uz wysim laikim, bet pōrtraukšona
ir wajadzīga del spāka sakrōšonas, jo tūs spāks
nu «Gaismas» pretinikim ir padarīts wōjoks. Jo
tik myusu awizei nabyus īspējams izit ilgoku laiku,
tad tīm nadaudzim abonentim, kurim Redakcija
palik porōdā, tiks izsyutitas pīdarīgā wērtībā
jaunas latwyskas grōmotas. «Gaismas» izišonas
gadejumā abonešonas termins tiks pagarinots par
tīm mēnešim, kurus awize natiks izdawota.

3. attēls. 26. numurā ievietotais paziņojums par avīzes slēgšanu uz dažiem mēnešiem

Diemžēl šis ir pēdējais „Gaismas” numurs, un avīzes iznākšana tiek pārtraukta nevis uz dažiem mēnešiem, bet gan pavisam (1906. gada 15. jūnijā iznāca laikraksta „Gaisma” pēdējais numurs).

Secinājumi

Lai gan pirmajā latgaliešu avīzē rakstība kopumā bijusi diezgan haotiska, tomēr iespēju robežās mēģināts nonākt pie zināmas sistēmas, gan sekojot jau pastāvošajai latgaliešu rakstu valodas tradīcijai ar stihiski veidotajām formām, gan pirmajiem jauninājumiem. Avīzē tam laikam ir daudz jaunu vārdu, bieži ar skaidrojumiem. Laikraksta teksti ir bagātīgs dialektoloģijas avots – tajos atrodamas daudzas dialektālās formas un apvidvārdi.

AVOTI UN LITERATŪRA

Bukšs, M. *Latgaļu atmūda*. Rēzekne: Latgolas kulturas centra izdevnīceiba, 2012.

Cirša, L. *Latgaliešu ortogrāfijas jautājumu risinājums no 1904. līdz 1929. gadam*. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 1999.

Laikraksts „Gaisma” (1.–26. nr.). Pieejams: <http://www.rezeknesbiblioteka.lv/index.php/centrala-biblioteka/izstazu-apskati/419-gaisma-pirma-latgaliesu-avize>

Smeļters, P. *Tautas dzīsmu, posoku, meiklu un parunu wocēleite*. R.: A. fon Grothusa drukātava, 1899.

Алессандра ДЕЦИ
(Тартуский университет)

Итальянские культуремы в интернет-дискурсе русскоязычных жителей Италии

Summary

Italian Culturemes in the Internet Discourse of Russian Speakers Living in Italy

The present article is dedicated to the analysis of Italian culturemes present in the Internet discourse of Russian speakers in Italy. Culturemes are divided into two groups: behaviouremes and phraseological culturemes. Behaviouremes are considered cultural units related to the etiquette, to the spatial, temporal, and paralinguistic experience of the communicants, which can find language expression. Phraseological culturemes are cultural units based on a complex knowledge of associative and metaphorical character. Both groups of Italian culturemes are discussed in the discourse of Russian speakers in Italy in their Internet communication, naming them “metaculturemes”. It is also discussed how the presence of Italian behaviouremes influence the etiquette of the communicants, as well as their temporal, spatial, and emotional perception. Phraseological culturemes are involved in complex language games, which determine the formation of new meanings and humorous linguistic forms.

Key words: *linguistic and cultural contacts, Internet language, the language of the diaspora, picture of the world, culturemes*

*

В последние десятилетия в Италии сформировался относительно большой конгломерат русскоязычных людей разного происхождения. Это в основном украинцы, молдаване, русские и другие представители бывших республик СССР, использующие русский язык как *лингва франка* [Перотто 2013: 238]. Исследователи уже обращали внимание на формальные и функциональные аспекты переключения кода в устной речи русскоязычных жителей Италии. Анализ интернет-общения диаспоры показал, что итальянские вкрапления выполняют разные функции, например, метаязыковую, оценочную, ориентирующую, функцию самоидентификации др. [Деци 2018: 39–74]. Появление итальянских вкраплений связано, в частности, с изменениями, происходящими в (языковой) картине мира эмигрантов, в которой определенные зоны в условиях эмиграции становятся более актуальными. Цель данной статьи – рассмотреть процесс преобразования (языковой) картины мира эмигрантов с точки зрения появления в их интернет-речи итальянских культурем.

Материалом для исследования послужили комментарии, собранные с форумов и из разных групп общения соцсети *Facebook*:

форумы –

Russian Italy (<http://www.russianitaly.com/forum>);

Италия по-русски (<http://italiaru.com/form>);

Narisug/русские в Италии (<http://narisug.ru/16335/1>);

Италия на раз два три (<http://italiaunoduetre.com/phpbbforum>);

группы в сети Facebook –

Русские на Сицилии/Russi in Sicilia (<http://www.facebook.com/groups/313817262064670/?fref=ts>);

РИМ | Российско-Итальянская Молодежь. Русские в Риме/Russi a Roma. (<https://www.facebook.com/RodnoiUgolokRim/?fref=ts>);

Русские в Италии (<https://www.facebook.com/groups/russitalia/?ref=bookmarks>)

Русские дети в Италии/Russian guys in Italy (<https://www.facebook.com/RussianGuysInItaly/?ref=ts&fref=ts>);

Amici russi a Milano e in Italia (<https://www.facebook.com/groups/356662797688530/?ref=ts&fref=ts>).

В лингвистической теории термин культу́рема был введен В.Г. Гаком, рассматривающим культуру как совокупность определенных знаков, или культурем. По его мнению, некоторые культуремы находят отражение в языковом выражении, устном или письменном. «*В таких культурах языковой знак [...] является обозначающим, а реалия [...] – обозначаемым*» [Гак 1998: 142]. Реалия понимается как «*все, относящееся к культуре: предметы, функции, обычаи, факты поведения и т.п.*» [там же]. Ф. Поятос утверждает, что культура состоит из сложной сетки действий и их активных или статичных результатов. Для успешного общения человеку нужно развивать, помимо лингвистических, и другие способности: кинетические, паралингвистические, проксемические, хронологические и т.п. Автор называет указанные способности культурной «беглостью» [Poyatos 1973: 266], полагая, что в основе коммуникации лежит так называемая базовая тройная структура, состоящая из семантической и лексической комбинации «язык – параязык – кинетика» [Poyatos 1977: 200]. Данная структура является культурно-специфической и, как показывает анализ нашего материала, участвует в формировании поведенческих культурем.

Согласно другой точке зрения, культуремы являются экстралингвистическими культурными символами, функционирующими как метафорические модели и мотивирующими лексическое или фразеологическое образное выражение [Pamies 2017: 101]. В этой связи А. Памиес рассматривает культуремы как идиоматические выражения, референт которых имеет символическое значение вне языка [Pamies 2017: 101].

В нашем материале участники коммуникации обсуждают определенные вербальные и невербальные акты, связанные с жизнью в Италии, которые мы будем рассматривать как отражение итальянских культурем в интернет-дискурсе русскоязычных жителей Италии. На основе изложенной теории и анализа материала нами были выделены два вида культурем:

- поведенческие культуремы – содержат единицы, отражающие в языке этикетный, пространственный, временной и паралингвистический опыт коммуникантов;
- фразеологические культуремы – основываются на более комплексном знании ассоциативного и метафорического характера, отражают образное мышление коммуникантов.

Обе группы итальянских культурем возникают в процессе лингвокультурного сопоставления определенных итальянских коммуникативных практик с теми,

которые осуществляются коммуникантами в стране происхождения. Они могут быть определены как «метакультураны», т.к. являются результатом размышления эмигрантов над лингвокультурными формами.

1. Поведенческие культуремы

На одном из форумов было предложено продолжить высказывание «Вы слишком долго прожили в Италии, если...». Пользователи сделали это, подчеркнув отличие определенных итальянских коммуникативных практик от тех, которые встречаются на их родине. В своих ответах они продемонстрировали то, как манера общения, самовыражения и способы взаимодействия с людьми меняются в результате контакта с итальянским социумом. Мы рассматриваем данные ответы как поведенческие культуремы, среди которых выделяются четыре подвида культурем согласно характеристике, которую они отображают, а именно — этикетная, пространственная, временная и паралингвистическая характеристики¹, к их рассмотрению и перейдем далее.

Этикетная характеристика:

- (1) *Приезжая домой, ужасно не понимается, почему это продавщицы такие невежливые.*
- (2) *Говорите много комплиментов и время от времени пытаетесь перевести восклицание «Complimenti» на русский.*

В приведенных комментариях описываются действия (приветствия, поздравления, жесты), которые осуществляются в определенных, частично зафиксированных речевых практиках этикетного характера. Речевой этикет представляет собой «правила речевого поведения, а также систему стереотипных, устойчивых формул общения» [Ерзинкян 2018: 52], которые зависят от набора социальных норм, существующих в обществе. Нормы этикета, в частности вежливости, национально-специфичны. «Положительная оценка (вежливость) соотносится с ситуацией, где действия соответствуют принятым нормам, а отрицательная (невежливость, грубость, агрессивность) — где они расходятся» [там же]. Контакт с итальянскими этикетными практиками стимулирует оценочную и, следовательно, поведенческую переориентацию эмигрантов, что можно видеть в приведенных примерах. В (1), например, пользователь косвенно отсылает к этикетным практикам, существующим в итальянском и в русскоязычном коммуникативном пространстве магазина. Открыто выражается отрицательная оценка по отношению к этикетным правилам социума происхождения. В (2) пользователь отмечает изменение собственного (речевого) поведения. Таким образом, можно проследить влияние иностранного этикетного поведения на оценочную шкалу эмигрантов и, следовательно, процесс оценочной переориентации.

Пространственная характеристика:

- (3) *Норовите поцеловаться при встрече со всеми друзьями, вне зависимости от их пола и присутствия вторых половин.*
- (4) *При разговорах начинаете отчаянно жестикулировать.*

¹ Во всех примерах сохранено написание оригинала.

Данная характеристика включает как кинетические (жесты, мимику), так и проксеимические компоненты общения, т.е. знаковые компоненты, которые основываются на способах ориентации человека в пространстве и сопровождают его речевое действие. Невербальные факторы являются культурно-специфическими и играют важнейшую роль в коммуникации, «нередко определяя значение языковых единиц в межличностном взаимодействии» [Бартнева, Перельгут 2014: 48]. В приведенных примерах содержится информация об изменении восприятия пространства и сдвиге нормы приближения к человеку в ходе коммуникации, в частности, в таких культурных актах, как поцелуи, жесты и т.д. Таким образом, в приведенных метакультурах обнаруживается пространственная переориентация русскоязычных жителей Италии. Пространственная характеристика обсуждаемых пользователями поведенческих актов, конечно, отражается в их практиках в итальянском коммуникативном пространстве.

Временная характеристика:

- (5) *Пожелание по пятницам хорошей доменики.*
[доменики – от ит. domenica: ‘воскресенье’]
- (6) *Обедаете в 13 часов и после всем желаете доброго вечера.*

В данных метакультурах мы наблюдаем временную переориентацию русскоязычных жителей Италии. Время относится к числу категорий, базовых для человека, и часто в условиях диаспоры подвергается переосмыслению, что в комплексе с рядом других показателей отражает «когнитивный аспект и самоидентификацию диаспоры в целом и ее отдельных представителей» [Костанди 2018: 96]. Данные метакультуры возникают на фоне того, что в итальянской культуре время осмысливается и воспринимается частично иначе, чем в стране происхождения. В приведенных примерах подчеркиваются важные аспекты итальянской «временной» картины мира. Пример (5) отсылает к тому, что самый важный выходной день для итальянцев – воскресенье. Он является особенным из-за таких поведенческих практик, как месса, посещение родственников, воскресный обед и т.д. В (6) отмечается, как в итальянском коммуникативном пространстве вычленяются части дня и какие из них являются значимыми. Данные метакультуры являются свидетельством процесса временной переориентации эмигрантов.

Паралингвистическая характеристика:

- (7) *«Бекаете» все время.*
- (8) *В доме почти всегда повышенные тона, говорят много и громко.*

Паралингвистические характеристики являются наложением на лингвистические и придают эмоциональные коннотации разговору [Key 1975: 9 цит. по Pennycook 1985: 267]. В (7) утверждается, что, прожив долго в Италии, русскоговорящие начинают часто использовать итальянскую паралингвистическую частицу «be!». Частица может иметь разнообразные значения в зависимости от тона, просодии, ситуации и т.д. Используя ее, говорящий может выразить сомнение, вопрос, безразличие, раздражение и т.д. Из примера (8) получаем информацию об экспрессивной манере общения итальянцев, придающей разговору также разные оттенки значения. В то же время этот комментарий скрывает более глубокую

социокультурную информацию о том, что при общении следует избегать молчания (*говорят много*). В данных метакультурах можно проследить процесс паралингвистической переориентации эмигрантов и осмысления паралингвистических действий.

2. Фразеологические культуремы

Фразеологические культуремы отражены во фразеологизмах и устойчивых сочетаниях и связаны со способностью человека к метафорическому абстрагированию. В нашем материале итальянские фразеологические культуремы обыгрываются интернет-коммуникантами, в результате чего возникают новые оттенки и значения, часто основанные на наборе ассоциаций:

- (9) *Мы решили увидеться, но она мне дала дырку.*

[она мне дала дырку – от ит. lei mi ha dato buca: ‘она не пришла на встречу’]

- (10) *Ты девушка в ногу.*

[в ногу – от ит. in gamba: ‘ты молодец’]

В (9) итальянское выражение «*dare buca*», дословно значащее «дать дырку», является фразеологизмом, обозначающим «не прийти на встречу» и возникшим в процессе метафоризации. В семантике слова *buca* присутствует сема чего-то пустого². Процесс метафоризации основывается на том, что дать кому-то что-то пустое оценивается негативно. В этом смысле данное выражение означает, что результат ожидания – пустой, и это плохо. Русскоязычному человеку данное выражение может показаться совсем нелогичным. Автор приведенной кальки, вероятно, знает его значение, однако когда выражение калькируется в русском языке с целью языковой игры, оно, по нашему мнению, наполняется новыми оттенками значения. В данном случае языковая игра основывается на ассоциативном потенциале выражения, которое в русском языке может передать, в числе прочих, и аллюзии сексуального характера.

В (10) игра основывается преимущественно на калькировании итальянского выражения и на неожиданности получаемой формы. *Essere in gamba*, дословно «быть на ноге», по-итальянски значит «быть молодцом». Данное выражение также возникло в итальянском языке в процессе метафоризации. Изначально оно означало «быть здоровым», ибо человек, который может стоять на своей ноге (по-итальянски *in gamba*), не нуждается в опоре и, следовательно, является здоровым. В дальнейшем выражение приобрело значение «быть способным», т.к. человек, который в фигуративном значении не нуждается в опоре, является самостоятельным и, следовательно, способным, т.е. молодцом³. Мы предполагаем, что калькирование данной культуремы в целях языковой игры приводит к потере исходного значения и приобретению иронического оттенка. Если референт исходных фразеологических культурем имеет символическое значение вне языка, можно предположить, что в процессе их калькирования они теряют связь с референтом, при-

² <https://www.etimo.it/?term=buco&find=Cerca>

³ <http://www.treccani.it/vocabolario/gamba/>

обретая новые коннотации и функции в интернет-дискурсе русскоязычных Италии. Это, в свою очередь, как мы предполагаем, является свидетельством процесса создания собственных «диаспорных» шутивых форм на основе фразеологических культурем окружающего общества.

Обобщая результаты исследования, можно сделать некоторые предварительные выводы. Русскоязычные жители Италии часто обсуждают в интернет-пространстве разные аспекты типовых коммуникативных ситуаций, связанных с жизнью в Италии. Типовые коммуникативные ситуации можно рассматривать как культуремы. В зависимости от экстралингвистического опыта, на котором они базируются, можно разделить культуремы на два вида: 1) поведенческие, отражающие этикетный, пространственный, временной и паралингвистический опыт человека; 2) фразеологические, возникающие в процессе метафоризации и отображающие образное мышление человека. Обсуждение итальянских культурем в интернет-дискурсе русскоязычных жителей Италии свидетельствует о размышлении эмигрантов над лингвокультурными формами окружающего социума. Соответственно, мы определили проанализированные выражения как «метакультуремы». Анализ материала показал, что в поведенческих «метакультуремах» можно проследить процесс этикетной, пространственной, временной и паралингвистической переориентации русскоязычных жителей Италии, во фразеологических же культуремах — процесс создания новых оттенков значений и шутивых форм.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартнева, В.В., Перельгут, Н.М. Роль невербального компонента общения в разных лингвокультурах. *Молодежный научный форум: гуманитарные науки*. 2014, № 4 (11), с. 48–55.
- Гак, В.Г. *Языковые преобразования*. Москва: Studia Philologica, 1998. 768 с.
- Деци, А. *Функции итальянских вкраплений в интернет-общении русскоговорящих Италии (на материале форумов и социальной сети Фейсбук)*. 2018. Available: <http://dspace.ut.ee/handle/10062/60328>
- Ерзинкян, Е.Л. *Лингвистическая категория вежливости. Семантика и прагматика*. Ереван: Издательство ЕГУ, 2018. 412 с.
- Костанди, Е.И. Дискурсивные практики русской диаспоры Эстонии: языковые контакты. *Слово.ру: балтийский акцент*. 2018, № 9 (3), с. 94–107.
- Перотто, М. Два поколения русскоязычных в Италии: условия сохранения и утрата языка. *Русский язык зарубежья*. 2013, Санкт-Петербург: Златоуст, с. 237–257.
- Pennycook, A. Actions Speaks Louder Than Words: Paralanguage, Communication and Education. *TESOL QUARTERLY*. 1985, 19 (2), p. 259–282.
- Poyatos, F. Analysis of a Culture Through Its Culturemes: Theory and Method. *The mutual interaction of people and their built environment*. Paris: Mouton Publishers, The Hague, 1973. Available: <https://bit.ly/2DpVZQL>
- Poyatos, F. The Morphological and Functional Approach to Kinesics in the Context of Interaction and Culture. *Semiotica*. 1977, 20 (3–4), p. 197–228.
- Pamies, A. The Concept of Cultureme from a Lexicographical Point of View. *Open Linguistics*. 2017, 3 (1), p. 100–114. Available: <https://bit.ly/2DJMgG5>

Guntars DREIJERS
(Ventspils Augstskola)

Laikmeta zīmes Šarla Bodlēra paskvilu iespējamās tulkojumos (FR – LV)

Summary

Reflections of the Epoch in the Potential Translations of Charles Baudelaire's Squibs (FR – LV)

Charles Baudelaire's squibs in French can be described as a revolt against his unsuccessful literary career in Belgium. For the first time, the reader has been introduced to a selection of the writer's squibs (altogether eleven) translated by the author of the present article from French into Latvian. To accomplish the task of translating, the author analysed the genre specifics – an ironic caricature on Belgian society and contemporary Western civilization in Europe in a rapid wake of Industrial Revolution. The spatio-temporal dimension of the squibs is intertwined with the aesthetics of hatred and the subjectivization of historical descriptions.

Squibs have been selected according to the thematic organization of the collection of squibs under the title "My Heart Laid Bare" by Baudelaire.

Baudelaire is known to the Latvian target readership as a poet who wrote a collection of poems "The Flowers of Evil" and prose poems. However, to a lesser extent Baudelaire is known as a contributor to other literary genres – essays, newspaper articles, and art criticism. The genre of squibs in translation deals mainly with such topics as Brussels, Belgian agriculture, army, education, Belgian French, King Leopold I, emancipation, and art. It is stipulated that the translation of Baudelaire's squibs may contribute to an alternative reflection of the epoch as experienced by the writer himself. The translator's task has been to render accurately both his aesthetics of hatred and the thematic scope.

Key words: *Baudelaire's squibs, FR – LV translation, functional approach, thematic scope of squibs*

*

Ievads

Latvijā Šarlu Bodlēru (*Charles Pierre Baudelaire*; 1821–1867) galvenokārt pazīst kā dzejnieku, kura darbi iedvesmojuši 19.–20. gadsimta literātus. Dzejoļu krājums „Ļaunuma puķes” (arī dzejas izlase „Bertas acis”) ir, iespējams, zināmākais autora dzejoļu krājums, kuru latviešu valodā atdzejojuši Augusts Štrauss, Dagnija Dreika, Gita Grīnberga un citi tulkotāji. Mazpazīstami ir citu žanru darbi, kas joprojām latviski nav pieejami, piemēram, esejas, publicistikas teksti un paskvilas – īsi, koncentrēti kariķējumi, bez īpaša pantmēra, poētikas iezīmēm, bez dzejai raksturīgā romantisma un modernisma, simbolisma. Latviešu valodā cittautu daiļliteratūras darbu tulkojumiem ir bijusi gan lingvistiska nozīme, gan kultūras izziņas nozīme [Veisbergs 2016: 76].

Raksta mērķis ir noteikt raksturīgāko paskvilu tematiku saistībā ar komunikatīvi funkcionālo tulkošanas pieeju. Raksta autors piedāvā ieskatīties iespējamās tulkojumos latviešu valodā, akcentējot paskvilu tematiku kā noteiktas laikmeta zīmes un izziņas materiālu par 19. gadsimta Francijas un Beļģijas sabiedrību.

Ekspresīvo tekstu tulkojumi atspoguļo gan autora stila un valodas savdabību, kā arī atklāj lasītājam 19. gadsimta aktuālos vērojumus autora interpretācijā. 19. gadsimts ir ne tikai jaunu māksliniecisku izteiksmju meklējumu laikmets, bet arī industriālās revolūcijas, sabiedrības modernizācijas, koloniālisma gadsimts. Gijs Metro (*Guy Métraux*) un Fransuā Kruzē (*François Crouzet*) grāmatā „19. gadsimta pasaule” (*The Nineteenth-Century World*) raksta: „19. gs. bija viens no ievērojamākajiem vēstures laikmetiem, tā nozīmi varam salīdzināt ar Perikla laikmetu vai renesansi. Vēl joprojām mēs tā pa istam sākam apjēgt, kāda loma ir šī laikmeta zinātniskajiem un kultūras pārvērsieniem.” [Crouzet, Métraux 1963: XI] Bodlēra subjektīvais skatījums veidojies no novērojumiem, pārdzīvojumiem, skepses un divu valstu salīdzinājuma. Kopumā atlasītas 11 paskvilas, ko tulkojis raksta autors.

Šarla Bodlēra tematiskais vēstījums paskvilu tulkojumos

Tulkojot Bodlēra paskvilas no franču valodas latviešu valodā, jāapzinās, ka apkārtējās pasaules materiālā realitāte un laikmeta gars (*Zeitgeist*) ietekmējis rakstnieka apziņu un avottekstu tematiku. Lai arī cilvēka domāšanas loģika, kas atspoguļo apkārtējo pasauli, visiem pamatā ir vienāda, taču pašu pasauli var izzināt, tikai fiziski nonākot saskarē ar priekšmetiem un parādībām. Valoda un objekta atspoguļojums ir cilvēka pasaules mijiedarbes rezultāts, un kognitīvais piepildījums ir aktīvs cilvēka apkārtējās pasaules apguves rezultāts [Колшанский 2010: 13].

19. gadsimtā bija centieni mainīt tradīciju, meklēt jaunas mākslas formas, nostiprinājās romantisms, reālisms, naturālisms, simbolisms, impresionisms [Crouzet, Métraux 1963: XV]. Mainoties impulsu tempam, apceres vietā bija kapitālisma neizbēgamā utilitārā prasība lietot operatīvo un instrumentālo domāšanu (t. i., kā rīkoties efektīvi un atbilstoši laikmeta jaunajām prasībām, ievērojot industrializācijas sasniegumus un pilsētvides pārveidi). Bodlērs, kurš bija pieradis pie prognozējamības, kā arī nesteidzīga, laiska, bohēmiska, intravertā dzīvesveida, pārmaiņas uztver saasināti, tiesa gan – neaizstāvoties, bet kariķējot. Paskvilu izdevumā franču valodā ir Bodlēra tieša un verbāla pretestība laikmeta garam, tādējādi šī žanra teksts ir ne tikai ekspresīvais teksta tips, bet arī informatīvs materiāls, kas izceļ laikmeta pārmaiņu būtību – atsvešinātību, aprēķinu, sapņu izplēnējumu. Tāpēc tulkošanā vēsturiskajam faktam materiālam jāpievērš īpaša uzmanība. Pēdējo četrdesmit gadu laikā tulkojumzinātnē īpaša vērība veltīta kultūras paradigmu maiņai, skatot kultūras naratīvu kā tulkojumzinātnes izpētes objektu [Cortés, Harding 2018: 1]. Ņemot vērā, ka avottekstā atspoguļotā pasaules aina rakstnieka skatījumā nav tikai vēstījums bez viedokļa un attieksmes, tulkotājam jāīsteno, vismaz daļēji, arī didaktiskā funkcija, resp., izglītot lasītāju par avotteksta tapšanas nosacījumiem, jo īpaši tulkojot klasiķu darbus.

Iespējamais paskvilu tulkošanas modelis

Raksta autora piedāvātais modelis raksturo paskvilu tulkošanas aspektus no franču valodas latviešu valodā.

RPR – rakstnieka pasaules redzējums

PAT – pirmstulkošanas analīze

RT – rakstnieka piedāvātā tematika

RVS – rakstnieka valodas stils

1 – teksta lasīšana

2 – valodas un izteiksmes pārnese mehānismi

Avotteksts ir rezultāts rakstnieka pasaules redzējumam, rakstnieka piedāvātajai tematikai un rakstnieka valodas stilam. Avottekstā integrētie komponenti pirmstulkošanas analīzē un vērīga avotteksta lasīšana ietekmē tulcotāja interpretāciju. Izmantojot valodas pārnese mehānismus, ievērojot franču un latviešu valodas izteiksmes strukturālās atšķirības, tiek radīts integrēts mērķteksts – tulkojums, kurā saglabājas gan avotteksta autora redzējums, tematiskā precizitāte, gan rakstnieka valodas stila īpatnības.

Tulkojumzinātnieks Genādijs Mīrāms piedāvā modeli, kurā akcentēts tulkošanas komunikatīvais aspekts, respektīvi, avottekstu un tā interpretāciju mērķvalodā vieno t. s. tulcotāja tēzauris – zināšanas par avotkultūru, avotvalodu un avottekstu un attiecīgi zināšanas par mērķkultūru, mērķvalodu un potenciālo mērķtekstu [Мирам 2000: 74]. Tādējādi tiek nodrošināts līdzvērtīgs kognitīvais un estētiskās informācijas lauks. Ekspresīvo tekstu tulkošanā jāsamēro formālās stila pazīmes – īpaši makrolīmenī (no žanra īpatnību aspekta) un ideāli arī mikrolīmenī (piemēram, atbilstoša leksika, vārdu savienojumi), lai lasītājam rastos adekvāts priekšstats par konkrēto autoru.

Paskvilu tematiskais iedalījums

Bodlērs raksturo vairākus 19. gadsimta aktuālus notikumus, pievēršoties franču un beļģu mentalitātei, dzīves ritmam, darba jēgai, franču valodai Beļģijā, sociolingvistiskajiem vērojumiem, ilūzijai par dzimumu vienlīdzību, mākslai, lauksaimniecībai, pilsētvidei un intelektuālajai videi, Beļģijas armijai un karalim. Tematiskās daudzveidības pamatā ir dziļš vērojums ar emocionālo katarsi, kas izpaužas kā ironija vai sarkasms.

Tematiskais loks – izglītība

Bodlērs bija ieguvis klasisko izglītību. Mācījies latīņu valodu, literatūru, viņš bija radis apcerēt pasauli, ko fiksēja rakstiski. Mākslas vēsturnieks Noas Čārnijš (*Noah Charney*) klasiski izglītoto, dziļi domājošo mākslas aprindu pārstāvju ikdienu apraksta no domāšanas kategorijas skatupunkta:

„Bauda bija izglītotajam atšifrēt mākslas darbu, apcerēt stundām ilgi, mēnešiem vai pat gadiem. Mākslas darbi bija estētiskās un intelektuālās baudas avots. Varēja stundām sacerēt atsauces, saistot tās ar filozofiskām idejām, lai atsegtu ko lielu, dzižu un neapjaustu. Sejas, ainavas, klusā daba, ķermeņi bija vēstījums, kas jāatšifrē. Māksli-

nieks visu mēmo varēja izmantot par pamatu, lai veidotu emocionālu un teoloģisku mistēriju.” [Charney 2010: 7–8]

Bodlērs, par nožēlu, pārmaiņas sabiedrības attīstībā saista ar izglītības paradigmas maiņu.

I paskvila

„Valsts universitātes.

Universitāšu brīvība. Atēnu mantojums.

Bez grieķu un latīņu valodas.

Bez filozofijas.

Bez dzejas.

Profesionālās studijas.

Izglītība topošajiem inženieriem un bankieriem. [..]

Cik vien iespējams – nekādu dzejnieku vai arī ļoti maz dzejnieku.

Bez metafizikas.

Nekādu filozofijas nodarbību.” [Baudelaire 1986: 133]

Sabiedrības ideālo modeli Bodlērs raksturo kā antitēzi – savējie un svešie. „Savējie” ir radošo un stratēģisko profesiju pārstāvji, savukārt šaurās specializācijas, kuru rašanos diktē straujā kapitālisma saimniekošanas modeļa attīstība, ir patiesībā vienīgi peļņas gūšanas avots.

II paskvila

„Ir trīs cienījamas nodarbošanās: mācītājs, karavīrs, dzejnieks. Zināt, nogalināt un radīt. Pārējie ir melnstrādnieki, kuru darbs un vieta ir stallī, tā sacīt jāsaka, lai nodarbotos ar to, ko dēvējam par profesijām. Ticība progresam ir slinko beļģu doktrīna... Taču pasaulē ir ļaudis, kas nespēj domāt kā vien kolektīvā, pūlī. Lūk, Beļģijas sabiedrība.” [Baudelaire 1986: 93, 95]

Viens no Bodlēra biogrāfiem – Valters Bendžamins (*Walter Benjamin*) – raksturo rakstnieka izziņas ceļu: „Iedomāsimies, kā Bodlērs raudzījās uz pasauli, ko varam salīdzināt ar melnbaltu negatīvu..., tā arī Bodlērs būtību tvēra melnbaltajā negatīvā.” [Benjamin 2006: 27] No *melnbaltā* redzējuma *uzplaukst* gan „Ļaunuma puķes”, gan Bodlēra īpatnējais pasaules izziņas ceļš: „[...] nevaru ne acis atraut no slimīgajiem iedzīvotājiem, kuri ieelpo kokvilnas putekļus un ļauj saviem ausiem piesūkties ar svinu un dzīvsudrabu... no visām šīm indēm iespējams veidot meistardarbus.” [Benjamin 2006: 102]

1865. gada 23. decembra vēstulē Bodlērs mātei raksta par savām iecerēm: „Ja man izdosies saņemt visus spēkus, es tos izlikšu, lai sarakstītu briesmīgas grāmatas. Tik briesmīgas, lai visa cilvēce nostātos pret mani, jo tikai tā es mieru varu gūt.” [Benjamin 2006: 49] Viņa naidis pret cilvēci fiksēts arī citās vēstulēs: „Nabaga Beļģija! Es tevi brīdinu! Tā būs grāmata, kas uzbruks brīvdomātājiem, lai arī sarakstīta komiskā stilā.” [Baudelaire 1982: 214] Tādējādi Bodlērs jau ieskicē savu ieceri netaupīt sarkasmu, kas veltīts gan Beļģijai, gan rietumu civilizācijai jaunajos kapitālisma aprēķina apstākļos.

Paskvilu saturs mijas ar naida estētiku un vēsturisku aprakstu. Laikmeta zīmes rakstnieka vērtējumā un aprakstā piesātina paskvilu krājumu franču valodā „Mon cœur mis à nu” (*Mana atkailinātā sirds*) ar emocionālu pārdzīvojumu, tādējādi fiksējot

konkrētā laikmeta pasaules ainu Briselē un Beļģijā, kā arī Francijā. Tulkotājs atziņu „tulkot (daiļliteratūras darbu) nozīmē salīdzināt kultūru” [Nord 2001: 34] ievēro visplašākajā nozīmē – gan avotkultūru Francijā, gan savstarpējā salīdzinājumā ar mērķkultūru Beļģijā.

Tematiskais loks – Beļģijas franču valoda

Atsevišķā tematiskā lokā, kas veltīts Beļģijas franču valodai, Bodlērs ironizē par tās atšķirībām no Francijas franču valodas. Rakstnieks vēro attieksmi pret franču un flāmu valodu un secina, ka franču valodai ir saziņas loma, flāmu valoda ir vienkāršrunas valoda, ko izmanto ļoti neformālos gadījumos.

III paskvila

„Neviens neprot franciski, taču par labu gaumi uzskata neprast flāmu valodu. Pierādījums tam, cik labi viņi prot flāmu valodu, ir lamas šajā valodā mājas apstākļos.” [Baudelaire 1986: 204]

Bodlērs pieraksta eifēmismu lietojumu, jo 19. gadsimtā franču valodā *neizrunājams* slimības tika apzīmētas ar eifēmismiem.

IV paskvila

„Es domāju, ka Briseles *plašajā pasaulē* jauna meitene neteiks: „Šis jaunais cilvēks mani aplipinājis ar bakām,” un jauneklis neteiks labi audzinātai meitenei: „Viņa mani ir pavedinājusi!” Viņš drīzāk teiktu: „Šī jaunā meitene man nodarīja ko tik briesmīgu, kas nemaz nav izrunājams!” Uz to viņa atbildētu: „Šis jauneklis ar mani izdarīja ko tik briesmīgu, kas nemaz nav izrunājams un no kā man visi mati izkrita!” Vai arī: „Viņa man nodarīja ko tādu, kas nav izrunājams un ko es atcerēšos ļoti ilgi!” Var jau teikt arī tā: „Es viņam nodarīju ko tādu, ko nevaru izrunāt! Un viņa bērni to atcerēsies līdz pat trešajai paaudzei!” Ak, šie beļģu farmaceiti! Man ļoti patik jūsu vārdu krājums – raksturīgākie eifēmismi jūsu spriedumos.” [Baudelaire 1986: 207–208]

Tematiskais loks – emancipācija

Katoliskā garā audzinātais Bodlērs kariķē emancipāciju un dzimumlīdztiesības centienus Briselē.

V paskvila

„Ja jūs uz ietves dodiet tām ceļu, tās, kā jau pierasts, ceļu dod vīriešiem.

Ir sievišķi, bet nav sieviešu. Bez šarma. Bez koķetērijas. Bez tiklības. Tikums ir Parizes rokraksts, kurš līdz Beļģijai nav nonācis...” [Baudelaire 1986: 164]

Tematiskais loks – beļģu māksla

Par paskvilu kariķējuma objektu Bodlēram kļūst flāmu glezniecība un māksla. Flāmu glezniecības tehniku, krāsas, sižetu viņš netieši saista ar beļģu mentalitāti kopumā. Atsauces ir uz Vircu, van Tuldena, van Diku, Jordenu, Rubensu, Ropu, Leju. Jāņem vērā, ka Bodlērs arī aktīvi iesaistījās mākslas kritikā, un viņa esejas par mākslu joprojām ir 19. gadsimta kritiskās esejistikas paraugs ar izzinošu un analītisku vērtību. Cita aina paveras paskvilās par mākslu – nosodījums un beļģu mākslas noraidījums. Franču māksla tiek cildināta, beļģu māksla – nosodīta kā primitīvs fantāzijas auglis. Piemēram, esejā „Daži ārzemju karikatūristi” (*Quelques caricaturistes étrangers*) tiek analizēta Pītera Brēgela (*Pieter Bruegel*) groteska kā fantāzija, halucinācija un formu anomālija

[Baudelaire 1992: 233]. Rakstnieks uzskata, ka absolūto komismu jeb grotesku izdodas vien sasniegt vācu un angļu kultūrā [Dreijers 2014: 17]; citu tautu pārstāvjiem izdodas sasniegt vienkāršo komismu, ko acīmredzot Bodlērs saskata arī flāmu glezniecībā.

VI paskvila

„Beļģijā nav mākslas... Kompozīciju šeit nepazīst. Negleznot to, ko redz... Viena glezna saulei, viena sniegam, viena mēness gaismai, viena audumam, viena ziediem. Specializācijas apakštēmas ir bez skaita (tāpat kā rūpniecībā). Zemiskas tēmas, čurātāji, truli personāži, vemjoši raksturi... Šie nabadziņi ieguldījuši milzu pūles, lai atspoguļotu savu pretīgo kropļību. Šai tautai Rubenss nozīmē pompu, kas robežojas ar muļķību. Rubenss ir satinā tērpies nekauna. Gleznrotāji ir burtiski, pārāk burtiski. Ir cūciski gleznrotāji (kuri pamana visus flāmu netīrumus un tos uzglezno tik labi, ka nepatīkami pārsteidz). Francijā ir daudz mākslinieku, šeit – daudz atdarinātāju.” [Baudelaire 1986: 250]

Tematiskais loks – lauksaimniecība Beļģijā

Lai arī industriālās revolūcijas temps satrauca rakstnieku, tomēr uz Francijas attīstības fona Beļģijas lauksaimniecība tiek raksturota kā atpalikusi un augsne – kā nelabvēlīga ražas audzēšanai.

VII paskvila

„Lauksaimnieku darbs. Zemes pleķi tiek apstrādāti ar lāpstu un kapli. Mitrš klimats, auksts, karsts un mitrs, četri gadalaiki stundas laikā. Pļāvās un mežos maz dzīvības. Pat dzīvnieks bēg no nelaīmīgajiem.

Vispārīgs lauku apvidus raksturojums. Briseles apkārtnē ir lekna, bagātīga un drūma. Nenobrieduši augi, izstīdējuši. Mikla migla. Daba ir tāda pati kā iedzīvotāji.” [Baudelaire 1986: 147]

Tematiskais loks – pilsētvide

Bodlērs bija izteikts pilsētnieks. Neraugoties uz atsevišķiem ceļojumiem uz tuvējo Onflēru (*Honfleur*, neliela pilsēta Bretonā pie Lamanša) un tālākiem braucieniem uz Reinjonas salu, viņš vienmēr vēlējās uzturēties savā vienīgajā pilsētā Parīzē. Iedomātā iespēju pilsēta Brisele lika viņam vilties. Vēsa un atturīga uzņemšana, viņa talanta neatzišana rosināja sarakstīt virkni paskvilu, kas kariķē Briseli.

VIII paskvila

„Ielu bruģis.

Brisele. Pirmās sajūtas.

Brisele ir trokšņaināka nekā Parīze. Kāpēc?

Briesmīgs bruģis, kas ratiem lauž riteņus.” [Baudelaire 1986: 148–149]

Francijas cenzūras apstākļos Bodlērs cerēja gūt komerciālus panākumus Briselē, taču cenzūras vietā sastapās ar absolūtu vienaldzību un neizpratni, ko apraksta arī savās vēstulēs:

„Beļģiju jūs varat šķērsot krustu šķērsu, un jūs neatradīsiet nevienu, kurš prastu ar jums inteligenti sarunāties. Daudzi sastājas apkārt „Ļaunuma puķu” autoram, taču viņš izrādījās parasts cilvēks, nevis ekscentrisks briesmonis. Kad plebeju pūlis noturēja mani tomēr par briesmoni, es izturējos vēsi, atturīgi, nicinot brīvdomātājus un progresu,

un visas pārējās modernās muļķības. Tad viņi pasludināja, ka es neesmu šī dzejas krājuma autors.” [Baudelaire 1982: 208]

Tematiskais loks – Beļģijas armija

Rakstura maziskums, kā pamanīja Bodlērs, bieži vien robežojas ar lielummāniju. Sociālās institūcijas iemieso individuālās cilvēku atšķirības.

IX paskvila

„Vislielākā, salīdzinot ar citu valstu armijām.

Taču nekad nekaru un neprot soļot.

Šajā armijā virsnieks nevar īsti cerēt uz paaugstinājumu, ja vien kāds cits nenomirst dabīgā nāvē vai arī kad augstākstāvošais virsnieks izdarījis pašnāvību.

Bezdarbībā bēdīgs mierinājums... Iesvaidīti ar zobenu un pieklājīgi.” [Baudelaire 1986: 242]

Tematiskais loks – Beļģijas monarhija

Kreditoru prasības pret rakstnieku, lai atgūtu aizdotos līdzekļus, pastāvīgs trūkums un parādi kontrastē ar Beļģijas karaļnama bagātību. Lai arī Leopolds I bija modernizācijas sekotājs un mudināja būvēt pirmo dzelzceļu Beļģijā, viņu citās Eiropas valstīs uzskatīja par izdevīgu politisko figūru jaunajai Beļģijas karaļvalstij. Viņš bija ērts monarhs īpaši Lielbritānijai, lai tai būtu sabiedrotais pret Franciju un Napoleonu III.

X paskvila

„Leopolds I – nožēlojams vācu valdnieciņš, kurš prata sevi neapgrūtināt. Trimdā viņš devās pajūgā, taču mira neiedomājamā bagātībā... šis jaunākais no Saksijas Koburgu dzimtas apmuļķojis visus, sarausa bagātību un beigās piesavinājās nopelnus, ko pat nepiešķir varoņiem.” [Baudelaire 1986: 245]

Kad karalis mirst, Bodlērs raksturo sēras valsti, salīdzinādams tās ar grotesku karnevālu.

XI paskvila

„Sākās lielā Sēru Komēdija. Melni karogi, slavinājumi, apoteoze, dzertuves, tualetes, vēmekļi. Brisele nekad patiesībā tādas svinības nebija piedzīvojusi... Trīs kapelāni – luterānis, kalvinists un anglikānis – katrs velk karaļa liķi uz savu pusi. Vai viņu apglabās Lākenā vai Anglijā? Ja Anglijā, tas nebūs patriotiski.” [Baudelaire 1986: 245, 248]

Kapelāna tēls norāda uz Beļģijas trauslo vienotību, turklāt anglikāņa tēls raksturo karaļa aliansi ar Angliju. Līdztekus monarhijas kariķējumam rakstnieks velta apvainojumus pašiem beļģiem – *moutons* ('aitas'), *perroquets* ('papagaiļi'), *bâtons merdeux* ('sūda gabali').

Tulkotājs Viktors Goliševs atzīst, ka tulkojums var atklāt pilnīgi citu īstenību nekā to, kas parādās oficiālajās vēstures lappusēs. Viņš uzskata, ka tā ir tulkošanas jēga: „[...] zināt – jā, zinām, taču emocionālās apjēgšanas ziņā gan jau arī kaut ko zaudējam. Par tulkojumu var saukt visu, ja paliek pēdas no tā, kas ir bijis sākotnēji.” [Tīrons 2017: 51] Laikmeta zīmju konstatācija atsedz autora komunikatīvo fonu, līdz ar to – autora nolūku [Nord 2005: 72]. Funkcionāli komunikatīvajā tulkošanas pieejā diahroniskais aspekts ietekmē, kā tulkotājs tiek galā ar oriģināldarba tapšanas nosacījumiem atkarībā no situācijas – no attiecīgās vides, motīviem un tādējādi arī ar intertekstuālajām

pazīmēm. „Savējā” un „svešā” apzināšanās laiktelpā (t. s. antropocentriskā pieeja kulturoloģiskajā izziņā) tuvina autoru un tulkotāju saskaņā ar attiecīgajiem parametriem – valodu, teritoriju, ticību, uzvedību, ārieni un valstiskumu [Сабитова 2015: 278]. Laiktelpas kultūras distance starp avottekstu un mērķtekstu nozīmē to, ka turpmākajā tulkošanas darbā laikmeta zīmes tulkotājam jātuvina iespējami tuvu lasītājam – ar enciklopēdiskām piezīmēm, parindeņiem, beigu vērēm. Tā dēvējamā nulles distance attiecīgajā kultūras laiktelpā iespējama, ja tiek tulkoti darbi sinhroni ar uzrakstīto avottekstu vienā laika posmā, taču darbi, kas kultūras laiktelpā ir tālu no mērķlasītāja pasaules, paļaujas uz tulkotāja iespējām laiktelpas distanci mazināt [Nord 2005: 150]. Tas ir viens no tulkotāja uzdevumiem nākotnē, sagatavojot paskvilu izlasi latviešu valodā.

Secinājumi

Bodlēra paskvilas tulkojamas, ņemot vērā gan stila īpatnības – sarkasmu un ironiju, vienkāršrunas leksiku, gan rakstnieka pieredzi noteiktā laiktelpā. Tādēļ, plānojot paskvilu izlasi latviešu valodā, nepieciešami tulkotāja komentāri, skaidrojumi. Turklāt pirmstulkošanas analizē vērts noskaidrot, kāds būs iecerētais mērķteksts, kāpēc tulkot konkrēto daiļdarbu un kādu tulkošanas pieeju izvēlēties, balstoties uz avotteksta raksturīgajām pazīmēm.

Jo lielāka avotteksta distance no laikmeta, kurā darbs tiek tulkots, jo būtiskāk sniegt lasītājam papildu fona informāciju. Arī franču valodas izdevumā filoloģiskie un vēsturiskie komentāri ir papildinājums mūsdienu lasītājam franču valodā. Gan filoloģiskie, gan vēsturiskie komentāri, iespējams, tulkojumus papildina intertekstuāli un veic izglītojošu funkciju.

Tāpat arī nepieciešams latviešu valodā nākotnē tulkot citus Bodlēra žanru darbus, lai lasītājs varētu rakstnieka darbus vērtēt salīdzinoši un kopumā. Svarīgi tulkotājam iedziļināties autora nolūkā, pētot rakstnieka saraksti. Respektīvi, paskvilas netieši atsedz dzejnieka pārdzīvojumus savas darbības atzinības meklējumos ārpus valsts robežām (t. i., Beļģijā). Paskvilu tulkojumi var paplašināt lasītāja starpkultūru kompetenci, ko tulkotājs var atbildīgi un mērķtiecīgi veicināt.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Baudelaire, C. *The Conquest of Solitude*. Lloyd, R., ed., transl. *Selected Letters of Charles Baudelaire*. Chicago: The University of Chicago Press, 1982.
- Baudelaire, C. *Fusée. Mon cœur mis à nu*. Guyeux, A., ed. *La Belgique déshabillée*. Paris: Gallimard, 1986.
- Baudelaire, C. *Quelques caricaturistes étrangers*. Pichois, C., ed. *Critique d'art suivi de critique musicale*. Paris: Gallimard, 1992.
- Benjamin, W. *The Writer of Modern Life*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2006.
- Charney, N. *Stealing the Mystic Lamb. The True Story of the World's Most Coveted Masterpiece*. New York: Public Affairs, 2010. 318 p.
- Cortés, O., Harding, S. Introduction: translation and culture. *The Routledge Handbook of Translation and Culture*. London, New York: Routledge, 2018, pp. 1–14.

- Crouzet, F., Métraux, S. G. *The Nineteenth-Century World*. Toronto: Mentor Books, 1963.
- Dreijers, G. Promocijas darba kopsavilkums. *Groteska angļu un latviešu mērķtekstos (sastatījumā ar Šarla Bodlēra avottekstiem)*. Ventspils: Ventspils Augstskola, 2014.
- Nord, C. *Text Analysis in Translation. Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. 2nd ed. Amsterdam, New York: Rodopi, 2005.
- Nord, C. *Translating as a Purposeful Activity. Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing, 2001.
- Tīrons, U. Intervija: Tie ir piepūšami eņģeļa spārni. *Rīgas Laiks*. Nr. 11, 2017, 50.–60. lpp.
- Veisbergs, A. *The Swings and Turns in Latvian Translation Scene*. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2016.
- Колшанский, Г. *Контекстная семантика*. Москва: Либроком, 2010.
- Мирам, Г. *Профессия переводчик*. Киев: Ника-Центр, 2000.
- Сабитова, З. *Лингвокультурология*. 3-е изд. Москва: Флинта, 2015.

Dace LIEPIŅA
(University of Latvia)

Latvian Equivalents for Terms Designating Areas of Law: Conflict of Prescription and Practice

Summary

Latvian Equivalents for Terms Designating Areas of Law: Conflict of Prescription and Practice

The evolution of law reflects the development of human society that has gradually elaborated certain rules accepted and respected by general consent to enable people to live in a community and feel safe in their environment. It has brought about the emergence of various areas of law, regulating a certain aspect of human life and gradually expanding the coverage of societal life. Even though there are prescriptive rules for the use of Latvian terminological equivalents, practice reveals the existence of several concurrently used equivalents, in particular for concepts that do not have any counterparts in Latvian law that may result in diverse and often erroneous interpretations of terms used in the source language. The present research study examines Latvian equivalents for terms that designate various areas of law that should be universally accepted and used; however, the research has revealed a diversity of variants that encumbers the work of translators and interpreters and may have an adverse effect on the quality of translation.

Key words: *equivalent, term, restorative justice, common law*

Kopsavilkums

Tiesību jomas apzīmējošo terminu atbilstes latviešu valodā: preskripcijas un prakses konflikts

Tiesību evolūcija atspoguļo cilvēku sabiedrības attīstību, kas ir pakāpeniski izstrādājusi noteikumus, kurus visa sabiedrība ir pieņēmusi un arī ievēro, lai ļautu cilvēkiem dzīvot sabiedrībā un justies savā vidē drošībā. Tas arī ir veicinājis dažādu tiesību virzienu veidošanos, kas regulē noteiktu cilvēka dzīves jomu, un, pakāpeniski paplašinoties, ir aptvēris visas sabiedrības dzīvi. Lai gan pastāv preskriptīvi noteikumi latviešu valodas terminoloģisko atbilstmju lietojumam, praksē vienlaicīgi pastāv vairākas atbilstes, īpaši tiem jēdzieniem, kam nav jēdzienisku līdzinieku latviešu tiesību sistēmā un kas tādējādi var radīt dažādu un nereti kļūdainu avotvalodā lietoto terminu interpretāciju. Pētījumā iztirzātas latviešu valodas atbilstes terminiem, kas apzīmē dažādas tiesību jomas, kuriem vajadzētu būt vispārpieņemtiem lietošanai praksē, taču pētījums ir atklājis variantu daudzveidību, kas apgrūtina tulkotāju un tulku darbu un kas var negatīvi ietekmēt tulkojuma kvalitāti.

Atslēgas vārdi: *atbilstme, termins, atjaunojošā justīcija, paražu tiesības*

*

Quality of a translated text is an issue that will never cease to be topical. In equal measure discussion also focuses on factors that influence the quality of translation – the translator's or interpreter's proficiency in the source language and the target language, the overall background knowledge and competence in the subject matter. A factor that is not always mentioned in this context is the quality and reliability of lexicographic

resources as an indispensable instrument, a trusted companion of any translator or interpreter, and a prescriptive safeguard against faults and failures in translation and interpreting. In legal translation the translator/interpreter must present the content of the source text so that the target text can be treated as its legal equivalent and incurs the same legal effect in line with the principle of legal equivalence proposed by Beaupre [Beaupre 1986: 179].

It largely depends on the quality of terminological equivalents that may prove to be a difficult task to achieve in view of the interaction of two systems of law – common law and civil law and the respective terminological systems as is the case of Latvian – English and English – Latvian legal translation and interpreting. However, in the absence of reliable lexicographic sources, the existence of several equivalents as variants for one concept and lack of clear prescriptive recommendations for use cause translators and interpreters face a serious dilemma. S. Šarčevič justly points out that *“if a dictionary is to be reliable, the burden of the choice cannot be placed entirely on the user”* [Šarčevič 1989: 279].

Since 1991 a whole range of new legal concepts and procedures have appeared in the Latvian legal system and it would be fair to recognise that the Terminology Commission of the Latvian Academy of Sciences as the competent authority in term formation and approval together with the legal community, terminologists, lexicographers have invested considerable effort in finding appropriate designations for the new legal concepts and procedures. Several Latvian – English and English – Latvian legal dictionaries have been published since 1993: A Dictionary of Legal Synonyms: Latvian-English-Latvian/ Latviešu-angļu-latviešujuridiskoterminuvārdnīca, edited by S.O. Condrell and W.K. Condrell (1993; 2000); Latviešu-angļu, angļu-latviešu juridisko terminu vārdnīca, edited by M. Apinis (2000); Angļu-latviešu vārdnīca juridisko tekstu tulkotājiem by O. Eglītis (2006); Angļu-latviešu juridisko terminu vārdnīca by A. Daugavvanags and N. Kļimoviča (2008).

However, it must also be acknowledged that at times the approved terms have appeared when other equivalents have already taken root in professional discourse and the approved prescribed equivalents have been largely ignored while dictionaries are relatively small in size – only about 3200 entries, only one dictionary has 40 000 entries. Note should be taken also of the electronic lexicographic sources like Eurotermbank, Letonika, AkadTerm, and Tilde although the latter is rather a platform summarising equivalents used rather than providing prescriptive recommendations for use.

It might seem that prescriptive recommendations should be complied with at least in the use of Latvian equivalents designating key concepts such as fields of law; however, closer examination of lexicographic resources reveals the existence of several equivalents, leaving the choice of the appropriate equivalent to the discretion of the translator or interpreter. Restorative justice and juvenile justice were two entirely new concepts that were to be implemented in the judicial system of Latvia as alternative strategies for reducing crime in the context of the establishment of the Probation Service of Latvia in 2003 that brought with it a certain change in the paradigm – criminal justice, though established as a repressive system, should be oriented towards assistance, not only repression – to help people who have come in conflict with the law find their place back in the community.

The problem was to find an appropriate equivalent for the respective terms – two terms **atjaunots taisnīgums/atjaunojošs taisnīgums** were approved as equivalents for the term **restorative justice** and given in the AkadTerm database in 2004. As the translator and interpreter who worked with the project on establishing a probation service in Latvia, the author of the present article felt duty-bound to discuss them at greater length in two articles – “Juvenile justice in the Latvian criminal justice system and pertaining terminology in Latvian”, published in 2010, and “Latvian equivalents for the English term “justice” revisited”, published in 2011. The existence of two synonyms for one concept is bad enough, moreover, the two equivalents are not synonymous – **atjaunots taisnīgums** denotes a condition achieved as a result of measures and activities applied while **atjaunojošais taisnīgums** implies the actual process through which justice is restored. Similarly the choice of the word **taisinīgums** did not seem appropriate as it characterised a moral quality, an attitude of moral conscience and does not imply any link with areas of law [Liepiņa 2010: 442]. In 2011 the AkadTerm database did not list **atjaunojošā justīcija** as an equivalent even though it was often used by legal professionals and the word **justice** implied the administration of law, prescribing rules to be followed and subject to penalties if violated [Liepiņa 2010: 442]. In 2019 the AkadTerm database lists already three synonyms **atjaunojošā justīcija; atjaunots taisnīgums; atjaunotais taisnīgums** and even though having three variants is even worse than two, in a way it proves that note has been taken of the equivalent **atjaunojošā justīcija** most often used in practice by legal professionals and it has been listed first [AkadTerm 2019: Online]. Time will show which equivalent will survive the test of practice.

Juvenile justice was another concept introduced in 2003. If in 2011 the AkadTerm database listed two equivalents **pusaudžu tieslietas, nepilngadīgo tieslietas** [AkadTerm 2010: Online], in 2019 it lists only one equivalent **juvenālā justīcija** [AkadTerm 2019: Online] – the term that has been used in the Latvian professional legal discourse from the very start [Liepiņa 2010: 444]. Until now no equivalents have been approved for the terms **punitive justice, rehabilitative justice, corrective justice, transitional justice, retributive justice** although they appear in some EU documents and research literature.

It might seem that certain inconsistency is related to the use of relatively new Latvian equivalents; however, surprisingly such a fundamental concept as **common law**, usually mentioned in the context of civil law in many ways as its opposite, has at least seven Latvian equivalents that can be found in electronic sources such as the Linguee dictionary app and the Glosbe dictionary app where they have been identified on the basis of translations of EU documents made in 2006 and 2007. The most recent variant recommended by legal professionals is **angloamerikāņu tiesības** although it has not been recorded anywhere and has not been officially approved.

The situation is made even more mysterious by the fact that no Latvian equivalents are provided in such authoritative sources as Letonika, EuroTermBank, the AkadTerm data base and only Tilde provides the equivalent **paražu tiesības**. The equivalent **paražu tiesības** is given in A Dictionary of Legal Synonyms: Latvian-English-Latvian/ Latviešu-angļu-latviešu juridisko terminu vārdnīca, edited by S.O. Condrell and W.K. Condrell and published in 1993, while Angļu-latviešu juridisko terminu vārdnīca by A. Daugavvanags and N. Kļimoviča, published in 2008, gives the equivalent

vispārīgās tiesības. Other legal dictionaries mentioned above have failed to include the term altogether.

There is documentary evidence that during the 1930s, a very prolific period in the development of Latvian legal terminology, authors of the Civil Law of 1937 did not bypass the term **paražu tiesības**. It became the focus of a heated discussion between two celebrated lawyers J. Lauva and A. Švābe in 1932 reflected in two articles published in the journal “Tieslietu Ministrijas Vēstnesis” (1932) – J. Lauva’s article ““Ieraduma tiesības” vai “parašu tiesības”?” [Lauva 1932: Online] and A. Švābe’s “Piezīme pie J. Lauvas kġa raksta” [Švābe 1932: Online] where they discussed the appropriateness of two equivalents – **parašu tiesības**, supported by J. Lauva, and **ieraduma tiesības** proposed by A. Švābe who at the time was also the chief editor of Latvijas Konversācijas vārdnīca, a comprehensive encyclopaedic publication in Latvian. The outstanding professor of linguistics J. Endzelins was asked to be the arbiter of the scholarly dispute and minutes of the meeting held by the Linguistics Section of the Riga Latvian Society on October 5, 1933, show that J. Endzelins supported the term **parašu tiesības**, justifying his preference by indicating that **ieradums** (*die Gewohnheit, привычка*) was the peculiarity of one person while **ieraša** or **paraša** (*die Sitte, обычай*) was the peculiarity of the action or view of a mass of people [Endzelins 1933: Online]. J. Endzelins also recommended altering the spelling of the word to **paraža** in line with the orthographic reform [Endzelins 1933: Online]. It means advisors who helped to put together the first English – Latvian/Latvian – English dictionary of legal terms in 1993, knew the term **paražu tiesības** and any other equivalent that has been used since requires substantial explanation and justification.

Without doubt Latvian legal terminology has been developed in considerable time constraints, with a scale of tasks that should be finalised as soon as possible. However, the abundance of equivalents even for such a small cluster of terms that may be viewed as fundamental for any discussion of legal systems, their practices and peculiarities gives rise to serious concerns about the final quality of translation.

In summary, it can be concluded that at present there is no reliable lexicographic source for Latvian – English/English – Latvian legal terminology, Latvian equivalents for English terms that have been approved by competent institutions differ from equivalents used in actual practice, prescriptive recommendations for use are most often neglected. The period since accession of Latvia to the EU has allowed reassessing efforts in term formation since 1991 and it has highlighted the urgent need of an interdisciplinary project for developing a comprehensive multilingual dictionary of legal terms with the participation of legal professionals, terminologists, and lexicographers. Moreover, the approved Latvian equivalents for legal terms should be substantiated, delineating their origin and listing considerations taken into account in selecting the particular option. Otherwise lexicographic sources will remain as unreliable and volatile as they are at present, leaving interpreters and translators to shoulder the blame for low quality translations.

LITERATURE

- Apinis, M. (ed.) *Latviešu-angļu, angļu-latviešu juridisko terminu vārdnīca*. Rīga: Kamene, 2000. 265 p.
- Beaupre, M. *Interpreting Bilingual Legislation*. Toronto: Carswell, 1986. 267 p.
- Condrell, S.O., Condrell, W.K. (eds.) *A Dictionary of Legal Synonyms: Latvian-English-Latvian/Latviešu-angļu-latviešu juridisko terminu vārdnīca*. Rīga: American Bar Association, 1993.
- Daugavvanags, A., Kļimoviča, N. *Angļu-latviešu juridisko terminu vārdnīca*. Rīga: Avots, 2008. 510 p.
- Eglītis, O. *Angļu-latviešu vārdnīca juridisko tekstu tulkotājiem*. Rīga: Eglītis un Partneri, 2006. 56 p.
- Lauva, J. „Ieraduma tiesības” vai „parašu tiesības”? *Tieslietu ministrijas vēstnesis 1932. gads* Nr. 11, 7/8, pp. 257–259. Pieejams: <http://tzpi.lu.lv/pirmais-neatkaribas-laiks/tieslietu-ministrijas-vestnesis/>
- Liepiņa, D. Juvenile justice in the Latvian criminal justice system and pertaining terminology in Latvian. *Valoda – 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā: zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saulē”, 2010, No. 20, pp. 440–444.
- Liepiņa, D. Latvian equivalents for the English term „justice” revisited. *Valoda – 2011. Valoda dažādu kultūru kontekstā: zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saulē”, 2011, No. 21, pp. 135–140.
- Profesora Endzelina atbildes (19. lpp.). *Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļas sēžu protokoli 1933–1942, Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļa*. Eraksti. Rīga, 2008. 256 lpp. Pieejams: http://www.ibook.lv/BD_profesora-j-endzelina-atbildes-janis-endzelins.aspx?BID=2b751f76-4ade-4a46-ae41-a4001df055b6
- Šarčevič, S. Conceptual Dictionaries for Translation in the Field of Law. *International Journal of Lexicography*, 1989, Vol. 2 No. 4, pp. 277–293.
- Švābe, A. Piezīme pie J. Lauvas kga raksta. *Tieslietu ministrijas vēstnesis 1932. gads* Nr. 11, 7/8, p. 260. Pieejams: <http://tzpi.lu.lv/pirmais-neatkaribas-laiks/tieslietu-ministrijas-vestnesis/>

ONLINE DICTIONARIES

- <http://www.eurotermbank.com/> Accessed February 21, 2019.
- <https://glosbe.com/> Accessed February 21, 2019.
- <http://www.letonika.lv/> Accessed February 21, 2019.
- <https://www.linguee.com/> February 21, 2019.
- <http://termini.lza.lv/term.php/> Accessed February 21, 2019.
- <http://www.tilde.lv/> Accessed February 21, 2019.

Tatjana SMIRNOVA, Larisa ILINSKA, Marina PLATONOVA
(Riga Technical University)

Translation of Gender-Marked Vocabulary

Summary

Translation of Gender-Marked Vocabulary

The paper provides an overview of a series of translation solutions that have been employed for interlingual transfer of gender-marked vocabulary across the languages belonging to different morphological types. The paper specifically focuses on translation of nominal phrases presenting metaphoric and metonymic personifications of animate and inanimate objects as anthropomorphic characters from English as grammatical gender devoid language into Latvian and Russian as grammatical gender languages.

Key words: *gender-marked vocabulary, idealized cognitive model, gender representation, metaphoric personification, metonymic personification*

Kopsavilkums

Dzimuma aspekts tulkošanā

Rakstā tiek aplūkoti tulkošanas izaicinājumi un iespējamie risinājumi, kas ir saistīti ar dzimuma aspekta izpēti valodās, kas pieder atšķirīgām morfoloģiskām sistēmām. Pētījumā īpaša uzmanība pievērsta nominālo vārdkopu, kas apzīmē dzīvu un nedzīvu objektu metaforisku un metonīmisku personifikāciju kā antropomorfu tēlu, tulkošanai no angļu valodas (dalījums dzimtēs nepastāv) latviešu un krievu valodā (dzimtes kategorija pastāv).

Atslēgas vārdi: *dzimuma aspekts tulkošanā, idealizēts kognitīvais modelis, dzimtes reprezentācija, metaforiska personifikācija, metonīmiska personifikācija*

*

Introduction

Grammatical aspects of the source and target languages are often considered secondary in the process of translation, whereas semantic aspects of the language pair are always put into the fore. Pronominal gender may potentially pose challenges in translation, especially in case of interlingual transfer of personifications of inanimate objects. Many personifications of that kind are rooted in mythology and reflect mythological perception of the universe characteristics of different linguacultures.

The paper provides an overview of a series of translation solutions that have been employed for interlingual transfer of gender-marked vocabulary across the languages belonging to different morphological types. The paper specifically focuses on translation of nominal phrases presenting metaphoric and metonymic personifications of animate and inanimate objects as anthropomorphic characters from English, which is a language devoid of grammatical gender, into Latvian and Russian, which are grammatical gender languages.

Theories of gender: cognitive perspective

Gender as grammatical, semantic, and cultural category has been addressed by scholars from various perspectives. Borneman [1991] studied *linguistic theory of gender* analyzing language and speech as semiotic systems of marking gender differentiation, considering the correlation between grammatical gender and semantic category of sex. Tafel [1997] investigated the effects of *gender stereotypes* on lingual consciousness [see also Dronova, Ermolenkina, et al. 2005]. Hellinger and Bußmann [2015: 8] analyze “*referential gender*”, which relates linguistic expressions to the non-linguistic reality, and identifies a referent as “female”, “male”, or “gender-indefinite”. The recent cognitive theory of gender studies the processing of various stimuli by men and women as gender actualization of hidden gender meanings and stereotypes [Pyykkönen, Hyönä, & van Gompel 2010].

Pykkonen et al. [2010: 127] with the reference to Oakhill et al. [2005] argue that gender stereotypes may be difficult or even impossible to suppress, “*Elaborative activation of gender stereotypes is in line with the view that during text comprehension people construct a mental model, a representation of the situation in the world described by the text. The representation includes both explicitly stated text information and implicit information activated on the basis of world knowledge.*”

Therefore, the system of gender stereotypes shapes idealized cognitive models of the represented objects that implicitly and explicitly underlie the common understanding of what is feminine and what is masculine in each linguistic and cultural community.

The category of gender is one of the linguistic phenomena that does not demonstrate consistent patterns in different languages. Most languages have a lexical category of gender differentiating between humans and/or animate objects as being “female”, “male”, or “gender-indefinite” [see Hellinger and Bußmann 2015]. At the same time, many languages also have a grammatical category of gender that, as formulated by Motschenbacher [2010: 82], “*builds on discursive materialization that has ultimately led to the association of masculine with maleness and the feminine with femaleness*”. In these languages, all countable nouns are treated as being either masculine, feminine, or gender neuter, and the category of grammatical gender frequently gives ground for metaphoric personification of inanimate objects and anthropomorphic representation of non-human objects.

Personification of inanimate or inhuman objects occurs by metaphoric meaning transfer based on the perceived similarity of certain virtue of the source and target domains. Rezanova [2011] maintains that gender metaphors imply transfer of not only physical properties between the source and target domains, but also of the spiritual qualities associated with the concepts of femininity and masculinity characteristic of each particular culture. These idealized cognitive models of gender representation often become the source for gender stereotypes dominating in various linguacultures. For example, in their comprehensive study of metaphorical nominations based on gender stereotypes in the Russian language, Rezanova and Khlebnikova [2015: 275] identify the following most common characteristics used as a vehicle in personification of inanimate and inhuman objects ascribing them anthropomorphic features associated with the notions of maleness and femaleness: appearance, traits of character or behaviour, intellectual ability, and social role. These perceived similarities in appearance

or character traits are often culture-bound and are rooted in mythology and folklore of the respective linguacultures, still, often implicitly, having an impact on the worldview of the language users.

The issue how the presence or absence of the grammatical category of gender may influence the process of personification of inanimate or inhuman objects has been studied by cognitive linguists considering the premises of the theory of linguistic relativity. In their research, Sato and Athanasopoulos [2018] demonstrate that grammatical aspects of language have a major impact on our perception of reality, *“Studies on the impact of grammatical gender on the perception of conceptual gender support hypothesis of linguistic relativity showing the way we interpret reality and make evaluative judgments of perceptual stimuli very much depends on the grammatical categories of the languages we use.”*

Studying gender-marked metaphors used in the process of personification of inanimate objects, Rezanova et al. [2014: 285] conclude, *“[...] grammatical gender is a powerful factor that influences the referential choice of gender-marked metaphors. People tend to make a gender-sex agreement even when there is no obvious grammatical need to do so. This finding seems to be in line with the linguistic relativity hypothesis.”* Thus, the users of languages that possess the grammatical category of gender often perceive non-human objects as being gender-marked, although this markedness is fully arbitrary and does not have any referential grounding in the extra-linguistic reality.

Translation of gender-marked vocabulary

In the field of translation studies, gender has been analyzed from multiple perspectives, e.g. as a cultural reflection of human sex differentiation [Channa 1995], and currently as an aspect of feminist translation [von Flotow 1991; Chamberlain 2004].

The problems associated with the translation of gender-marked lexis across the languages with different systems of gender representation were profoundly discussed by R. Jakobson [1959 (2000)]. Referring to Boas, Jakobson notes that *“[...] the grammatical pattern of a language (as opposed to its lexical stock) determines those aspects of each experience that must be expressed in the given language”* [Jakobson 1959 (2000): 264]. In other words, if a certain category does not exist in the source language but it must be represented in the target language, the translator will have to add information that is not explicitly present in the source text, thus taking certain risks, for example, in translation of Shakespeare's sonnets into Russian, translators had to make choices regarding whether the author addressed a male or female addressee. The choices had to be made because the system of the Russian verb implies gender-markedness of the past verb forms.

Both the Latvian and Russian languages possess the grammatical category of gender; all nouns in singular may be categorized as either feminine or masculine in Latvian and as either feminine, masculine, or neuter in Russian. Whereas English is a language devoid of the grammatical category of gender, gender is either aligned with sex and thus constitutes an element of the lexical meaning of a linguistic item (e.g. man-woman, fox-vixen, stallion-mare), or is conventionally ascribed to a limited number of inanimate objects with no particular conceptual grounding (e.g. ship).

A number of researchers addressed the issue whether the presence of the grammatical category of gender may influence the perception of reality and the formation of idealized cognitive models that underlie the interpretation of this reality. Studying the differences in gender marking in French and German, Sato et al. [2016] analyzed how the linguistic encoding of gender in different languages shapes and shifts gender representations. They maintain that “*Grammatical gender languages work in a top-down manner, constraining their users to consistently monitor gender both on grammatical and semantic levels. [...] Processing a specific language therefore imposes speakers to focus on particular concepts that are grammaticized within its structure, resulting in language-bound representations*” [Sato et al. 2016: 3].

Considering the premises of the theory of linguistic relativity addressed above, the authors of the paper maintain that the gender-related challenges in translation may be two-fold. First, translators have to take into consideration that translating from a grammatical gender devoid language to a grammatical gender language, certain mismatch in gender representation is unavoidable, because the grammatical structure of the latter may influence the semantic representation of meaning. Secondly, potential hurdles may occur if translation is performed across grammatical gender languages that grammaticize gender differently, and gender grammaticization has a potential impact on the semantic meaning of certain linguistic items. This impact is pronounced when certain inanimate objects are personified, either metaphorically, or if this personification is conditioned by historical reasons (folklore, mythology, conventional use, etc.).

For example, in various linguacultures, *the Sun* and *the Moon* are frequently personified as a stereotypical or rather archetypal human couple, this perception is typical in conceptualizing the organization of the universe, which is deeply rooted in culture and mythology. However, there is no consistency in sex-gender distribution within a couple – in some languages *the Sun* is personified as female and *the Moon* – as male (e.g. German, Latvian), whereas in other languages it is vice versa (e.g. Greek, Italian, Russian, French, Spanish). Considering these differences in gender representation, Hellinger and Bußmann [2015: 3] state, “*From a semantic perspective, a major issue was the question as to whether the classification of nouns in a language follows semantic principles rather than being arbitrary. While gender assignment in the field of personal nouns is at least partially non-arbitrary, the classification of inanimate nouns, e.g. words denoting celestial bodies, varies across languages.*”

Translation of gender-marked personifications based on either metaphoric or metonymic meaning transfer from the languages devoid of grammatical gender into the languages that possess this category may pose a challenge in translation. This challenge may be more or less significant depending on the genre of the translated text and on the role of gender-markedness in ensuring relevance in translation.

U. Eco [2001] considered this issue as a potential translation problem in translating books for children, referring to the Italian translation of the German book *Struwwelpeter* by Heinrich Hoffmann. Eco argued that although a translator can easily change the gender of *the Sun* and *the Moon*, changing their roles as husband and wife, s/he cannot change the classical pictorial representation of this couple where *Mrs. Sun* invited her husband *Mr. Moon* for dinner. Figure 1 features the illustration from the classic 1845 edition of this book.

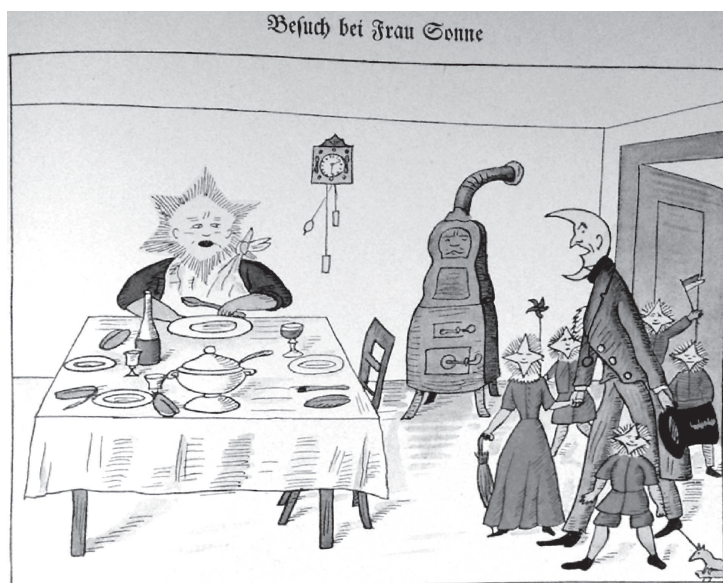

Figure 1. Illustration from *Struwwelpeter*, reprint

At the same time, translating texts that perform mainly an informative function, gender representation in translation may be seen as a minor issue. Whether *the Wall Street* or *the White House* are feminine or masculine, in translating an economic text from English into Russian may seem irrelevant for special meaning transfer, but it certainly has an impact on producing a reader friendly, coherent, and cohesive text.

Nevertheless, translating metonymic personifications from English into Russian, a translator frequently faces the dilemma connected with the choice of a gender marker in Russian and in Latvian when it is absent in English. For example, as mentioned previously, gender markedness in Russian is an essential grammatical category of the past tense of a verb. Thus, translating such well-known metonymies as *the White House*, *the Downing Street*, *Brussels*, *Washington*, *Moscow*, etc., a translator is obliged to decide on the respective gender marker:

- (1) EN: the Downing Street has announced the new Brexit strategy

RU: Даунинг Стрит **сообщил** (masculine) or **сообщила** (feminine) о новой стратегии по Брекзиту.

Normally, the rationale behind this choice is the grammatical gender of the head of the noun phrase or the noun itself. *Street* (улица) in Russian is feminine, thus most frequently metonymies having *street* as a head (*the Wall Street*, *the Downing Street*) are translated using feminine gender markers in Russian. Into the Latvian language *the Downing Street* is transferred as the transcribed solid compound, i.e. *Dauningstrita* (feminine). The same strategy is employed transferring metonymies based on city names – *Washington*, *Moscow*, *London*, etc. They are normally translated as either masculine or feminine nouns depending on the conventional gender representation of

cities in both Russian – *Washington* (Вашингтон), *London* (Лондон) – masculine, *Moscow* (Москва) – feminine; and Latvian – *Washington* (Vašingtona), *London* (Londona), *Moscow* (Maskava) – feminine. At the same time, in Russian a translator may employ a different strategy and relatively easily avoid transfer of gender markedness, for example, by using plural verb form or introducing an impersonal active construction:

(2) EN: the Downing Street has announced the new Brexit strategy

RU: С Даунинг Стрит **сообщили** (plural, gender unmarked) о принятии новой стратегии по Брекзиту.

Thus, as it has been demonstrated, the translator may either avoid introducing gender markers in translation or use them as prescribed by the grammatical system of the target language.

Important and complicated translator decision should be made if gender representation is an essential component of the lexical meaning of the word, and this meaning does match in the source and target languages. The problem may be aggravated by the fact that some traditionally personified inanimate objects have established visual images within certain linguacultures and thus the issue of sex identity is not just the matter of grammar or semantic, but the matter of conventional world view. Visualization of the anthropomorphic images of *the Sun* and *Moon* are good examples to this point, along with the visual representation of *Death* (*Grim Reaper*) (male) in English and old woman with a scythe – *Nāve*, *Смерть* (female) in Latvian and Russian, respectively. Thus, translating across the languages with different traditions of symbolic gender representation, a translator should either choose between content precision and retain the sex identity of the personified character, at the same time making the processing for the target reader more complicated, or, meeting the expectations of the target audience, radically change the authorial intention.

Translation of the series of fantasy books by Terry Pratchett *Discworld* may serve as a good illustration to this statement. *Grim Reaper* is a character in many books of the series and, as prescribed by the traditions of the British culture, it is a male character. In translation of the book series into Russian, the translator opted for content faithfulness, and the character is featured in the target text as *Мрачный Жнец* (a calque from *Grim Reaper*). It can be argued that in Latvian the translators have employed the same strategy and created the character of *Drūmais Pļāvējs* (a calque from *Grim Reaper*).

However, in some cases, translators consider the expectations and the existing word knowledge of the target readers to be more important than the intentions of the source text author. It is often the case in translation of the books for children, where anthropomorphic animals act as protagonists and their sex identity is part of their image. For example, in the translation of two children books, namely, “The Jungle Book” and “Winnie-the-Pooh”, into both Latvian and Russian, translators opted to change the sex of two important characters – *Bagheera* and *Owl*. In Latvian, the characters are featured as *pantera Bagira* and *Pūce*, in Russian – *пантера Багира* and *Сова*, two female characters respectively, whereas in English both are male.

(3) EN: Everybody knew Bagheera, and nobody cared to cross his path; for he was as cunning as Tabaqui, as bold as the wild buffalo, and as reckless

as the wounded elephant. But he had a voice as soft as wild honey dripping from a tree, and a skin softer than down. (R. Kipling “The Jungle Book”)

LV: Visi pazina Bagiru, un neviens nedrošinātos stāties viņai ceļā, jo viņa bija tikpat viltīga kā Tabakijs, tikpat spēcīga kā bifelis un tikpat nevaldāma kā ievainots zilonis. Taču balss viņai bija tik salda kā meža medus, kas pil no koka, un spalva mīkstākā par pūkām.

RU: Все знали Багиру и все боялись становиться ей поперек дороги, потому что она была хитра, как Табаки, мужественна, как дикий буйвол, неудержима, как раненый слон. Тем не менее, ее голос звучал мягко, точно звук падающих с дерева капель дикого меда, а ее шерсть была нежнее лебяжьего пуха.

- (4) EN: [...] for Owl, wise though he was in many ways, able to read and write and spell his own name WOL, yet somehow went all to pieces over delicate words like MEASLES and BUTTEREDTOAST. (A.A. Milne “Winnie-the-Pooh”)

LV: Kas attiecās uz pašu Pūci, tad viņas galva gan bija dažādu gudrību pilna, viņa prata lasīt un uzrakstīt savu vārdu Pūce, bet nekādi netika galā ar tik sarežģītiem vārdiem kā Masalas vai Sviestmaizīte.

RU: Даже Сова, хотя она была очень-очень умная и умела читать и даже подписывать свое имя — Сава, и то не сумела бы правильно написать такие трудные слова.

Taking into consideration that “*readers automatically activate gender-associated information when reading gender stereotypical human referent role nouns*” [Sato et al. 2016: 16], the translators had to adapt the representation of the characters in question not to violate the grammatical norms of the target languages. The principle of linguistic relativity is at work – although the speakers of Latvian and Russian empirically know that owls and panthers in nature may be both male and female, they subconsciously ascribe these species feminine traits. Moreover, Bagheera ends with *-a*, and if transcribed in Latvian and Russian, the proper noun would be classified as belonging to the 1st declination in Russian, which with very few exceptions groups feminine nouns, and the 4th declination in Latvian. Thus, a feminine common noun in conjunction with a feminine proper noun cannot denote a male character. It may be also pointed out that in Russian panthers belong to a generic class of Big Cats (RU: большие кошки), where cats are seen as female. Therefore, these translation decisions seem to be justified in the given context because translators seem to have taken into consideration idealized cognitive models underlying the representations of anthropomorphic animals of the target rather than the source language.

Such examples are prolific, especially in children’s literature (e.g. “Slow-Solid Tortoise” (male) translated into Russian as “Черепаша” (female); “Cat who Walked by Himself” (male) – “Кошка, которая гуляла сама по себе” (female), etc.) thus, it may be concluded that gender markedness in translation remains a topical issue for a translator, calling for creative solutions and understanding of the processes of gender representation in the working languages.

Concluding remarks

Translation of gender marked vocabulary may pose a challenge in translation across the grammatical gender languages and languages devoid of grammatical gender. These challenges may be more or less significant depending on the genre of the translated text and on the role of gender-markedness in ensuring relevance in translation. In some cases, the differences in gender representation between the source and target languages will not be seen as important, whereas in translation of poetry, expressive prose, and books for children these differences may become a major obstacle in ensuring communicative purpose of the translated text.

The impact of the presence or absence of the grammatical gender on the perception of reality by the speakers of different languages deserves further analysis in view of the hypothesis of linguistic relativity with an aim to consider whether this perception is changing under the influence of internal or external governing factors, e.g. under the influence of major languages, especially English, being devoid of this category.

LITERATURE

- Borneman, E. *Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems*. Frankfurt am Main, 1991.
- Chamberlain, L. Gender and the Metaphors of Translation. L. Venuti (Ed.). *The Translation Studies Reader*. London, New York: Routledge, 2000, pp. 314–342.
- Channa, S. *Sex, Gender and Ideology – Some Reflection in Gender Consciousness and Feminism*. Vol. 25, No. 2, 1995, pp. 35–48.
- Dronova, L.P., Ermolenkina, L.I., Katunin, D.A., et al. *Russian Worldview: Axiology in Language and Text*. Z.I. Rezanova (Ed.). Tomsk: Tomsk State University Publishing House, 2005. Available: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000210505>
- Eco, U. *Experiences in Translation*. Toronto: Toronto University Press, 2001.
- Hellinger, M. and Bußmann, H. Gender across languages: The linguistic representation of women and men. *Gender across Languages*, Volume 4. Hellinger, M. Motschenbacher, H. (Eds.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2015, pp. 1–25.
- Jakobson, R. On Linguistic Aspects of Translation. L. Venuti (Ed.). *The Translation Studies Reader*. London, New York: Routledge, 2000, pp. 113–118.
- Motschenbacher, H. *Language, Gender and Sexual Identity: Poststructuralist Perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.
- Pyykkönen, P., Hyönä, J., & van Gompel, R.P.G. Activating Gender Stereotypes During Online Spoken Language Processing. Evidence From Visual World Eye Tracking. *Experimental Psychology*, 57 (2), 2010, pp. 126–133.
- Rezanova, Z. and Khlebnikova, A. Gender Metaphors in Russian and English Linguocultures: A Comparative Study. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 215, 2015, pp. 273–278. Available: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.634>.
- Rezanova, Z., Nekrasova, E., and Shilyaev, K. Gender-marked Metaphors: Influence of Grammatical Gender and Animateness on Referential Choice of Metaphorical Name of the Person in the Russian Language. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 154, 2014, pp. 280–285.
- Rezanova, Z., Nekrasova, E., Temnikova, I. Gender-Marked Metaphors: Influence of Grammatical Gender and Frequency on Referential Choice of Metaphorical Name of the Person

in the Russian Language. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Volume 200, 2015, pp. 135–141, Available: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.08.033>

Rezanova, Z.I. Gender metaphor: typology, lexicographic interpretation, context representation. *Tomsk State University Journal of Philology*, 2 (14), 2011, pp. 47–57. Available: http://journals.tsu.ru/philology/en/&journal_page=archive&id=116&article_id=5223

Sato, S., Gygax, P.M., Gabriel, U. Gauging the Impact of Gender Grammaticization in Different Languages: Application of a Linguistic-Visual Paradigm. *Front Psychol.* 2016; 7:140. Available: [doi:10.3389/fpsyg.2016.00140](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00140)

Sato, S., Athanasopoulos, P. Grammatical gender affects gender perception: Evidence for the structural-feedback hypothesis, 2018. Available: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2018.03.014>

Tafel, K. *Die Frau im Spiegel der russischen Sprache*. Wiesbaden, 1997.

Von Flotow, L. Feminist Translation: Contexts, Practices and Theories. *TTR: traduction, terminologie, redaction* 4 (2). 1991, pp. 69–84.

SOURCES

Hoffmann, H. *Struwwelpeter*. Create Space Independent Publishing Platform; Illustrated edition, 2016.

Kipling, R. *The Jungle Book*. NY: Harper Design; Deluxe, 2016.

Milne, A.A. *Winnie-the-Pooh*. UK: Egmont, 2016.

Kiplings, R. *Džungļu grāmata*. Tulk. K. Egle. Rīga: Zvaigzne ABC, 2009.

Milns, A.A. *Vinnijs Pūks un viņa draugi*. Tulk. V. Belševica. Rīga: Zvaigzne ABC, 2014.

Киплинг Р. *Собрание сочинений*. Пер. Е. Чистяковой-Вэр, Том 3. Москва: ТЕРРА, 1996.

Милн А.А. *Винни-Пух и все-все-все*. Пер. Б. Заходер, Москва: АСТ, 2015.

Silga SVIĶE
(Ventspils Augstskola)

Tulkotā speciālā literatūra: Heinrihs Kavals un viņa darbs „Dieva radījumi pasaulē”

Summary

**Translated Special Literature: Heinrich Kawall and his Book “Dieva radījumi pasaulē”
 (“God’s Creatures in the World”)**

The study provides an insight into the life story of a Baltic German pastor H. Kawall and illustrates his contribution to the knowledge transfer in the field of botany and during the early stages of the development of Latvian botanical terminology. Mainly his work “God’s Creatures in the World” („Dieva radījumi pasaulē”, 1860), which is the Latvian translation of the book “Die Naturgeschichte für Kinder und Elementarschüler, oder erster Unterricht über das Mineralreich, Pflanzenreich und Tierreich, mit über 300 kolorierten Abbildungen” (1855), is described in the study. The study discusses the translation strategy used by H. Kawall in the Latvian translation when searching for equivalents of German botanical terms and thinking about the addressee of his work. The Latvian botanical terms used in H. Kawall’s work are also analysed in relation to the contemporary botanical terminology. The research of older translations is instrumental in understanding the history of translation; the findings of the research are useful for contemporary translation practice.

Key words: *special literature, translation, special lexis, botanical terms*

*

Ievads

Viens no pirmajiem darbiem latviešu valodā, kurā sniegts ieskats dzīvnieku, augu un minerālu valsts daudzveidībā, ir 1860. gadā izdotā Heinriha Kavala grāmata „Dieva radījumi pasaulē” (*Deewa raddijumi pasaulē*). Darbs tulkots no vācu valodas, un tajā ir būtiskāko botānikas, zooloģijas un mineraloģijas zinātnes jēdzienu skaidrojumi, piedāvāti latviskie termini; darba 2. daļā iekļauts plašs augu nosaukumu klāsts un augu apraksti. Lai gan minētajā darbā ir arī zooloģijai un mineraloģijai veltītas nodaļas, tomēr šajā pētījumā tuvāk aplūkota darba 2. daļa – par augu valsti.

Pētījuma mērķis ir, izmantojot deskriptīvo, kontentanalīzes un salīdzināšanas metodi, raksturot šo darbu no teksta makrostruktūras aspekta, kā arī botānikas speciālās leksikas tulkošanā izmantoto stratēģiju un pieeju apskata. Sniegts ieskats H. Kavala dzīvesgājumā, kā arī aprakstīti minētajā darba sadaļā „Augu valsts” sniegtie botānikas speciālās leksikas un terminu tulkošanas modeļi.

Ieskats botānikas terminoloģijas veidošanās pirmsākumos

Atsevišķi botānikas termini, jo īpaši – augu nosaukumi, ir iekļauti jau 17. gs. vidū publicētajos darbos – pirmajā iespēstajā latviešu valodas vārdnīcā „Lettus” (1638) un tās papildinājumā „Phrasseologia Lettica” (1638), kuru autors ir vācbaltiešu cilmes valodnieks un mācītājs Georgs Mancelis (*Georg Mancelius*, arī *Manzel*). Botānikas termini iekļauti arī, piemēram, 1774. gadā iznākušajā Gotharda Frīdriha Stendera

(*Gotthard Friedrich Stender*) darbā „Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas” (*Augstas Gudribas Grammata no Pasaules un Dabbas*) un „Lettisches Lexikon” (1789).

18. gs. otrajā pusē izdotajās grāmatās atsevišķu augu nosaukumi lietoti kopā ar taksonu zinātniskajiem nosaukumiem. Šie darbi lielākoties bija vācu valodā, vāciešu pētījumi. Daži no šādiem nozīmīgiem izdevumiem ir, piemēram, vācbaltieša Augusta Vilhelma Hūpela (*August Wilhelm Hupel*) 1777. gadā izdots darbs „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland”, kā arī Jakoba Benjamina Fišera (*Jakob Benjamin Fischer*) 1778. gadā izdots dabas apraksts „Versuch einer Naturgeschichte von Livland”. Otrajā, rediģētajā Fišera vāciski sarakstītajā šī darba izdevumā līdzās vāciskajiem nosaukumiem doti arī latviešu augu un dzīvnieku nosaukumi [Apinis 1937]. Savukārt 19. gs. sākumā – 1803. gadā – iznāk botāniķa Dāvida Hieronīma Grindela (*David Hieronymus Grindel*) botānikas rokasgrāmata „Botanisches Taschenbuch für Liv-, Cur- und Ehistland”.

Speciālā botānikas literatūra, t. i., pirmās grāmatas par Latvijas dabu, lielākoties bija vācu tautības autoru rakstītas. Raksti par floru regulāri tika publicēti vācu dabas pētnieku žurnālā „Correspondenzblatt des Naturforscher-Vereins zu Riga”. Protams, šajā laikā un turpmāk ar botāniku saistītie nosaukumi, jo īpaši – utilitāro un krāšņumaugu nosaukumi, tiek minēti periodiskajos izdevumos, kā, piemēram, laikrakstā „Mājas Viesis” – labības un citu preču tirgū piedāvātais sortiments, piemēram, *meeschi*, *kweeschi*, *sirņi*, *kaņepes* [Mājas Viesis Nr. 19, 1857]. Laikrakstos tika publicēti sēklu piedāvājumu sludinājumi vācu un krievu valodā, piemēram, *Spargel* – *Спаржа*, *Anemonen* – *Анемоны*, dažiem augu nosaukumiem norādīti arī latīniskie nosaukumi, piemēram, *Löwenmaul* (*Antirrhinum majus*) *Львиное Рыло* (*Антирунум*) [Rigasche Zeitung Nr. 300, 1864]. Šajā laikā pieejamas arī publikācijas par augu audzēšanu un kopšanu, par eksotiskiem augiem, piemēram, vācu valodā izdotajā laikrakstā „Düna Zeitung” [Nr. 64. 1896] – *Orchideen*, *Chrysanthemen*.

Tā kā šajā periodā jau bija pieejams plašs klāsts botānikas jomas speciālās literatūras vācu un arī krievu valodā, tad bija nepieciešami šo darbu tulkojumi. Šajā laikā par dabaszinātnes tēmām bijuši pat vairāki simti tulkojumu [Apinis 1937]. Tulkots ir arī 1860. gadā izdots darbs „Dieva radījumi pasaulē” (DRP).

Par darba autoru Heinrihu Kavalu

Lai gan Latvijā izdoto enciklopēdiju šķirkļos [sk. LPE 5₁ 1984: 48, arī LE 2005: 356–357] ir dots tikai viens Kavala priekšvārds – Johans, autora pilns vārds ir Johans Heinrihs Karls Kavals, vāciskajā pierakstā – *Johann Heinrich Carl Kawall*. Šajā rakstā izmantots paša autora darbā DRP norādītais priekšvārds un uzvārds – Heinrihs Kavals. Arī H. Kavala dzimšanas un miršanas datumi Latvijā izdotajos darbos un Vācijas pētnieku publikācijās atšķiras. Saskaņā ar Digitālā Baltijas biogrāfiskā leksikona (*Baltisches Biographisches Lexikon Digital*) datiem [sk. BBLD-e] H. Kavals ir dzimis Jelgavā 1799. gada 3. martā, bet mirst 82 gada vecumā – 1881. gada 17. janvārī Puzē. Latvijā izdoto enciklopēdiju sniegtā informācija liecina, ka viņa dzimšanas diena ir 1799. gada 14. marts, bet nāves diena – 1881. gada 29. janvāris [LPE 5₁ 1984: 48; LE 2005: 356–357]. Jādomā, ka Latvijā izdotajās enciklopēdijās datumi tomēr nav norādīti precīzi, jo laikraksta „Libauische Zeitung” feļetonā par mācītāju H. Kavalu viņa nāves datums minēts 17. janvāris [sk. Libauische Zeitung Nr. 105, 1881]. Ļoti iespējams, ka

latviešu un vācu avotos fiksētās datumu izmaiņas ir saistītas ar pāreju no Jūlija kalendāra uz Gregora kalendāru, kas ietver 11 korekcijas dienas.

H. Kavals skolojies elementārskolā, aprinča skolā un Jelgavas ģimnāzijā. No 1818. līdz 1821. gadam studējis teoloģiju Tērbatā, bet no 1821. līdz 1823. gadam bijis skolotājs Kurzemē (Lestenē). Studējis ķīmiju un fiziku pie franču ķīmiķa un fiziķa Žozefa Luija Gē-Lisaka (*Joseph Louis Gay-Lussac*) un ķīmiķa Luija Žaka Tenāra (*Louis Jacques Thénard*). Ļoti patīcis ceļot; bijis Vācijā Francijā, Austrijā, Lombardijā un Šveicē. No 1827. līdz 1829. gadam strādājis par mājskolotāju Abavas muižā Kurzemē, bet kopš 1935. gada par mācītāju Puzē [BBLD-e].

Vābaltiešu mācītājs visu savu brīvo laiku veltīja vietējās dabas – augu, dzīvnieku un kopš 1860. gada arī minerālu – izziņāšanai. Savācis vairāk nekā 10 000 dažādu kukaiņu, minerālu kolekciju, vēlāk darbojies Tērbatas Dabas pētnieku biedrībā, popularizēja dabaszinības latviešiem. Bija vairāku dabas pētnieku biedrību biedrs, 1845. gadā arī Rīgas Dabas pētnieku biedrības līdzdibinātājs un 1870. gadā tās goda loceklis. Viņa vārds ir bijis labi zināms latviešu literatūrā ne tikai darba „Dieva radījumi pasaulē” dēļ. H. Kavals regulāri rakstījis vāciski, franciski un latviski. Viņa raksti publicēti iepriekš minētajā vācu dabas pētnieku žurnālā „Correspondenzblatt des Naturforscher-Vereins zu Riga”, „Latviešu Avīzēs” (vairāk nekā 200 rakstu). H. Kavals ieviesis dabas valstu latviskos nosaukumus, kā arī apkopojis un publicējis latviskos augu un dzīvnieku nosaukumus. Kritiski pārbaudījis G. F. Stendera leksikona latviskās daļas dabaszinātņu jomai veltītās sadaļas, kā arī dabaszinātnes terminus Bībeles teksta tulkojumā [BBLD-e, LKV 1992: 16354–16355].

„Dieva radījumi pasaulē”: vispārīgs raksturojums, botānikas speciālās leksikas un terminu tulkošanas modeļi

H. Kavals darbu „Dieva radījumi pasaulē” tulkojis no 1855. gadā vācu valodā publicētā izdevuma „Die Naturgeschichte für Kinder und Elementarschüler, oder erster Unterricht über das Mineralreich, Pflanzenreich und Tierreich, mit über 300 kolorierten Abbildungen” (NKE). Autors grāmatai devis savu nosaukumu, nekā tas bijis vācu valodā. Līdzīga pieeja tikusi izmantota arī citās no vācu valodas latviešu valodā tulkotajās mācību grāmatās [Apinis 1936]. Grāmatas priekšvārdā ir autora [Kawall 1860: III] vēstījums lasītājiem:

„Šī grāmata cēlusies caur citu, kas rakstīta vācu valodā, bet, savā vaļā ar to dzīvodams, dažus vārdiņus esmu atmetis, dažus citādi salicis, dažus pielicis, tā kā manim rādījās labāki būtu saprašanai un apcerēšanai, un tā nu ceru grāmata derēs tik labi jauniem ļaudīm, kas grib ko labu mācīties, kā arī tādiem, kas jau ārā no skolas, ir tiem, kas paši grib ne vien sevi pašus, bet citus mācīt, jebšu grāmata dod daudz vairāk no tām, ko lasītāja acis un ausis var panākt, nekā no tādām lietām ko, var būt, ne mūžam nedabūs redzēt.”

Jāatzīmē, ka H. Kavals cenšas pielāgot tulkojumu latviešu lasītāju vajadzībām un izpratnei, kā arī šajā ievaddaļas citātā norāda, ka grāmata galvenokārt paredzēta mācību nolūkam. Autors uzsver arī darbā aprakstīto augu, dzīvnieku un minerālu daudzveidību, kas ir būtiski, jo, iespējams, ne katram tolaik bija iespēja redzēt eksotiku dzīvē.

Abu darbu (DRP un NKE) apjoms pēc lappušu skaita ir līdzīgs. NKE bez pielikumiem (attēli) ir 204 lappuses, savukārt DRP bez pielikumiem (attēli) – 210 lappuses. NKE 2. daļā „Das Pflanzenreich” ir ietverta 89 lappusēs, t. i., no 36. līdz 125. lpp., bet DRP ietverta 80 lappusēs: no 38. līdz 118. lpp. Tāpat kā NKE ievaddaļā ir autoru priekšvārds (*Vorrede*), arī DRP ir autora priekšvārds ar nosaukumu „Dievs palīdz!” (*Deews palīdz!*). NKE aiz priekšvārda pievienots alfabētisks grāmatā izmantoto nosaukumu (terminu) saraksts uz 9 lapām, bet DRP šajā grāmatas daļā ir satura rādītājs ar nosaukumu „Kas šinī grāmatā izstāstīts” (*Kas schi grahmatā izstahstihts*). Turpmākā abu darbu struktūra ir līdzīga: pēc ievaddaļas seko grāmatas pamatdaļa. DRP, tāpat kā NKE, ir 3 daļas:

1. Minerālu valsts (*Das Mineralreich* (NKE));
2. Augu valsts (*Das Pflanzenreich* (NKE));
3. Dzīvnieki (*Das Tierreich* (NKE)).

Pirms valodas materiāla aplūkošanas jāatzīmē, ka DRP, tieši tāpat kā NKE beigās, ir iekļauti apmēram 300 litografēti un kolorēti attēli uz 20 lapām; arī grāmatas vāku rotā krāsains attēls. DRP izdevis Jelgavas vācu tautības izdevējs G. A. Reiers (*G. A. Reyher*). DRP atšķirībā no NKE pirms attēlu sadaļas uz divām lappusēm ir dots grāmatu apgādātāja un tirgotāja Reiera jaunāko iegādājamo grāmatu saraksts.

Turpmāk ir raksturoti no DRP 2. daļas „Augu valsts” ekscerpētie piemēri, šis valodas materiāls daļā piemēru ir salīdzināts ar attiecīgo avottekstu vācu valodā publicētajā darbā (NKE). Vispirms jāatzīmē, ka H. Kavals savā darbā nav iekļāvis grāmatā NKE [1855: 36] 2. daļā sniegto definīciju, kurā skaidrots, ka zinātni, kas pēta augus, sauc par botāniku:

„*Das Pflanzenreich – Diejenige Wissenschaft, welche sich das Studium der Pflanzen zur Aufgabe gemacht hat, heißt Botanik.*”

Botānikas jēdziena definējums darbā būtu bijis labs papildinājums, jo īpaši, ja grāmata ir paredzēta dabaszinību pamatu apguvei. Šeit jāmin, ka vārds *botānika* kā *svešs vārds* jau ticis skaidrots pirms DRP publicēšanas, piemēram, laikrakstā „Mājas Viesis” Nr. 11 (1857): „*Botanika, tas irr: ziņņa par stahdeem, augļeem, kohkeem, zahlehm, subnahm, pekkahm.*” Iespējams, H. Kavalam šķitis, ka šis svešvārds latviešiem nebūs saprotams. Tomēr tieši tāpēc tas būtu bijis darbā jāskaidro.

H. Kavala darbā DRP izmantotā botānikas speciālā leksika iedalāma šādās grupās:

- 1) Augu un to daļu morfoloģija (piem., *sakne, sēkla, zieds*);
- 2) Augu pavairošana (*potēšana, pumpurēšana (Oculiren), sajūgšana (Copuliren)*);
- 3) Augu nosaukumi (*ozoli, vītoli, liepas, magonis, dzeguzes=kurpes* u. c.);
- 4) Cita speciālā leksika (*krūmi, zāles*).

Skatot avotvalodas materiālu (NKE) un H. Kavala tulkojumu (DRP), iezīmējas vairāki botānikas speciālās leksikas tulkošanas modeļi.

- 1) Autors botānikas speciālās leksikas vienību tulkojumā izmanto salīdzinājumu ar „kā”, piemēram, vācu *die handförmige Knolle* [NKE 1855: 37] tulkots latviski šādi: *sakne kā bumbulaina rohka* [Kavals 1860: 39] vai *die sogenannte abgebissene Wurzel* [NKE 1855: 37] tulkots – *sakne, kas izskattahs kā nokohdums* [Kavals 1860: 38].
- 2) H. Kavals darbā DRP aiz piedāvātajiem latviskajiem botānikas terminiem vai botāniskajiem nosaukumiem izmanto aprakstošu tulkojumu ar konstrukciju „no-

- sauc par”, „sauc par”, piemēram, [...] *dascheem ne redz ne kahdus pihschļu=kahtīnus, citeem atkal pihschļu=cellīnu ne redz – un tad zeedus sauc par nepilnigeem* [Karulis 1860: 46]; *ķirbišši, ko sauc ari par Turku=gurkķeem* [Karulis 1860: 73].
- 3) Ieviešot savā darbā jaunu terminu, aiz tā bieži vien tiek pievienots papildu paskaidrojums, kas rakstīts aiz kola: *Sajuhggschana ir schi: gohda=zarriņu un mezcha=kohku tā saweeno* [...] [Karulis 1860: 52].
 - 4) Lai parādītu vārdu saistījumu, divu vārdu savienojumā tiek izmantota t. s. biedruzīme „=”, piemēram, *greezuma=pohteschana, barribas=augi, indewes=augi* [Kavals 1860: 52–54]. Ar t. s. biedruzīmi ļoti bieži autors pārtulkojis NKE darbā esošos vāciskos salikteņus, piemēram, *Giftpflanzen – indewes=augi, Arzneipflanzen – zahļu=stahdi, Zwiebelgewächse – sihpolu=augi, Obstbäume – augļu=kohki*. Mūsdienās daļa šo vārdu latviešu valodā ir salikteņi, piemēram, *sīpolaugi, augļkoki*.
 - 5) Piedāvājot vairākus latviskā tulkojuma un terminu variantus, tiek izmantotas konstrukcijas ar „jeb”: *kā pee „gaiļa=pehdahm” jeb gaiļa=peescheem, zeedu=lappas jeb zeedu=krohnis* [Karulis 1860: 44], *ohzola=auglis jeb zihle* [Karulis 1860: 50], *lauka=puppas jeb cuhku=puppas* [Karulis 1860: 61]. Arī sniedzot tulkojumā svešvārdu un latviskas cilmes atbilsti, izmantots „jeb”: *skorzonere jeb melnsaknes* [Karulis 1860: 69].
 - 6) Aiz piedāvātā tulkojuma iekavās tiek dots cits paskaidrojošs vārds latviski, kas var būt tiešs pārcēlums no vācu valodas, kā, piemēram, *lupte* no vācu *Luft*: [...] *tam waijaga ka siltums, gais (lupte)* [Karulis 1860: 50]; arī auga sinonīmiskais nosaukums darbā var būt iekavās: *dahrza pupas (Turku puppas)* [Karulis 1860: 60].
 - 7) Aiz piedāvātā latviskā tulkojuma autors iekavās dod arī vācisko ekvivalentu vai paskaidrojumu vācu valodā: *pumpureschanu (Oculiren), sajuhggschana (Copuliren)* [Kavals 1860: 52]. Reizēm pie vāciskā ekvivalenta dota norāde uz valodu – sāsiņājums „vāc.”, piemēram, *slohstiņi (wahc. Spargel)* [Kavals 1860: 70], *mescha kohki (wahc. „Wildlinge”)* [Kavals 1860: 78].
 - 8) Latviskā auga nosaukuma daļas savienotas ar apostrofu aiz pirmās salikteņa daļas, kur pirmās daļas komponents ir bez galotnes, piemēram, *sarkan'kahpohsti jeb ziļ'kahpohsti, balt'kahpohsti jeb galvu=kahpohsti* [Kavals 1860: 62], *akmiņ'ohzoli* [Karulis 1860: 100]. Mūsdienās daļa šo vārdu ir salikteņi – *akmeņozoli, galviņkāposti*, bet daļa ir divu vārdu savienojumi – *baltie kāposti, sarkanie kāposti*.
- Raksturotie piemēri sniedz ieskatu H. Kavala tulkojumos izmantotajos paņēmienos, kas zināmā mērā atbilst tā laika tulkošanas tradīcijām, piemēram, t. s. brīva pārstāsta tulkojums, paskaidrojumi iekavās, svešvārdu lietojums. Tomēr jāatzīmē vēlreiz, ka H. Kavals ir vācbaltu mācītājs, tādēļ arī viņa izmantotie tulkošanas paņēmieni saistāmi ar avotvalodas tekstu, kas ir vācu valodā. Tulkojumā ir vērojama avotvalodas, kas ir arī mācītāja dzimtā (vācu) valoda, ietekme uz speciālās leksikas un terminu tulkošanas praksi un terminrādi (piemēram, aizguvumi, tieši pārcēlumi). Vārdu saistījumi, kuros tikusi izmantota t. s. biedruzīme, mūsdienās lielākoties ir salikteņi, piemēram, *gaiļpieši (gaiļa=peeschi), ziedlapas (zeedu=lappas)*. J. Baldunčiks, analizējot kontaktvalodu ietekmi uz latviešu valodu un aizguvumu ienākšanu latviešu valodā [2003: 15–25], apkopojis vairākus aizguvumu sākumlietojuma piemērus. Šajā pētījumā secinātais atbilst viņa apkopotajiem modeļiem, piemēram, konstrukcijas, kur svešvārds vai paskaidrojums likts iekavās aiz tulkojuma.

Nobeigums

Jāuzsver, ka šajā rakstā sniegts vien ieskats speciālās literatūras darbā, kas ir viens no pirmajiem botānikas jomas rokasgrāmatas tulkojumiem no vācu valodas latviešu valodā. Tulkotās speciālās literatūras raksturojums un speciālās leksikas vienību tulkojuma izpēte papildina priekšstatu par latviešu valodas speciālās leksikas (tostarp – terminu) tulkošanas modeļu attīstību noteiktā laikposmā. Pētījumā secināto var sasaistīt un salīdzināt ar citu attiecīgā laikposma darbu tulkojumu rezultātiem. Tā kā šis raksts ir tikai neliels ieskats vienā no speciālās literatūras tulkotajiem darbiem, pētījums noteikti būtu izvērsams, paplašinot atsevišķu darbā lietoto terminu detalizētu izpēti un apzinot latviešu terminoloģijas ietekmi uz turpmākajiem botānikas jomas tekstiem.

AVOTI UN LITERATŪRA

Apinis, A. Dabas mācības attīstība, metodika un grāmatas latviešu skolās līdz 1890. g. *Daba un Zinātne*. Nr. 1, 1937.

Baltijas Zemkopis. Nr. 10, 1875.

Baldunčiks, J. Rakstu avotu liecības par aizgūšanas mehānismu: sākumlietojums un adaptācija. *Baltu filoloģija*. XII (1). Red. P. Vanags. Rīga: Latvijas Universitāte, 2003, 15.–25. lpp.

BBLD-e. *Baltisches Biographisches Lexikon Digital*. Available: <https://bbld.de/0000000013330878/query/Kawall/>

Düna Zeitung. Nr. 64, 1896.

Fischer, J. B. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*. Leipzig, 1778.

Hupel, A. W. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. II. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1777.

Kawall, H. *Deewa raddijumi pasaulē*. Jelgava: G. A. Reyhers, 1860.

LE. *Latvijas Enciklopēdija*. 3. sēj. Galv. red. H. Jubels. Rīga: SIA „Valērija Belokoņa izdevniecība”, 2005.

Libauische Zeitung. Nr. 105. Pastor Kawall, 1881.

LKV. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 7. sēj. Galv. red. A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlers. Faksimilzd. Rīga: A. Gulbis, 1992.

LPE 5₁. *Latvijas padomju enciklopēdija*. Galv. red. P. Jērāns. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984.

Mahjas weesis. Nr. 19. (13.05.1857.) Labbibas un cittu preccu tirgus, Rihgā, tai 11. Mai 1857.

Mahjas weesis. Nr. 11. (18.03.1857.). Par dabbas ziņņām un gudribahm. C. W-r. 1857.

NKE. *Die Naturgeschichte für Kinder und Elementarschüler, oder erster Unterricht über das Mineralreich, Pflanzenreich und Tierreich, mit über 300 kolorierten Abbildungen*. Stuttgart und Schlingen: Verlag von Schreiber und Schill, 1855.

Rigasche Zeitung. Nr. 300. (24.12.1864.) Preis-Courant von Sämereien, welche frisch und echt zu haben sind in der Kunst- und Handelsgärtnerie von C. W. Schoch in Riga Weidendamm Nr. 9, 1864.

Stender, G. F. *Lettisches Lexikon*. Mitau: J. F. Steffenhagen, 1789.

Viorika ŠESTAKOVA, Virginija STANKEVIČIENĖ,
Daiva ZAVISTANAVIČIENĖ
(Kaunas University of Technology)

Comparative Analysis of English and Lithuanian Terms of Economics Denoting Action Results

Summary

Comparative Analysis of English and Lithuanian Terms of Economics Denoting Action Results

This presentation discusses the meanings of “action denominations” provided in dictionary definitions and their explanation methods. It further analyses similarities and distinctions of “action denominations” in English and Lithuanian dictionaries as well as their connective and contrasting attributes. The object of this research is the terms denoting actions and concepts expressed by them in the English and Lithuanian languages. The research material is taken from R. Vainienė’s “Ekonomikos terminų žodynas” and online dictionary “Longman Dictionary of Business English” (1-e-DIC).

Key words: *meaning equivalence, special lexis (terminology), term concept, terms of economics, surrogates, absolute equivalents*

Santrauka

Veiksmų pavadinimus nusakančių anglų ir lietuvių ekonomikos terminų gretinamoji analizė

Šiame pranešime aptariamos žodynų apibrėžimuose pateikiamos „veiksmų pavadinimų“ reikšmės, jų aiškinimo būdai. Straipsnyje aptariami žodžių grupės „veiksmų pavadinimai“ panašumai ir skirtumai anglų ir lietuvių kalbų žodynuose, taip pat šiuos terminus jungiantys ir skiriantys požymiai. Tyrimo objektas – veiksmų pavadinimus nusakantys terminai, jais žymimos sąvokos lietuvių ir anglų kalbose. Tiriama medžiaga – R. Vainienės „Ekonomikos terminų žodynas“ ir internetinis žodynas: „Longman Dictionary of Business English“ (1-e-DIC).

Prasminiai žodžiai: *reikšmių ekvivalentiškumas, specialioji leksika (terminologija), termino sąvoka, ekonomikos terminai, absoliutieji ekvivalentai, surogatai.*

*

Introduction

Language comparison is determined by universally ongoing globalization processes and people’s wish to cognize diverse cultures and the language itself. Thus, comparative language researches are relevant and constantly being carried out in order to determine common and different properties of various languages [Gudavičius 2007: 7]. Such language studies are significant in their application. Abundance of translations, the aim to learn other languages, to understand language characteristics and their peculiarities determine the necessity of comparative language studies. Recently, the use of special lexis (terminology) in various fields has been increasingly encountered. Therefore, perception of special lexis meanings in relation to people using different languages remains highly pertinent these days. Thus, if dictionaries of different languages provide

the same or different meanings, a problem arises how the meanings are perceived by language users or professionals representing the field, and if the appropriate term is chosen when writing or translating.

The present research continues comparative studies of meanings of terms of economics denoting personal names, which were earlier carried out by Stankevičienė and Šestakova [Stankevičienė, Šestakova 2017: 41–51] and research on meanings of money earlier performed by Stankevičienė and Švenčionienė [Stankevičienė, Švenčionienė 2013: 154–162].

This article discusses differences and similarities of terms of economics denoting action results provided in English and Lithuanian dictionaries.

The research material is taken from R. Vainienė's "Dictionary of Economic Terms" and online dictionary "Longman Dictionary of Business English" (1-e-DIC). 62 terms denoting action results have been analyzed.

Theoretical background

Theoretical literature states [Gaivenis, 2002; Keinys, 2005] that term coinage has to focus on the aspect that a term is to be assigned only to one concept and this concept has to be conveyed by one term. Having analyzed scientific literature [Jakaitienė 2010; Keinys 2005] it is possible to claim that the aforementioned aspect remains the major aim in both the English and Lithuanian languages, as term meanings often differ in dictionaries [Stankevičienė, Šestakova 2017: 41–51]. The change of meanings is inevitable. However, according to Jakaitienė [Jakaitienė 2010: 212–214] the narrowing or expansion of meaning depends on the impact of society.

In the communication process, everyone is aware of the importance of the meaning accuracy provided in dictionaries and glossaries. It is essential for the translator and the language user to find a term corresponding to the same term meaning which is equally understood by different language users. The same meaning in another language, as Gudavičius argues, can only be possessed by adverbs or the nominations of common actions, their states and properties [Gudavičius 2007: 69].

Equivalent meanings do not coincide frequently [Gudavičius 2007: 70] since in one language more objects, phenomena, or a substantial group of attributes are often nominated by one word, however in another language a smaller group of attributes can be nominated.

Summarizing the thoughts of linguists, it can be stated that both words and terms have a narrower and wider meaning equivalence. Based on this equivalence ratio, it is possible to determine which language is more specific and which is more abstract. Considering the statements that the same meaning in another language can only be a denomination of a common action, etc., this work aims to find out whether this issue can be confirmed by analyzing the denominations of action result in the Lithuanian and English languages, and maybe other tendencies can be envisaged.

Analysis and discussion

As far as this research is continuous, the previously introduced term classification is referred to [Stankevičienė, Šestakova 2017: 41–51]. For the analysis of terms denoting actions Svendsen, Arntz, H. Picht and F. Mayer classification was used. B. Svendsen [1987: 134–141 in: Jakaitienė 2005] distinguishes three main groups:

- 1) *absolute equivalents* – when the meaning of the word completely coincides with the second language meaning;
- 2) *partial equivalents* – when the meaning of the word is partially explained or both language terms have additional properties;
- 3) *surrogate* – when the concept of the original language word is paraphrased or explained in the second language [Stankevičienė, Švenčionienė 2013: 154–162].

The selected terms were also studied, compared, and discussed using the method based on Arntz, H. Picht and F Mayer's statements, which claim that terms are considered to be equivalent if their concept properties coincide [Kontutytė 2008: 69–79].

The researched sample comprised 62 terms of economics taken from R. Vainienė's "Dictionary of Economic Terms" (2005) and their equivalents from "Longman Dictionary of Business English".

Having studied the terms denoting action results there were found 24 terms of absolute equivalence, 27 examples of partial equivalence, and 11 terms concept properties whereof in English and Lithuanian did not coincide. In the text, letter A is used to indicate the target language (English), letter B nominates the source language (Lithuanian).

1. Absolute equivalence

All the concept properties coincide (A = B)

Terms ascribed to the first group represent the examples of absolute equivalence. The meaning of the term "census" is defined as "*an occasion when the population of a country is officially counted and details about the people are recorded*" (1-e-DIC). Its Lithuanian equivalent "cenzas" is described as "*visuotinis gyventojų surašymas*" (ETŽ 56). Thus, the main properties of Eng. *census* / Lith. *cenzas* (ETŽ 56) are the following:

A 1 = B 1 (population);

A 2 = B 2 (counted/ recorded).

Another example assigned to this group is "means test" which has the following definition in Longman Dictionary of Business English: "*an official check in order to find out if someone is poor enough to receive welfare benefits (=payments from the state when you are ill, without work etc)*" (1-e-DIC). Lithuanian term "materialinės padėties tikrinimas" is defined as "*žmogaus materialinės padėties (gaunamų pajamų ir turimo turto) patikrinimas siekiant įsitikinti, kad šis asmuo turi teisę gauti valstybės nustatytą pašalpą*" (ETŽ 165).

Eng. *means test* / Lith. *materialinės padėties tikrinimas* (ETŽ 165):

A 1 = B 1 (an official check);

A 2 = B 2 (in order to find out);

A 3 = B 3 (if someone is poor enough);

A 4 = B 4 (to receive welfare benefits).

All four properties of the meaning of the term in both languages coincide.

More terms attributed to this group are: Eng. *altruism* / Lith. *altruizmas* (ETŽ 21); Eng. *appropriation* / Lith. *asignavimas* (ETŽ 29); Eng. *discount* / Lith. *diskontas* (ETŽ

67); Eng. *discrimination* / Lith. *diskriminacija* (ETŽ 67); Eng. *dualism* / Lith. *dualizmas* (ETŽ 73); Eng. *economic growth* / Lith. *ekonomikos augimas* (ETŽ 77); Eng. *financial intermediation* / Lith. *finansinis tarpininkavimas* (ETŽ 91); Eng. *globalisation* / Lith. *globalizacija* (ETŽ 99); Eng. *deregulation* / Lith. *dereguliavimas* (ETŽ 64); Eng. *benchmarking* / Lith. *lygiavimasis* (ETŽ 157). Terms with absolute equivalence compose 39% of the analyzed sample.

2. Partial equivalence

27 terms representing partial equivalence were differentiated. Various types of partial equivalence can be distinguished.

2.1. English concept has more properties than the Lithuanian one ($A > B$)

Terms which have more concept properties in English than in Lithuanian belong to the first group. “Longman Dictionary of Business English” defines the term “default” as “*when someone fails to pay money that they owe at the right time*” (1-e-DIC). Its Lithuanian equivalent is described as “*nesugebėjimas įvykdyti skolinių įsipareigojimų*” (ETŽ 116).

Eng. *default* / Lith. *įsipareigojimų neįvykdymas* (ETŽ 116):

A 1 = B 1 (when someone fails);

A 2 = B 2 (to pay money that they owe);

A 3 > B 3 (at the right time).

Two concept properties of the term coincide, however, the definition of the English term “default” is provided with one additional property.

2.2. Lithuanian concept has more properties than the English one ($A < B$)

Another type of partial equivalence is when the term concept in the Lithuanian language has more properties than in English. The term “liberalization” is defined as “*making rules or controls on something less strict*” (1-e-DIC). The Lithuanian term “liberalizavimas” means “*valstybės draudimų panaikinimas ir reguliavimo sumažinimas siekiant išlaisvinti privačių iniciatyvą*” (ETŽ 156).

Eng. *liberalization* / Lith. *liberalizavimas* (ETŽ 156):

A 1 < B 1 (by the government);

A 2 = B 2 (making rules or controls on something less strict);

A 3 < B 3 (in order to set free private initiative).

According to the definitions provided in English and Lithuanian dictionaries, one concept property coincides and the meaning of the Lithuanian term is expanded with two properties.

2.3. Not all concept properties coincide ($A \neq B$)

The third group of partial equivalents are the terms some concept properties of which coincide and some do not. The term “tax avoidance” is defined as “*legal ways of paying less tax*” (1-e-DIC), Lithuanian term “mokesčių vengimas” is given the following definition: “*veiksmai, kuriais mokėtinų mokesčių vengiama neteisėtais būdais*” (ETŽ 175).

Eng. *tax avoidance* / Lith. *mokesčių vengimas* (ETŽ 175):

A 1 ≠ B 1 (A 1 – legal ways; B 1 – by illegal means);

A 2 = B 2 (paying less tax).

2.4. Both languages have additional concept properties (A < B, A > B)

The term concepts, which in both languages have additional meanings, belong to this group. The term “intervention” is defined as “*the act of becoming involved in a situation in order to help deal with a problem*” (1-e-DIC). Lithuanian term “intervencija” is described as “*bet koks valstybės įsikišimas į rinkos procesus*” (ETŽ 113).

Eng. *intervention* / Lith. *intervencija* (ETŽ 113):

A 1 < B 1 (Lithuanian dictionary provides additional property: government);

A 2 = B 2 (the act of becoming involved);

A 3 > B 3 (English dictionary describes additional property: to help deal with a problem);

A 4 < B 4 (Lithuanian dictionary provides extra information: market processes).

The Lithuanian term emphasizes intervention of the government into market processes, whereas English adds up “*in order to help deal with a problem*”.

3. Surrogate equivalence concept properties do not coincide (A ≠ B)

The third group of the analyzed terms covers cases of surrogate equivalence. There were just 11 terms found which compose 17% of the analyzed sample. The term “spin-off” is defined as “*an unexpected but useful result of something, that happens in addition to the intended result*” (1-e-DIC). Lithuanian “atskyrimas” is given the following definition: “*įmonių sukūrimas iš buvusios vienos, padalijant į antrinę ir pagrindinę*” (ETŽ 34), which in English means “*creating companies from the former one, subdivided into the secondary and the main*”.

Eng. *spin-off* / Lith. *atskyrimas* (ETŽ 34):

A 1 ≠ B 1 (A 1 – an unexpected but useful result; B 1 – creating companies from the former one);

A 2 ≠ B 2 (A 2 – that happens in addition to the intended result; B 2 – subdivided into secondary and main).

More terms belonging to that group are as follows: Eng. *securitisation* / Lith. *akcionavimas* (ETŽ 19); Eng. *diversification* / Lith. *diversifikavimas* (ETŽ 68); Eng. *pay-as-you-go, pay-as-you-earn* / Lith. *einamasis finansavimas* (ETŽ 76); Eng. *indexing* / Lith. *indeksavimas* (ETŽ 108), Eng. *capital consumption* / Lith. *kapitalo suvartojimas* (ETŽ 129); Eng. *conversion* / Lith. *konvertavimas* (ETŽ 143); Eng. *coverage* / Lith. *padengimas* (ETŽ 196).

Conclusions

The following preliminary conclusions can be drawn from the comparative analysis of the terms denoting “action results” in English and Lithuanian:

Partial equivalents were prevailing (44%) although the difference was negligible. Those terms, in addition to the equivalent meaning, have extra information of the meaning interpretation. Introduction of additional meaning properties is typical of

both Lithuanian and English. However, it should be mentioned that the definitions of Lithuanian language terms are more explicit and more accurate than English.

The second group consists of absolute equivalents (39%). Equal correspondence and perception of terminology in both languages are very important in various communication situations, as there is no doubt about the appropriateness of the term when choosing to use it.

The third group comprises action result terms (17%), meanings whereof are interpreted and understood differently. Such identification of meaning discrepancy is important and necessary for terminographers in order to revise and improve the published dictionaries or terminology databases.

To sum up, the comparison of the equivalent economic terms discussed in different languages reveals the peculiarity of understanding the terms of “action result denomination” in English and Lithuanian and has an applied value not only in teaching processes but also in the sphere of intercultural communication.

LITERATURE

- Gudavičius, A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai, 2007. 244 p.
- Jakaitienė, E. *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005. 324 p.
- Jakaitienė, E. *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius: Mokslo, 2010. 351 p.
- Keinys, S. *Dabartinė lietuvių terminologija*. Vilnius: LKI, 2005. 500 p.
- Kontutytė, E. Įmonių teisinės formos: vokiškų ir lietuviškų terminų ekvivalentiškumo problemos. *Kalbotyra*, 58(3), 2008, pp. 69–79.
- Stankevičienė, V., Švenčionienė, D. The Comparative Analysis of the Semantic Group of the Term “Money” in the Dictionaries of Economics. *Changes in Social and Business Environment: Proceedings of the 5th International Conference*. KTU Panevėžys Institute. Kaunas: Technologija, 2013, pp. 154–163.
- Šestakova, V., Stankevičienė, V. “Personal Names” Contrastive Analysis in English and Lithuanian Dictionaries of Economics. *Valoda – 2017. Valoda dažadu kultūru kontekstā. XXVII Zinātnisko rakstu krājums = Language 2017. Language in various cultural contexts. Proceedings of scientific readings XXVII*. Daugavpils: Daugavpils University Academic Press “Saule”, 2017, pp. 41–51.

SOURCES

- ETŽ – Vainienė, R. *Ekonomikos terminų žodynas* (Dictionary of Economics Terms). Leidykla: Tyto alba, 2005.
- [1-e-DIC] Procter, P. (1978). *Longman Dictionary of Business English of Online*. 5th Edition. Managing editor Bullon, S. and etc. Pearson ELT. Available: www.ldoceonline [Accessed 29 October 2018].

Citvalodu īpašvārdu atveides tendences latviešu valodā

Summary

Trends of Rendering Foreign Proper Nouns in Latvian

All languages, including Latvian, face difficulties with pronunciation and spelling of proper nouns. Problems arise when using proper nouns of Latvian origin in another language, as well as rendering foreign proper nouns in Latvian.

Rendering proper nouns of foreign origin was necessary starting from the very first printed texts in the Latvian language; however, a scientifically based discussion among linguists on the most appropriate rendering principle started in the second half of the 19th century. At present, spelling of proper nouns in Latvian in general is standardized and organized. Proper nouns of foreign origin are still rendered according to the pronunciation of the original language; in their spelling only letters of the Latvian alphabet are used and the rendered proper nouns are included in the Latvian grammar system.

Mistakes, inaccuracies, and deviations in rendering proper nouns may be caused by the intermediation of other languages. For a long time, Russian was used as an intermediary language, while the present-day passion for Anglicisms has given rise to new challenges.

Attempts to put the principle of original spelling into practice are growing more common nowadays, but they have proved to be as problematic and incomplete as the pronunciation principle criticized in Latvian. This is also evidenced by the Lithuanian experience, where the transition to the original spelling of proper nouns was implemented in the 1990s.

Issues of rendering foreign origin proper nouns are also discussed from time to time at the meetings of the Latvian Language Expert Commission, for example, the decision was taken on using the Egyptian place name *Šarmēš Šeīha* instead of the previous *Šarmelšeīha* (LVEK decision No. 46; 11 November) and on rendering of the Korean place name *P'yeongch'ang* in Latvian, which determines its use in accordance with the rules of rendering Korean proper nouns in Latvian, i.e. in the form of *Phjončhana* (LVEK decision No. 1–16/3; 12 October 2016). Responses to problematic (unclear) issues of rendering foreign proper nouns are sought in various ways, including also the Latvian Language Agency. In aggregate form, they are included in the collection of articles “Language Practice: Observations and Recommendations”, section “Language Consultations”.

The analyzed material proves that problems in rendering, spelling, and usage of foreign proper nouns will continue to exist; the theme under discussion will become more and more topical in the era of rapid globalisation and migration.

Key words: *proper nouns of foreign origin, rendering of proper nouns, pronunciation principle, original spelling, problems of rendering*

*

Ar īpašvārdu izrunas un rakstības grūtībām saskaras visas valodas, tajā skaitā arī latviešu valoda. Problēmas rodas, gan latviskas cilmes īpašvārdus lietojot kādā citā valodā, gan arī atveidojot citvalodu īpašvārdus latviešu valodā.

Citvalodu īpašvārdu (gan dažādu **nosaukumu**, gan **personvārdu**) atveide bija nepieciešama, jau sākot ar pašiem pirmajiem iespiestajiem tekstiem latviešu valodā,

taču zinātniski pamatota valodnieku diskusija par piemērotāko atveides principu aizsākās tikai 19. gs. otrajā pusē [Bergmane, Blinkena 1986: 97]. J. Alunāns pirmais izvirzīja fonētisko principu kā galveno svešu īpašvārdu atveidē. Viņš ieteica arī pievienot latviešu valodas vārdu galotnes un atsevišķos gadījumos iekavās norādīt vārdu oriģinālrakstību. J. Alunāna ieteikumus tālāk veiksmīgi ir izmantojuši un attīstījuši citi valodnieki [DNZS 2003: 13–15]. Šie principi ir pietiekami universāli un saglabājuši savu aktualitāti arī mūsdienās. Citvalodu īpašvārdi joprojām tiek atveidoti atbilstoši oriģinālvalodas izrunai, to rakstībā tiek izmantoti tikai latviešu alfabēta burti, un atveidotie īpašvārdi tiek iekļauti latviešu valodas gramatiskajā sistēmā.

Raksta mērķis ir izvērtēt citvalodu īpašvārdu atveides principus mūsdienās, raksturot valodnieku viedokļus un ieteikumus, dodot ieskatu diskusijās par šiem jautājumiem.

Pētot valodas vēsturi, var konstatēt, ka sākotnēji cittaotu personvārdi latviešu valodā tika lokalizēti un tulkoti. Lokalizēšanas princips parasti nozīmē citas tautas daiļdarbu, folkloras sacerējumu, vēsturisku notikumu, izcilu personību u. tml. pielāgošanu savas tautas, zemes īpatnībām un uztveres specifikai (parasti tulkošanas procesā). Mūsdienās šo principu vēl var vērot dažu vēsturisku personību, galvenokārt monarhu, vārdu lietojumā, piem., Krievijas cars *Jānis Briesmīgais* (arī *Bargais, Asiņainais*), cars *Pēteris Pirmais*, Zviedrijas karalis *Kārlis Lielais*, Anglijas karalis 13. gs. *Jānis Bezzemis*.

Atsevišķos gadījumos daiļliteratūrā ir novērojama radoša atveide. Tā tiek izmantota tajos gadījumos, ja autors personvārdus attiecīgajā oriģinālvalodā darinājis ar īpašiem fonētiskiem līdzekļiem nozīmes nokrāsas, kādas nianses vai noskaņojuma dēļ. Tas varētu zust, ja vārdus atveidotu pēc fonētiskā principa; spilgts piemērs šādi radošai atveidei mūsdienās ir, piem., Dž. K. Roulingas grāmatu tulkojumi par Hariju Poteru: *Cūkkārpa, Drebelis, Slidenis* u. c. [DNZS 2003: 33].

Svešu īpašvārdu atveides problēmas regulāri tika izskatītas arī Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļas (dibināta 1904. gadā) sēdēs. Savās atbildēs profesors J. Endzelīns ir akcentējis, ka „*sveši īpašvārdi latviešu valodā transkribējami, cik vien tas mums iespējams, pēc izrunas oriģinālvalodā. Taču ir gadījumi, kad šo izrunu ar mūsu valodas skaņām nav iespējams fonētiski pilnīgi un precīzi atdarināt. Tad jāiet kompromisa ceļš un jāpieturas pie nodibinājušās, mums jau pazīstamās rakstu un izrunas formas. Rakstot Vašingtona, Bairens (Byron), mēs tomēr ar šo „e” neatdarinām īsto angļu izrunu; tāpēc varam turēties arī turpmāk pie līdzšinējās izrunas un rakstības: Vašingtona, Bairons. Tas pats sakāms par vārdu „Londona”*” [Endzelīns 2001: 178].

Īpaša uzmanība ir jāpievērš tiem nosaukumiem un personvārdiem, kuri oriģinālā nav rakstīti ar latīņu burtiem, šādus **nosaukumus transliterē** (lat. *trans* ‘caur, pāri’ + *litera* ‘burts’), t. i., atveido kāda alfabēta burtus un burtkopas ar atbilstošiem cita alfabēta burtiem. Transliterācijai ir svarīga nozīme personvārdu un nosaukumu unifikācijā latīņalfabētiskās rakstības robežās, piem., *Сергей Ребров* – *Sergejs Rebrops*, *Рудольф Нурьев* – *Rūdofs Nurijevs*, *Михаил Барышников* – *Mihails Barišņikovs* (sal. arī lietuviešu valodā – *Sergejus Rebrovas*, *Rudolfas Nurijevas*, *Michailas Baryšnikovas*).

Citvalodu īpašvārdu rakstība mūsdienu latviešu valodā kopumā ir normēta un sakārtota, taču arvien biežāk izskan iebildumi pret izrunas principu, sevišķi saistībā ar svešas cilmes personvārdu lietojumu. Profesors J. Endzelīns par uzvārdu rakstību latviešu valodā savulaik ir akcentējis: „... *katra kultūras tauta svešus uzvārdus zināmā mērā*

pielāgo savai rakstībai. Mūsu likumdevējiem derētu rūpēties, lai Latvijas valsts iestādēs, sākot ar skolām, arī uzvārdus raksta saskaņā ar mūsu rakstības pamatiem” [Endzelīns 1921: 26. apr.]. Latvijas Republikā 20. gs. 20. un 30. gados tika izstrādāti noteikumi par uzvārdu (tajā skaitā arī aizgūtu uzvārdu) rakstību Latvijas dokumentos, tika izdota „Uzvārdu pareizrakstības vārdnīca” [1927. gadā Latvijas Universitātes docenta E. Bleses vadībā].

Pēc Otrā pasaules kara nozīmīgs darbs bija ieguldīts, sagatavojot sērijveida izdevumus „Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā” [I–XV, 1960–1982], kā arī 1999. gadā izdots materiāls „Par vārdu un uzvārdu lietošanu un rakstību latviešu literārajā valodā”, kurā ir akcentēts, ka „*citvalodu personvārdi latviešu valodā atveidojami atbilstoši to izrunai (nevis rakstībai) oriģinālvalodā, un tie iekļaujami latviešu valodas gramatiskajā sistēmā*” [1999: 3]. Personvārdu atveidē jālieto tikai oficiālā latviešu alfabēta burti. Personvārdi pēc iespējas jātranskribē no oriģināla, iespējami precīzāk atspoguļojot izrunu attiecīgajā oriģinālvalodā.

2004. gadā Latvijas Republikas Ministru kabinetā tika pārskatīti un atkārtoti pieņemti noteikumi, kas nosaka latviešu literārās valodas normas citvalodu cilmes personvārdu atveidē un lietošanā, kā arī kārtību, kādā personvārdi rakstāmi un identificējami dokumentos neatkarīgi no to cilmes. Galvenā prasība ir palikusi iepriekšējā – citvalodu cilmes personvārdus atveidot ar latviešu valodas skaņām un burtiem atbilstoši citvalodu personvārdu pamatnoteikumiem latviešu valodā. Šajos noteikumos ir akcentēti divi galvenie personvārdu lietošanas un rakstības principi: 1) Personvārda īpašnieka dzimumu gan latviskas cilmes, gan citvalodu cilmes personvārdos (izņemot nelokāmos personvārdus) norāda vīriešu vai sieviešu dzimtes lokāmās galotnes; 2) Citvalodu personvārdus latviešu valodā atveido atbilstoši to izrunai oriģinālvalodā un iekļauj latviešu valodas gramatiskajā sistēmā [Noteikumi Nr. 114, 2004: 27–38].

Mūsdienās tiek publicēti jauni vai atkārtoti izdoti papildinātie norādījumi, piem., „Dāņu, norvēģu, zviedru un somu īpašvārdu atveide latviešu valodā” [2003], „Franču īpašvārdu atveide latviešu valodā” [Bankava 2004], „Angļu īpašvārdu atveide latviešu valodā” [Ahero 2006], „Armēņu īpašvārdu atveide latviešu valodā” [Salmiņa 2009], „Portugāļu īpašvārdu atveide latviešu valodā” [Placinska 2015], „Grieķu personvārdu atveide latviešu valodā: jaungrieķu valoda” [Rūmniece 2015].

Jautājumi par citvalodu cilmes īpašvārdu atveidi ik pa brīdim tiek izskatīti arī Latviešu valodas ekspertu komisijas sēdēs. Spilgts piemērs tam ir lēmums par Ēģiptes vietvārda *Šarmēš Šeiha* atveidi iepriekšējā *Šarmelšeiha* vietā [LVEK lēmums Nr. 46; 2015. gada 11. novembrī]. Īpašas diskusijas izraisīja Korejas vietvārda *P’yeongch’ang* atveide latviešu valodā, kas nosaka to lietot atbilstoši korejiešu īpašvārdu atveides noteikumiem latviešu valodā, t. i., atveidotā formā *Phjončhana*, līdzīgi arī *Phjongteka*, *Phenjāna* [LVEK lēmums Nr. 1–16/3; 2016. gada 12. oktobrī].

Ar jaunākajiem pētījumiem un dažādiem ieteikumiem valodas jautājumos var iepazīties arī rakstu krājumā „Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” [2005–2018]. Kopš 2009. gada (Nr. 4) krājumā ir pievienota arī nodaļa „Valodas konsultācijas”, kas skaidri parāda, kuri citvalodu īpašvārdi valodas lietotājiem sagādā grūtības un kuriem būtu jāpievērš lielāka uzmanība, piem.,

Jautājums: *Kā pareizi rakstīt Armēnijas prezidenta uzvārdu Sargsyan latviešu valodā?*

Atbilstoši atveides norādījumiem (Salmiņa, V. Armēņu īpašvārdu atveide latviešu valodā. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2009, 166. lpp.) 2008. gadā ievēlētā Armēnijas prezidenta vārds latviski rakstāms: Seržs Sargsjans [Valodas konsultācijas 2012: 173].

Jautājums: *Vai ir kāda versija, kā varētu korektāk atveidot un uzrakstīt organizāciju nosaukumus: „Al-Qaeda” un „Al-Shabaad”?*

LU Āzijas studiju nodaļas vecākā arābistikas eksperte Ingrīda Kleinhofa šos nosaukumus iesaka atveidot: „al Kāida”, „aš Šabāb” / „Al Kāida”, „Aš Šabāb” [Valodas konsultācijas 2018: 158].

Īpaši nozīmīgi šajā sakarībā ir Latviešu valodas aģentūras elektroniski sagatavotie materiāli „Citvalodu personvārdu atveide” (<https://www.personvarduatveide>), kurā ir apkopoti atveides nosacījumi no 27 valodām. Šie ieteikumi jūtami atvieglos cittautesu vārdu un uzvārdu praktisko lietojumu Latvijā.

Kļūdas, neprecizitātes un atkāpes no oriģinālnosaukumiem īpašvārdu atveidē var izraisīt citu valodu starpniecība. Ilgu laiku par starpniekvalodu tika izmantota krievu valoda, savukārt aizraušanās ar angļiskojumiem mūsdienās ir radījusi jaunas problēmas. Palaikam citvalodu īpašvārdu atveidē vērojamas atkāpes no pieņemtajiem pamatprincipiem. Tādi izņēmumi ir, piem., tradicionāli ieviesušie rakstījumi: *Gēteborja* (pēc izrunas – *Jēteborja*), *Parīze* (pēc izrunas – *Parī*), arī daži tulkoti un pustulkoti ģeogrāfiskie nosaukumi, piem., *Jaungvineja*, *Dienvidslāvija*, *Lielie ezeri* [Bušs 1980: 94–98].

Parasti pretruna starp senāku, tradicionālu rakstījumu un jaunierosinājumu rodas tad, ja mēģina precīzāk atspoguļot izrunu oriģinālvalodā, piem., patskaņu kvantitātes maiņa vārdos *Īslande* un *īslandieši* [2006], taču šis LVEK lēmums valodā praktiski nenostiprinājās, un pašreiz tiek lietoti paralēlvarianti: *Īslande* un *Īslande*, *īslandieši* un *īslandieši* [LVEK lēmums Nr. 12; 2011. gada 15. jūnijā]. Par šādu pretrunu eksistenci valodā liecina arī zviedru rakstnieces *Selmas Lāgerlēvas* vārda un uzvārda tuvināšana oriģinālvalodai (iepriekš – *Zelma Lāgerlefa*).

Valodnieku vidū joprojām notiek diskusijas par optimālāko principu izvēli citvalodu īpašvārdu atveidē. Katram principam ir savi pozitīvie un negatīvie aspekti. Lasot latviešu jaunākos izdevumus, var vērot, ka citvalodu personvārdu un nosaukumu atveidē pārsvarā tiek izmantots jau akceptētais izrunas atveides princips, līdz ar to informāciju lasītāji var saņemt pietiekami ātri un saprotamā veidā, arī satura uztvere nerada liekus sarežģījumus un pārpratumus. Rakstot tekstā atveidoto svešo īpašvārdu pirmo reizi, oriģinālforma bieži tiek norādīta iekavās vai dota kursīvā, tālāk lietota tikai latviešu valodas forma. „Ievērojot šos ieteikumus, nevajadzētu rasties īpašiem sarežģījumiem ne ar izrunu, ne ar rakstību oriģinālvalodā, ne arī ar vārdu pazīšanu.” [DNZS 2003: 20] Galvenais ieguvējs šajā gadījumā noteikti ir lasītājs, kurš var tekstu samērā viegli uztvert un vienlaicīgi arī papildināt savas svešvalodu zināšanas. Šāda rakstība (atveidojums latviešu valodā + oriģinālrakstība) gan ir darbietilpīgs process un apgrūtina autora darbu, jo ir nepieciešamas zināšanas attiecīgajā svešvalodā, kā arī laiks precīzai un korektai rakstības ievērošanai. Paplašinoties sakariem starp valstīm un valodām, praksē arvien lielāka uzmanība tiek pievērsta īpašvārdu oriģinālrakstībai.

Taču mēģinājumi praksē ieviest oriģinālrakstības principu bieži vien ir izrādījušies tikpat problemātiski un nepilnīgi kā latviešu valodā kritizētais izrunas princips. Par to liecina arī lietuviešu pieredze, kur pāreja uz īpašvārdu oriģinālrakstību tika īstenota 20. gs. 90. gados [Ambrazas 2008]. Citvalodu īpašvārdu lietojuma prakse rāda, ka pirmajos 10–15 gados ir vērojamas diezgan lielas jukas, jo valodā tradicionālajā atveidojumā jau ir nostabilizējušies tūkstošiem īpašvārdu – no *Cēzara* un *Šekspīra* līdz *Džordžam Bušam* un *mīsteram Binam* –, un to latviskās rakstības maiņa radītu gan praktiskas problēmas, gan pat emocionālu diskomfortu. Savukārt, pieļaujot kompromisu un kaut daļu pazīstamu īpašvārdu rakstot tradicionāli, bieži vien vairs vispār nevarēs noteikt, vai konkrētais rakstījums atveido oriģinālizrunu vai oriģinālrakstību [Bušs 2008: 96].

Problēmas nereti rodas to īpašvārdu atveidē, kuros oriģinālā tiek lietotas diakritiskās zīmes. Valodas praksē bieži vien tās netiek attēlotas, kaut gan papildzīmju lietojums ir būtisks jebkurā valodā, piem., *Skele* (Andris Šķēle), *Abikis* (Dzintars Ābiķis), *Ivans* (Dainis Ivāns), *Berzins* (Andris Bērziņš), „*Lacplesā alus*” („Lāčplēša alus”), „*Neatkarīgā Rīta Avīze*” („Neatkarīgā Rīta Avīze”).

21. gs. plašo ekonomikas, finanšu, politikas, kultūras un mākslas sakaru ietekmē oriģinālrakstījumi tiek lietoti arvien plašāk visos valodas stilos; šajos gadījumos rakstību reglamentē starptautiskā tradīcija, piem., *Der Spiegel*, *Los Angeles Times*, *Lietuvos Rytas*, *Coca Cola*, *Philips*, *Microsoft*, *Ford Escort*, *Mitsubishi*, *Honda Civic*, *Peugeot*, *The Beatles*, *Spice Girls*, *Rolling Stones*, *La Scala*, *Golden Globe*, *Emmy*, *Grammy*, *Grand Prix*, *Chelsea*, *Blackpool*, *Glasgow Rangers* u. tml. [Strautiņa, Šulce 2009: 73].

Oriģinālrakstības norāde būtu vēlama zinātniskās un populārzinātniskās valodas stilā, kā arī oficiālos dokumentos personvārda vai nosaukuma identifikācijas dēļ, piem., *Džons Raits* (John Wright), *Miroslavs Jankovjaks* (Miroslaw Jankowjak), *Viljams Karloss* (William Carlos), *Karena Bliksena* (Karen Blixen), *Virdžīnija Vulfā* (Virginia Woolf).

Rakstītie teksti, kas ir domāti plašai sabiedrībai, nebūtu pārvēršami par „elitāru lietu”, ko saprot tikai attiecīgās svešvalodas zinātāji. Jebkuras valodas attīstības galvenais priekšnoteikums ir ievērot dialektisko pretrunu starp konservatīvisma un mainīguma tendencēm valodā. Rakstījumiem oriģinālvalodā noteikti ir divējāda nozīme, no vienas puses, tie veicina svešvalodu apguvi, dod nepastarpinātu (nepārveidotu) informāciju, bet, no otras puses, nepārdomāta, pārspīlēta, kļūdaina un nekorekta rakstība šajos gadījumos nevajadzīgi pievērš lasītāju uzmanību, var radīt satura pārpratumus, kā arī grūtības to izrunā un rakstībā. Būtu vēlams rast optimālu un pieņemamu risinājumu oriģinālrakstības lietojumam latviešu tekstos.

Šādi rakstības piemēri (tulkojums, kas dažreiz ir dots kopā ar oriģinālu) ir vērojami publicistikā. Tas ir iecienīts paņēmiens ceļojumu aprakstos, piem., tieši tādu rakstības veidu ir izvēlēties P. Strubergs savā darbā „*Sapņu zeme Austrālija*” [2008], citvalodu vārdu rakstību dodot gan oriģinālā, gan atveidojumu latviešu valodā (ja tas ir jau nostiprinājies) vai arī tiešu tulkojumu, piem., „... *ar skaistajiem Kakadu (Kakadu) un Ličfildas (Litchfield) nacionālajiem dabas rezervātiem*” [7. lpp.]; „... *ātrlaivā River Cat (Jūras kaķis) ..*” [17. lpp.], „... *Vilku strauta (Wolf Creak) meteorīta krāteri*” [157. lpp.]. Neatkarīgi no tā, kādu atveides principu mēs izvēlamies, pamatnosacījums visos gadījumos ir viens – jāievēro konsekvence rakstībā, cik vien tas ir iespējams.

Mūsdienu straujais globalizācijas process jūkami ir ietekmējis arī aizgūto vārdu fonēmiskās struktūras līmeni, lielā mērā tas ir saistīts ar citvalodu cilmes īpašvārdu atveidi, kas latviešu valodā veido plašu aizgūto vārdu slāni. Piem., vārdu iniciāli vērojamas tādu fonēmu kombinēšanās iespējas, kuru nav dzimtajā valodā, līdz ar to veidojas savdabīgi fonēmu savienojumi, kuru izrunai un rakstībai jāpievērš īpaša uzmanība, piem., *Nrnadzora, Nšharka, Ptgavana, Sznaka, Šrvenanca, Thkuta, Mhčjana, Ptgnī* [Salmiņa 2009].

Pētījuma izstrādes laikā varēja pārliecināties, ka nozīmīgs atbalsts jebkuru jautājumu noskaidrošanā ir Latviešu valodas aģentūra, jo tā sniedz konsultācijas valodas jautājumos gan rakstiski, gan mutiski. Regulāri tiek izdoti dažādi ieteikumi un pētījumi par valodas jautājumiem, tajā skaitā arī par citvalodu īpašvārdiem.

Lai turpmāk nostiprinātu un uzlabotu citvalodu īpašvārdu atveides principu kvalitāti, šie jautājumi perspektīvā būtu iekļaujami arī latviešu valodas programmās skolā. „Skolēniem būtu jāapgūst atveides pamatprincipi, jāiepazīstas ar citiem atveides principiem un jādiskutē par to priekšrocībām un negatīvajām pusēm, kā arī jāiemācās izmantot materiālus ar praktiskiem uzdevumiem [..]. Šīs tēmas apguvi varētu padarīt interesantu, piemēram, uzdevumiem izmantojot internetu vai arī skolēnu iecienītākos žurnālus, kur vienmēr ir daudz citvalodu īpašvārdu atveidojumu. Varētu arī veidot starppriekšmetu projektus, jo tēmu itin viegli var saistīt ar citiem mācību priekšmetiem, piemēram, vēsturi, ģeogrāfiju un svešvalodu” [DNZS 2003: 34].

Izstrādātais pētījums vēlreiz apliecina faktu, ka sabiedrība būtu vairāk jāiepazīstina ar jaunumiem citvalodu īpašvārdu atveidē un pareizrakstībā. Tas veicinātu precīzu šo vārdu rakstību un lietošanu arī cilvēku ikdienas saziņā. Aplūkotie jautājumi būs aktuāli arī turpmāk, jo valoda nemitīgi attīstās un mainās. To ietekmē ne tikai lingvistiskie, bet arī ekstralingvistiskie faktori, t. i., ārēju ietekmju rezultātā. Visbiežāk tie ir politiski, ideoloģiski, ekonomiski, vēsturiski, tradīcijās, kultūrā un paražās balstīti motīvi. Mūsdienās straujo aizguvumu izplatību vistiešāk ietekmē globalizācijas process un nemitīgā migrācija, līdz ar to šie jautājumi nākotnē būtu skatāmi no dažādiem aspektiem.

LITERATŪRA

- Ahero, A. *Angļu īpašvārdu atveide latviešu valodā*. Rīga: Zinātne, 2006. 223 lpp.
- Ambrazas, V. *Svetimų tikrinių vardų rašymas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. 58 lpp.
- Bankava, B. *Franču īpašvārdu atveide latviešu valodā*. Rīga: Zinātne, 2004. 166 lpp.
- Bergmane, A., Blinkena, A. *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne, 1986. 434 lpp.
- Bušs, O. Konservatīvums un mainīgums citvalodu īpašvārdu atveidē. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 20. laidiens. Rīga: Avots, 1980, 94.–98. lpp.
- Bušs, O. Īpašvārdi kā problēma valodas politikā. *Etniskums Eiropā: sociālpolitiskie un kultūras procesi*. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 2008, 92.–96. lpp.
- DNZS – *Dāņu, norvēģu, zviedru un somu īpašvārdu atveide latviešu valodā*. Rīga: Norden AB, 2003. 430 lpp.
- Endzelīns, J. Par uzvārdu rakstību latviešu valodā. *Latvijas Sargs*, 1921, 26. apr.
- Norādījumi – *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā*. I–XV. Rīga: Zinātne, 1960–1982.

Noteikumi Nr. 114 – Noteikumi par personvārdu rakstību un lietošanu latviešu valodā, kā arī to identifikāciju. *Latvijas Vēstnesis*. 6. burtnīca. 2004, 5. marts, 27.–38. lpp.

Par vārdu un uzvārdu lietošanu un rakstību latviešu literārajā valodā. Rīga: LR Valsts valodas centrs, 1999. 71 lpp.

Placinska, A. *Portugāļu īpašvārdu atveide latviešu valodā*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2015. 175 lpp.

Profesora J. Endzelīna atbildes. Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļas sēžu protokoli 1933–1942. ASV: RAMAVE, 2001. 257 lpp.

Rūmniece, I. *Grieķu personvārdu atveide latviešu valodā: jaungrieķu valoda*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2015. 55 lpp.

Salmiņa, V. *Armēņu īpašvārdu atveide latviešu valodā*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2009, 192 lpp.

Strautiņa, V., Šulce, Dz. *Latviešu valodas pareizrūna un pareizrakstība*. Rīga: RaKa, 2009. 100 lpp.

Strubergs, P. *Sapņu zeme Austrālija*. Rīga: Jumava, 2008. 172 lpp.

Valodas konsultācijas. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Rakstu krājums, 7. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2012. 173. lpp.

Valodas konsultācijas. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Rakstu krājums, 13. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2018. 158. lpp.

INTERNETA RESURSI

LVEK sēdes protokols Nr. 1–16/3; 2016. gada 12. oktobrī. Pieejams: <http://www.vvc.gov.lv/advantagecms/LV/komisijas/lemumi.html> [skatīts 28.01.2019.].

LVEK sēdes protokols Nr. 46; 2015. gada 11. novembrī. Pieejams: <http://www.vvc.gov.lv/advantagecms/LV/komisijas/lemumi.html> [skatīts 27.02.2019.].

LVEK sēdes protokols 2011. gada 15. jūnijā. Pieejams: <http://www.vvc.gov.lv/advantagecms/LV/komisijas/lemumi.html> [skatīts 21.02.2019.].

Personvārdu atveide. Pieejams: <https://www.personvarduatveide> [skatīts 01.03.2019.].

Māra VALPĒTERE
(Latvijas Kultūras akadēmija)

Emocionāli ekspresīvās leksikas tulkošanas problēmas: norvēģu rakstnieces S. Petešenas romāns „Burbulis” latviešu valodā

Summary

Translation Problems of Emotionally Coloured Lexis: The Novel “Bobla” by Norwegian Writer S. Pettersen in Latvian

Every translation is a subjective depiction of the contemporary language norm, and adequate and consistent interpretation of expressive lexis is important to maintain the atmosphere of the book. The Norwegian writer Siri Pettersen's book is about teenagers who use emotionally coloured language.

The article focuses on the analysis of the expressive lexis used in the novel – including emotional interjections, cursing and swearing, as well as the usage of phraseological expressions to emphasise the meaning. A large segment of this lexical layer is constituted by swearwords, slang expressions, and taboo words, which cannot be found in ordinary dictionaries.

The first problem to be considered is how acceptable it is to use rude words and swearwords in the teenage literature. Speaking about the translation language and the Latvian language norm, it is usual to soften swearing and crudely explicit sexual language because such language is not common in Latvian original literature either. Both Latvian and Norwegian linguists and translators emphasize that the meaning of some rude words wears out during their usage, and they acquire the function of rhythm in the text, whereas others become ordinary colourful expressions in spoken language. The particular word or expression can seem unnecessarily rude in the target language if translated literally.

The second problem is that Norwegian modern literature often includes unassimilated English words, expressions, as well as the transcriptions of English common words in Norwegian orthography, which characterises the reality of the contemporary Norwegian language. The Latvian language reality, on the other hand, includes the usage of Russian words and their derivatives. Can we equate the interaction between Norwegian – English and Latvian – Russian in translation from Norwegian? Consequently, can we use Russian derivatives in the Latvian text? The choice was against using Russian expressions due to the fact that, in that case, the text could acquire the connotation alien to Norwegian reality.

It is not easy to render emotionally coloured lexis in another language, but its adequate and consistent usage ensures the integrity of the text and its necessary colouring.

Key words: *translation, Norwegian, Latvian, Siri Pettersen, “Bobla”*

*

Katrs tulkojums ir subjektīvs un sava laika valodas normu raksturojums. Tulkotajā literatūrā attēlotā sarunvaloda parāda tulkotāja un viņa zināmās pieredzes sarunvalodu. Taču ekspresīvās leksikas konsekventa interpretācija nereti sagādā grūtības dažādu no tulkotāja atkarīgu un neatkarīgu iemeslu dēļ. Tulkotāja Dace Meiere norāda, ka „mēs latviešu valodā, sevišķi pēdējās desmitgadēs, nemitīgi nodarbojamies ar ārkārtīgu paškastrēšanos vai kā to varētu nosaukt, ka mēs nemitīgi sev aizliedzam lietot tādas vai citus vārdus, kādas zudīgas politiskas vai vēl kādas gaumes dēļ, ka liela daļa leksikas

tās izcelsmes dēļ tiek pasludināta par nelietojamu. [...] Lielākā daļā latviski tulkoto krimiķu [...] lielākā daļa varoņu runā kā latviešu valodas skolotājas pirmspensijas vecumā” [Valoda tulkojumā 2015: 50, 51]. Tulkotājas vārdi liek aizdomāties, jo norvēģu rakstnieces Siri Petešenas romāns „Burbulis” ir grāmata par pusaudžiem – divpadsmit gadus veciem 6. klases skolēniem, kas lieto ekspressīvu valodu, kā arī visas mūsdienu modernās tehnoloģijas.

Autore savu romānu raksturo kā „maģisko reālismu, kas balstīts uz patiesu iztēli. Nāvīgi jautra un nāvīgi nopietna spriedzes grāmata par brīvību, robežām, tuvinību un atbildību” [Bobla 2017]. Maģiskajā reālismā kāda pārdabiska parādība tiek iekļauta visnotaļ reālistiskā kontekstā – šajā gadījumā kapsētā atrasta noslēpumaina stikla lode, kas pieaug līdz milzīga burbuļa izmēriem, kurā romāna galvenā varone Kīne var brīvi ieiet un no tā iziet, ar to lidot. Kīne ir burbulī kopā ar milzīgu lupatu lelli, kurai viņa devusi vārdu Smeldze un kas simbolizē visus viņas nedarbus. Grāmatā minētā pilsēta *Møllby* nav reāla pilsēta Norvēģijā (*møll* latviski nozīmē ‘kode’), kas angļu tulkojumā veiksmīgi atveidota kā *Mothville*, bet latviešu valodā izvēlēts cits kukainis – uts – pilsēta Utene. Grāmata sarakstīta sarunvalodas stilā, izmantojot ekspressīvus sarunvalodas, arī vienkāršrunas vārdus un nenormatīvo leksiku, daudz oksimoronu.

Rakstā aplūkota ekspressīvā leksika romānā – sākot ar izsaukmes vārdiem emociju izteikšanai, lādēšanas un lamāšanas, kā arī frazeoloģisku izteicienu lietošana nozīmes paspildīšanai, piešķirot teiktajam emfātisku uzsvāru. Šī leksikas slāņa liela daļa ir lamu vārdi, slengismi, tabu vārdi, kuri parastajās vārdnīcās nav sastopami.

Jāatzīmē šādas vārdnīcas un vārdu saraksti latviešu valodā: profesora Pāvila Zariņa 2000. (1999.) gadā izdotā „Pirmā latviešu lamuvārdu vārdnīca” (469 vārdi), „Latviešu valodas slenga vārdnīca” (2006), tīmeklī atrodamie „Latviešu lamuvārdi – veci labi žargonvārdi un rupji vārdi”, kā arī pirms romāna tulkojuma veiktā 11. klases skolēnu aptauja par biežāk lietotajiem lamu un lādēšanās vārdiem jauniešu vidē. Savukārt Norvēģijā 2018. gadā iznāca leksikogrāfes un dialektu pētnieces Rutas Vatvetas-Fjellas (*Ruth Vatvedt Fjeld*) pirmā lamu vārdu vārdnīca ar 1 000 vārdiem [Banneordbok 2018].

Salīdzinot šo leksikas slāni latviešu un norvēģu valodā, jāatzīmē atšķirības jēdzienu izpratnē, kas tiek uztverts kā rupjš, tabu, nepiemērots. Norvēģijā pieaugušie un vecāki ļaudis, lādotes un lamājoties, pārsvarā izmanto reliģijas tematiku, bet jaunieši vairāk runā par dzimumorgāniem, izkārnījumiem un seksu. R. Vatveta-Fjella savā vārdnīcā vārdus iedalījusi piecās tematiskās grupās: 1) Dievs, 2) velns, 3) sekss, 4) ekskrementi, 5) slimība un nāve [Banneordbok 2018]. Latviešu valodā piesauc Dievu, velnu, salīdzinājumus ar dzīvniekiem, izmanto vārdus, kas saistīti ar anāli ģenitālo leksiku [Kursīte 2008; Elsbergs 2008].

Kā latviešu, tā norvēģu valodnieki un tulkotāji uzsver necenzētās leksikas nozīmes nodilšanu lietojuma gaitā, piemēram, daudzi vārdi saglabā teksta ritmizācijas funkciju, it īpaši aizguvumos, turpretī citi iekļāvušies sarunvalodā kā parasti krāsaini izteicieni. [Banneordbok 2018; Šlāpins 2008; Elsbergs 2008]. Taču „nodiluma” pakāpe var būt dažāda, mērķvalodā konkrēts vārds vai izteiciens, burtiski pārcelts, var šķist nevajadzīgi rupjš. Valodnieks un tulkotājs Andrejs Veisbergs, runājot par tulkojumvalodu un latviešu valodas teksta normu, atzīmē rupjību un eksplīcītu seksuālu ainu un valodas mīkstināšanu, jo arī latviešu oriģinālliteratūrā rupjība nav ierasta parādība [Veisbergs 1 2013: 386]. Tieši šis aspekts var radīt problēmas, runājot par teksta oriģinālu un tulkojumu.

Norvēģu literatūrzinātnieks un tulkotājs Pērs Kvāle, aprakstot norvēģu ikdienas valodu, stāsta, kā kāds spāņu imigrants raksturojis norvēģu prosodiju: „[...] *norvēģi izmanto visu skalu, lai izteiktu banalitātes. Kā, piemēram, kad kolēģe blakus, runājot pa telefonu, lieto tādus izteicienus: „Nēēē, kooo tu saki!!! Vai patiesi?!?” Es domāju: Vai māja nodegusi? Vai kāds nomiris? Nē, tikai kāda draudzene stāsta par izpārdošanu.*” [Qvale 1998: 113] Tātad arī pavisam parasti dialogi norvēģu literatūrā var būt emocionāli uzlādēti, lielāakai ekspresijai lietojot interjekcijas un „mazos vārdiņus” – adverbis. Grāmatā pārsvarā ir dumpīgas pusaudzes negatīvu emociju izsakošas interjekcijas – **æsj** (izsaka riebumu, dusmas), **pøh** (izsaka nogurumu, atvieglojumu, nepatiku), **urk** (līdzīgs **æsj**, vairāk lietots jauniešu vidū).

Hvem ville rote rundt i den frosne bæsjen hennes påjakt etter kronjuveler? Æsj! [Bobla 2017: 195]

– Kurš gan rakņātos viņas sasalušajos sūdos, meklēdams kroņa dārgumus? Fui!

Dzirdot biedējošus trokšņus mežā:

Pøh, det kunne vært hva som helst, ingenting å være redd for. [Bobla 2017: 108]

– **Ŧpū**, tas varēja būt jebkas, nav no kā baidīties.

Kine visste at uansett hva hun sa til denne dama, så kom hun til å smile og ikke forståelsesfullt. Urk... [Bobla 2017: 152]

– Kīne zināja – lai arī ko viņa šai sievietei teiktu, tā tikai smaidītu un saprotoši mātu. **Brrr...**

Grāmatā dialogu ekspresijas pastiprināšanai lietots frazeoloģisks izteiciens „(inni) granskaunen” (‘(iekšā) egļu mežā’), kurš savu pamatnozīmi zaudējis un uzskatāms vairs tikai kā sakāpinātu emociju un lādēšanās elements.

Valodniece Alise Laua frazeoloģismus raksturo kā vārdu savienojumus ar īpatnēju nozīmi, kas neizriet no atsevišķo vārdu sēmām, t. i., kopnozīme ir pārsemantizējusies. Tie ir ar valodas tradīciju nostiprināti un var izteikt sašutumu, uztraukumu, neziņu u. c. emocijas [Laua 1992: 20–23]. Frazeoloģisms ir stabils veidojums, kuru runātājs nedarina no atsevišķiem vārdiem, bet pārņem gatavā veidā. Tomēr sarunvalodā frazeoloģismi var tikt pakļauti kontekstuālām stilistikām pārmaiņām, balstoties uz frazeoloģisma pamatformu, lai tas būtu atpazīstams [Veisbergs 1 2013: 157, 171].

“Ingenting skjer!” skrekhun. “Alt er helt sinnssykt i orden! Jeg er et lite, bortsjemt barn, uten en bekymring i verden! Alt er perfekt! Helt aldeles inni granskauen perfekt, mamma! Okei?!” [Bobla 2017: 44]

– „Nekas nenotiek!” viņa kļiedza. „Viss ir vājpātā labi! Es esmu mazs, izlaidies bērns bez nevienas rūpes pasaulē! Viss ir perfekti! Pavisam **sasodīti svētlaimīgi perfekti**, mamma! Okei?!”

Han presset seg forbi mamma, gikk rett bort til bobla og la hånden mot overflaten. “Hva i granskauen... Hva har du lagd den av?” spurte han. [Bobla 2017: 61]

– Paspraucies mammai garām, viņš gāja taisnā ceļā pie burbuļa un uzlika uz tā plaukstu. „Kas **pie joda**... No kā tu to esi izgatavojusi?” viņš jautāja.

Hun var villmarkas datter nå. Bare et oransje laken unna en fjellmunk, så hva i granskauen skulle hun med alt sammen? [Bobla 2017: 111]

– Tagad viņa ir īsta bezgalīgo mežu meita. Vēl tikai kalnu mūka oranžais palags. Tātad ko lai iesāk ar visām šīm lietām?

Pirmajā piemērā izmantoti emociju pastiprinoši apzīmētāji, lai izteiktu nozīmi ‘ļoti, ārkārtīgi, ekstrēmi’. Nākamajā piemērā izmantoti lādēšanās vārdi „pie joda”, bet pēdējā piemērā izteiciens vispār nav atveidots, jo teikumā bez tā var iztikt.

Lādēties, piesaucot Dievu un velnu, Norvēģijā ir parasts visos iedzīvotāju slāņos. Visizplatītākie ir šādi vārdi – **herregud** („kungs dievs”; grāmatā lietots 23 reizes un 21 gadījumā atveidots ar neitrālo **Ak dievs**, 2 gadījumos ar stilistiski iekrāsoto **dieviņ tētīt**), **gud** (‘dievs’), **herrefred** (‘kunga (dieva) miers’), **faen** (‘velns’).

“Herregud! Du kan ikke bare suse rundt mens jeg sover! Tenk om vi havner i en flymotor eller noe! Faen, Pine ...” [Bobla 2017: 110]

– „**Ak dievs!** Tu taču nevari tā vienkārši laidelēties apkārt, kamēr es guļu! Padomā, ja nu mēs ietriektos lidmašīnas motorā vai tamlīdzīgi! **Pie velna**, **Smeldze...**”

Ja, det var på en må te juks, hun visste jo det. Men herregud, hun levde i ei boble, ikke sant? [Bobla 2017: 161]

– Jā, savā ziņā tā bija šmaukšanās, to viņa labi zināja. Bet, **dieviņ tētīt**, viņa taču dzīvoja burbulī, vai ne?

Herrefred, hun kom til å bli en virkelig ufo! Fanget i bane rundt jorda. [Bobla 2017: 202]

– **Mīlo pasaulī**, viņa tiešām kļūs par NLO! Sagūstīta orbitā ap Zemi.

Herrefred, de var like korka som Stjernestråle! [Bobla 2017: 162]

– **Mīlais dievs**, viņi bija tikpat aptaurēti kā Zvaigžņukvēle!

Vārds **faen** (‘velns’) tik daudz lietots dažādos izteicienos, ka bieži zaudējis savu pamatnozīmi un izteicieni vairākās vārdnīcās tulkoti kā dažāda stipruma lāsti vai lamu vārdi. Tīmekļa vārdnīca „Urban Dictionary” salīdzina izteicienu **fy faen** ar angļu **fuck**, elektroniskā vārdnīca „MOT Global Dix” to tulko anglicki kā **fuck**, bet latviski – **atšujies! ej kārties!**, Einara Haugena „Norvēģu-angļu vārdnīcā” tas raksturots kā „strong-oath” [Haugen 1993: 121].

Dzejnieks un tulkotājs J. Elsbergs nenormatīvā slāņa leksikas lietojumu nošķīris piecās grupās, kur izdalījis vienzilbes rupjības, kas tiek lietotas bez sakara ar to tiešo nozīmi, vienkārši kā izsaukmes vārdi vai iestarpinājumi. Tādi vārdi ir **fuck** un **shit** angļu valodā, kas būtu atveidojami arī ar vienzilbes ekspresīvu vārdu, kas latviešu realitātē būtu **velns**, **sūds**, **blāg**, **blā** vai eifēmisms **blīn**, vai arī latviskotie eifēmismi **blōda** un **blāviens** [Elsbergs 2008]. Romānā **shit** galvenās varones iekšējā dialogā minēts desmit reizes. Grāmatā ir daudz angļu vārdu un īsu izteicienu, kā arī angļu sugasvārdu transkribējumu norvēģu ortogrāfijā, kas raksturo Norvēģijas valodas lietojuma realitāti, īpaši jauniešu valodā, tāpēc radās jautājums, ko ar tiem darīt. Parastie izteicieni vietām atstāti netulkoti angļu valodā, bet nenormatīvā slāņa ekspresīvie vārdi atveidoti latviešu valodā.

Shit! Hva nå? [Bobla 2017: 83]

– Bļaviens! Ko tagad?

Publicists un tulkotājs Ilmārs Šlāpins un J. Elsbergs izdalījuši vairākas necenzēto vārdu lietojuma funkcijas un jomas, no kurām S. Petešenas romānā atzīmējama jau minētā teksta ritmizācija, kaut kā vai kāda nolamāšana vai noniecināšana un pašafektācija [Šlāpins 2008; Elsbergs 2008], kur galvenā varone it kā pati sevi uzkurina. Minētajam **shit** norvēģu ekvivalenti ir **dritt** ('mēsli, sūdi') un **møkk** ('mēsli', 'draņķis'), bet to funkcija teikumā ir cita, tie lietoti arī salikteņos. Kīnei visi un viss ir apnicis, viņa šos vārdus lieto pašdarinātos salikteņos ar dzīves reālijām un nosaucot nevēlamus cilvēkus. Viņai ir „draņķa jaka” (**møkkajakken**), ko nevēlas vilkt, „draņķa modinātājs” (**møkkaklokka**), kas ir kā spīdināšanas instruments, un viņa dzīvo „draņķa pasaulē”.

Hva slags møkkaverden var det som tvang barn til å svømme for mat?! [Bobla 2017: 9]

– Kas gan tā ir par **draņķa pasauli**, kas spiež bērnus peldēt, lai dabūtu ēst?!

Møkk-Jarle! Han var den eneste som kunne drept kallenavnet Bobla. Det seiglivede, ufortjente og vanvittig barnslige drittnavnet! [Bobla 2017: 38, 39]

– **Draņķa** Jārle! Viņš bija vienīgais, kurš spētu iesaukt *Burbulis* nožmiegt. Šo ilgdzīvotāju – nepelnīto un ārkārtīgi bērnišķīgo **sūda vārdu**!

Zināmākais norvēģu saliktenis ar vārdu **dritt** ir **drittsekk** ('sūdu maiss'), kas atveidots ar latviešiem biežāk lietoto vārdu **sūdabrālis**, un mazāk zināmais **drittstøvel** ('sūda zābaks'), kur latviski tika izvēlēts **sūdāmurs**.

Kine kjente et stikk i hjertet. Jarle skulle ikke være en sånn som ville redde noen. Jarle skulle være en drittsekk. Hun trengte at han var en drittsekk akkurat nå. [Bobla 2017: 180]

– Kīne sajuta tādu kā dūrienu sirdī. Jārlem nebija jābūt tādām, kas vēlētos kādu izglābt. Jārlem bija jābūt istam **sūdabrālim**. Viņai bija nepieciešams, lai tieši tagad viņš būtu īsts **sūdabrālis**.

Hvilken rett hadde en sånn drittstøvel til å klandre henne? Det var... perverst! [Bobla 2017: 143]

– Kādas tiesības bija šādam **sūdāmuram** viņu kritizēt? Tas bija... perversi!

Romānā ir tikai divas vietas, kur varētu būt ekspresīvāki vārdi, taču šos vārdus lieto divpadsmit gadus veca meitene. Vai var šādu leksiku ļaut runāt pusaugu meitenei? Autore bez citiem lādēšanās vārdiem lieto no angļu valodas pārņemto vārdu **føkka** (**fuck, fucking**), **føkkings**, **føkkamøkk** (**fuck + muck**). Angļu valodā šiem vārdiem nozīme stipri nodilusi, bet cik ekspresīvi tie ir konkrētajā tekstā? Jāatceras, ka Kīne ir sevišķi dusmīga divpadsmit gadus veca meitene, dumpiniece un vientuļniece. Lūk, kā rakstniece apraksta situāciju tūlīt pēc liktenīgo vārdu pateikšanas:

Brått inns åhun at hun ikke var alene lenger. Hun løftet blikket. Ei gammel kjerring sto rett foran henne med sjokkåpne øyne. Kine svelget den siste glosen. [Bobla 2017: 12]

– Pēkšņi Kīne jūta, ka vairs nav viena. Viņa pacēla skatienu. Tieši priekšā stāvēja vecene ar šausmās ieplestām acīm. Kīne norija pēdējos vārdus.

Pēc situācijas redzams, ka te neder kādi no pierastajiem ekspresīvi „mērenajiem” vārdiem, bet varbūt arī ne pārlietu rupji. Tika izvēlēts vārds no veiktās jauniešu aptaujas.

“Dritt sørens faen... **føkkamøkk** ...” [Bobla 2017: 12]

– „Vēl parāvis ... sūda **papisiens**...”

*Helt **føkka**. Level femti, Ghostbusters-type **føkka**.* [Bobla 2017: 58]

– Baigais **papisiens**. Īsts piecdesmitā līmeņa, spoku mednieku tipa **papisiens**.

Norvēģu leksikogrāfe Ruta Fjella uzsvērusi, ka Norvēģijā ļoti populāri ir lādēties ar angļu vārdiem, sevišķi jaunatnes vidū [Banneordbok 2018]. Jauniešu aptaujā iesūtītie vārdi raksturo Latvijas valodas lietojuma realitāti – daudz krievu vārdu un to atvasinājumu. Vai būtu liekama vienlīdzības zīme starp norvēģu-angļu valodu mijiedarbību un latviešu-krievu valodu mijiedarbību nenormatīvā slāņa atveidojumā? Romāna tulkojumā nolemts krievu izteicienus neizmantot, jo tie tekstam varētu piešķirt norvēģu realitātei neatbilstošu konotāciju.

Emocionāli iekrāsotās leksikas atveidošana nav viegls uzdevums, taču tās adekvāts un konsekvents lietojums piešķir tekstam viengabalainību un nepieciešamo krāsainību.

AVOTI UN LITERATŪRA

Banneordbok 2018 – *Norges første banneordbok: Slik banner vi*. Forskning.no. Available: <https://forskning.no/kultur/norges-forste-banneordbok-slik-banner-vi/1125663>

Elsbergs, J. Dinamiskā ekvivalence lamu tulkošanā: praktiķa piezīmes – 17.04.2008 – *Satori: priekšlasījums konferencei „Mātes valoda publiskajā telpā”*. Pieejams: <https://www.satori.lv/article/dinamiska-ekvivalence-lamu-tulkosana-praktika-piezimes>

Haugen, E. *Norsk – Engelsk ordbok (Norwegian – English Dictionary)*. Oslo: Universitetsforlaget, 1993.

Kursīte, J. Par lamāšanos un lamstīšanos. *Diena*. Nr. 33 (2008. g. 8. februāris), 16.–17. lpp.

Laua, A. *Latviešu valodas frazeoloģija*. Mācību grāmata latviešu valodas specialitātes studentiem. Rīga: Zvaigzne, 1992. 78 lpp.

Pettersen, S. *Bobla*. Gyldendal, 2017. 284 s.

Šlāpins, I. Lamu vārdu funkcionalitāte latviešu un krievu valodās – 22.04.2008 – *Satori: priekšlasījums konferencei „Mātes valoda publiskajā telpā”*. Pieejams: <https://www.satori.lv/article/lamu-vardu-funkcionalitate-latviesu-un-krievu-valodas>

Urban Dictionary. Available: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Fy%20faen>
Valoda tulkojumā. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2015.

Veisbergs 1 – Veisbergs, A. Latviešu valodas frazeoloģija. *Latviešu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, Latvijas Universitāte, 2013, 157.–174. lpp.

Veisbergs 2 – Veisbergs, A. Tulkojumvaloda. *Latviešu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, Latvijas Universitāte, 2013, 373.–391. lpp.

Qvale, P. *Fra Hieronymus til hypertext. Oversettelse i teori og praksis*. Oslo: H. Aschehoug & Co, 1998.

Daiva ZAVISTANAVIČIENĖ

(Kaunas University of Applied Engineering Sciences)

Virginija STANKEVIČIENĖ

(Kaunas University of Technology)

Viorika ŠESTAKOVA

(Kaunas University of Applied Engineering Sciences)

Differences and Similarities of Lithuanian and English Terms of Economics

Summary

Differences and Similarities of Lithuanian and English Terms of Economics

The process of globalisation has lately affected the coinage or composition of terms all across Europe. Not only is this the issue of term expression but also term comprehension, cases of standardisation are especially relevant to specialists of different fields who translate and look for the most precise term having a similar meaning in both the English and Lithuanian languages. The purpose of this presentation is to clarify similarities and differences of English and Lithuanian terms of economics, define attributes unifying and distinguishing them. Terms are discussed referring to the aspect of word formation and their structure. The research material is taken from “The Explanatory English-Lithuanian Dictionary of Economics”, translated from English into Lithuanian and compiled by David W. Pearce.

Key words: term composition, compound terms, structural analysis, composition models, structural types

Santrauka

Lietuviškų ir angliskų ekonomikos terminų skirtybės ir bendrybės

Pastaruoju metu terminų sudarymas ar kūrimas visoje Europoje yra veikiamas globalizacijos proceso. Ne tik termino išraiška, bet ir terminų supratimo, suvienodinimo klausimai tampa ypač aktualūs skirtingų sričių specialistams, verčiantiems, ieškantiems kuo tikslesnio, tą pačią reikšmę turinčio termino anglų ir lietuvių kalbose. Straipsnyje siekiama išsiaiškinti ekonomikos srities anglų ir lietuvių terminų panašumus ir skirtumus, taip pat šiuos žodžius jungiančius ir skiriančius požymius. Terminai aptariami darybos, struktūros aspektu. Tiriama medžiaga – „The Explanatory English-Lithuanian Dictionary of Economics“, išverstas iš anglų į lietuvių kalbą ir sudarytas David W. Pearce.

Prasminiai žodžiai: terminų kūrimas, sudėtiniai terminai, struktūrinė analizė, sudarymo modeliai, struktūriniai tipai

*

Introduction

There has been an extensive discussion on term coinage methods, their uniform perception among people speaking different languages. Constant communication and collaboration among specialists of various spheres have had a great impact on a language, especially on term usage. The English language has an immense influence on term

creation in other languages. Terms of economics are no exception either. Nevertheless, terms of economics have long-lasting traditions in both Lithuanian and English. It should be mentioned that many of them are not only used in scientific language but they have already become words of general language. Recently, not only has term coinage itself been in the focus of attention but also its usage in pursuance to determine new sources of term occurrence, which could identify their emergence, spread, or disappearance. Numerous software tools are being created and have been created in order to analyse information in corpora. They enable to study terms from various aspects: frequency, connectivity, new meaning emergence, also from the point of view of key word search [Jakaitienė 2010: 333]. However, in order to avoid confusion and ambiguity in the future regarding the perception of terms of the same area in different languages, language comparison remains one of the main factors together with the aim to determine which aspects make languages different and similar. Such research complements comparative language studies. Studies related to term comparison in the English and Lithuanian languages are not abundant. English and Lithuanian comparative language studies are performed by S. Gaivenis (1967, 1968) J. Gaivenytė (1997), J. Cvilkaitė (2007), J. Džežulskienė (2010), Labanauskienė (2012), and others. The aforementioned articles are confined to general language studies. Comparative researches of terms of economics are described in the articles of V. Stankevičienė and D. Švenčionienė (2012), V. Stankevičienė and V. Šestakova (2017, 2018). The *aim* of this article is to identify similarities and differences of terms of economics of the English and Lithuanian languages, also the properties connecting and distinguishing these words. The researched material is taken from “The Explanatory English-Lithuanian Dictionary of Economics” translated from English to Lithuanian and compiled by David W. Pearce. The descriptive and comparative research method is applied in the study.

Theoretical background

International contacts, technology development and expansion as well as globalization are the major factors encouraging more focus to different language studies. The goal of determining similarities and differences at various language levels and peculiarities of other languages allows for a better perception of the particularity of different languages and their comparison with a native language [Gudavičius 2007: 8]. Terms are assigned to special lexis. Language learning and dictionary or data basis enhancement with new terms have to focus on all principles essential for term coinage, i.e. clarity, accuracy, systematicity, regularity, convenience, etc. As S. Keinys states, these principles are applied in other languages as well [Keinys 2005: 320]. Every term has its contents (term meaning which is reflected by its definition) and a form (as a separate word or compound) [Gaivenis 2002: 19]. In both the English and Lithuanian languages, terms from the point of view of form are simple or compound, whereas from the point of view of contents they are divided into specific and generic [Gaivenis 2002: 17; Dubuc 1997: 38–40, Leitchik, Shelov 2003: 82–98, Valeontis, Mantzari 2010]. It is necessary to mention that in case of complex terms the order of component arrangement is significant. Words create word combinations with one another in a particular order and following the existing grammar rules [Jakaitienė 2010: 61]. Structural types of compound terms are very diverse. Their structure depends on the interrelation between

the main word and the components of the dependent word and their place in a group, also on a modifier which can be used in preposition (in front of the main word), postposition (after the main word), or the components are arranged in both preposition and postposition (the main word occurs in the middle of a three-word combination) [Džežulskienė 2010: 7–21].

Analysis and discussion

The research material is taken from a bilingual Dictionary of Economic Terms “The Explanatory English-Lithuanian Dictionary of Economics” translated from English to Lithuanian and compiled by David W. Pearce, where 3073 terms are presented. This study analyses simple, two-word, and three-word terms exclusively. 2707 Lithuanian and English terms of economics are examined.

According to their form, terms are classified into simple and compound. Having compared the structure of Lithuanian and English terms of economics it was identified that the relation of Lithuanian and English simple terms of economics is as follows: Lith. 383; Eng. 466. The majority of terms are compound terms (Lith. 2324 / Eng. 2010). The study of Lithuanian compound terms of economics proves that two-word compound terms dominate (1521), there are 579 three-word compound terms, and 224 are multi-word terms. Apart from the analysis of this dictionary, also other researches, e.g. structural analysis of the terms of radio electronics, reveal that compound terms prevail. The fact that a simple (related) term possesses a nucleus where one or more compound (specific) terms are indicated defines the plenitude of compound terms.

The study determined that Lithuanian simple terms of economics mainly correspond to simple English terms (Lith. 383; Engl. 362), e.g.: Lith. *apyvarta* / Eng. *turnover* (AEŽ 633); Lith. *centilis* / Eng. *percentile* (AEŽ 478); Lith. *hipoteka* / Eng. *mortgage* (AEŽ 428); Lith. *kovariacija* / Eng. *covariance* (AEŽ 138); Lith. *paklausa* / Eng. *demand* (AEŽ 156), and others.

Only few examples were found when a simple Lithuanian term corresponds to a two-word English term, e.g.: Lith. *pusgaminis* / Eng. *intermediate good* (AEŽ 315); Lith. *puslogaritmis* / Eng. *semi log* (AEŽ 566); Lith. *užstatas* / Eng. *collateral security* (AEŽ 108), and others.

The research of compound terms of economics identified two-word terms denoting specific concepts as dominating (Lith. 1521; Eng. 1564). Two-word terms differ from other word combinations as they can perform their communicative function independently [Gaivenis 1975: 60]. After collating the structural analysis of Lithuanian two-word combinations and their English equivalents the following results were obtained:

- A Lithuanian two-word term most frequently corresponds to a two-word English term (84% of terms), e.g. Lith. *peilio ašmenys* / Eng. *knife edge* (ATŽ 346); Lith. *tasus kapitalas* / Eng. *malleable capital* (ATŽ 383); Lith. *teisių emisija* / Eng. *rights issue* (ATŽ 551); Lith. *tikslinis grantas* / Eng. *categorical grant* (ATŽ 94); Lith. *tolydumo aksioma* / Eng. *axiom of continuity* (ATŽ 47).
- 6% of cases were determined as Lithuanian two-word terms corresponding to English two-word terms with a preposition, e.g. Lith. *grėsmės atlygis* / Eng. *threat pay off* (ATŽ 619); Lith. *masto ekonomiškas* / Eng. *economies of scale* (ATŽ 188); Lith. *preferencijų aksiomos* / Eng. *axioms of preference* (ATŽ 48); Lith.

reikšmingumo lygmuo / Eng. *level of significance* (ATŽ 60); Lith. *specializacijos koeficientas* / Eng. *coefficient of specialization* (ATŽ 585), and others.

- The third group is composed of Lithuanian two-word terms corresponding to approximately 6% of English one-word terms, e.g. Lith. *mikroekonominiai pagrindai* / Eng. *microfoundations* (ATŽ 408); Lith. *pramonės šaka* / Eng. *industry* (ATŽ 304); Lith. *skirtumų sudarymas* / Eng. *differencing* (ATŽ 164); Lith. *trendo pašalinimas* / Eng. *detrending* (ATŽ 162), and others.
- Only 4% of cases were identified when Lithuanian two-word terms are translated into English as three-word terms, and only 4 cases were found when the translation is a three-word term with a preposition, e.g. Lith. *garantuotosios paskolos* / Eng. *secured loan stock* (ATŽ 564); Lith. *ilgalaikis kapitalas* / Eng. *long-term capital* (ATŽ 379); Lith. *išmokamieji kreditai* / Eng. *self-liquidating advances* (ATŽ 566); Lith. *kovariacinė matrica* / Eng. *variance-covariance matrix* (ATŽ 650); Lith. *orientuotoji elgsena* / Eng. *guidepost following behavior* (ATŽ 271), and others.

The analysis of Lithuanian three-word terms and their structural equivalents in the English language estimated that Lithuanian three-word terms correspond to:

- English three-word terms. Totally 60% of cases were found, e.g. Lith. *atlyginimas pagal išdirbį* / Eng. *payment-by-results* (ATŽ 476); Lith. *pelno skatinama infliacija* / Eng. *profits-push inflation* (ATŽ 512); Lith. *pridėtinės vertės mokestis* / Eng. *value-added tax* (ATŽ 647); Lith. *standartinė darbo savaitė* / Eng. *standard working week* (ATŽ 592), and others.
- 12% of three-word terms with prepositions, e.g. Lith. *Malthuso demografinis dėsnis* / Eng. *Malthus' law of population* (ATŽ 384); Lith. *prekės paklausos slenkstis* / Eng. *threshold of a good* (ATŽ 620); Lith. *prekių pakeitimo norma* / Eng. *rate of commodity substitution* (ATŽ 529); Lith. *tarpasmeniniai naudingumo palyginimai* / Eng. *interpersonal comparisons of utility* (ATŽ 324); Lith. *veiksmingoji apsaugos norma* / Eng. *effective rate of protection* (ATŽ 189), and others.
- 26% of two-word terms, e.g. Lith. *pinigų valdymo institucijos* / Eng. *monetary authorities* (ATŽ 417); Lith. *pramoninio protesto veiksmai* / Eng. *industrial action* (ATŽ 300); Lith. *rankų darbo darbuotojai* / Eng. *manual workers* (ATŽ 386); Lith. *realusis darbo užmokestis* / Eng. *real wages* (ATŽ 534); Lith. *sukaupti mokėjimo įsipareigojimai* / Eng. *accrued expenses* (ATŽ 18), and others.
- 2% of cases were identified when a Lithuanian three-word term corresponds to a simple term in English, e.g. Lith. *aplinkiniai gamybos būdai* / Eng. *roundaboutness* (ATŽ 555); Lith. *atlyginimas pagal išdirbį* / Eng. *piecework* (ATŽ 484); Lith. *pavienių streikų taktika* / Eng. *whipsawing* (ATŽ 668); Lith. *perteklinė darbo jėga* / Eng. *redundancies* (ATŽ 537); Lith. *pinigų emisijos mokestis* / Eng. *seignorage* (ATŽ 565), and others.

With reference to certain criteria, structural types of compound terms of economics were created. One of the criteria is the interrelation between the components of the main and dependent words and their arrangement in the group. Describing the expression of the terms of economics the following symbols are referred to: N – Noun, Num – Numeral, Adj – adjective, Adv – adverb, Partic – Past Participle, Partic_p – Present Participle, V_{inf} – verb Infinitive, Pr – prepositional construction, Conj – conjunction [Džežulskienė 2010: 7–21]. As Džežulskienė states, another factor is the nature and

place of the nucleus and modifiers. Modifiers can be located in preposition (before the main word), postposition (after the main word) or they are arranged in both preposition and postposition (the main word occurs in the middle of a three-word combination) [Džežulskienė 2010: 7–21].

Having analysed English two-word (1564) and three-word (341) terms, the following structural models were determined as the most productive. Two-word English terms:

- **N+N** (48%), e.g. *address principle* (ATŽ 44), *share price* (ATŽ 2587), *equity capital* (ATŽ 955), *activity analysis* (ATŽ 37), *turnover tax* (ATŽ 2877), *opportunity cost* (ATŽ 2089), *factor endowment* (ATŽ 1068), *compensation principle* (ATŽ 515), *company director* (ATŽ 504), and others.
- **Adj+N** (33%), e.g. *reciprocal demand* (ATŽ 2421), *absolute monopoly* (ATŽ 11), *adaptive expectations* (ATŽ 39), *administrative lag* (ATŽ 50), *assessable profits* (ATŽ 141), *explanatory variable* (ATŽ 1039), *public company* (ATŽ 2348), *active balance* (ATŽ 36), and others.
- **Partic+N** (6%), e.g. *administered prices* (ATŽ 22), *issued capital* (ATŽ 331), *constrained optimization* (ATŽ 123), *sunk costs* (ATŽ 602), *skewed distribution* (ATŽ 575), *listed securities* (ATŽ 368), *quoted companies* (ATŽ 524), and others.
- **Partic_p+N** (3%), e.g. *accepting house* (ATŽ 16), *working capital* (ATŽ 674), *encompassing test* (ATŽ 194), *opening prices* (ATŽ 459), *developing countries* (ATŽ 163), and others.
- **Prepositional Construction** (5%), e.g. *letter of credit* (ATŽ 360), *velocity of circulation* (ATŽ 651), *costs of protection* (ATŽ 135), *payment-by-result* (ATŽ 476), *work to rule* (ATŽ 675), *flight from cash* (ATŽ 240), *demand for inflation* (ATŽ 156), *unit of account* (ATŽ 643), and others.
- **Adv+Adj** (2 cases), e.g. *strongly exogenous* (ATŽ 599), *strongly stationary* (ATŽ 599).
- **N+V_{inf}** (1 case), e.g. *willingness to pay* (ATŽ 671).

The most frequent structural models of two-word terms of economics in the Lithuanian language (1521) are as follows:

- **Adj+N** (46%), e.g. *paprastasis greitis* (ATŽ 434), *pastovieji veiksmai* (ATŽ 239), *planinė ekonomika* (ATŽ 485), *popierinis pelnas* (ATŽ 469), and others.
- **N+N** (45%), e.g. *pragyvenimo lygis* (ATŽ 601), *prekybos balansas* (ATŽ 52), *rentos siekimas* (ATŽ 543), *suderinimo procesas* (ATŽ 22), and others.
- **Partic+N** (6%), e.g. *stokojamoji valiuta* (ATŽ 561), *susietasis sandoris* (ATŽ 634), *tariamoji nuoma* (ATŽ 290), *sulaikomasio mokestis* (ATŽ 673), and others.
- **Partic_p+N** (3%), e.g. *vedančioji valiuta* (ATŽ 651), *valdantysis direktorius* (ATŽ 386), *slopstantysis ciklas* (ATŽ 150), and others.

The analysis of English three-word terms of economics (341) indicated that the most productive models are the following:

- **Adj+N+N** (51%), e.g. *absolute income hypothesis* (ATŽ 14), *additive utility function* (ATŽ 20), *inverse function rule* (ATŽ 325), *open access resource* (ATŽ 459), *basic wage rates* (ATŽ 62), *general price level* (ATŽ 257), *central business district* (ATŽ 95), and others.

- **Adj+Adj+N** (1%), e.g. *limited dependent variables* (ATŽ 364), *common external tariff* (ATŽ 111), *general linear model* (ATŽ 257), *discounted cash flow* (ATŽ 167), and others.
- **N+N+N** (25%), e.g. *growth-stock paradox* (ATŽ 269), *age-earnings profile* (ATŽ 24), *replacement cost accounting* (ATŽ 543), *growth-profitability function* (ATŽ 268), *wages fund doctrine* (ATŽ 661), *work-leisure model* (ATŽ 674), *dividend payout ratio* (ATŽ 175), *finance houses market* (ATŽ 232), and others.
- **Prepositional Construction** (18%), e.g. *warranted rate of growth* (ATŽ 664), *iron law of wages* (ATŽ 327), *size distribution of firms* (ATŽ 575), *dollar certificate of deposit* (ATŽ 175), *efficiency coefficient of investment* (ATŽ 190), *return on capital employed* (ATŽ 548), and others.
- **N+Adj+N** (4 cases), e.g. *manager-controlled company* (ATŽ 385), *trend stationary process* (ATŽ 631), *owner-controlled firms* (ATŽ 468), *industry-wide bargaining* (ATŽ 304).
- **Num+N+N** (2 cases), e.g. *second order condition* (ATŽ 564), *twelve-month rule* (ATŽ 633).
- **Verb+N+N** (1 case), e.g. *take-home pay* (ATŽ 608).
- **Adv+Adj+N** (3 cases), e.g. *partly rational expectations* (ATŽ 475), *socially necessary labour* (ATŽ 579), *exponentially declining lag* (ATŽ 221).
- **Adj+Adv+N** (1 case), e.g. *standard weekly hours* (ATŽ 592).
- **N+Inf+N** (1 case), e.g. *ability to pay theory* (ATŽ 13).
- **Adj+N+Inf** (4 cases), e.g. *average propensity to save* (ATŽ 46), *marginal propensity to save* (ATŽ 390), *marginal propensity to consume* (ATŽ 390).
- **Conj combination** (2 cases), e.g. *wear and tear* (ATŽ 666), *research and development* (ATŽ 544).

The study estimated the following structural types of Lithuanian three-word terms (579) as the most abundant:

- **Adj+N+N** (40%), e.g. *ekonominė biurokratijos teorija* (ATŽ 81), *abipusių reikmių sutapimas* (ATŽ 176), *kiekybinė pinigų teorija* (ATŽ 520), *natūralusis nedarbo lygis* (ATŽ 439), and others.
- **N+N+N** (34%), e.g. *paskolų ribojimo poveikiai* (ATŽ 44), *pasirinkimo sandorio vertė* (ATŽ 462), *išlaidų pokyčio kontrolė* (ATŽ 220), and others.
- **Adj+Adj+N** (10%), e.g. *nebankiniai finansiniai tarpininkai* (ATŽ 449), *naujoji ekonominė politika* (ATŽ 446), and others.

There were several examples found with other structural types but they do not have any significant impact on the results of the research.

Conclusions

Having analysed the terms of economics and their structures provided in Lithuanian and English dictionary it is possible to make a preliminary statement that simple Lithuanian terms of economics correspond to simple English terms.

The research of two-word and three-word terms revealed that frequently the same number of words is retained in the Lithuanian language as it is in the English language or terms are longer/made up of more words than the English terms. An assumption can be made that English terms of economics are shorter and coined in accordance with

the principle of economy, i.e. often two-word or three-word Lithuanian term corresponds to a simple English term.

The survey of structural types identified that the main component of English and Lithuanian terminologized compound is always a noun.

Most frequently, three-component structures of both languages consist of the following configuration Adj+N+N (Lith 235, whereas Eng. 174). Another prevailing structure is N+N+N (Lith. 196, whereas Eng. 139). It is possible to envisage that these configurations are more peculiar for Lithuanian than English. The third dominating configuration is Adj+Adj+N (Lith. 60, whereas Eng. 43). It should be mentioned that pre-position configuration (72 cases) is more specific for the English language unlike the Lithuanian terms.

Structures of two-word terms are different. N+N structure is specific for the English language (762) whereas Adj+N structure is characteristic of the Lithuanian language (710). The structures of Partic+N and Partic_p+N are similar.

LITERATURE

- Cvilikaitė, J. Sąvokų raiška anglų ir lietuvių kalbose: leksinės ertmės reiškinys. *Filologija*, T. 12. Vilnius: 2007, 16.–25. lpp.
- Dubuc, R. *Terminology: A Practical Approach*, adapted by Elaine Kennedy. Quebec: Linguattech, 1997, 38.–40. lpp.
- Džežulskienė, J. Prepozicinė ir postpozicinė modifikacija: trižodžių anglišių ir lietuviškų terminų gretinamoji analizė. *Kalbotyra*, 62 (3), 2010, 7.–21. lpp.
- Gaivenytė, J. Lietuviškų ir anglišių keturžodžių technikos struktūrų gretinimas. *Terminologija ir dabartis: mokslo darbai*. Kaunas, 1997, 91.–98. lpp.
- Gaivenis, K. *Lietuvių terminologija: teorijos ir tvarkybos metmenys*. Vilnius, 2002. 145 p.
- Gaivenis, K. Sudėtiniai terminai su prieveiksminiais ir dalyviniais dėmenimis. *Kalbos kultūra* 13, 1967, 71.–72. lpp.
- Gaivenis, K. Iš 2 ir 3 dėmenų sudarytų sudėtinių terminų tipai dabartinėje lietuvių kalboje. *Lietuvos TSR Mokslių akademijos darbai*, 1998, A serija (3). Vilnius, 1998, 109.–120. lpp.
- Gaivenis, K. Dvižodžiai sudėtiniai terminai dabartinėje lietuvių kalboje. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, T. 16, 1975. 60 p.
- Gudavičius, A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai, 2007. 244 p.
- Jakaitienė, E. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010. 333 p.
- Keinys, S. *Dabartinė lietuvių terminologija*. Vilnius, LKI, 2005. 500 p.
- Labanauskienė, S. Sudurtinių lietuviškų ir latviškų augalų genčių vardų darybos ypatumai. *Terminologija*, 17, 2012, 68.–80. lpp.
- Leitchik, V. M., Shelov, S. D. *Terminology: Where is Russian Science Today? LSP & Professional Communication*, 2003, 3 (1), pp. 82–98.
- Stankevičienė, V., Švenčionienė, D. The Comparative Analysis of the Semantic Group of the Term “Money” in the Dictionaries of Economics – Changes in Social and Business Environment. *Proceedings of the 5th International Conference*. KTU Panevėžys Institute. Kaunas: Technologija, 2012, pp. 154–163.
- Stankevičienė, V., Šestakova, V. Polysemy in the terminology of Economics. *Readings in Humanities, Switzerland: Springer International Publishing AG*, 2018, pp. 285–301.

Šestakova, V., Stankevičienė, V., Contrastive Analysis of Personal Names in English and Lithuanian Dictionaries of Economics. *LANGUAGE 2017. Language in Various Cultural Contexts. Proceedings of Scientific Readings XXVII*. Daugavpils: Saule, 2017, pp. 41–52.

Valeontis, K, Mantzari, E., *The Linguistic Dimensions of Terminology: Principles and Methods of Terms Formation*, 2010, *ELETO*. Accessed 14 February 2018. Available: http://www.eleto.gr/download/BooksAndArticles/HAU-Conference2006-ValeontisMantzari_EN.pdf

SOURCES

Aiškinamasis ekonomikos anglų-lietuvių kalbų žodynas. Vilnius: TEV, 2006. 755 p.

Екатерина БАТРАКОВА
(Тартуский университет)

Вставные конструкции в интернет-коммуникации: структурные и функционально-семантические характеристики

Summary

Parenthetical Constructions in the Internet Communication: Structural and Functional-Semantic Properties

The present paper produces the analysis of the ambiguous phenomenon of parenthetical constructions on the basis of comments collected from Facebook and sports and culinary forums. Researchers hold different points of view about what can be considered as a parenthetical construction, which in turn did not allow elaborating a clear classification of this phenomenon. There is also a large zone of borderline cases that make it difficult to attribute this phenomenon to any specific syntactic category. Traditionally parenthetical constructions are considered as elements that violate the linear narrative of the main sentence, they usually follow comments, bringing additional information and sometimes adding subjective modality. The analysis of the material collected shows that, even though most of the examples of parenthetical constructions are characterized by the above-listed features, the borders between different cases are still not clear. It demonstrates how the functions of the parenthetical constructions are intersected with each other depending on the context, the topic of the conversation, and the characteristics of its participants. Moreover, it is attempted to analyze the influence of these factors on the structural and functional-semantic properties of parenthetical constructions.

Key words: *functional grammar, language of the Internet, natural written speech, parenthetical constructions*

*

В синтаксисе письменной речи традиционно выделяются элементы, нарушающие при их включении в предложение линейную структуру повествования, тем не менее связанные с ним в той или иной степени по смыслу, — это вставные конструкции [см., напр., Синтаксис современного... 2009]. Это явление неоднозначное и спорное: среди исследователей нет общей точки зрения на то, что считать вставками, как и нет их единой классификации, что осложняется еще и фактом наличия зоны пограничных случаев.

Наш материал, мало описанный до настоящего времени с точки зрения использования в нем вставных конструкций, — это язык интернет-общения. Его нельзя однозначно отнести к письменной речи, поскольку помимо черт последней в нем присутствуют также и черты устной речи — слабооформленность высказываний, более свободный порядок слов, уточнения, самоперебивы и др., то есть мы имеем дело с устной письменной речью или, как ее определяет Н. Б. Лебедева, с естественной письменной речью [Лебедева 2001]. Средствами письменной речи, однако, невозможно в полной мере передать то, что передается в устной коммуникации, поэтому участники интернет-общения порой выбирают нехарактерные для письменной речи способы оформления высказывания на письме. Как

показал анализ нашего материала, элементы, нарушающие синтаксическую структуру предложения — комментарии, дополнения, пояснения, ссылки и др., пользователи зачастую, в соответствии с правилами [ПАС 2009; Розенталь 2012], выделяют парными тире или — чаще — скобками. Это позволяет отнести подобные явления к потенциальным вставным конструкциям, которые и будут рассмотрены ниже.

Источниками материала исследования послужили публикации и комментарии пользователей социальных сетей Facebook и VK, собранные методом сплошной выборки (295 единиц), кулинарных порталов 7say.info¹ и «Едимдома»² (69 единиц), а также официального форума болельщиков ФК «Зенит»³ (74 единицы). Материал собирался постепенно: обнаружив структурное и функционально-семантическое разнообразие вставок в комментариях социальных сетей, мы предположили, что характер вставных конструкций может соотноситься с тематикой. Для проверки этого предположения мы обратились к порталам и форумам более узкой тематической направленности.

Собранный материал разнообразен по своей структуре. Ранее в нем нами уже были выявлены основные формы вставных конструкций [Батракова 2019], что в ходе дальнейшего исследования было дополнено. Итак, вставные конструкции могут быть представлены:

- 1) знаком препинания / группой знаков:

...всё на месте — как в свое время было с (...) и шведской пьесой про Тарковского⁴;

- 2) буквой:

Вот наш состав: Лунев — Анюков (к), Иванович, Нету, Набиуллин — Краенвиттер, Оздоев, Ерохин, Шатов — Дриусси, Заболотный;

- 3) словом:

*И где с ним — **лисом** — повидаться;*

- 4) словосочетанием:

*В аннотации к одной (**очень заманчивой**) эдинбургской книжке эдвардианский период охарактеризовали...;*

- 5) более развернутыми единицами, являющимися частью предложения:

*...классика всегда современна, ее идеи нынешнему зрителю понятны, а вот внешнее (**эпоха, нравы, костюмы, даже язык**) легко заменяемо в пользу современных тенденций массовых зрелищ.*

Приведенные выше примеры иллюстрируют вставки, по объему не выходящие за рамки предложения, но в некоторых случаях вставной элемент оказывается

¹ <https://www.say7.info>

² <https://www.edimdoma.ru>

³ <https://forum.fc-zenit.ru/forum1/>

⁴ Здесь и далее курсивом выделены примеры, собранные в комментариях пользователей. Авторские орфография и пунктуация сохранены.

шире предложения или равен ему, и тогда вставная конструкция может быть представлена:

6) предложением:

Потом, думаю, важно показывать ситуацию как бы глазами участников, стараясь реконструировать их мотивацию и их понимание происходящего. (При этом, опять же, никто не мешает автору самому отстраниться от чего-то, в том числе и с помощью иронии, выразив так свое, ок, этическое суждение);

7) группой предложений:

Прекрасный поэт Сергей Соловьев. Жил в Украине, России, Германии, а оказался в Индии. Поселился в джунглях, где пишет стихи и проводит экскурсии. Ниже его пост об улыбке и счастье — и то и другое, по твердому убеждению Сергея, в истинном своем виде можно встретить только в Индии; (Тем временем в Эстонии опубликовано очередное исследование о депрессии — каковы ее масштабы и как с ней бороться. Ужасная болезнь, которую нельзя замалчивать);

8) самостоятельным комментарием-вставкой (когда весь комментарий представляет собой собственно высказывание в парных скобках):

(Вот, кстати, ты сразу поняла, о чем речь. Видно историка. Горжусь знакомством.)

Структурно различные вставки оказались разными и функционально. Термин функция мы используем как «способность языковых элементов (конструкций, группировок элементов и др.) или языковой системы в целом к выполнению того или иного назначения» [Шелякин 2001: 10]. Дополнив перечень функций, выделенных нами ранее на базе части практического материала (тематически разнообразного), собранного в социальной сети Facebook [Батракова 2019], материалом с кулинарных порталов и спортивного форума, мы получили следующий список⁵:

1. Уточнение, пояснение и подчеркивание информации, содержащейся в основном предложении:

а) усиление, подчеркивание информации, сообщаемой в основном предложении:

Худрук местного Русского театра Филипп Лось пишет нам про отзыв на «Горе от ума» (пишет публично, в ФБ-группе театра);

б) пояснение слова перед вставным элементом.

Данная функция реализуется посредством

— раскрытия лексического значения:

Филипп Лось, это термин из эристики (теория спора и аргументации), означающий полемический прием, характеризуемый приписыванием

⁵ Список остается открытым и пополняется в ходе анализа материала.

оппоненту мыслей, убеждений и намерений, которые ему чужды, с целью побудить его, доказывая необоснованность обвинений, сойти с позиции, которая дает для них повод...

- использования синонима:

*Обязательно посмотри :) Я подозреваю все-таки Рэйвенкло (**Когтевран**), потому что горе от ума же.*

- введения конкретизирующих однородных членов предложения:

*в моей фб ленте тон задают френды, работающие со словом (**поэты, переводчики, издатели, критики, ученые, педагоги, журналисты**)...;*

- использования противопоставления:

*Вы не очень внимательны))) детище всё же не моё, а молодого режиссёра Степана Пектеева))) а московский театральный критик и театровед был приглашён (**а не «вызван» — кто мы такие, чтобы вызывать**)))*;

- в) дополнительная характеристика предмета речи, в том числе уточнение его качественных и количественных характеристик:

*Ну а во-вторых, после этого истязания, сопровождающегося комментариями пока не отвечающих «Жжесть жжжжжжесть!!!», можно и письменную (**списанную**) лабуду принять.*

*Форму (**у меня круглая форма диаметром 24 см**) смазать маслом;*

- г) уточнение предмета речи в рамках (кон)текста:

*Со временем я, правда, поняла, что хвалебные отзывы опаснее, но щас не об этом, а о том, что нас впервые защищают публично! Удивительное дело для привыкшего быть тренажером для желающих поупражняться в острословии театра (**это я не о тебе и твоей рецензии**).*

- д) уточнение предмета речи («а именно»):

*И всё на общедоступных каналах (**Матч ТВ и 78**).*

2. Дополнительные замечания по ходу повествования:

*Да и звук (**который так нужен для полноты картины**) на видео так и не появляется...*

3. Введение вариантов (возможности выбора):

*Кофе с черешней (**вишней**).*

4. Ответ на информацию, сообщаемую в основном предложении:

*У меня по пути с работы на Фонтанке есть магазин всякой органической пророщенной биологически четкой здоровой еды. Может, я там покупаю! (**Нет**).*

5. Внесение дополнительной субъективности:

*Поэтому зрительская психология: «мы пришли и заплатили деньги, а Вы нам теперь сделайте приятно», которая присутствует в некоторых комментариях (**я совсем не о Вас, поймите правильно, Вы как раз вполне корректны и конструктивны!**) отдает борделем...*

6. Ссылка на источник:

Я готовила похожий (<https://www.edimdoma.ru/retsepty/109071-tart-s-tvorogom-dzhemom-i-merengoy>).

7. Цитация:

В оригинале рецепта было написано (свинина, говядина, баранина).

В таблице 1 знаком X отмечены функции вставных конструкций в корпусе материала.

Таблица 1

Функция	Facebook	Кулинария	Спорт
1А	X		
1Б	X	X	X
1В	X	X	X
1Г	X	X	X
1Д		X	X
2	X	X	X
3	X	X	X
4	X		
5	X	X	X
6		X	X
7		X	

Как мы видим, некоторые функции встречаются во всем материале, некоторые — лишь в его части. Более того, функции вставных конструкций могут пересекаться (особенно часто обнаруживаем, например, во вставках в сети Facebook добавочную субъективность, реализуемую вместе с другими функциями, как в примере выше), что обусловлено множеством различных факторов (тема разговора, характеристики собеседников/комментаторов, контекст и др.). Анализ материала показал, что его тематическое разделение соотносится с коммуникативным ограничением: так, например, вставные конструкции на кулинарных порталах реже оказываются модально окрашенными ввиду иных целей коммуникации. Остановимся подробнее на особенностях вставок с кулинарных порталов.

В первую очередь обращает на себя внимание тематическая отнесенность вставных конструкций. Большая их часть объединена темой кулинарии (примеры 1 и 2), и лишь единичные вставки затрагивают другие темы (примеры 3 и 4):

- (1) *Затем влить горячее молоко (примерно 80–90 градусов).*
- (2) *Я «познакомилась» с ним (это был сок в железных 800 гр. банках) ещё в 1971 году, когда поступала в институт...*
- (3) *В данный момент мои едоки все разъехались (главный любитель белого хлеба на парад в Москву уехал).*
- (4) *Впервые эти вареники я отведала в двадцать лет, приготовила моя первая свекровь (замужем я была не долго).*

Кулинарная тематика большинства вставок, безусловно, связана с узкой тематической направленностью портала, который предполагает общение на тему приготовления пищи: время приготовления блюд, ингредиенты и их количество, описание подручных средств и т.д. Среди 69 единиц материала, собранного на кулинарных форумах, восемь примеров содержат конструкцию «у меня...», прагматические цели которой – предложить возможные варианты, а также, вероятно, предупредить читателя, снимая с себя тем самым ответственность в случае неудачного результата. Думается, жанр рецепта диктует некоторые правила оформления и предполагает использование клишированных выражений, что, по всей видимости, проявляется и в использовании типизированных вставных элементов:

- (5) *Форму (у меня круглая форма диаметром 24 см) смазать маслом...*
- (6) *Для крема смешайте творожный сыр с сахарной пудрой, можно добавить 1 ч.л. ванильного сахара (у меня сахара с натуральной ванилью) и сметану.*
- (7) *Бисквит «Белый на кипятке» по рецепту Сюрреалистичной (у меня полпорции).*
- (8) *100–150 г ягод (у меня смородина и клубника).*

Такие вставки и ряд подобных конструкций с маркерами возможности «можно» и «желательно» составляют многочисленную для «кулинарных» вставок функциональную группу «уточнение качественных и количественных характеристик предмета».

Не менее значимым фактором в исследуемом материале оказалась длина вставной конструкции: вставки с кулинарных порталов, как правило, были меньше предложения – это отдельные слова или части предложения. Длина же вставных элементов со спортивного форума зависит от того, в какой теме⁶ был найден конкретный пример: в темах, посвященных определенным играм команды, вставки были заметно короче (примеры 9, 10), нежели встречающиеся в комментариях темы «Осенняя беседка» (примеры 11, 12), располагающей к общению на разные темы:

- (9) *Главное, чтобы никто из чудо-триумвирата (Оздоев, Кран, Эрнани) на матч с ЦСКА не вышел.*
- (10) *Футбол. ФНЛ. Прямая трансляция. «Зенит-2» (Санкт-Петербург) – «Спартак-2» (Москва).*
- (11) *Но талантливые спортсмены и хорошие, законопослушные люди не синонимы. (Это относится и к любой иной публичной профессии).*
- (12) *Валуев бьет охранника на стоянке (кто-то подскажет на какой зоне он сейчас «чалится»).*

Вставные конструкции, собранные в темах, посвященных матчам, структурно и частично функционально аналогичны вставкам с кулинарных порталов (примеры 13), в то время как вставные элементы из «Осенней беседки» более схожи со

⁶ В данном случае под темой мы понимаем структурную единицу форума.

вставками из комментариев в социальных сетях, в том числе в своем тематическом разнообразии (примеры 14, 15):

- (13) *Год назад все вроде хорошо и вдруг 12 тур (1 октября ничья с Анжи 2:2) и 13 тур (15.10 проигрывает Арсеналу дома 1:2), а дальше, сами помните, опять повторение пройденного.*
- (14) *Между тем — рухнул космический корабль, но сие — не обсуждается, между тем, ваших (мои поумирали уже, в грОбе лежат) родственников...*
- (15) *Общество нежизнеспособно, если нет цветовой дифференциации штанов (по-моему, как-то так в «Кин-дза-дза»).*

Очевидно, что жанр кулинарного рецепта подразумевает низкую степень эмоциональности, также и вставки с технической информацией в темах о конкретных матчах были нейтрально окрашены (примеры 16, 17), тогда как во вставных конструкциях в «беседке» прослеживалась экспрессивность, порой граничащая с агрессией (примеры 18, 19):

- (16) *Каждый несет свою функцию, а если видит большее, способен на большее (не пренебрегая функцией своего ампула), то честь ему и хвала!*
- (17) *Еще раздражает, что мы играем с Ростовом (4 место в РПЛ) в гостях*
- (18) *Там не в том проблема, что на допросе оба казались совершенными придурками (как остроумно заметил блестящий спортивный журналист Сергей Егоров, на вопрос: «Это допрос?» надо было глумливо ответить: «Ну что ты, милАЙ, как можно?! Это микст-зона, пара вопросов — и можешь ехать в бордель»).*
- (19) *...заменили на первом государственном канале словами ведущего программы Клейменова (фамилия предков то какая многоговорящая).*

Как известно, вопрос определения вставных конструкций до настоящего времени остается актуальным как теоретически, так и практически. Думается, выводы, вытекающие из анализа нашего материала, могут в некоторой степени способствовать его решению. На основе полученных результатов можно заключить, что, во-первых, вставные конструкции встречаются в текстах комментариев в интернет-коммуникации регулярно. Во-вторых, вставки могут быть разными по форме — от единичного знака до целого абзаца. В-третьих, одни функции оказываются частотными и повторяющимися (инвариантными) для разных категорий материала, другие же свойственны в большей степени определенным коммуникативным ситуациям. Такое разграничение прослеживается отчасти и на уровне формы — краткие конкретные вставки в рецептах и длинные пространственные рассуждения в беседах на отвлеченные темы. Вышесказанное позволяет сделать вывод, что коммуникативная ситуация влияет на функции и строение вставных конструкций.

ЛИТЕРАТУРА

Батракова, Е. Попытка (пусть это будет она) кейс-стади: характер вставных конструкций на примере комментариев к одной публикации. *Studia Slavica XVII*. Таллин: Tallinna Ülikooli kirjastus, 2019 (в печати).

Лебедева, Н. Б. Естественная письменная речь как объект лингвистического исследования. *Вестник БГПУ. Серия: Гуманитарные науки. № 1*. Барнаул, 2001, с. 6–12. Available: <https://www.altspu.ru/Journal/vestbspu/2001/gumanit/PDF/lebedeva.pdf> (дата обращения 18.01.2019).

ПАС = *Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник*. Под ред. В. В. Лопатина. Москва: Эксмо, 2009. 480 с.

Розенталь, Д. Э. *Справочник по русскому языку: правописание, произношение, литературное редактирование*. Москва: Айрис-пресс, 2012. 496 с.

Синтаксис современного русского языка. Под ред. С. В. Вяткиной. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург, Москва: Академия, 2009. 346 с.

Шелякин, М. А. *Функциональная грамматика русского языка*. Москва: Русский язык, 2001. 288 с.

Анатолий КУЗНЕЦОВ
(Даугавпилсский университет)

Где кончается сказуемое

Summary

Where Does the Predicate End

The present paper considers the problem of parts of sentence, specifically the predicate. Three aspects of sentence – grammatical, semantic, and communicative – yield the coincident segmentation only in classical patterns of sentence but if the verb is semantically insufficient linguists usually shift the end of predicate to the right including all words which fill in the sense. The author suggests to separate grammatical and semantic analysis and to recognize a finite verb as predicator if it is semantically insufficient. Namely, the predicativity makes a sentence an independent communicative unit. The affiliated infinitive is not connected with predicativity. The author revises some structural schemes which include infinitive as their part.

Key words: *sentence, predicativity, proposition, copula-predicator, predicate*

*

Синтаксическая наука XX века стала понимать предложение как многоаспектное явление: в нем выделяются грамматический, логический и коммуникативный планы. Однако анализ структуры предложения (выделение главных и второстепенных членов) строится по-прежнему без четкого разделения этих аспектов, прежде всего формально-грамматического и логического (семантического, функционального), что особенно заметно в определении подлежащего и сказуемого. Сами термины являются переводами логических терминов *subjectum* и *praedicatum* и намекают в современной терминологии на свое логическое прошлое. Исследователи даже считают совмещение всех аспектов в одном компоненте предложения за идеал. Анализируя соотношение трех пар понятий – субъекта и предиката, темы и ремы, подлежащего и сказуемого, Н.Д. Арутюнова замечает, что все три плана – логический, коммуникативный и грамматический – совмещаются только в «классическом варианте»: *Эта девушка прекрасна; Петя спит; Красная Шапочка пошла в лес* [Арутюнова 1999: 5].

Расплывчатым остается и термин *предикативность*, который в грамматике вслед за В.В. Виноградовым понимают как модально-временное значение (в соединении со значением лица или без него) глагола-сказуемого [ГРЯ 1960: 76–82] и одновременно понимают предикативность как *сказуемость* в логическом плане. Поэтому мы не найдем в современных описаниях четкого определения того, что следует относить к сказуемому. Н.Д. Арутюнова пишет: *Размер сказуемого, его «длина» определяется семантическим, а не формальным критерием. По мере смыслового опустения глагола граница сказуемого отодвигается «вправо», потери в семантическом весе возмещаются новыми компонентами; ср.: поднять бунт, порвать отношения, задать вопрос, произнести речь, завязать дружбу и пр. <...> Однако, определяя категорию сказуемого и его объем, синтаксисты ориентируются на понятие*

логического суждения, полноценность которого обеспечивается смысловой полноценностью его предиката [Арутюнова 1999: 6].

Думается, что будет вполне рациональным считать формально-грамматическим центром предложения только финитную форму глагола. Независимо от семантического наполнения глагола (знаменательный, полузнаменательный, незнаменательный) она оформляет предложение как самостоятельную единицу сообщения, устанавливая отношения к действительности. Если это «не всё сказуемое», то называть финитную форму сказуемым (или предикатом) нецелесообразно, можно было бы ее называть *модификатор* или лучше — *предикатор*. Знаменательные и полузнаменательные глаголы совмещают в себе собственно семантический предикат и «сокровенную» связку: *бежит* = 'есть бегущий' [Арутюнова 1999: 452–461]. Ср. несколько иное понимание: *Внутри утвердительного высказывания глагол выполняет двоякую функцию: функцию связи, которая заключается в организации элементов высказывания в единую законченную структуру; и функцию утверждения существования, придающую высказыванию предикат реальности* [Бенвенист 1974: 170]. У некоторых морфологических прилагательных (включая местоимения, причастия) существует грамматическая форма предиката — краткая, которая не может употребляться без связки (без предикатора), ср. предложения: *Красив (+ø)!*, *Хорош (+ø)!* Среди морфологических наречий есть некоторый круг лексем, которые также могут выступать только как предикат, соединяемый со связкой: *Мне стыдно (+ø)*, *Мне недосуг (+ø)* — в «односоставных» предложениях, и *Желающие налицо (+ø)* — в «двусоставных». Таким образом, именные семантические предикаты не могут быть без предикатора-связки, а глагольным достаточно финитной формы.

В.В. Виноградов, видимо, правильно включал в предикативность категорию лица: например, информация о действиях 2-ого лица понимается как вторичная, как повтор того, что собеседник сообщил о себе ранее. Ср. предложение в современном учебнике [Синтаксис 2009: 77]: *Вы внимательно прочитали эту статью!*. Как инициальное сообщение в разговоре оно невозможно (бессмысленно сообщать собеседнику о его действиях), это итоговое высказывание с отсылкой к чужой модальности — речи 2-ого лица, которое и утверждало истинность (реальность) своего высказывания: *Я внимательно прочитал эту статью* (см. [Кузнецов 1996: 83–85]). К сожалению, в описаниях русского предложения еще не все модальности выявлены.

Если финитная форма «знаменательного» глагола совмещает в себе предикативность (включает в себя «сокровенную» связку-предикатор и пропозиитивность, т.е. связывает актанты в определенную ситуацию), то «незнаменательная» связка, казалось бы, просто выражает отношение предмета и его признака к действительности. Но отрицать ее «бытийность» как семантический признак трудно, ср. выражения *Он был некрасив* и *Он не был красив*, где второй пример демонстрирует сохранение у глагола-ремы признака бытийности (не предмета, а признака), который в позитивном высказывании обычно «прячется» в тематической части.

Когда утверждают, что в сказуемом в личной форме может выступать «полузнаменательный» глагол, а восполнение смысла осуществляется формой инфинити-

ва, то остается непонятной необходимость включения инфинитива в сказуемое. Например, в высказывании *Мы начинаем работать в 8 часов* обстоятельство времени соотносится непосредственно с фазовым глаголом, а не с инфинитивом *работать*. А в предложении *Я опять хочу (поехать) в Париж* обстоятельство кратности соотносится с модальным словом *хочу*, а поедет ли говорящее лицо или не поедет — неизвестно; ср. также: *Я хочу, чтобы ты приезжал чаще* — где сказуемое признают знаменательным. Если же фазовость выражается возвратным глаголом или существительным, то вопрос о полноте семантики члена предложения обычно не ставится: *Работа начинается в 8 часов*; *Начало работы переносится на 2 часа*. То же наблюдается в традиционном разборе, если вместо инфинитива используется существительное: *Я начал работу в 8 часов*.

Предложение — это только одна из форм пропозиции, специально приспособленная для выражения самостоятельного сообщения. Другими формами пропозиции оказываются словосочетания с тем же смыслом, причастные и деепричастные обороты, определительные обороты и т.п., которые не могут выступать в качестве самостоятельного сообщения. Они подключаются к предложению, осложняя его семантическую структуру. Так, к предложению *Пришел Петя* может подключаться пропозиция *Петя был болен*: *Пришел больной Петя* ÷ *Петя пришел больной* ÷ *Больной, Петя пришел...* ÷ *Пришел Петя, больной*. Здесь два сообщения *Пришел Петя* и *Петя (сорипа) больной* объединяются в разных вариантах коммуникативного членения, один из которых традиционная грамматика рассматривает как сложное глагольно-именное сказуемое (*пришел больной*), другой — как обособленный определительный оборот (*больной, пришел*), третий — как присоединительный определительный оборот (*пришел, больной*). Недопустима только конструкция **Больной Петя пришел* с тематической частью *больной Петя* [Кузнецов 1999].

Вероятно, целесообразно делить модели (структурные схемы) простого предложения на монопропозитивные и полипропозитивные. Особенно остро стоит вопрос об инфинитивных предложениях. Так, в Грамматике-80 Н.Ю. Шведова под одну структурную схему **Inf** подводит высказывания *Здесь не пройти*; *Цвести садам!*; *Молчать!* [Русская грамматика 1980: 373–378]. Однако их модально-темпоральная парадигма не совпадает. Первое имеет парадигму: *Здесь* (ø — наст. время) *не пройти* — *Здесь было не пройти* — *Здесь будет не пройти* — *Здесь было бы не пройти*, где предикатор сочетается с отрицательной частицей и имеет модальность невозможности. Структурная схема — **cop не Inf**. В иную модально-темпоральную парадигму входит высказывание *Здесь не пройти (мимо переулка)*: модальность предупреждения во всей полноте выражается конструкцией *Здесь надо* (ø — *copula*) *не пройти мимо переулка* — *Здесь надо было не пройти мимо переулка*, а в неполном виде чаще звучит *Здесь не пройти бы мимо переулка*. Схема — **Præd_{mod} cop не Inf**. Стоит опустить отрицательную частицу, и получаем предложение с модальностью необходимости: *Здесь (надо + copula) пройти 100 метров*. Так же и предложения типа *Мне завтра ехать* оказываются неполными, для полного выражения необходимости или предстояния требуется восполнить его словами *Мне завтра надо/предстоит ехать*. А предложения типа *Молчать!*, вероятно, следует трактовать как неполные дериваты от *Приказываю молчать*. В древнерусском языке инфинитив-

ные конструкции были распространены даже шире, чем теперь, ср. в смоленской грамоте неизвестного князя: *ажє бодѣсть тѣрговати смолнаниноу съ немѣицею*, где форма футурума связки-предикатора создает условное значение [Кузнецов 2009].

Когда же в современном тексте встречаем неполную инфинитивную фразу, то каждый может трактовать ее смысл по-своему. Ср. строчки Бориса Пастернака:

Февраль. Достать чернил и плакать!

Писать о феврале навзрыд,

Пока грохочущая слякоть

Весною черною горит.

Достать пролетку. За шесть гривен,

Чрез благовест, чрез клик колес

Перенестись туда, где ливень

Еще шумней чернил и слез <...>

Какая модальность скрывается под инфинитивом? Желательности? Предопределенности?

В русской разговорной речи, а следом и в письменной отложился целый пласт неполных конструкций, способных выполнять полноценную коммуникативную функцию: *Ты куда? – В кафе; Куда ж нам плыть?* и тому подобных. Значит ли это, что они образуют свой парадигматический класс? В силу их естественности иногда кажется, что «восстановленный» вид предложения выглядит менее естественным, как канцелярские обороты кажутся странными на фоне нормальной речи. Г.А. Золотова предлагает отказаться от «восстановления» полного вида предложений и считать, например, конструкцию *А шмель – в окошко* подлежащно-сказуемостной, поскольку синтаксема *в окошко* содержит намек на направление движения. Это другая научная концепция, без обращения к глубинному уровню, к парадигме предложения.

К таким неполным конструкциям относятся и предложения типа *Идти далеко*, которые Н.Ю. Шведова включает в класс со структурной схемой **Inf – Adv**_о (**N**_{2...}). Почему тогда к ним не отнести конструкцию *До дома далеко*? Представляется, что оба предложения есть сокращение конструкции *До дома нам надо было идти далеко* – с семантикой необходимости, вынужденности.

А вот высказывания типа *Кататься (им) было весело*, входящие по Шведовой в тот же класс, вероятно, образуют иной тип – эмоционального и физического состояния при каких-либо условиях: *На катке (им) было весело*. Инфинитив ли, существительное ли занимает позицию обстоятельства условия – все равно предикатор работает на признак состояния. Или: *Гулять Маше было холодно* и *На улице Маше было холодно*.

Особый тип предложения в академической грамматике образуют количественные конструкции **Adv**_{quant} (**N**_{1 quant}) типа *Много цветов; Масса гостей*. Но на самом деле это бытийные (экзистенциальные) предложения: *На сцене было много цветов* = *На сцене стояли цветы*; *На торжестве была масса гостей* = *На торжестве присутствовали многочисленные гости*. Традиционная грамматика количественные существительные не рекомендовала разбирать как отдельные члены

предложения. Следовательно, перед нами обычные двусоставные предложения с нулевым бытийным глаголом и схемой $Vf_{\text{exist}} N_1$, где сказуемое нормально занимает первое место, а подлежащее второе.

Замечательная идея создания перечня структурных схем простого предложения никогда не будет решена, если мы не разведем формально-грамматическое устройство и семантическое наполнение предложения. При этом надо определить, что такое полное и неполное предложение. Так, например, проблема подлежащего и его вхождение в структурную (формальную) схему остается такой же сложной, как и границы сказуемого: если мы включаем подлежащее в разряд главных членов в связи с координацией подлежащего и сказуемого, то почему некоординируемое подлежащее в примерах *Наша задача — учиться* оказывается таким же главным членом? Может быть, это полипропозитивное предложение? Может быть, это сказуемое? Ср. в прошедшем времени: *Наша задача была учиться* = *Нашей задачей было учиться* = *Мы должны были учиться*. Наконец, *Учиться — наша задача*. Здесь соположены два пропозитивных смысла — модальный (обязанность, внутренний мир человека) и сферы деятельности (внешний). Это не отношения предмета и его признака (подлежащее и сказуемое), а тема-рематическое соотношение мира внутреннего и внешнего: (Т) *Учиться* — (Р) *наша задача*; (Т) *Наша задача* (Р) *учиться*; *У нас* (Р) *была задача учиться*, ср. *Учиться мы* ↓ *должны*; *Мы должны* ↓ *учиться*. Но именно модальные слова получают грамматическую предикативность.

ЛИТЕРАТУРА

Арутюнова, Н.Д. *Язык и мир человека*. 2-е изд., испр. Москва: Языки русской культуры, 1999.

Бенвенист, Э. *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс, 1974.

Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. Москва: АН СССР, 1960.

Кузнецов, А.М. Функционально-коммуникативные характеристики 2-ого лица индикатива. *Tekstas ir kontekstas. Mokslinės konferencijos tezės. Šiauliai, 1996 m. gruodžio 4–5 d. Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas, 1996, 83.–85. lpp.*

Кузнецов, А.М. Предикативность полного прилагательного в конструкциях с глаголом *быть*. *Valoda – 1999. Humanitārās fakultātes IX zinātniskie lasījumi. Leksikoloģija, fonētika, gramatika. Daugavpils: DPU, 1999, 54.–65. lpp.*

Кузнецов, А.М. Парадигма инфинитивных предложений в смоленских грамотах XIII в. *Valoda – 2009. Valoda dažādu kultūru kontekstā. XIX Zinātnisko rakstu krājums. Daugavpils: Saule, 2009, 47.–52. lpp.*

Русская грамматика. Том II. Синтаксис. Москва: Наука, 1980.

Синтаксис современного русского языка. Учебник. Под ред. С.В. Вяткиной. Санкт-Петербург: СПбГУ, Москва: Академия, 2009.

Anna VULĀNE

(LU Latviešu valodas institūts)

Gramatisko kategoriju raksturojums latgaliešu rakstu valodas pirmajās 20. gadsimta sākuma gramatikās: terminoloģiskais aspekts¹

Summary

Description of Grammatical Categories in the First Early Twentieth-Century Latgalian Grammars: Terminological Aspect

The written Latgalian tradition is a historically created written form of the Latvian language and the second written tradition of Latvian that originated in the early 18th century when Latgale was administratively separated from the rest of Latvian ethnic territory. The written language was originally developed on the basis of Southern Latgalian subdialects. However, as the development of spelling and grammar rules progressed, features of other High Latvian subdialects were taken into account. The linguistic terminology of Latgalian initially formed in the first grammar study text, which was written by Latgalians themselves in the early 20th century, when the ban (1862–1904) on the use of the Latin alphabet was lifted.

The present article describes the system of designating grammatical categories used in Latgalian grammars written by Ontons Skrynda, Francis Trasuns, and Peteris Strods. The grammar written by O. Skrynda was in Russian as it was intended for St. Petersburg Theological Seminary, whereas all the other grammars are written in Latgalian.

The descriptions of word classes in the analyzed grammars are similar, although there are differences in terms of structure, the use of terminology as well as characterization of grammatical categories and paradigms. Generally, the authors have used Latgalian terms for word classes and other grammatical categories. However, O. Skrynda has also used terms derived from Latin, for example, *litas wòrds* // *substantiws*. Overall, the terminology used is similar to that used nowadays in both Standard Latvian and Latgalian written language. The key differences are related to phonetics and morphological presentation, as well as the word class description tradition that was pertinent to the early 20th century [some analytical lexemes had not yet been compounded] and search of more precise terminology.

Key words: *Latgalian written language, grammatical categories, terminology*

*

Ievads

Latviešu valodas rakstība sāka veidoties apmēram pirms 400 gadiem (16. gs.), savukārt otrā latviešu rakstība – latgaliešu rakstu valoda – ir aptuveni gadsimtu jaunāka, tā radās 18. gadsimta sākumā. Raksturīgi, ka abu tradīciju iedibinātāji bija svešautieši – vācu mācītāji, kas izmantoja fraktūru, un poļu garīdznieki, kuri lietoja antikvas burtus. Pirmie abās tradīcijās publicētie teksti bija garīgo darbu tulkojumi, savukārt pirmā gramatika iznāca 1644. gadā – mācītāja Johana Georga Rēhehūzena latīņu valodā sarakstītā „Manuductio ad linguam Lettonicam facilis et certa..” [Grabis 2006: 96],

¹ Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas projekta „Latviešu valoda” (Nr. VPP-IZM-2018/2-0002) ietvaros.

1817. gadā Viļņā – poļu valodā rakstītā „Grammatyka Inflancko-Łotewska..”, kura dažkārt piedēvēta Jezupam Akelevičam, bet 1853. gadā Rīgā – Tomaša Kosovska „Gramatyka Inflantsko-Łotewska” [Stafecka 2013: 275–276]. Šo darbu adresāts nebija latvietis. Pirmā latgaliešu rakstu valodā iespīestā līdz mūsdienām saglabājusies grāmata ir 1753. gadā izdotsis evaņģēliju tulkojums „Evangelia toto anno..” [Stafecka 2004: 224–284], kas faktiski noteica latgaliešu rakstību vairāk nekā 150 gadus.

1874. gadā Vidzemē un 1875. gadā Kurzemē ar likumu tika noteikts, ka latviešu valoda ir mācāma skolā, tāpēc sākās mācību grāmatu izstrāde. 1874. gadā iznāca pirmā latviešu valodā rakstītā mācību grāmata, kuras autors bija Fridrihs Mekons [Paegle 1999: 19]. Latgalē šajā laikā valdīja drukas aizliegums (1862–1904), t. i., aizliegums iespīest un arī izmantot grāmatas latīņu burtiem [sk. Brežgo 1944: 117–171; Stafecka 1989: 217–231; Лейкума 2005: 234–259]. 1865. gadā Viļņas ģenerāl-gubernators Konstantīns fon Kaufmans izdeva „cirkulāru par krievu burtu ieviešanu drukātajos tekstos un pavēli iznīcināt jau esošās latīņu burtiem iespīestās grāmatas” [Jansone, Stafecka 2013: 233]. Latgaliešu rakstu valodas attīstība [sk. Stafecka 2013: 267–284; Stafecka 2004: 224–284; Stafecka 1989: 217–231] tika varmācīgi pārtraukta, bet mācības skolā varēja notikt tikai krievu valodā.

Taču tas nenožīmēja, ka latgalieši pakļāva aizmirstībai savu rakstību – Latgalē ienāca „kontrabandas” izdevumi, plašumā vērsās rokraksta literatūra, ko, paši būdami bez skolas izglītības, pašmācības ceļā apgūstot prasmi lasīt un rakstīt, radīja Latgales zemnieki Andrivs Jūrdžs, Pīters Migliniks, Izidors Vonogs, Vincents Leika u. c. [Stafecka 2013: 276–280]. Savukārt Sanktpēterburgas Katoļu garīgajā seminārā (dibināts 1879) kopš 1884. gada tika mācīta latgaliešu valoda. Tajā līdz ar citiem izciliem latgaliešu inteliģences pārstāvjiem izglītību ieguva arī nākamo gramatiku, skolas mācību līdzekļu autori un latgaliešu ortogrāfijas normu izstrādātāji Francis Trasuns, Pēteris Strods, Nikodems Rancāns, Kazimirs Skrinda, Francis Kempis, Staņislavs Kambala u. c. Latgaliešu rakstības mērķtiecīga normēšana sākās vēl pirms drukas aizlieguma atcelšanas, kad 1903. gadā Sanktpēterburgā (Pēterpilī) neliela tur studējošo Latgales jauno inteliģentu grupa sarīkoja apspriedi, kurā tika diskutēts par latgaliešu rakstu valodas pareizrakstību un pieņemts lēmums to tuvināt baltiešu resp. lejaslatviešu rakstībai. Šī ideja tika atbalstīta arī 1907. gadā un netika būtiski mainīta nākamajās pareizrakstības apspriedēs [1918, 1921, 1923], kas notika jau Latvijā, lai gan daļa dalībnieku aicināja tuvināt rakstību tam, kā runā latgalieši.

Tomēr tikai pēc drukas aizlieguma atcelšanas 1904. gadā latgaliešiem bija iespēja izstrādāt pirmās dzimtajā valodā rakstītās mācību grāmatas, kas reizē būtu vismaz konspektīvs valodas sistēmas apraksts. Tajās sākotnējās aprises ieguva arī latgaliešu rakstu valodas lingvistiskā terminoloģija. 20. gadsimta sākumā iznāca vairāki darbi, kas bija paredzēti latgaliešu rakstu valodas apgūšanai – Ontona Skryndas [1908], Franča Trasuna [1921], Staņislava Kambalas [1922], Valērijas Seiles [1921], Pītera Stroda [1922], Franča Zepa [1923], Sīmaņa Svennes un Pētera Baško [1929] u. c. izdevumi.

Ši raksta mērķis ir analizēt gramatisko kategoriju raksturojumā izmantotos terminus trijās – O. Skryndas, F. Trasuna un P. Stroda – gramatikās, jo tās ir nozīmīgākās gadsimta pirmās trešdaļas lingvistiskās publikācijas gan terminu, gan gramatiskās

sistēmas apraksta ziņā [morfēmikas un vārddarināšanas terminu apskatu sk. Vulāne 2013: 296–303].

Gramatiku vispārīgs raksturojums

O. Skrindas krievu valodā rakstītā „*Латышская грамматика латгальского наречия* = *Latviešu wolūdas gramatika*” [1908] kļuva par pirmo latgaliešu rakstības normatīvo izdevumu ilgākam laika periodam. Gadsimta sākumā vēl nebija diferencēts terminu *valoda* un *izloksne* lietojums, kas atspoguļojas arī analizētajos darbos – latgaliešu rakstu valodas nosaukšanai tiek izmantoti dažādi apzīmējumi: *latviešu valoda*, *latgaliešu izloksne(s)* (attieciģi – *baltiešu izloksne(s)*), *latgaliešu rakstība*. Arī O. Skrindas darbā to lietojums nav konsekvents – krievu valodā viņš izmanto apzīmējumu *латгальское наречие* (*latgaliešu izloksne*), savukārt latviskajā variantā raksta *latviešu wolūda*, bet 66. paragrāfa nosaukumā *Коренное различие наречий латышского языка: нижнелатышского и верхнелатышского* [Skrynda 1908: 71] apzīmējums *latviešu valoda* lietots mūsdienu izpratnē, šķirot lejzemnieku un augšzemnieku izloksni, resp., lejzemnieku un augšzemnieku lietoto valodu.

O. Skrinda 1907. gada 10. septembrī gramatikas ievadā norāda, ka viņš ir vēlējies koncentrētā veidā iepazīstināt lasītājus ar izloksnes gramatikas noteikumiem un īpatnībām. Darbs adresēts „gan latviešiem, gan viņu kaimiņiem”, kam ir vismaz sākumizglītība.

Lingvistiskā informācija izkārtota 66 paragrāfos, kuriem seko vēl daži teksti, kas paredzēti lasīšanai un teorētiskajā daļā aplūkoto vārdformu apguvei. Vispirms lasītājs tiek iepazīstināts ar valodas vienībām (*teikums, wòrds, balsins, skania*), tad raksturotas skaņas, burti, patskaņu garums, balsieni (zilbes), uzsvars, vārda daļas (morfēmas), saknes patskaņu mijas, asimilācija (pārskaņa), līdzskaņu mijas. Pēdējā – 66. – paragrāfā O. Skrinda īsumā raksturojis saknes patskaņu atšķirības lejzemnieku un augšzemnieku latviešu valodā.

Morfoloģijas jautājumiem veltīti 54 paragrāfi (11.–65. §), deviņus no tiem nosacīti var uzskatīt par lietvārdu un īpašības vārdu sufiksācijas ieskicējumu, jo autora mērķis pamatā ir bijis pievērst uzmanību attiecīgo afiksu pareizrakstībai. Morfoloģijas nodaļās raksturotas deviņas vārdšķiras gan no leksiski gramatiskā, gan formveidošanas viedokļa.

Šis darbs veidots kā ļoti koncentrēts latgaliešu rakstu valodas sistēmas apraksts, ko var izmantot tās iepazīšanai. Tas nebija piemērots izglītības vajadzībām, kad 1907. gadā Rēzeknes draudzes skolā sāka mācīt latgaliešu valodu. No 1920. līdz 1934. gadam Latgalē pirmajās divās klasēs mācības notika latgaliešu valodā. 3. klasē skolēni sāka apgūt arī latviešu literāro valodu. Gan sešgadīgās izglītības posmā, gan skolotāju institūtu programmās latgaliešu rakstu valoda bija atsevišķs mācību priekšmets. Lai nodrošinātu akūto vajadzību pēc mācību līdzekļiem, 20. gados iznāca vairākas latgaliešu valodas mācību un lasāmās grāmatas, to atkārtoti izdevumi. Viena no tām bija Franča Trasuna „*Latviešu Wolūdas Gramatika del latgališim*”, kas 1921. gadā tika izdota Rīgā. Tās apjoms ir 78 lappuses – tieši tikpat, cik O. Skrindas grāmatai. Tomēr, ņemot vērā drukas īpatnības un autora izvēlēto izklāsta veidu, šis darbs saturiski ir plašāks un ietver pilnīgāku informāciju par latgaliešu valodas gramatisko sistēmu. Taču tas nav uzskatāms par mācību līdzekli mūsdienu izpratnē, jo grāmatā sniegts

tikai gramatiskās sistēmas apraksts, ieskicētas dažādu vārdformu funkcijas teikumā, bet nav vingrinājumu valodas prasmju nostiprināšanai. Priekšvārdā F. Trasuns norāda:

„Leidz šam latgaliešu raksteiba nabeja nuteikta. Vins raksteja tai, utrys cytaidi. Eipašeibas un darbeibas vordūs jei beja tyvynota baltiešu izlūksnej. Caur tū poša raksteiba iznocia raiba un latgališim apgryutynoja skaiteišonu. Jei nabeja labi pimarota ni baltiešim, ni latgališim. [...] Lai nuvarstu šus tryukumus un apgodotu skolas ar moceibas gromotu uz rudini, es sastodejušu gramatiku..” [Trasuns 1921: 3].

Jau šis īsais citāts liecina, ka no ortogrāfijas viedokļa F. Trasuna gramatika vērtējama visnotaļ kritiski un izteiktais solījums netika īstenots – trūkumi netika novērsti, jo rakstība tikai daļēji atspoguļoja to, kā runāja latgalieši.

Valodas materiāls skatīts samērā detalizēti: divas nodaļas – *etimoloģija aba moceiba par vordim un sintaksis voj moceiba par teikumim* – sadalītas 197 paragrāfos. Morfoloģijas jautājumu apskatam veltīti 77 paragrāfi pirmajā un 74 paragrāfi otrajā nodaļā. Šāds izkārtojums ir samērā neērsts, jo informācija par deviņu vārdšķiru gramatiskajām kategorijām ir sadrumstalota.

1922. gadā Rēzeknē iznāca Pētera Stroda „Latvišu wolūdas gramatika latgališim”, kuras priekšvārdā autors akcentējis to, ka, mācīdams mātes valodu latviešu valodas cikla kursos un latviešu vidusskolā Rēzeknē, ir sastapis „daudz’ jautājumu, kuri nav apskatīti niwīnā leidzšīnejā myusu wolūdas gramatikā. Gribādams šus jautājumus darīt zynamus myusu intelligencei plašōkas wiņu nūskaidrōšonas deļ, sarakstīju šū „Latvišu volūdas gramatiku latgališim”” [Strods 1922: 2]. P. Strods arī piebilst, ka gramatikā ir ievēroti 1921. gada ortogrāfijas konferences lēmumi, kā arī norādītas formas, kuras apspriežamas nākamajā kongresā. Priekšvārds liek domāt, ka grāmatas pamatadresāts ir Latgales inteliģence, kura varētu spriest par latgaliešu rakstības pilnveidošanu, nevis skolēni. Tomēr saturs liecina, ka P. Strods šo darbu izstrādājis arī skolu vajadzībām, jo tajā dažās sadaļās ir viens vingrinājums, reproduktīvs uzdevums, kas paredzēts teorētisko zināšanu nostiprināšanai, piemēram, pasvītrot tekstā attiecīgās vārdšķiras vārdus vai formas, locīt vārdus, noteikt supīnu. Terminu izpētē būtiska ir vēl kāda norāde, kas liecina, ka autors ir studējis ne tikai latgaliešu valodā iznākušās gramatikas, bet arī Jāņa Endzelina, Kārļa Milenbaha, Ernesta Bleses, Pētera Šmita, kā arī lietuviešu, igauņu un latīņu valodas gramatikas, tāpēc ir pamats uzskatīt, ka P. Stroda lingvistiskā sagatavotība latgaliešu rakstu valodas gramatikas izstrādei bija daudz nopietnāka nekā viņa laikabiedriem. Tas atklājas gan darba struktūrā, gan satura izklāstā. Kā norādīts satura rādītājā, gramatikā [127 lpp.] ir divas nodaļas – *Skaņu mōcība* (16 paragrāfi) un *Wōrdu mōcība*, bet pašā darbā šādu nosaukumu nav. Otrās nodaļas 80 paragrāfos raksturotas desmit vārdšķiras, to gramatiskās kategorijas un formu sistēma.

Morfoloģijas terminu raksturojums

Morfoloģijas terminoloģisko sistēmu veido dažādu gramatisko kategoriju nosaukumi, ar kuriem tiek izteikti tādi jēdzieni kā *vārdšķira*, *dzimte*, *skaitlis*, *locījums*, *pakāpe*, *izteiksme*, *persona* u. tml.

Analizētajās gramatikās netiek lietots termins *morfoloģija* un nav raksturoti principi, pēc kuriem valodas vārdu krājums tiek dalīts vārdšķirās. P. Stroda darbā tiek skaidrots, kas ir gramatika resp. „wolūdas mōcība wai gramatika: tū zynōtni, kurō

móca, kai ar wòrdu paleidzību pareizi izsacīt jytas un dūmas un izsacītū aizrakstīt, lai cytim wígli un pareizi byutu spējams pórlasīt un saprast, mes saucam par wolūdas mócību wai gramatiku” [Strods 1922: 3]. Viņš norāda, ka gramatika dalās etimoloģijā un sintaksē un ka vārdu cilmes, sastāva, (formu) maiņas un nozīmes jautājumi tiek risināti *etimoloģijā*, kas ir vārdu mācība atšķirībā no sintakses kā teikumu mācības.

Vārdšķiru apraksts minētajās gramatikās ir diezgan līdzīgs, tomēr katrā vērojamas arī atšķirības gan struktūras, gan terminu lietojumā un gramatisko kategoriju un paradīgu raksturojumā. Autori lielākoties koncentrēti raksturo konkrētas vārdšķiras, to morfēmisko struktūru, gramatiskās nozīmes un formu sistēmu, vietumis ieskicējot atsevišķu formu lietošanas īpatnības, kā arī sniedz locīšanas paraugus.

O. Skrindas un F. Trasuna gramatikās tiek runāts par deviņām vārdšķirām, bet P. Strods min arī desmito vārdšķiru – partikulas. O. Skrinda izmanto vārdšķiras kopnosaukumu *woludas daliās*, savukārt F. Trasuns un P. Strods lieto apzīmējumu *wòrdu šķiras* un konkrēto vārdšķiru nosaukumus. F. Trasuna gramatikā termins *wòrdu šķiras* parādās gan etimoloģijas sadaļā, ko varam uzskatīt par morfoloģiskās sistēmas apskata daļu [Trasuns 1921: 8], gan sintaksei atvēlētās nodaļas apakšnodaļā *Moceiba par vòrdu šķirom* [Trasuns 1921: 41], kurā autors ieskicē atsevišķu atvasinājumu grupu semantiskās un funkcionālās nianšes, kā arī vērš lasītāju uzmanību uz dažādu gramatisko formu izmantojuma īpatnībām, piemēram, noteiktās un nenoteiktās galotnes lietojumu. Tas liecina, ka autors apzinājies vārdformu funkcionālo nozīmīgumu un mēģinājis to atklāt.

Visās gramatikās izmantoti latgaliskie vārdšķiru nosaukumi, bet O. Skrinda paralēli lietvārda, īpašības vārda un darbības vārda krieviskajam un latgaliskajam nosaukumam lietojis aizgūtos terminus *substantiws*, *adjektiws*, *verbs*, piemēram, *заголо – laika wòrds (verbs)*. Kopumā šie termini ir līdzīgi to lietojumam mūsdienās gan latviešu literārajā valodā, gan latgaliešu rakstu valodā. Atšķirības saistītas (a) ar gadsimta sākumam raksturīgo nominācijas tradīciju, proti, daļa analītisko leksēmu vēl nav saaugušas saliekteņos, piemēram, *litas wòrds* [Skrinda], *litas vordi* [Trasuns], *litu (litas) wòrds*² [Strods]; *witinika wòrds*, *vitnika vordi*, *witiniku wòrds*, kā arī (b) fonētiski grafēmisko specifiku un morfoloģisko noformējumu, piemēram, *eipašeibas wòrds*, *eipašeibas vordi*, *ipašību wòrds*; *skaitlia wòrds*, *skaitlu vordi*, *skaitļu wòrds*; *witinika wòrds*, *vitnika vordi*, *vitniki*, *witiniku wòrds*; *apstòklia wòrds*, *apstoklu vordi*, *apstòkļu wòrds*. Nelielas atšķirības vērojamas darbības vārda nominācijā – O. Skrinda izmanto apzīmējumu *laikwords*. Acīmredzot viņš, līdzīgi kā vācu valodas un pārnovada 19. gadsimta latviešu gramatiku autori Fridrihs Mekons (*laikavārds*), Juris Neikens (*laiku"vārds*), Heinrihs Spalviņš (*darišanas* jeb *laika vārds*), Kārlis Milenbahs (*laika vārds*) [Veidemane 2002: 409] u. c., izvēlējis nosaukumu, kas atspoguļo vienu no svarīgākajām darbības vārda kategorijām. 20. gadsimta sākumā latviešu valodā nostiprinās termins *darbības vārds*, kas izmantots arī F. Trasuna (*darbeibas vordi*) un P. Stroda (*darbības wòrds*) darbos.

Raksturīgi, ka no mūsdienu terminnosaukumiem būtiski atšķiras prievārdu, saikļu un izsaukmes vārdu apzīmējumi, bet partikulas raksturotas tikai P. Stroda gramatikā. Prievārds visās gramatikās tiek dēvēts par *satiksmes* [Skrinda, Trasuns] vai *satiksmiu*

² P. Strods norāda, ka viņš garuma apzīmēšanai izmanto garumzīmi, bet zīmes [ˊ] [ˋ] [ˆ] tiek lietotas intonāciju norādei.

[Strods] *wòrdu*, savukārt saikļa nominācijā izmantoti dažādi nosaukumi – *wínotojs//bìdrotojs* [Skrinda], *saistekli//saistekla vordi* [Trasuns], *saikļi (wínótòji)* ar trijām grupām – *kùpojami*, *pretstótami*, *pakórtajami saikļi* [Strods]. O. Skrinda prievārdu apskatā norāda, ka tos izmanto darbības vārdu darināšanā, un šādā gadījumā tie saucami par *prepozīciju* jeb *pístotu* [Skrinda 1908: 69]. Krievu valodas termins *npучаека* liecina, ka autors runā par priedēkļiem.

Arī interjekciju nosaukšanai izmantots mūsdienās nefunkcionējošs apzīmējums, kas atspoguļo kādu no izsaukmes vārda semantiskajām niansēm – *jutuma wòrds* [Skrinda], *sajutuma vordi* [Trasuns], *sajyutu // sajyutamì wòrdi* [Strods] – un, tāpat kā saikļu nosaukumi, sasaucas ar latviešu standartvalodas lingvistiskā apraksta tapšanas sākumposma gramatikās lietotajiem terminiem. P. Stroda gramatikā īsi raksturota arī desmitā vārdšķira – *partikulas* jeb *daliņas*.

Latgaliešu rakstu valodas morfoloģiskās sistēmas un katrai vārdšķirai raksturīgo kategoriju apraksts visos darbos ir terminoloģiski bagātāks un variējas no latgaliešu rakstu valodas vārdšķiru kompakta informatīva pārskata O. Skrindas gramatikā līdz samērā plašam morfoloģisko kategoriju un formu paradīgu raksturojumam ar piemēriem un atsevišķiem vingrinājumiem P. Stroda gramatikā.

Lietvārdu raksturojumā (12. §) O. Skrinda norāda, ka tie dalāmi divās grupās – *wòrdi (имена)* un *priekšmati (предметы)*, savukārt visi priekšmeti iedalāmi tādos, kas uztverami ar sajūtām (*jyutamì wòrdi*) vai ir domu objekts (*dūmojamì wòrdi*). Acīmredzot šajā gadījumā tiek runāts par konkrētajiem (*zyrgs, akmens*) un abstraktajiem (*Diws, gudriba*) lietvārdiem. *Jyutamì wòrdi* tālāk tiek iedalīti dzīvajos un nedzīvajos, resp., dzīvu būtnu un priekšmetu nosaukumos. Apzīmējums *dzeiwì (одушевленные)*, *nadzeiwì (неодушевленные)* sasaucas ar opozīcijas ‘dzīvs – nedzīvs’ atspoguļojumu krievu valodā. Pārējās gramatikās šāds dalījums neparādās. Tālāk sniegts vārdu dalījums četrās grupās: *sowuma wòrdi*, resp., īpašvārdi, *sugas, kùpibas* un *wilas wòrdi* ar dažiem piemēriem un īsu komentāru par lietvārdu piederību vienai vai otrai grupai. Šāds dalījums no mūsdienu skatupunkta nav precīzs, jo gan vielas, gan kopības vārdi ir sugasvārdi, nevis vēl kādas īpašas leksiski morfoloģiskas grupas.

Lietvārda morfoloģisko kategoriju aprakstā norādīts, ka tiem ir *diwi kòrtas – weirīšu* un *siwīšu*, kā arī divi skaitļi – *wìnskaitlis* un *daudzskaitlis*. Dzimtes nosaukums šajā gramatikā vēl neparādās.

Lietvārdu locīšanas sistēmas nosaukšanai lietots termins *lūcišona (deklinacija)*, kurā ir seši *lūcējumi*. To nominācijā izmantota paralēlnosaukumu sistēma – ar skaitļa vārdu (*pyrmajs – sastajs*) un vārdkopu *lietvārda ģenitīvs + lūcējums*, tā atspoguļojot attiecīgās formas funkcionālo raksturu (*sókuma, nuteikuma, dawuma, papildējuma, witas, saukuma lūcējums*). Tā kā instrumentāļa (*lèidzeklia lūcējums*) nozīme tiek izteikta analītiski – prievārds *ar* un lietvārda vienskaitļa akuzatīva vai daudzskaitļa datīva forma, tad O. Skrinda to neuzskata par atsevišķu locījuma formu. O. Skrinda arī īpaši uzsver, ka lokatīvā vienmēr galotnē ir garais patskanis, savukārt vokatīvs formas ziņā ir vienāds ar nominatīvu, bet īpašvārdiem tiek lietota bezgalotnes forma [Skrinda 1908: 18–19].

F. Trasuna gramatikā lietvārda raksturojumā dominē gramatiskais aspekts – dots īss morfoloģisko kategoriju raksturojums, norādot uz vīriešu un sieviešu kārtas, vienskaitļa un daudzskaitļa esamību. Autors saskatījis to, ka daļa lietvārdu var funk-

cionēt tikai vienskaitlī vai tikai daudzskaitlī, bet atbilstošus terminus vēl neizmanto. Locīšanas sistēmas raksturojumā izmantoti vairāki vienas saknes atvasinājumi: *lūceišona* jeb *deklinācija* kā lietvārdu galotņu mainīšanas nosaukums, *lūcejums* – konkrēto piecu deklināciju nosaukums, *lūceitojs* – locījuma apzīmējums [Trasuns 1921: 14]. Autors norāda, ka latviešu (latgaliešu) valodā ir septiņi locījumi resp. locītāji un to nosaukšanai paralēli izmanto gan latgaliskos, gan aizgūtos apzīmējumus – *socejs/nominativs*, *nuteicejs/genitivs*, *devejs/dativs*, *citejs/akuzativs*, *licejs/lokativs*, *dareitojs/instrumentāls*, *saucējs/vokatīvs*, kā arī norāda jautājumus, uz kuriem tie atbild. Savdabīgi, ka F. Trasuns prievārdu *ar* dēvē par apstākļa vārdu.

P. Stroda gramatikā dots mazliet plašāks lietvārdu (*litu (litas) wòrdu*) morfoloģiskais raksturojums nekā pārējiem autoriem, bet terminu lietojumā dažu kategoriju nominācijā vērojama līdzība ar O. Skrindas, citu – ar F. Trasuna gramatiku. Darbā vispirms tiek minētas lietvārdu leksiski semantiskās grupas, norādot, ka priekšmeti jeb *byutes* var būt:

- *dzeiwi* – priekšmeti, kuri aug, nav nokaltuši vai miruši (*koks, suns*),
- *nadzeiwi* – tie, kas nekad nav auguši vai ir zaudējuši dzīvību (*akmens, mironis*),
- *jyutami* – priekšmeti, ko uztveram ar savām piecām maņām (*gaisma, skaņa, cukurs, galds*),
- *idūmojami* – ar prātu vai jūtām uztveramie priekšmeti (*Dievs, cerība*).

Tomēr piemēri, ar kuriem ilustrēts šis dalījums, liecina, ka autoram nav izdevies (un diez vai tas arī iespējams) korekti sagrupēt lietvārdus, jo, piemēram, vārds *akmens* minēts gan otrajā, gan trešajā leksiski semantiskajā grupā, un daudzi vārdi, kas attiecināti uz trešo grupu, iederas arī otrajā.

Lietu (priekšmetu) nosaukumi iedalīti četrās leksiski semantiskajās grupās: *sowuma*, *sugas*, *kūpības* un *wilas litu wòrdi*. Mūsdienās tiek lietots termins *īpašvārds*, bet daļa sugasvārdu var būt kopības vai vielas vārdi.

Morfoloģisko kategoriju aprakstā pamatā izmantoti tie paši termini, kas iepriekš apskatītajās gramatikās. Atšķirībā no O. Skrindas un F. Trasuna P. Strods nepārprotami norāda uz *vidējās kārtas* trūkumu un *kopējās kārtas* esamību (*snauška, plōpa*), divskaitļa reliktiem, vienskaitlinieku un daudzskaitlinieku (nelietojot terminu) īpatnībām, kā arī atgriezenisko (*atgriziniski*) lietvārdu esamību.

P. Strods izmanto gan aizgūtos (*nominatiws, genitiws, datiw, akuzatiws, lokatiws, instrumentalajs, wokatīws*) locījumu nosaukumus, norādot, ka tie ņemti no latīņu gramatikas, gan latgaliskos nosaukumus: *sòkuma, nùteikuma, dawuma, papīldijuma, witas, leidzekļa, saukuma lūcijums*. Tekstā tiek lietoti arī aizgūto terminu saīsinājumi, īsi paskaidrota katras locījuma formas nozīme un norādīts, ka vokatīvs lietojams, uzrunājot tikai dzīvus, īpaši prātīgus priekšmetus [Strods 1922: 27].

Salīdzinot šos trīs darbus, var redzēt, kā mainās locījumu nosaukumi – O. Skrindas gramatikā vēl nav izmantoti aizgūtie apzīmējumi, F. Trasuna gramatikā vispirms piedāvāti latgaliskie, pēc tam – aizgūtie nosaukumi, savukārt P. Strods kā pamatterminu dod aizgūto nosaukumu, latgalisko liekot iekavās. Turklāt F. Trasuns konsekventi lieto abas terminu sistēmas, bet P. Strods pēc tam, kad parādītas pilno nosaukumu paralēles, pāriet uz aizgūtajiem terminiem un turpmāk darbā izmanto tikai tos. Arī latviešu standartvalodā 20. gados jau ir nostiprinājušies aizgūtie locījumu nosaukumi. F. Trasuna gramatikā locīšanas paradigmā nav izmantoti jautājumi, savukārt P. Strods

instrumentāļa [*leidzekļa*] locījumam dod ne tikai tipisko jautājumu *ar kù?*, bet arī neraksturīgo *kai?*, *par kù?*, norādot, ka instrumentāļa forma tiek veidota, izmantojot prievārdu *ar* vai *par* un vienskaitļa akuzatīva vai daudzskaitļa datīva formu (*eceju zemi ar ecēžom; viņš skumst par slimeibu; viņi skrīn par teirumim*). Jāpiebilst, ka šajos piemēros *jis* vietā izmantots latgaliešu rakstu valodai neraksturīgais vietniekvārds *viņš*.

Atšķiras arī tas, kā darināti locījumu nosaukumi. O. Skrindas izmantotie apzīmējumi atvasināti ar formantu *-ums* no darbības vārda celma (izņemot lokatīvu un instrumentāli), savukārt F. Trasuna darbā izmantoti darbības vārda motivētie atvasinājumi ar formantu *-ejs* un viens nosaukums ar formantu *-ojs* (*dareitojs*).

Lietvārda piederība deklinācijai, pēc O. Skrindas domām, nosakāma pēc ģenitīva un lokatīva vienskaitļa formas galotnes, līdz ar to var runāt par *a-* (*zyrgs, meita*), *e-* (*saule*), *i-* (*sīrds, brōlis, rudens*), *o-* (*plēsšonōs*) paradigmu, resp., locīšanu, kurās nošķirti vīriešu un sieviešu kārtas lietvārdi un raksturotas to locīšanas īpatnības. Trešās deklinācijas raksturojumā izmantots arī apzīmējums *skaidra* un *naskaidra i-lūcišona*, kas nav sastopams citās gramatikās. Par skaidro deklināciju autors sauc sieviešu dzimtes lietvārdu ar galotni *-s* paradigmu, kurā visos locījumos galotnē parādās patskanis *i*. Savukārt vīriešu dzimtes lietvārdiem (ar *-is*) vienskaitļa ģenitīvā ir galotne *-a*, bet lokatīvā *-i*, kāpēc arī šī paradigma tiek dēvēta par *neskaidro i-locīšanu*. Ceturtajā deklinācijā autors ietilpina atgriezeniskos sieviešu dzimtes lietvārdus ar galotni *-ōs*, piedāvājot pilnu vienskaitļa formu paradigmu, kas augšzemnieku izloksnēm nav raksturīga. O. Skrinda norāda arī, ka *baltiešu dialektā* ir piektā deklinācija, kurā ietilpst vīriešu dzimtes lietvārdi ar galotni *-us*.

F. Trasuns deklinācijas raksturo atbilstoši lietvārda vēsturiskajam celmam, proti, *I lucejums ar a calmu veirišu kortas, II lucejums ar a calmu sivišu un veirišu kortas, III lucejums ar e calmu, IV lucejums ar ja calmu, V lucejums ar i calmu*. P. Stroda gramatikā tiek runāts par piecām pilnām un vienu nepilno locīšanu atbilstoši lietvārdu dzimtei un galotnēm – autors dod arī atgriezenisko lietvārdu locīšanas paraugu.

Īpašības vārda raksturojumā O. Skrinda izmanto terminus *eipašības* un *kódības eipašības wòrds, saleidzynošonas pakópini – pamata, pòrokajs un wyspórokajs pakópins*. Šie termini nedaudz mainītā formā tiek izmantoti arī mūsdienu latgaliešu gramatikās.

F. Trasuna gramatikā šķirta īpašības (*eipašeibas*) vārdu nenoteiktā un noteiktā forma un dotas atbilstošas locīšanas paradigmas, kā arī norādīti *saleidzynošonas pakopini – pamota, porokais, vysporokais*.

Plašāk īpašības vārdu sistēma gan semantiskā, gan derivatīvā un morfoloģiskā aspektā raksturota P. Stroda gramatikā. Autors ir precīzi saskatījis kādības (*kòdības*) un attieksmes īpašības vārdu, kurus viņš dēvē par *atteicības* jeb *apstókļu* īpašības vārdiem, specifiku, raksturojis īpašības vārdu ar nenoteikto un noteikto galotni lietojuma īpatnības, dzimtes [*kòrtas*] un salīdzināmo pakāpju formu veidošanu. Pakāpju nosaukšanai izmantoti tādi paši termini kā O. Skrindas gramatikā.

Skaitļa vārdu aprakstā atrodami tikai daži termini. Tā O. Skrinda skaitļa vārdus iedala īstos [*eisti – pamata*], *kòrtas* un *daliu* skaitļa vārdos. F. Trasuna gramatikā līdz ar terminu *korteibas skaitli* jau izmantots termins *pamota skaitli* [resp., skaitļa vārdi], bet nav runāts par daļskaitļiem. P. Strods lieto terminus *pamata skaitļu wòrds, kòrtas*

skaitļu wòrdi, kas tiek izmantoti arī mūsdienās. Pamata skaitļa vārdu aprakstā norādīts uz *daļu, kùpības* un *nanùteicamù* skaitļa vārdu esamību. Šāda pieeja sasaucas ar tā laika latviešu literārās valodas gramatikās piedāvāto skaitļa vārdu iedalījuma principiem.

Vietniekvārdu dalījums grupās visās gramatikās pamatā ir līdzīgs tam, kāds tas ir mūsdienās; citāds ir semantisko grupu skaits, terminoloģiski vērojamas dažas atšķirības to nosaukumos – *personas*, *atsagrīšonas*, *pidarības*, *waicòjuma*, *atteicības*, *aizròdējuma*, *nùteikuma*, *nanùteikuma* [Skrinda 1908: 35]; *personas*, *pidareibas*, *aizroduši* [norādījuma], *vaicojuši*, *nanuteicuši vitniki* [Trasuns 1921: 20]. Tā kā F. Trasuna gramatikai ir otra – sintakses nodaļa, tad daži ar vārdšķirām saistītie termini atklājas arī sintakses aprakstā. Tā vietniekvārdu raksturojumam izmantoto terminu kopumu papildina gan sinonīmiskie termini *pidaruma* un *nurodeitoji* (*pidareibas*, *aizroduši*) *vitniki*, gan arī morfoloģiskās sistēmas aprakstā neminētie *attiksmeš vitniku vordi*, kas raksturoti funkcionālā aspektā.

P. Stroda gramatikā šķirtas astoņas vietniekvārdu grupas – *personu*, *pidarības*, *waicòjuma*, *atteicības*, *nùròdītòji*, *nùteicùši*, *nanùteicùši*, *nùlīdzùši wìtniku wòrdi* [Strods 1922: 54–55]. Kā redzams, šajā aprakstā nav atsevišķi nošķirts atgriezeniskais vietniekvārds, lai gan nosaukums parādās – autors to skata kopā ar personu vietniekvārdiem, un ieviesta jauna grupa – noliedzošie vietniekvārdi.

Otra vārdšķira, kuras raksturojumā vērojamas būtiskākas terminoloģiskās īpatnības, ir darbības vārds. O. Skrindam tas ir *laika wòrds//laikwords*, kura kategoriju aprakstā norādīts, ka darbības vārdam ir trīs personas un divi skaitļi, raksturota laika un izteiksmes kategorija, izmantojot šādus terminus: *tagadejajs*, *pagòjušajjs*, *nòkùšajjs* *laiks* jeb *tagadne*, *nabeigta* (*es redzèju*), *beigta pagòtne* (*es asmu redzèjis*) un *priks-pagòtne* (*es beju redzèjis*), *nabeigta* (*es redzešu*) un *beigta* (*es byušu redzèjis*) *nòkùtne*; *nanùteikta* jeb *sòkuma*, *eistinības*, *atstòstamò*, *nùleiguma* (vēlējuma), *pawèles*, *wajadzības izteiksme*. Apzīmējums *sòkuma izteiksme* tiek attiecināts uz nenoteiksmi. Laika kategorijas aprakstā saskatāma latīņu, vācu valodas gramatiku ietekme, bet šajā darbā lietotie laika formu apzīmējumi vēlāk netiek izmantoti.

Kārtu aprakstā vērojams mēģinājums precīzi raksturot darbības vārda formu īpatnības un radīt terminoloģiski precīzus nosaukumus, kas atšķiras no mūsdienu skatījuma un daļēji arī kārtas kategorijas izpratnes. Tiek raksturotas piecas kārtas, nenoteiksmi nosaucot par *doramu kòrtu* (*dorùtne*), atgriezeniskos verbos dalot divās kārtās atbilstoši to formas semantiskajām īpatnībām (*atsagrìžama kòrta* – *sukotís*; *sowstarpeja kòrta* – *kautís*), kā arī minot vidējo (*stòwet*, *braukt*) un ciešamo (*cišùtne* – *tikt komotam*) kārtu. Tā kā darbā nav sniegts plašāks kārtu raksturojums, tad grūti spriest par kritērijiem, pēc kuriem O. Skrinda nosaka darbības vārdu piederību t. s. vidējai kārtai. Par veiksmīgu uzskatāms darāmās un ciešamās kārtas nosaukuma darinājums, kas tomēr neieviesās, jo vēlākajās gramatikās terminoloģija tika pietuvināta latviešu literārajā valodā funkcionējošajai terminu sistēmai.

Konjugāciju nosaukšanai izmantotas divas leksēmas – *lùcišona* kā lietvārdam un *konjugacija*. O. Skrinda darbības vārdus iedala trīs konjugācijās – *pyrmò*, *utrò*, *trešò lùcišona*. Darbības vārdu sadalījums pa konjugācijām gan šajā, gan F. Trasuna un P. Stroda gramatikā būtiski atšķiras no tā, kā tas notiek mūsdienu valodniecībā.

Gramatikā īsi raksturots kādības (*kòdības*) divdabis, kam ir darāmā (*dorùtnes – nasùšs; nejis*) un ciešamā (*cišùtnes – nasams, nasts*) forma, un apstākļa divdabis, kam arī ir darāmā (*dorùtnes – nasdams, nasùt; nesis*) un ciešamā (*cišùtnes – nasam*) forma.

F. Trasuns darbības vārdus raksturo diezgan lakoniski. Viņa darbā parādās jauni termini, proti, *porejuši, naporejuši, atgrizynyski darbeibas vordi, napabeigtas un pabeigtas darbeibas škira*, kā arī norāde, ka darbības vārdi parasti ir *personiski* [Trasuns 1921: 21], tiem ir trīs personas. F. Trasuns atzīst, ka darbības vārdam ir trīs kārtas – *doramo, cišamo un vidējo korta*. Par vidējās kārtas vārdiem tiek uzskatīti atgriezeniskie darbības vārdi. Arī F. Trasuns runā par sešām izteiksmēm – *nanuteikta, eistyneibas, vēlejamu, pavelejamu, vajadzēibas un atstostamo izteiksme*. Viņš atšķirībā no O. Skrindas nelieto paralēlo apzīmējumu *sòkuma izteiksme*, bet apzīmējuma *nùleiguma izteiksme* vietā ievieš terminu *vēlejamu izteiksme*. Līdzīgi darināts arī termins *pavelejamu izteiksme*. P. Strods ir dziļāk ietecies katras vārdšķiras būtībā, kā arī, iespējams, vairāk ietekmējies no latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas apraksta autoru darbiem. Arī darbības vārda raksturojumā vērojama šī iezīme, jo viņš vienīgais runā par darbības vārda semantiskajām grupām un šķir darbību un stāvokļa verbu. P. Strods mazliet plašāk raksturojis pārejošos, nepārejošos un atgriezeniskos darbības vārdus un nošķīris vēl vienu grupu – *sowstarpeji* darbības vārdi, kas nosauc divu priekšmetu starpā notiekošu un atgriezenisku darbību. Latgaliešu rakstu valodas aprakstā viņš ievieš arī terminu *bezpersoniski darbību wòrdi*. Kārtas raksturojums ir līdzīgs kā F. Trasunam, bet izteiksmes kategorijas aprakstā vērojamas dažas sīkas nianšes – P. Stroda gramatikā izmantoti apzīmējumi *nanùteicamò [pamata], eistineibas, atstòstamò, nùleiguma, waja-dzibas, pawēles izteiksme*.

F. Trasuns norāda uz supīna esamību latgaliešu runā, turklāt sintakses aprakstā dēvē to par *nanuteiktu izteiksmi*. Supīns ir raksturots arī P. Stroda gramatikā.

Atšķirības vērojamas arī laika formu raksturojumā, proti, F. Trasuna gramatikā tiek runāts par *tagodni/napabeigtu tagodni, pabeigtu tagodni, pagotni/napabeigtu pagotni, seņpabeigtu pagotni, nokutini/napabeigtu nokutni un pabeigtu nokutni* (resp., par vienkāršajām un saliktajām laika formām), savukārt P. Strods jau lieto terminus *winkòrši laiki – napabeigtò tagadne (prezens), napabeigtò pagòtne (imperfektum), napabeigtò nòkùtne (futurum primum) – un salykti laiki – pabeigtò tagadne (perfektum), pabeigtò pagòtne (pluskwamperfektum), pabeigtò nòkùtne (futurum sekundum)*. Parādās arī apzīmējums *paleiga wòrds*, kas tiek attiecināts uz palīgdarbības vārdiem.

Ja F. Trasuns tikai norāda, ka darbības vārdam ir trīs personas vienskaitlī un daudzskaitlī, tad P. Strods īsi raksturo skaitļa un personu formu lietojumu un atzīst, ka senais *divskaitlis*, kas lietuviešu valodā vēl funkcionē, latgaliešu runā ir zudis.

Divdabju sistēmas aprakstā F. Trasuns runā par *tagodneš, pagotneš un nokutneš divdabi* un norāda uz to kārtas kategorijas izpausmes nianšēm, savukārt P. Strods – tikai par *kòdības* divdabjiem, kuriem ir darāmās, ciešamās un vidējās kārtas tagadnes, pagātnes un nākotnes formas, un par *apstòkļa* divdabjiem, kam arī ir kārtas un laika formas.

Nav konsekvences konjugācijas nosaukuma lietojumā: F. Trasuns norāda, ka „latvišu voļudā ir trīs darbības vordu lūcejumu (konjugāciju) šķiras” [Trasuns 1921: 27], un plašāk raksturo katru konjugāciju, savukārt P. Strods paralēli lieto gan latgalisko terminu *lūcišona*, gan aizgūto *konjugācija*. Darbības vārdu iedalījums konjugācijās

atšķiras ne tikai no mūsdienās pieņemtā dalījuma, bet arī pašos darbos – F. Trasunam ir cits skatījums nekā O. Skrindam un P. Strodam. Gramatikās dots diezgan plašs darbības vārda finīto un infīnīto formu paradigmu kopums.

Apstākļa vārdu aprakstā O. Skrindas gramatikā izmantoti termini, kas nepieciešami to leksiski semantisko grupu nosaukšanai – tiek šķirti *wītas, laika, imeslia, mērķia, kōrtas apstōkليا wōrdi*. Apstākļa vārdu vienīgās morfoloģiskās kategorijas [pakāpes] nosaukums rakstīts krievu valodā, norādot, ka salīdzināmās pakāpes ir tādas pašas kā īpašības vārdam.

F. Trasuns apstākļa vārdam atvēlējis tikai dažas rindas, īsi informējot par to darināšanu, bet P. Strods plašāk raksturojis apstākļa vārdu darināšanas īpatnības un norādījis, ka no īpašības vārdiem darinātajiem apstākļa vārdiem ir *saleidzinojami pakōpiņi – pamata, pōrōks un wyspōrōks pakopiņš*.

Vēlākajos gados latgaliešu rakstu valodas gramatikās pakāpeniski nostiprinās mūsdienīga terminu sistēma, kurā daļēji tiek pārmantoti gadsimta pirmajā ceturksnī izstrādātajos darbos piedāvātie apzīmējumi, kā arī ieviesti citi termini, kas sasaucas ar latviešu literārās valodas aprakstos izmantotajiem terminiem.

Nobeigumā var secināt, ka 20. gadsimta pirmās ceturtdaļas latgaliešu gramatikas ir vērtīga lingvistiska un kultūrvēsturiska liecība, kas atspoguļo gan valodas materiāla apraksta veidu, gan normatīvos ieteikumus un terminoloģiski precīzu apzīmējumu meklējumus, gan to izvēles ietekmētājus (piemēram, krievu valodas ietekme O. Skrindas darbā, latviešu (literārās) valodas gramatiku paraugs P. Stroda, F. Trasuna darbos, kā arī aizgūto (latīņu valodas) terminu klātesamība). Šie darbi apliecina autoru lingvistiskās zināšanas un prasmi izstrādāt kompaktu un valodas sistēmu optimāli aptverošu aprakstu, kā arī parāda objektīvo nepieciešamību pēc normatīvās gramatikas un mācību līdzekļiem Latgales skolu vajadzībām, pēc nepieciešamības 20. gadsimta sākumā izstrādāt vienotu ortogrāfisko un gramatisko sistēmu, kas būtu pietiekami ērta latgaliešu rakstu valodas lietotājiem.

AVOTI UN LITERATŪRA

Brežgo, B. Aizlīgums īspīst latgaļu grōmotas latiņu burtim un aizlīguma laiki Latgolā 1865–1904. *Rokstu krōjums latgaļu drukas aizlīguma atceļšonas 40 godu atcerei*. Daugavpils: V. Lōča izdevnīceiba, 1944, 117.–171. lpp.

Grabis, R. Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2006, 82.–149. lpp.

Jansone, I., Stafecka, A. Latviešu rakstības attīstība. *Latvieši un Latvija, I sējums „Latvieši”*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013, 204.–244. lpp.

Kambala, S. *Latwišu woludas gramatika Latgališu izluksnē. Etimologija*. Rēzekne, 1921.

Seile, V. *Latwišu woludas sintakse, latgališu izluksnē*. Reiga, 1921.

Skrynda, O. *Латышская грамматика латгальскаго нарѣчія – Latwišu wolūdas gramatika*. Pēterburga: [b. i.], 1908.

Stafecka, A. Latgaliešu rakstu valoda. *Latviešu valoda*. A. Veisberga red. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 267.–284. lpp.

Stafecka, A. „Evangelia toto anno..” (1753) un latgaliešu rakstu valodas gaita. *Evangelia toto anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004, 224.–284. lpp.

- Stafecka, A. Latgaliešu rakstu valodas izveidošanās un attīstība. *Valodas aktualitātes – 1988*. Rīga: Zinātne, 1989, 217.–231. lpp.
- Strods, P. *Latvišu voludas gramatika latgališim*. Rēzekne: b. i., 1922.
- Svenne, S., Baško, P. *Latvišu voludas gramatika latgališim. Pamatskolu I un II klases kurss*. Rīga, 1929.
- Svenne, S., Baško, P. *Latvišu voludas gramatika latgališim. Pamatskolu III klases kurss*. Rīga, 1929.
- Trasuns, F. *Latvišu voludas Gramatika del latgališim*. Reiga: Valters un Rapa, 1921.
- Veidemane, R. Darbības vārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Lokāmās vārdšķiras*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2002, 409.–509. lpp.
- Vulāne, A. Morfoloģijas termini 20. gadsimta sākumā publicētajās latgaliešu gramatikās. *Valoda dažādu kultūru kontekstā. XXIII Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils: DU Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2013, 296.–303. lpp.
- Zeps, Fr. *Praktiska latgališu gramatika pamatskūlom. 1. daļa. I un II klases kurss*. Rēzekne, 1923.
- Лейкума, Л. Период запрета печати в Латгалии. *Исторический путь литовской письменности: сборник материалов конференции*. Вильнюс: Институт литовского языка, 2005, с. 234–259.

Ирина ДИМАНТЕ

(Балтийская Международная Академия)

Деловая коммуникация: стереотипы речевого поведения

Summary

Speech Stereotypes in Business Communication

The intention of businessmen to position themselves in a definitive way which seems to be the most appropriate in a given working situation is expressed in certain linguistic behavior. The linguistic behavior chosen by a speaker creates a perceived stereotype of the speaker by other people which defines the speaker's status and position in the business communication area. According to the hierarchy, types of linguistic behavior can be considered as dominant, linear, and subordinated. The last one can be divided into a limited sub-type and a combined sub-type. Each type has its own distinctive features. In some non-standard situations, a communicator can display unusual linguistic behavior in different role plays.

Successful business communication is based on the ability to ascertain an interlocutor's position and intentions expressed verbally and non-verbally. It helps to understand the concealed interests of a colleague, and leads to a constructive dialogue and correct decision-making.

Key words: *speech behavior, speech techniques, language technologies, business communication*

*

В деловом пространстве достижение желаемого результата нередко зависит от умения убеждать и быть услышанным, т.е. от успешности деловой коммуникации. Поэтому исследования, касающиеся рассмотрения такого аспекта, как типы *речевого поведения* в деловой среде, вызывают интерес и представляются актуальными (см., в частности, работы по вопросам коммуникации И. Н. Кузнецова, Ф. И. Шаркова, А. А. Шунейко и И. А. Авдеенко, а также статью «Типы речевого поведения в деловом пространстве» [Диманте 2018: 164–171]).

Особенности *речевого поведения* делового человека зависят не только от личностных характеристик, но и от сферы деятельности, занимаемого положения, коммуникативного пространства и повода для беседы. Поэтому, несмотря на присущую каждому коммуникатору индивидуальность в общении, им формируется определённый стиль или стереотип *речевого поведения*, допустимый в его профессиональной сфере и кажущийся ему наиболее подходящим. Интуитивно или сознательно избранный говорящим стиль *речевого поведения*, с одной стороны, отвечает его представлениям об успешности моделирования коммуникативного процесса, а с другой — формирует стереотип восприятия этого человека окружающими. Таким образом, определяется статус коммуникатора и устанавливается его положение в сфере делового общения.

Отличие смоделированного типа *речевого поведения* (или тактики) от индивидуального речевого стиля заключается в том, что первый имеет распространённый характер, характеризуется сходством применения языковых технологий, а также может использоваться в целях манипуляции [Диманте 2018: 164].

Как продолжение исследования способов и особенностей моделирования делового общения были выявлены некоторые заслуживающие внимания разновидности *речевого поведения*, примеры которых предложены ниже.

Типы *речевого поведения*, с учётом социальной стереотипизации, условно можно распределять по уровням и позиционировать как *доминирующий* (далее в тексте — *ДРП*), *линейный* (далее в тексте — *ЛРП*) и *подчинительный* (далее в тексте — *ПРП*) [Диманте 2018: 164]. Каждый из приведённых трёх типов *речевого поведения* характеризуется определённым набором отличительных черт и использованием особых языковых технологий. В некоторых случаях, подстраиваясь под ситуацию или маскируя свои истинные намерения, коммуникатор может реализовывать несвойственные ему типы *речевого поведения*.

Иллюстрациями моделирования стереотипного *речевого поведения* могут служить варианты делового общения самого разного характера. С учётом коммуникативных характеристик субъектов общения, нами предлагаются *условные наименования*, определяющие стиль их *речевого поведения*. В качестве примеров приводятся имена известных личностей (как реальных, так и вымышленных), сравнение с которыми позволяет распознавать и идентифицировать подобных им коммуникаторов в деловой среде.

Коммуникатор, осуществляющий доминирующий тип речевого поведения (ДРП), имеет условное наименование — лидер.

Характерные черты представителя ДРП. В процессе общения предпочитает занимать активную позицию. Стремится играть роль ведущего. Демонстрирует уверенность, значимость и осведомлённость. *Речевым поведением коммуникатор* подчёркивает свой особый статус. Реализуемая *лидером* установка — дать понять деловому окружению, что его мнение является авторитетным, поэтому с ним следует считаться, и это даёт ему право настаивать на своём. Ему позволено хвалить или критиковать, наставлять или давать волю, распоряжаться или «отпускать в свободное плавание», указывать, контролировать, требовать, осуждать и т.д. Поэтому *лидер* способен нарушать речевой этикет, он часто пользуется речевыми конструкциями от первого лица (*я считаю необходимым...*, *я нахожу нужным...*; *я думаю, что...*; *я хочу заметить, что...* и т.п.). Самоуверенный *лидер* может иметь предрасположенность к нравоучениям или философским рассуждениям, что может мешать деловому общению, лишая его конструктивности.

Приведём лишь некоторые примеры из возможных подтипов: *эгоцентрик* (*Лир* «Король Лир», профессор Хиггинс «Пигмалион»/«Моя прекрасная леди»), *примадонна* (Миранда Пристли «Дьявол носит Прада»), *распорядитель* (Фамусов «Горе от ума», шеф-повар Виктор Петрович из неизвестного сериала «Кухня»), *активистка* (Элиза Дулитл «Пигмалион»/«Моя прекрасная леди»), *наставник* (Стародум «Недоросль») и др. [Диманте 2018: 165].

Ниже, в качестве примера ДРП (*доминирующий коммуникатор — лидер*) будет рассмотрен подтип, обозначенный как *вещающий гуру*.

В основе *речевого поведения вещающего гуру* заложено убеждение в том, что факты (на которые ориентирован сам коммуникатор), логика и аргументация — это универсальные механизмы в создании успешной коммуникации для воздействия на личность.

Речевое поведение характеризуется тем, что говорящий всеми вербальными и невербальными средствами старается подчеркнуть объективность, логичность, важность своего сообщения, преподнося себя в качестве выдающегося мыслителя или не подверженного эмоциям объективного аналитика, пребывающего в здравом уме и твёрдой памяти. *Гуру* постоянно стремится доминировать в коммуникативном пространстве. Его тактика рассчитана на убеждение собеседника в правдивости и ценности сказанного. Особенности коммуникативного поведения дают возможность начитанному *гуру* не только завладеть, но и длительное время удерживать внимание собеседника. Это, как правило, богатая и грамотная речь, которую отличает чёткая структурированность, информативная избыточность, обилие терминов, применение риторических фигур и использование этикетных формул. *Вещающий гуру* аргументирует свои положения с помощью приведения фактических доказательств (по возможности, в наглядном исполнении), но также не гнушается вербализации очевидного, ссылаясь на общеизвестные истины (ср.: *Волга впадает в Каспийское море*). В основном, *гуру* придерживается одинакового темпа речи (если только это не агитаторская речь), допускает доктринёрский тон, бывает подчеркнута серьёзен и сконцентрирован, демонстрируя солидность и даже важность, позволяет себе жесты значительности. В споре с трудом признаёт свою неправоту, но объясняет промахи воздействием каких-то внешних факторов.

Особенности риторики *вещающего гуру* во многом предопределены его профессиональной принадлежностью. Если это человек из мира науки, то его речь информативно избыточна, как правило, неэмоциональна и строго структурирована. Любые вопросы обсуждаются книжным языком, речь приближается к письменной, что может затруднять процесс восприятия и требует усиленного внимания и терпения, а в результате порождает напряжённость. Однако среди представителей других профессиональных сфер, присутствующих в экономическом, политическом, медиа- или инфокоммуникационном пространстве (например, менеджеров, политиков, журналистов), нередко встречаются эмоциональные коммуникаторы. Внешне *гуру* ориентирован на собеседника, но на самом деле он ориентирован сам на себя или на цель, ради которой он вообще общается. *Вещающий гуру* как бы склоняет собеседника к диалогу (просит что-либо прокомментировать, поделиться новостями, вместе подумать или обсудить), но не даёт возможности развернуть тему, переводя разговор в интересующее его русло.

Он может настолько упиваться своей речью, что перестает слышать и видеть собеседника или окружающих, подобно токующему глухарю. Про таких говорят, что он рассказывает сам себе. Поскольку этот собеседник никому не даёт возможности вставить даже слово, он, всё более «углубляясь» в свои рассуждения, нередко так отдаляется от заданной темы, что трансформирует деловую дискуссию в монолог, лишённый конструктивности.

Случается, что такой тип *речевого поведения* формируется в силу необходимости приобретения определённых профессиональных навыков, например, навыков публичного выступления, что характерно для профессиональных аналитиков, политиков, проповедников, а также публицистов, лекторов, преподавателей, радио- и телеведущих и т.д. В качестве примера из наиболее заметных местных

представителей можно назвать священнослужителя, архиепископа Збигнева Станкевича, а из политиков — бывшего президента Вайру Вике-Фрейбергу. Когда в харизматичном *вещающем гуру* объединяются способности аналитика, философа, психолога и проповедника, он в состоянии увлечь слушателей и даже воздействовать своими выступлениями на большие массы людей, призывая их совершать определённые действия. Примеры из истории известны. Подобный тип *речевого поведения* характерен для ряда американских политиков и общественных деятелей (например, Кеннеди и Мартин Лютер Кинг). Классическими образцами такого типа *речевого поведения* являются древнегреческие риторы и римские ораторы. Завораживали своими речами известные французские и российские революционеры, а также талантливые юристы. Ярких представителей этого типа *речевого поведения* именуют *златоустами*. Однако в современном мире своими способностями искусного владения речью беззастенчиво пользуются некоторые создатели т.н. «пирамид», псевдоцелители, псевдопроповедники и др., нередко собирающие большие аудитории. Речевые особенности и приёмы *вещающего гуру* используют представители сетевого маркетинга, проходящие специальное обучение.

Однако среди *гуру* могут встречаться несколько высокопарные или жаждущие публичности представители, стремящиеся к формированию вокруг себя некой особой коммуникативной среды (своего рода касты), в которой общаются на заданные темы. Таким образом, создаются неформальные общества и организации, объединённые интересами или какой-то идеей (например, литературные сообщества). Нередко по отношению к тем, кто оказался за пределами круга этой «элитарной касты», демонстрируется отстранённость, содержащая оттенок некоего превосходства, переходящего в надменность.

В случаях, когда наблюдательный *вещающий гуру* в большой степени склонен к внутренним монологам и расположен воплощать это в эпистолярном жанре, из него также может сформироваться писатель или философ. Примерами могут послужить письма известных писателей (Достоевский, Тургенев) или переписка выдающихся личностей (например, Екатерина Вторая и Вольтер, Пушкин и Дурова, участница Отечественной войны 1812).

Коммуникатор, осуществляющий линейный тип речевого поведения (ЛРП), имеет условное наименование — партнёр.

Характерные черты представителя ЛРП. В процессе общения коммуникатор занимает нейтральную позицию и соблюдает коллегиальные отношения, независимо от того, предрасположен ли он сам к сотрудничеству или же делает это только по необходимости. Им соблюдается речевой этикет и осознаётся необходимость считаться с очерченными статусом рамками. Нередко он демонстрирует лояльность, терпимость, умеренность. Предрасположен к ведению диалога.

Перечислим примеры возможных подтипов: *соратник* (главная героиня романа «Дамский мастер»), *наблюдатель* (Николай Завалишин «Кафедра»), *дипломат* (полковник Пикеринг «Моя прекрасная леди») и др. [Диманте 2018: 165].

Ниже, в качестве примера ЛРП (линейный коммуникатор — партнёр) будет рассмотрен подтип, обозначенный как *наблюдатель*.

Речевое поведение наблюдателя в большинстве случаев характеризуется пассивным вербальным участием в коммуникативной ситуации: он внимательно слушает или симулирует внимание. Он невербально проявляет заинтересованность при помощи взглядов и жестов. Старается избегать прямых характеристик, ограничиваясь подобным междометиям указаниями на участие в общении и тем самым показывая, что сказанное его интересует: *вот оно как..., ах так..., вот это да..., ну как сказать..., какой непростой вопрос..., определённо тут не ответить..., надо подумать — сразу сказать трудно..., интересная ситуация..., ну и что же дальше?* Другими словами, он отличается отсутствием содержательных комментариев и оценок, предпочитая молчание, однако для поддержания беседы может задавать вопросы на интересующие его темы. В диалоге тактика наблюдателя рассчитана на информационное опустошение собеседника. Представитель этого типа речевого поведения — человек, не стремящийся к активным публичным проявлениям и имеющий свои убеждения, которые он не находит нужным демонстрировать. В основе занимаемой позиции лежит убеждение: молчание — это золото. И в самом деле, многими такое неактивное коммуникативное поведение воспринимается как проявление сдержанности, мудрого спокойствия, глубокомыслия, погружения в сложный внутренний мир или высшие сферы (как тут не вспомнить Пушкина: *с учёным видом знатока хранил молчанье в важном споре*). Таким образом, без особых со стороны наблюдателя усилий в глазах слушателей формируется образ рассудительного человека. Литературным образцом *наблюдателя*, в определённой степени, мог бы послужить пушкинский герой — Евгений Онегин, а также герой Л. Толстого — Пьер Безухов. Положительным примером этого типа *речевого поведения* из реальной жизни, на наш взгляд, является телеведущий В. Познер.

Даже если наблюдатель предрасположен к активному общению, его *речевое поведение* отличается содержательной неопределённостью (политики, дипломаты, чиновники): отсутствие информативных развёрнутых высказываний, подмена собственной точки зрения общими местами, уход от прямых оценок и откровенного комментария. Такое *речевое поведение* характерно для дипломатов, высокопоставленных чиновников, избегающих ответственности политиков и т.п.

В случае успешного карьерного роста и при повышении в должности объективный и способный наблюдатель может стать мудрым руководителем (Кутузов глазами Л. Н. Толстого).

Коммуникатор, осуществляющий пограничный тип речевого поведения (ДРП/ЛРП), имеет условное наименование — лидирующий партнёр.

Это в большей степени *лидер*, способный на партнёрские отношения и имеющий предрасположенность к сотрудничеству.

Ниже, в качестве примера ДРП/ЛРП (*пограничный коммуникатор — лидирующий партнёр*) будет рассмотрен подтип, обозначенный как *критик*.

В основе занимаемой *критиком* позиции заложено убеждение, что имеющиеся в деловом пространстве и за его пределами несовершенства непременно требуют критического комментария. В лучшем случае, ответственный и наблюдательный *критик* находит необходимым постоянно следить за ситуацией, подмечая все недостатки и промахи, чтобы дать сигнал о возникновении серьёзной проблемы для её детального рассмотрения, анализа и дальнейшего исправления. В худшем ва-

рианте критика осуществляется ради самой критики, нередко подменяется придирчивостью, наносит вред деловым отношениям. Для самоуверенного *критика* важно демонстрировать свой интеллект и подчёркивать коммуникативный статус, который проявляется в стремлении давать оценку не только состоянию дел на рабочем месте, но и всему происходящему во вселенной. Он нередко выходит за рамки делового разговора, чтобы продемонстрировать осведомлённость и широкие познания в различных областях, а также указать на несовершенство мироздания. Опираясь на оценочные категории, *критик* обычно предпочитает негативную характеристику. Этот тип коммуникатора постоянно нуждается в собеседнике, чтобы высказать неудовлетворённость происходящим, излить накопившиеся эмоции, а в случае выражения несогласия с собеседником — затеять спор. В ситуации, когда по каким-то причинам (например, из-за низкого статуса) *критик* не решается сделать этого на рабочем месте, т.е. опасается вступить в полемику с более продвинутыми коллегами, он переносит весь запал за пределы делового пространства (в другой коллектив) и нагружает своим критическим анализом друзей, семью, соседей и даже случайных людей, подвернувшихся ему под руку (продавцов, таксистов, консьержек и т.п.), если те готовы выслушивать его высказывания. Когда *критик* не находит живого собеседника, то изливает душу в социальных сетях, звонит на радио, когда идёт прямой эфир (и принимаются звонки от слушателей), или даже общается наедине с собой, комментируя происходящее. В качестве примера можно привести (достаточно распространённый типаж) Сергея Юрьевича Белякова, телезрителя из Таганрога, который общается с телевизором (из юмористической телепередачи «Наша Russia»). В случае, когда *критик* недостаточно интеллигентен, то, реагируя несогласием на полученную информацию, он высказывается прямолинейно и грубовато, принижая собеседника. Давая негативную оценку, коммуникатор использует восклицательные конструкции, отдельные номинации (*чушь! нелепость! ерунда! глупости!*) и даже целые понятийные области: *Ну что ты несёшь! Сейчас важно другое! Не стоит занимать наше время столь маловажным вопросом. Лучше сосредоточиться на других недостатках!* Коммуникативное пространство он стремится заполнить сомнениями и отрицаниями.

В том случае, когда *критик* придерживается норм профессиональной этики, он более сдержан и предпочитает уточнять смысл сказанного собеседником (с известной долей иронии или даже сарказма), используя помимо восклицательных также вопросительные конструкции, чтобы было легче оспаривать его мнение (*И что же Вы хотите этим сказать? Неужели Вы так считаете? И кто Вам такое сказал? Откуда такие неверные сведения? Это Ваша собственная позиция?*). Но задав вопрос, он не всегда дожидается ответа и продолжает свою обличительную речь. Вступая в активный спор с коллегой, *критик* часто прибегает к императивным конструкциям (*Позвольте не согласиться! Приведите свои аргументы!*) и риторическим вопросам (*А судьи кто?*). С одной стороны, нередко в *критиков* превращаются сотрудники, недовольные своим статусным положением, зарплатой и перегруженные работой. С другой стороны, критическим подходом к происходящему в деловой обстановке начинают отличаться ответственные за рабочие процессы сотрудники, которых повысили в должности (директора, топ-менед-

жеры и т.п.). *Критики* бывают объективными и необъективными. Первые стараются подкреплять критический комментарий фактами и аргументацией. Вторые предпочитают не утруждать себя пояснениями, исходя лишь из собственных, только им самим известных критериев. Необъективный *критик*, создавая коммуникативный повод, стремится подменить конструктивную позицию деструктивной и дискредитировать собеседника. Его стандартный посыл представляет собой суровое заключение, адресованное оппоненту, например: *Ты просто ничего не понимаешь. Да ты этого совсем не знаешь. Да ты в этом не разбираешься! Да ты в этом ничего не смыслишь!* Однако из представителей некоторых профессий нередко формируются активные и объективные *критики*. Это работники полиции, юристы, политологи, финансовые аналитики, т.е. те, кому по роду деятельности положено анализировать, вскрывать и указывать на недостатки. К таким можно отнести, например, сатириков и, конечно же, литературных *критиков*. Классическими образцами критиков являются Чацкий (А.С. Грибоедов «Горе от ума») и Базаров (Тургенев «Отцы и дети»).

Среди не самых лучших образцов *критиков* встречаются *воинствующие обличители и спорщики*, *речевое поведение* которых характеризуется активной разговорчивостью. Отличительной чертой *спорщика* является несдержанность, стремление перебивать оппонента и даже агрессивность. *Спорщик* выставляет себя борцом за правду. При этом нередко он не гнушается вывести из состояния равновесия и дезориентировать оппонента разными речевыми приёмами, например, постоянным отвлечением на другие темы или постепенным выведением его за рамки неудобной тематики и направлением в нужное русло. Оценочные категории собеседника игнорируются, а в информационном пространстве расставляются нужные *спорщику* акценты. В качестве примера может послужить такой юмористический персонаж, как «самый популярный телеведущий» канала Сев-Кав из Пятигорска (из передачи «Наша Russia»).

Особенностью *обличителя* является склонность к монологам, демонстрация речевых способностей, а также восприятие своей речи как образцовой по форме и содержанию. Это, на взгляд такого *критика*, позволяет ему верно и остроумно формулировать оценки, что даёт право игнорировать мнение собеседника как несостоятельного коммуникатора и навязывать свою точку зрения. Ярким представителем этого типа, на наш взгляд, является российский политик В. Жириновский.

Коммуникатор, осуществляющий подчинительный тип речевого поведения (ПРП), имеет условное наименование — пособник.

Характерные черты представителя ПРП. В процессе общения коммуникатор предпочитает занимать пассивную позицию и играть роль ведомого. Вербально и невербально собеседник демонстрирует соглашательство, поэтому часто он использует реплики и речевые конструкции для выражения согласия и одобрения (*правильно; конечно; безусловно; обязательно; непременно*) или одобрения (*Как правильно вы поступили! Как хорошо у вас получается! Так и следует делать! Вы правы.*) Выражением лица демонстрирует предрасположенность к общению и симпатию к собеседнику, а также поддакивает, кивает и т.п. Реализуемая им установка — расположить к себе собеседника. Для этого он предпочитает соблюдать речевой эти-

кет и говорить комплименты. В зависимости от коммуникативной ситуации, готов к участию в диалоге и полилоге или же, наоборот, молча слушать. Склонен к манипуляциям: может демонстрировать восхищение собеседником или согласие с его мнением даже тогда, когда их взгляды расходятся. Здесь достаточно распространённым является тип *пособника-манипулятора*.

Отметим возможные подтипы: *приспособленец* (Чичиков «Мёртвые души»), *прислужник* (Молчалин «Горе от ума»), *скромница* (Майя «Кафедра») и др. [Диманте 2018: 165].

Ниже, в качестве примера **ПРП (подчинительный коммуникатор — пособник)** будет рассмотрен подтип, обозначенный как *скромница (скромник)*.

Изначально занимаемая позиция, на базе которой формируется *тип речевого поведения скромницы*, основана на убеждении, что надо уважать авторитеты: придерживаться и прислушиваться к мнению старших коллег, знающих специалистов, руководителей. Как тут не вспомнить пушкинские строки: *всегда скромна, всегда послушна...* Когда молодые сотрудники только начинают свой трудовой путь и обучаются профессионализму у более опытных коллег, то нередко, в знак уважения, вербально и невербально они стремятся демонстрировать своё почтение к старшему по должности и возрасту специалисту. Особо застенчивые придерживаются осторожной позиции Молчалина: *В мои лета не должно сметь своё суждение иметь*. За нею, однако, нередко скрывается незаинтересованность, леность или бездарность. Как правило, по истечении какого-то времени, с приобретением профессиональных навыков, подобное коммуникативное поведение у многих претерпевает изменения. Однако у *скромницы* даже со временем оно мало подвержено трансформации. Она не меняет своё амплуа и речевым поведением продолжает позиционировать себя как непосредственного, неискушённого, в большинстве случаев соглашающегося человека, полагающегося на мнение других и полностью им доверяющего. Внешне (невербально) такой стиль коммуникативного поведения может проявляться как в широко раскрытых глазах, так и во внимательном или вопросительном взгляде, в приветливом выражении лица, а при необходимости, представлять собой демонстрацию удивления или даже восхищения (не всегда искреннего). Речевыми формулами (например, *так оно и есть, кто бы сомневался...* и т.п.) *скромница* подчёркивает своё полное согласие с любым замечанием или просто высказыванием. Она внимательно слушает, не перебивая и не возражая, кивает головой и поддакивает. Подобный *тип речевого поведения* обычно нравится собеседникам, поскольку позволяет почувствовать себя уверенно и повысить свою самооценку, поэтому они с удовольствием готовы помогать и брать на себя ответственность. Замечая такую реакцию, наблюдательная *скромница* в дальнейшем уже осознанно, а не в силу неопытности, начинает делегировать или в завуалированной форме перепоручать ответственные решения коллегам. В результате *скромница* оказывается в выгодной для себя позиции: с неё ничего нельзя спросить, нельзя ни в чём обвинить, нельзя возложить ответственность, т.к. это милая и слабая женщина, которая сама нуждается в помощи, опеке, заступничестве и поощрении. Вербально и невербально демонстрируемая *скромницей* слабость становится её коммуникативной силой, защищающей от неприятных разговоров, от необходимости принимать серьёзные решения, от непростых по-

ручений (например, организовывать важные мероприятия, составлять сложные программы, писать большие отчёты). Таким образом, с неё снимается всякая ответственность, она благополучно избегает перегрузок и обходится без неприятностей в своей деловой среде. Со временем *скромница* может пробовать «совершенствовать» риторику. Например, её *речевое поведение* будет направлено на формирование стереотипа милой слабой женщины, которая может лишь изредка давать какие-то полезные советы или рекомендации. Однако стиль такого коммуникативного поведения предполагает обсуждение скорее не деловых вопросов, а межличностных отношений, новостей, быта и т.п. Однако *скромница* также может инициировать обсуждение актуальной для неё темы, делая это непринуждённо и ненавязчиво. Скрывая под маской безмятежности свой истинный интерес, она с лёгкостью манипулирует собеседником, получая от него необходимую информацию. В то же время *скромница* старательно уходит от обсуждения спорных вопросов и непростых тем, давая понять, что не стоит усложнять и так сложную жизнь. Характером своего коммуникативного поведения она внушает: *я всего лишь слабая женщина (а это под силу более выносливым коллегам), мне это не по плечу, я с этим не справлюсь. Скромница* старается избегать ответственных поручений, но, не отказываясь напрямую, пытается переложить решение проблемы на чужие плечи в виде советов и рекомендаций: *наверное, этим вопросом должен заниматься НН, у него лучше получится; пусть лучше ММ разрулит ситуацию, а я уж подтянусь; скорее всего, молодым коллегам это больше по плечу (и покажется более интересным), нежели мне; в этом деле лучше меня разбирается ЛЛ; с этой проблемой успешнее справится СС... и т.п.* В случаях, когда всё-таки не удаётся избежать каких-то дополнительных нагрузок, старается привлечь себе в помощники кого-то из сотрудников, пользуясь хотя и избитыми, но действенными формулировками, предваряющими изложение сути дела, например: *мне больше не к кому обратиться, кроме Вас; мне не на кого рассчитывать, кроме Вас; только с Вашей стороны я найду понимание; только Вы сможете мне помочь; только Вы сможете меня выручить; только на Вас я могу положиться....* А получив поддержку, *скромница* старается переложить решение всей проблемы на отзывчивого коллегу.

На коллегиальном уровне в *скромнике* или *скромнице* не сразу и даже не всегда можно распознать искусных манипуляторов, живущих исключительно своими интересами и решающих свои вопросы за счёт других.

В молодости образ непосредственной *скромницы* или застенчивого молодого человека (*скромника*) бывает не лишён привлекательности, но с годами, продуманно моделируя своё речевое поведение, они превращаются в виртуозных манипуляторов.

Однако в защиту *скромников* и *скромниц* следует заметить, что определённая их часть не становится на путь манипуляций, а продолжает вести себя естественным образом, не стремясь произвести особое впечатление и выделиться на фоне более заметных коллег. Поэтому можно говорить о просто скромных сотрудниках, готовых выслушивать и не перечить, даже когда их взгляды не совпадают с мнением собеседника.

В какой-то степени образы разных *скромниц* в фильме «Служебный роман» сумели воссоздать актрисы Лия Ахеджакова, сыграв роль секретарши, и влюб-

лённая в своего коллегу Светлана Немоляева. Наиболее ярким классическим представителем *пособника* с чертами *скромника* является Молчалин из произведения А. С. Грибоедова «Горе от ума».

Как видно, среди всех рассмотренных образцов коммуникаторов не встречаются однозначные представители отдельного типа *речевого поведения*. Как и нет однозначно положительных или только отрицательных персонажей.

Кроме того, аналоги перечисленных здесь ярких представителей (из литературных произведений, телепередач и кинофильмов), которые встречаются в деловой повседневности, в реальности не всегда настолько заметны в своих коммуникативных проявлениях. Однако сравнение с приведёнными персонажами позволяет идентифицировать *тип речевого поведения* конкретного *коммуникатора* и помогает установить занимаемую им позицию и трактуемую установку.

В завершение следует отметить, что деловая коммуникация, вне всякого сомнения, является исключительно важной составляющей жизни общества. Участнику коммуникационного процесса приходится учитывать, что достижение результативности от общения, с одной стороны, зависит от навыков моделирования деловой коммуникации, т.е. от реализации подходящего для данной ситуации типа *речевого поведения*. С другой стороны, в процессе коммуникации, с учётом социальной стереотипизации, необходимо уметь распознавать интересы и устремления представителей делового мира. Также следует обладать способностью определять предпочтения собеседников и, кроме того, замечать манипулирование. Таким образом, успешному общению и принятию верных решений во многом помогает идентификация стереотипа *речевого поведения*, который реализуется оппонирующим *коммуникатором* с учётом сложившихся обстоятельств.

ЛИТЕРАТУРА

Диманте, И. Типы речевого поведения в деловом пространстве. *Valoda – 2018. Valoda dažādu kultūru kontekstā. XXVIII Zinātnisko rakstu krājums*. Atb. red. S. Polkovņikova. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2018, 164.–171. lpp.

Кузнецов, И. Н. *Бизнес-риторика*. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. 408 с.

Шарков, Ф. И. *Коммуникология: основы теории коммуникации*. Учебник для бакалавров / Ф. И. Шарков. 4-е изд. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2017. 488 с.

Шунейко, А. А. *Основы успешной коммуникации: учеб. пособие* / А. А. Шунейко, И. А. Авдеенко. Москва: ФЛИНТА: Наука, 2016. 192 с.

Oksana IVANOVA
(Riga Technical University)

Characteristics of LSP Text: Metaphoric Meaning Extension

Summary

Characteristics of LSP Text: Metaphoric Meaning Extension

At present, the changing nature of contemporary LSP text requires proposing new approaches to its analysis in order to understand how meaning is encoded and interpreted in the process of professional communication. The analysis of contemporary LSP text is a multi-disciplinary research, which includes different aspects of cognitive linguistics and social sciences.

The paper aims at the investigation of metaphoric meaning extension in contemporary LSP texts as metaphors are very essential for coining scientific terminology. Metaphorisation as an important process of human cognitive activity is in the focus of the study of metaphor creation mechanisms, which results in the ability to understand the links among symbols and images within the conceptual system of a language. The theoretical framework of the research includes cognitive, semantic, and pragmatic approaches to textual analysis.

Key words: contemporary LSP text, metaphorical competence, meaning extension, coining of scientific terminology, conceptual system of a language

Kopsavilkums

VSM teksta raksturojums: metaforiskās nozīmes paplašināšana

Mūsdienu VSM teksta analīzei ir nepieciešamas jaunas pieejas, lai saprastu, kā nozīme ir iekodēta un interpretēta profesionālās komunikācijas procesā. VSM teksta analīze ir daudzdisciplīnu pētījums, kas ietver dažādus kognitīvās lingvistikas un sociālo zinātņu aspektus.

Raksta mērķis ir izpētīt metaforiskās nozīmes paplašināšanu mūsdienu VSM tekstos, jo metaforas ir būtiskas zinātniskās terminoloģijas izveidē. Metaforizācija kā svarīgs kognitīvās darbības process ir metaforu radīšanas mehānismu izpētes centrā, kas ļauj saprast saikni starp simboliem un tēliem valodas konceptuālajā sistēmā. Teorētisko bāzi teksta analīzei veido kognitīvās, semantiskās un pragmatiskās pieejas atziņas.

Atslēgas vārdi: mūsdienu VSM teksts, metaforiskā kompetence, nozīmes paplašināšana, zinātniskās terminoloģijas izveide, valodas konceptuālā sistēma

*

Introduction

The analysis of contemporary LSP text may be defined as a multi-disciplinary research, including different aspects of linguistics and social sciences. The changing nature of LSP text has had a considerable impact on the patterns of term coinage. One of the most frequently used patterns of term formation is meaning extension based on metaphor and metonymy. Metaphorical extension is a way, in which the meaning of an existing lexical unit is modified resulting in generalization, broadening, narrowing and other types of meaning shift. It has been a long time since philosophers and scientists challenged the use of metaphor in scientific discourse [Hoffman 1980], which reveals that metaphors are very essential for coining scientific terminology.

The aim of the present study is to analyse formation patterns of the terms created by metaphoric meaning extension in various scientific and technical fields. Today metaphor is part of typical style of scientific writing.

At present, metaphorisation as an important process of human cognitive activity is coming into the focus of the study of contemporary terminologists. Linguists have to possess metaphorical competence, i.e., the knowledge of metaphor creation mechanisms and the ability to understand links among symbols and images within the conceptual system of a language. Cognitive theories are vital to understanding how mental representations of concepts are formed in the process of comprehension of LSP text. The awareness of the relationships among the concepts, meanings and their manifestations in a text has recently been widely discussed by linguists.

Generally, there are different schools of thought regarding the cognitive processing of metaphorical expressions and they hold different opinions. In the present research, we follow the theory of Lakoff and Jonson [1999] who argue that conceptual metaphors are mapping across different conceptual domains. Along with them, Gibbs [2006] claims that long-term memory is organised by prototypes extended by metaphoric principles called conceptual mapping or conceptual metaphors.

The theories of metaphor and metaphor processing distinguish between pragmatic metaphors based on extra-linguistic context and semantic metaphors based on sentence internal context. Context is seen as the major key to metaphor processing.

Contemporary studies of metaphor

Since the 1980s, the study of metaphor has been shifted from rhetoric, poetics, and stylistics to cognitive linguistics. Metaphor became not just a matter of language use but of thought [Orthony 1979; Hoffman 1980]. At present, a cognitive linguistic approach to metaphor in language and thought is expanded by adding the dimension of communication, i.e., the discipline of social science [Orthony 1979; Steen 2011]. There is renewed interest in the special role of metaphor in communicative process between language users.

As a result of comprehensive contemporary metaphor studies, different disciplines have been developed for the text analysis. Many of them are based on such theories as conceptual metaphor theory [Gibbs & Steen 1999], theoretical approaches to metaphor identification proposed by Pragglejaz Group [2007], embodiment of metaphors and their interrelation within cultures [Kövecses 2015], as well as a range of newer theoretical concepts such as mental spaces and conceptual blends [Fauconnier 1994]. Along with the development of cognitive linguistics, the analysis of metaphor is performed considering a new perspective. Now metaphors are investigated not only as linguistic, but also as cognitive phenomena because metaphoric mapping is an essential characteristic feature of human cognitive activity.

Cognitive approach includes also non-verbal types of metaphor, the textual or psychological aspects of metaphor [Musolff & Zinken 2009], and the use of corpora in metaphor research [Deignan 2005; Semino 2008]. Moreover, applied studies of metaphors can extend even beyond the traditional borders, investigating such topics as, for example, metaphor in language learning and teaching [Littlemore et al. 2011], the development of automatic metaphor identification systems, and many others.

If we consider the principles of cognition observed in Kövecses's book "Where Metaphors Come from: Reconsidering Context in Metaphor" [2015], then it becomes obvious that "*all metaphors emerge in the context*" as there is no previously saved metaphor system in long-term memory of humans and all people perceive metaphors in terms of context.

According to Kövecses [ibid.], the perception of metaphors depends on the use of previously existing conventional conceptual metaphor in the long-term memory, which forms the situational, discourse, or bodily context. It means that many factors might facilitate the understanding of the metaphorical expression in the context, i.e., previously encountered metaphor with a similar contextual meaning can help understand and identify a certain metaphor in a text.

Most conceptual metaphors are based on concepts that possess a certain level of generality and have a specific generic-level. It makes easier to understand them due to the fact that the context is more familiar to the majority of readers. The evidence of this assumption can be traced in Jäkel's work [1995], in which he describes a large system of metaphors relating to the mind and thought, in which the mind is viewed as a workshop and thought as the manipulation of tools and objects. Metaphors play a significant role in many fields of human activities and at the same time focus on the fact that "*translation is a process of communication*", which actually rests on metaphors [D'hulst 1992: 39].

In technical fields, many metaphors are frequently used for communicative purposes. The first goal of metaphor is to "*describe a mental process or state, a concept, a person, an object, a quality or an action more comprehensively and concisely than is possible in literal and physical language*" [Newmark 1988: 112]. In this case, metaphors strive to describe and represent the idea in a shorter way to make a deeper impression onto the readership. The second goal of metaphor is pragmatic and is intended to delight, surprise, and arouse interest in the readers. In other words, the first purpose is cognitive and the second purpose is aesthetic – the brightest feature of metaphor that makes it remarkable and distinguishes it from other stylistic devices. For example, Attarde [2007: 671] argues that metaphors "*may be used to clarify, to illustrate, to energize, to animate inanimate objects, to stimulate associations*".

Media organisations are beginning now to employ linguists, so that they advise authorities how to 'brand' themselves and their activities in a metaphorical way. Therefore, metaphors are increasingly used in scientific discourse, because modern perception and audience ask for brighter concepts and associations to produce even a stronger effect.

Metaphoric terms

Metaphoric terms are mainly formed by means of metaphoric meaning extension based on the similarity of form, function, or a combination of several features, which project the inferential structure of the "*source domain*" onto "*a target domain*" [Lakoff & Núñez 2001]. The tendency is that source domains tend to be well structured and accessible to the senses, while target domains hold the reverse. The authors argue that conceptual metaphors are, in fact, fundamental cognitive mechanisms, which can sometimes function as thinking tools. Special attention should be paid to the functions

of conceptual metaphors in those technical fields where difficulties of meaning interpretation arise as, for example, in the field of telecommunications. In the present study, the analysis of metaphoric terms is performed investigating such domains as *human body*, *flora* and *fauna* as sources for primary term creation in technical fields.

The source of a vast majority of contextual metaphors is the *human body* and its sensory-motor experiences [Lakoff & Johnson 1999], and they can even create more restricted and local contexts for the same metaphors [Gibbs 2006]. The *human body* can produce recognisable metaphors not only of the local scale, but also globally and universally: *knee joint*, *knee clamp*, *knee point voltage*, *knee valve*, *knee mill* (*mechanical engineering*), *head knee*, *knee bow*, *palm knee* (*maritime industry*), *beam knee*, *knee bolt*, *knee frame*, *knee pipe*, *knee wall* (*civil engineering*), *knee gait*, *knee splicing* (*textile*), *knee frequency*, *knee point voltage* (*telecommunications*). Different studies have been conducted, and one of them proves that “*sometimes cognition and bodily postures go together*” [Eerland et al. 2011], which is demonstrated by contextual metaphors. Hence, many other interesting examples show that “*conceptual metaphors inform and shape thinking*” [Landau et al. 2010].

Johnson [1987] states that the environment people live in provides “*series of regularities from which very basic image schemata emerge*”. If we take metaphorical expressions, then it turns out that they are not random, but possess a kind of system and coherence in their structures. According to Bereiter [2002: x], metaphors can put ideas in the mind of people that function “*as a container of objects – beliefs, desires, conjectures, remembered events, and the like*”. Conceptual metaphors activate reader’s cognition and spontaneously stimulate the emergence of a similar concept. Such metaphors usually have a very strong and intuitive association in readers’ mind.

The domain *human body* is one of the most productive because it is the most universal symbolic system. For example, in the field of aviation, the element *nose* is used as a constituent in more than 186 compound terms, for example, *droop nose*, *nose angle*, *nose camera*, *nose cap*, *nose gear fork*, *nose leg*, *nose tire*.

The domain *flora* is less productive in the current selection. One of the reasons may be the fact that floral metaphoric terms are based on the similarity of form (shape, physical appearance, texture, and colour). Some of the examples of floral metaphoric terms that demonstrate the issue of similarity of form are: *clover-leaf body* (*automobile*), *clover leaf cable* (*railway*), *clover-leaf structure* (*molecular biology*), *clover-leaf crossing* (*civil engineering*), *clover-leaf antenna* (*telecommunications*).

In comparison with floral metaphors, faunal metaphors are created in a variety of ways, i.e., based on the similarity of form, behaviour, function, a mix of form and function, or based on representation of certain characteristics and distinguishing features of animals, both real and mythological. For example, the term *phoenix syndrome*, which is used in the field of economics, describes the situation that arises when a company controlled by certain individuals goes out of business leaving substantial debts, and the business is taken over by another company under the control of those same individuals.

Metaphoric meaning extension based on the similarity of function and behaviour is another productive method of new term creation using the domain *fauna* as a source. For example, the component *fox* used in many compounds in different fields of technology

is used to denote an instrument, a rod, or something that requires seeing through deception; ability to find one's way around, to be swift in tricky situations, e.g. *fox lathe* – 'a lathe with or without a turret used for turning brass' (*automatics*), *fox tail* – 'joint pin', *fox bolt* – 'an anchor bolt with a split end to receive a fox wedge for use in blind holes' (*mechanical engineering*), *Spanish fox* – 'rope yarn made by untwisting a single yarn and laying it up the contrary way' (*maritime industry*), *red fox* – 'heat-resistant steel' (*chemistry*), *fox broadcast* – 'test transmission' (*telecommunications*), *fox in the box* – 'a forward who scores a lot of goals from a position close to the goal' (*football*), etc.

A much more complex mechanism of meaning transfer can be applied in term formation. The lack of transparency in nomination is observed considering some terms, for example, *rabbit hole*. The figurative meaning of rabbit hole begins with Carroll's publication of "Alice's Adventures in Wonderland" (1865). Carroll turned rabbit holes into something that people could fall down. In the original tale, Alice follows the White Rabbit into his burrow, which transports her to the strange and unfamiliar Wonderland. In Carrollian sense, *to fall down a rabbit hole* means 'to stumble into alternate reality'. Since then, Carroll's rabbit hole has proven a popular reference. In the 20th century, rabbit hole was used to characterise challenging and irrational experiences. Nowadays the term *rabbit hole* is often used to describe online activities because the World Wide Web has been designed to function as a rabbit hole due to the way hyperlinks operate, and surfing on the Internet can be considered a voluntary trip down the rabbit hole.

Thus, metaphoric terms possess certain meaning potential, which is multi-levelled, as the information incorporated within such terms triggers a variety of different historical, cultural, field-specific, and personal experience-based associations [Allwood 2003: 43]. Metaphors contribute to the increasing complexity of the special language, and the more complex the structure of the metaphor, the more difficult it is to understand its meaning outside the context.

Conclusion

In LSP texts, patterns of metaphoric term creation based on meaning extension greatly contribute to the development of special vocabulary. Metaphoric terms, extending the meaning of the existing lexical units, perform different functions: they fix new meanings of terms by designating new concepts and expand the scope of information communicated.

Being one of the most productive methods of term creation, metaphoric meaning extension may potentially pose problems in comprehension. Thus, the role of context in interpretation of the message is increasing and additional requirements with regard to background knowledge and cultural awareness are expected from readers of LSP texts.

The results of the present research present new findings to language and thought theory, as well as elaborate on theoretical assumptions in language structure and language functions. Metaphors play a significant role in many fields of human activities, for example, they can also initiate scientific research in the fields of language teaching and language learning for advanced students.

LITERATURE

- Allwood, J. Meaning potentials and context: Some consequences for the analysis of variation in meaning. H. Cuyckens, R. Dirven, J. Taylor (eds.). *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 2003, pp. 29–66.
- Attarde, I. P. *Idiomatic English: How to Speak it and Write it*. India: Pentagon Press, 2007.
- Bereiter, C. *Education and Mind in the Knowledge Age*. NJ: Lawrence Erlbaum, 2002. 544 p.
- D'Hulst, L. Sur le rôle des métaphores en traductologie contempo-raine. *Target* 4(1), 1992, pp. 33–51.
- Deignan, A. Metaphor and corpus linguistics. *Metaphor and Symbol*, 22(2), 2005, pp. 195–200.
- Eerland, A., Guadalupe, T., Zwaan, R. Leaning to the left makes the Eiffel Tower seem smaller: posture-modulated estimation. *Psychol. Sci.*, 22, 2011, pp. 1511–1514.
- Fauconnier, G. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 190 p.
- Gibbs, R. W. Jr. Metaphor interpretation as embodied simulation. *Mind and Language*, 21, 2006, pp. 434–458.
- Gibbs, R. W. Jr., Steen, G. J. (eds.). *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 1999. 226 p.
- Hoffman, R. R. Metaphor in science. R. P. Honeck, R. R. Hoffman (eds.). *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1980, pp. 393–423.
- Johnson, M. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. 272 p.
- Jäkel, O. The Metaphorical concept of the mind: 'Mental activity is manipulation'. J. R. Taylor, R. E. MacLaury (eds.). *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin/New York, 1995, pp. 197–229.
- Kövecses, Z. *Where Metaphors Come from: Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 232 p.
- Lakoff, J., Johnson. M. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. NY: Basic Books, 1999. 640 p.
- Lakoff, G., Núñez, R. *Where Mathematics Comes from: How the Embodied Mind Brings Mathematics into Being*. New York: Basic Books, 2001. 512 p.
- Landau, M. J., Meier, B. P., Keefer, L. A. A metaphor-enriched social cognition. *Psychol. Bull.* 136(6), 2010, pp. 1045–1067.
- Littlemore, J., Chen, P., Koester, A., Bardnen, J. Difficulties in metaphor comprehension faced by international students whose first language is not English. *Applied Linguistics*, 32, 2011, pp. 408–429.
- Musolff, A., Zinken, J. (eds). *Metaphor and Discourse*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. 280 p.
- Newmark, P. *A Textbook of Translation*. London/New-York: Prentice Hall, 1988. 292 p.
- Ortony, A. (Ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 696 p.
- Pragglejaz Group. MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Discourse*, 22(1), 2007, pp. 1–39.
- Semino, E. *Metaphor in Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 260 p.
- Steen, G. The Contemporary Theory of Metaphor – Now New and Improved. *Review of Cognitive Linguistics*, 9(1), 2011, pp. 26–64.

Елизавета КОСТАНДИ
(Тартуский университет)

Типовой дискурс диаспоры: пространственная локализация

Summary

Typological Diasporic Discourse: Spatial Localization

The article continues the series of the author's publications devoted to the peculiarities of discursive practices in the situation of language contacts. Specificity of the Russian diaspora speech in Estonia was investigated by researchers very actively over more than recent twenty years. It gives a possibility to pass from particular observations to generalizations, which are already represented to some extent in the publications of the author of the given article. Previous research has shown that, in the conditions of the diaspora, the speaker pays particular attention to various zones of reality and conceptualizes them in a specific manner, such as: spatial-temporal localization, linguistic reflection, evaluation, etc. The present article focuses on the spatial-temporal localization. The peculiarities of expression of the spatial significance in the diaspora speech have been partially analysed previously, and it is taken into account in the given article. But to date the aspect of blandness of spatial characteristics given in a presupposition and influence on the content and form of speech has not been regarded in the material of the Russian diaspora speech. The author of the article takes into account not only language factors, but the extralinguistic context as well.

Key words: *Estonia, the Russian Diaspora, typological discourse, spatial localization*

*

Специфика речи в ситуации языковых контактов, которую можно определить как типовой дискурс диаспоры, на материале русской речи в Эстонии уже рассматривалась нами в ряде работ. В частности, этому посвящена статья в «Valoda—2018» [Костанди 2018a], где были охарактеризованы понятие типового дискурса, его ключевые компоненты и рассмотрены некоторые проявления взаимодействия последних. В настоящей статье не будем возвращаться к данным ранее определениям, сосредоточимся на одном из компонентов, определяемых нами как ключевые — на пространственной локализации. Цель статьи — обобщить уже описанное ранее и обратиться к аспекту, который на нашем материале до сих пор не привлекал внимания исследователей.

Пространственные ориентиры во многом предопределяют любую человеческую деятельность, в том числе и речевую. Для современной лингвистики характерно возрастание интереса к пространственным показателям в языке и речи, что, например, К. М. Веремьева объясняет «*общеуниверсальным характером пространственных отношений, который проявляется в языке через систему многомерных структур, специфично преломленных в речевых ситуациях*» [Веремьева 2013: 75]. Как известно, пространство относится к базовым для жизни человека категориям, которые он адаптирует к разным условиям, в частности, диаспоры. Подчеркнем, что нас интересует не только язык диаспоры, но и то, как категория, значимая для языка и речи в целом, модифицируется в наших условиях, что, возможно, в какой-то мере дополнит и характеристику этой категории.

На материале речи русской диаспоры Эстонии пространственные показатели еще не получили достаточно полного освещения, однако их отдельные проявления рассматривались в ряде работ [Паликова 2012, 2013; Щаднева 2018(а), 2018(б); Костанди 2018(а), 2018(б) и др.], на которые мы опираемся. Наблюдения над материалом разных функциональных сфер (диалектная и городская разговорная речь, медийные, официально-деловые, художественные, научные тексты, интернет-коммуникация, мемуарная и эпистолярная литература и др.) свидетельствуют о наличии в речи диаспоры явной специфики в выражении пространственных значений. Она формируется под воздействием разнообразных факторов и потому имеет множество проявлений — от отнесения нашей страны к определенному географическому, экономическому, политическому, культурному пространству до, например, информации о маршрутах общественного транспорта, дорожных знаков или надписи на двери магазина с указанием на то, в какую сторону ее надо открывать [Костанди 2018б]. Обобщая имеющиеся наблюдения, можно выделить наиболее очевидные составляющие установления, восприятия, использования пространственных ориентиров, отличающие речевую деятельность в ситуации диаспоры. Напомним [см. подробнее в Костанди 2018(б)], что к ним относятся **топонимы** в их самом широком понимании (названия населенных пунктов, улиц, зданий, гор, рек, озер и т. д.), **языковое оформление окружающего пространства** (дорожные указатели, надписи в магазине, на вокзале, в больнице, на стадионе, в отеле, в банке и в любом ином пространстве), **речевые практики**, принятые в том или ином пространстве (в аптеке, в транспорте, в школе, в госучреждении и т. п.) и то, что можно условно назвать **пространственной рефлексией**.

Спецификой в сфере **топонимии** является, как и в большинстве случаев функционирования языка в любой диаспоре, то, что обычно мы имеем дело с не русскими топонимами: города *Кохтла-Ярве*, *Раквере*, улицы *Яама*, *Уус*, уезды *Ида-Вирумаа*, *Харьюмаа*, озера *Саадярв*, *Вазула* и т. д. Отличает топонимы и широко распространенная вариативность, что обусловлено географически и исторически. Как известно, географическое положение Эстонии, как, например, и Латвии, представляет собой своего рода границу между Западом и Востоком Европы, что постоянно приводило не только к мирному пересечению этой границы, но и к захвату территории, которая за свою историю входила в состав разных государств, что не могло не отразиться в топонимике. Эстонские, русские, датские, немецкие, шведские наименования сформировали топонимическую карту страны. До сих пор употребляются, либо уже не употребляются, но еще не забыты разные варианты наименований городов, деревень, рек, улиц и т. д.: *Тарту* / *Дерпт* / *Юрьев*; *Таллин* / *Ревель*; *Усть-Нарва* / *Нарва-Йыесуу*. Ниже в примере (1) ведущие утренней телепередачи зачитывают выдержки из газет столетней давности, попутно комментируя старые и современные названия улиц, площадей и т. п. В примере (2) ведущий читает выдержки из газеты начала XX века «Ревельские известия», а в пересказе газетной заметки он, не задумываясь и никак это не комментируя, использует современное название города и производные от него. Если примеры (1) и (2) демонстрируют исторически обусловленную вариативность топонимов, то в примере (3) причиной вариативности является ситуация сосуществования языков: первая часть примера — текст на экране телевизора перед началом трансля-

ции парада, посвященного столетию Эстонской республики, где место проведения парада написано по-русски, но с эстонским названием (площадь *Вабадусе*); в начале репортажа ведущий называет ту же площадь по-русски (площадь *Свободы*) и далее свободно использует и эстонское, и русское название.

- (1) *Экзотический магазин «Канария», расположенный на Морской улице, то есть на нынешней Мери пуйестез, сообщал <...>. Был и адрес указан: Мунтенская 1. Мунтенская это вот та улица, которая нынче называется Мюнди и находится она в Старом городе.*
- (2) *Из газеты «Ревельские известия» <...> мы узнаем, что тогда в центре Таллина существовал немецкий театр. Кстати, любопытно, что таллинский немецкий театр существовал в том же здании <...>.*
- (3) *Надпись на экране: Парад Сил обороны на площади Вабадусе. Репортаж: Мы находимся на площади Свободы (ETV+).*

Языковое оформление окружающего пространства преимущественно также представлено эстонским языком, русский, английский или иные языки используются редко, что уже стало привычным для местных условий, или, другими словами, стало **речевой практикой** диаспоры. Более того, попадая в русскоязычную среду, например, приезжая в Россию, житель Эстонии, даже с родным русским языком, не всегда способен моментально «переключиться». Нами уже рассматривался пример того, как человек воспринимает русский текст на вывеске в Петербурге как написанный латиницей и не сразу осознает свою ошибку [Костанди 2018(б)]. Так же речевые практики, не связанные со смешением языков, принятые в определенных местах (пространствах), могут в чем-то отличаться от, например, российских. К ним относятся, в частности, формулы этикета: обращение на ты / Вы, формы приветствия, прощания, благодарности и т. д. Особенности этикета посвящена наша статья, находящаяся в печати¹, на материале официально-деловых текстов он анализировался в [Вельман-Омелина 2018], в сопоставительном аспекте в [Кокшарова, Фогельберг 2009], поэтому не будем сейчас их рассматривать.

Наконец, говоря об общих частично описанных местных особенностях выражения в речи пространственных характеристик, остановимся на том, что было выше названо **пространственной рефлексией**. Речь идет не о любой рефлексии, связанной с пространственными параметрами, а об обусловленной ситуацией диаспоры. Она имеет много проявлений, часть которых уже привлекала внимание исследователей. Так, в [Паликова 2012, 2013] анализируются топонимы и иная географическая лексика с точки зрения отражения в ней оценки и самоидентификации жителей некоторых регионов Эстонии, в [Щаднева 2018(а), 2018(б)] – топонимы, участвующие в формировании оппозиции «свой» – «чужой», и топонимические предания староверов Эстонии. Таким образом, в этих работах рассматриваются результаты замечаний, комментариев, размышлений носителей языка по поводу окружающего пространства, или пространственной рефлексии. Одной из отличительных черт пространственного дискурса диаспоры является

¹ Поскольку выходные данные работы в настоящее время отсутствуют, она не включена в список литературы.

регулярная явно выраженная оценка местного пространства (страны, ее регионов, соотношения с другими странами и др.) и определение его как пограничного [Костанди 2018(6)]. Обратим внимание еще на одну черту, достаточно очевидную и важную, о чем свидетельствует анализ объемного разнородного материала.

Любое территориальное членение, от государственно-административного до принятого в повседневном общении, может быть связано с тем, кто преимущественно проживает на этой территории или, например, владеет ею, совершил на ней или в связи с ней нечто значимое. В Эстонии есть регионы, города и их части, деревни, где преобладает русское население или имеются какие-то иные связи места с чем-то русским. Эта «русскость» отражается и в речи диаспоры. Так, район Таллина с преимущественно русским населением называется Ласнамяэ («гора/-ы Ласна»), что в разговорной речи было преобразовано в Ласнагорск, а в 2018 году даже вышел первый русскоязычный эстонский телесериал с таким названием, в письменном варианте которого смешение языков акцентируется еще и за счет смешения график: *LasnaGorsk*. Придание «русскости» названию одного из районов Эстонии можно увидеть и в следующем фрагменте общения молодых людей в соцсетях²:

(4) С: Диана?!

Д: Даааа? Я в Кохляндии эти выходные)))³

Региона с названием Кохляндия в Эстонии нет, речь идет о северо-восточном районе страны, в частности о городе Кохтла-Ярве, где преобладает русское население, что и стало, очевидно, причиной шуточной модификации топонима. Регионы, где русское население составляет незначительную часть и, соответственно, русский язык не распространен, не получают таких наименований.

Помимо неофициальных русифицированных названий, свидетельствующих о языковой и одновременно пространственной рефлексии, в нашем материале нередки и отдельные высказывания или развернутые тексты, в которых говорится о «русских» местах. Так, примеры (5) и (6) — это фрагменты открытых писем двух авторов, размещенных на одном из эстонских новостных порталов, в которых не только упоминается уже названный выше район Ласнамяэ, но в примере (6) есть и знаковое замечание, что русские и эстонцы отправятся в разные места и с разными целями:

(5) Я — русскоговорящий парень Сергей. Родился в Таллинне, в семье без эстонских корней. Родом я также из района для русских* (*по Вашим словам это «район для русских») <...>.

(6) Вот такой я русский парень из «русского» района Ласнамяэ, много лирики, и не верю я ни в какие изменения, пошумят, волна пройдет, и все дальше будет как будет. Эстонцы поедут на фестиваль мнений в Пайде, а русские пойдут на пикник на пляж Штрооми... (<http://rus.delfi.ee>)

² Во всех письменных примерах сохранено оригинальное написание.

³ Использован материал бакалаврской работы студентки отделения славистики Тартуского ун-та Д. Арония «Переключение кода в языке диаспоры (на материале текстов социальной сети Facebook)».

Таким образом, еще одним компонентом «пространственного дискурса» диаспоры можно считать выделение значимых для диаспоры мест, которых, разумеется, больше, чем в приведенных примерах.

Выше обобщенно представлены и дополнены уже рассматривавшиеся ранее пространственные показатели, приобретающие в условиях диаспоры местную специфику. Однако до настоящего времени не обращалось внимания на важнейший компонент, имеющий место в любой речи, но наполняемый каждый раз новым содержанием. Речь идет о фоновых знаниях и соответствующей им пресуппозиции как о предварительных семантических и прагматических условиях адекватного восприятия текста. Как известно, эти знания могут не выражаться в тексте, однако предполагаются и автором, и адресатом. Отнесенность содержания речи к некоторому пространству – одна из важнейших составляющих пресуппозиции. Рассмотрим примеры из звучащего анонса ежедневной утренней передачи *Kofoe* на русскоязычном эстонском телеканале *ETV+*:

- (7) *Парламент принял поправки к действующему законодательству.*
- (8) *Николай Новоселов был признан лучшим спортсменом года и лучшим тренером.*
- (9) *Еще одна газета рассказывает нам о том, что государство хочет, так сказать, избавиться от дорог.*

Эти высказывания не имеют предыдущего контекста, по умолчанию предполагается, что в примере (8) речь идет об эстонском парламенте и эстонском законодательстве, в примере (9) – о лучшем эстонском спортсмене и тренере, в примере (10) – об эстонской газете и эстонском государстве. В этом же эфире звучали также такие высказывания:

- (10) *В спектакле участвует российский актер Сергей Безруков.*
- (11) *Российские дизайнеры познакомят публику со своими разработками.*

Очевидно, что в российском или, например, латвийском, украинском, литовском, финском контексте имела бы место иная картина. Формирование в речи русской диаспоры Эстонии отсылки к эстонскому пространству как к «своему» происходило постепенно и до сих пор не может считаться завершенным. В зависимости от конкретных условий, автора, адресата, целей высказывания эстонское пространство может и не восприниматься как свое, что обусловлено исторически и политически и требует отдельного анализа, не только лингвистического.

Ограниченный объем статьи не позволяет рассмотреть более сложные проявления пространственной пресуппозиции в условиях диаспоры, поэтому ограничимся постановкой проблемы. Заданная, в отдельных случаях выраженная, однако часто лишь предполагаемая отсылка к определенному пространству является значимой составляющей локализации речи. Без учета этого фактора, на наш взгляд, невозможен полноценный анализ специфики речи диаспоры.

ЛИТЕРАТУРА

- Вельман-Омелина, Е. *Эстонско-русский перевод и развитие современной официально-деловой коммуникации: теоретический и практический аспекты*. Tartu: University of Tartu Press, 2018. 192 с.
- Веремьева, К. М. Представление о лингвистическом пространстве. *Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. Филологические науки*. 2013, № 1, с. 75–79.
- Кокшарова, И., Фогельберг, К. Прагматические значения обращений *ты / Вы* у эстонцев, русских в России и русскоязычной диаспоры Эстонии. *Humaniora: Lingua Russica. Активные процессы в русском языке диаспоры и метрополии. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика XII*. Tartu: University of Tartu Press, 2009, с. 45–65.
- Костанди, Е. И. Типовой дискурс диаспоры: взаимодействие компонентов. *Valoda – 2018. Valoda dažādu kultūru kontekstā. XXVIII Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils: Saule, 2018(a), с. 25–30.
- Костанди, Е. И. Типовой дискурс диаспоры: пространственно-временная локализация. *Kontaktlingvistikas aktuālās problēmas*. Ventspils: Ventspils Augstskola, 2018(б), с. 41–54.
- Паликова, О. Н. Географическая лексика острова Пийриссаар: оценка окружающего пространства в говоре. *Русский язык и литература в поликультурном коммуникативном пространстве. Ч. I*. Псков: Псковский государственный университет, 2012, с. 53–59.
- Паликова, О. Н. Неофициальная географическая лексика как лингвистический признак территориальной общности людей (на материале городского сленга и островного говора). *Acta Slavica Estonica. III*. Tartu: University of Tartu Press, 2013, с. 84–97.
- Щаднева, В. П. Топонимика западного побережья Чудского, Теплого и Псковского озер в аспекте оппозиции «свой» – «чужой». *Slavistica Vilnensis*. 2018(a), № 63, с. 245–261.
- Щаднева, В. П. Топонимические предания староверов Эстонии. *Valoda – 2018. Valoda dažādu kultūru kontekstā. XXVIII Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils: Saule, 2018(б), с. 46–52.

Par Latviju enciklopēdijā *Visuotinė lietuvių enciklopedija*

Summary

About Latvia in the Encyclopedia *Visuotinė lietuvių enciklopedija*

The aim of the research is to investigate the names of realia and proper names found in the *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (*Universal Lithuanian Encyclopedia*; *ULE*) main entry *Latvia* and other entries including the word root *latv-*. The research was conducted by employing semantic analysis and descriptive methods.

The first sample encompassing examples of names of realia deals with several groups according to their semantics: 1) names of political parties, 2) names of public movements, unions, and organisations, 3) names of educational, study, and culture institutions, 4) names of companies. Attention is also focused on the traditional names of breeds of Latvian domestic animals presented in the alphabetical order.

In the scope of the group including names of realia, the rendering of the names of Latvian parties in the *ULE*, competition between original native and international words as well as differences in meanings and usage of words were analysed. It was found out that sometimes the rendering of the names of realia characteristic of Latvia in the *ULE* was impacted by Lithuanian analogues. In its turn, the analysis of symbolical names shows that they are used in the *ULE* in both original and translated (often adding equivalents in the language origin) forms. Diversity of rendering and usage is observed in the group encompassing names of associations, art and sports clubs, public buildings etc.; nevertheless, the theoretical provisions advising to avoid translation of such names are applied. Titles of books, various artworks are usually translated adding in parallel the forms in the original language.

Examples of the group comprising proper names are not explored in particular because the usage of personal names and place names, even though explained in detail in the introduction of the *ULE*, is actually confused and complicated. It is obvious that proper names of the Latvian language are treated equally to those of other languages, which are more often used in Lithuanian without adaptation (in the case of the Latvian language, still there was a valid norm to render them on the basis of pronunciation and spell with Lithuanian letters).

The research showed that the *ULE* not always succeeded in correct rendering of the Latvian names to make them both reveal the specific character of the country and be comprehensible to the target audience. Various discrepancies and particular (correction) mistakes were found.

Key words: *Latvia, the Lithuanian language, names of realia, common words, proper names*

*

Ievads

Valsts politiskajai un sabiedriskajai dzīvei, kultūrai un sadzīvei raksturīgus jēdzienus, priekšmetus, parādības, kas atspoguļo tautisko, vietējo vai vēsturisko kolorītu, apzīmē vārdi vai vārdkopas, resp., reāliju nosaukumi. Viens no šādu nosaukumu avotiem ir enciklopēdijas, kurās sniegta daudzpusīga informācija par dažādām pasaules valstīm. Enciklopēdijas var izmantot kā informācijas avotus un kā dažādu, tostarp lingvistisko un lingvokulturoloģisko, pētījumu avotus. Savukārt to veidotājiem nākas risināt jautā-

jumus, kā atveidot citvalstu reāliju nosaukumus, lai tie gan atklātu kultūrvides specifiku, gan būtu saprotami mērķvalodas auditorijai.

Pētījuma mērķis – analizēt enciklopēdijā *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (Vispārīgā lietuviešu enciklopēdija; turpmāk – VLE) lietojamo reāliju, kas aplicina piesaisti Latvijai vai raksturo tās kultūrspecifiku, nosaukumu un īpašvārdu atveidi. Pētījuma avots – Lietuvā izdotā 25 sējumu enciklopēdija VLE [2001–2015]¹ (pieejama arī vietnē *www.vle.lt*), pētījuma objekts – sabiedriskās un kultūras dzīves reāliju nosaukumi, kas alfabēta secībā iekļauti 11. sējuma šķirklī *Latvija, Latvijas Republika (Latvijas Republika)* [VLE XI, 2007: 567–595] (turpmāk saukta par pamatšķirkli) un citos tā paša sējuma šķirķļos ar sakni *latv-* [VLE XI, 2007: 566; 595–604]², kā arī tajos sastopamie īpašvārdi. Pētījums veikts, izmantojot semantiskās analīzes metodi un aprakstošo metodi.

Par avotu un objektiem

Aplūkojamo Latvijas reāliju nosaukumi kā šķirķļa vārdi VLE parasti tiek rakstīti lietuviešu valodā (mērķvalodā), iekavās minot latviešu valodas (avotvalodas) atbilstes (*Latvijos mokslų akademija (Latvijas Zinātņu akadēmija)* [599], *Latvijos universitetas (Latvijas Universitāte)* [601–602] u. tml.) vai bez latviešu ekvivalentiem (*Latvijos-Sovietų Rusijos taika* [601]), ja runa ir par vispārīgākām, uz vairākām valstīm attiecināmām parādībām). Attiecīgie latviešu nosaukumi iekļauti alfabēta secībā ar norādi (izmanto zīmi *l*) uz lietuviešu – *Latvijas Zemnieku savienība* † *Latvijos valstiečių sąjunga* [596]. Šāda pieeja VLE skaidrota 1. sējuma ievadkomentāros: *Nuorodiniai straipsniai pateikiami į straipsnius tikslesniu, dažnai naujesniu aprašomojo objekto pavadinimu arba į straipsnius, kurių antraštėje yra kitos kalbos tikrinių vardu, parašytų kita (autentiška arba adaptuota) forma* [VLE I, 2001: 10]. (Norādes tiek dotas uz šķirķļiem ar precīzāku, bieži vien jaunāku aprakstāmā objekta nosaukumu vai uz šķirķļiem, kuros ir citvalodu īpašvārdi, kas rakstīti (autentiskā vai adaptētā) formā.)³ Izņēmums ir viena no īpašvārdu grupām – simboliskie nosaukumi, ko parasti netulko, līdz ar to VLE aprakstītas tiek galvenokārt to avotvalodas, resp., latviskās, formas.

Pētījuma materiāla sakarā aktuāls ir jautājums par lielo burtu lietošanu lietuviešu un latviešu valodā. Lai gan rakstā tam netiks pievērsta lielāka uzmanība, analizējot reāliju nosaukumus, jākonstatē, ka atšķiras abu valodu teorētiskās nostādnēs. Latviešu valodā *pirmais vārds aiz īpašvārda (personvārda vai vietvārda) ar lielo burtu jāsāk šādos nosaukumos: 2.1. Iestāžu nosaukumos, kuri sākas ar valsts vai reģiona nosaukumu* [Laugale, Šulce 2012: 82], turpretī lietuviešu valodā: *Jei įstaigos, įmonės ar organizacijose pavadinimas, susidedantis iš dviejų ar daugiau žodžių, prasideda tikriniu vardu: vietovardžiu (valstybės, miesto, kaimo, rajono, seniūnijos ir pan.) ar asmenvardžiu, didžiąja raide rašomas tik tas tikrinis vardas; žodis, einantis po jo, kaip ir toliau einantys*

¹ Izdevējs – Zinātnes un enciklopēdiju izdošanas institūts (liet. *Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas*), kopš 2010. gada (17. sēj.) – Zinātnes un enciklopēdiju izdošanas centrs (liet. *Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras*).

² Rakstā netiek attēloti VLE tehniskie izcēlumi, piemēram, šķirķļa vārdu treknraksts, vārdu uzsvāri, kas lietuviešu valodā ir obligāti leksikogrāfijas avotos un enciklopēdijās, arī slīpraksts. Turpmāk avota norāde – lappuses numurs, jo visi piemēri ir no VLE 11. sējuma.

³ Te un turpmāk citātu tulkojums mans. – R. K.

bendriniai žodžiai, rašomas mažąja raide (Ja iestādes, uzņēmuma vai organizācijas nosaukums, ko veido divi vai vairāk vārdu, sākas ar īpašvārdu (valsts, pilsētas, ciema, rajona, seņūnijas u. tml.) vai personvārdu, ar lielo burtu jāraksta tikai tas īpašvārds; vārds, kas ir aiz tā, kā arī citi sugasvārdi jāraksta ar mazo burtu) [LKKN 1998: 57]. Šis atšķirības ievērotas *VLE*. Savukārt lielo burtu lietojums Latvijas preses izdevumu nosaukumos tiek saglabāts, jo šie nosaukumi ir simboliskie, resp., parasti doti avotvalodā. Tomēr arī šī tradīcija abās valstīs atšķiras. Latvijā *laikrakstu un žurnālu nosaukumos lielo sākumburtu rakstība katrā nosaukuma vārdā nostabilizējās mūsu [20.] gadsimta 20.–30. gados, kad doti arī atbilstoši normatīvi ieteikumi [..]. Ieteikums rakstīt periodisko izdevumu nosaukumos katru vārdu ar lielo sākumburtu dots arī vēlāk* (Latviešu valodas gramatika 1953, 65; Porīte 1970, 56) [Bergmane, Blinkena 1986: 186], bet Lietuvā uz preses izdevumu nosaukumiem attiecas tā pati prasība kā uz citiem simboliskajiem nosaukumiem: *Jeigu įstaiga, įmonė ar organizacija turi simbolinį pavadinimą (rašomą kabutėse), didžiąja raide rašomas tik šis pavadinimas. Kai pastarasis susideda ir dviejų ar daugiau žodžių, didžiąja raide rašomas to pavadinimo pirmasis žodis* (Ja iestādei, uzņēmumam vai organizācijai ir simboliskais nosaukums (ko raksta pēdīnās), ar lielo burtu rakstāms tikai šis nosaukums. Ja to veido divi vai vairāk vārdu, ar lielo burtu jāraksta šī nosaukuma pirmais vārds) [LKKN 1998: 57].

Pavisam 11. sējumā konstatēti 36 saknes *latv*- šķirkļi (netiek ņemtas vērā norādes uz attiecīgo šķirkli lietuviešu valodā), taču izpētīts lielāks piemēru kopums, jo analizēti arī šķirkļu teksti. Konkrētu skaitu pateikt ir grūti – nav fiksēti, piemēram, visu īpašvārdu lietojumgadījumi (noskaidrotas tikai to atveides tendences), nav pievērsta uzmanība arī lietošanas biežumam.

Lai vispusīgi analizētu savāktu materiālu, izveidotas divas dažāda apjoma valodas vienību grupas: 1) sugasvārdi vai to savienojumi kā kultūrspecifisko sabiedriskās dzīves vēsturisko un aktualizēto, resp., mūsdienās aktīvajā vārdu krājumā sabiedrības attīstības gaitā notikušo pārmaiņu dēļ atgriezušies, reāliju nosaukumi (spilgtāk tas izpaužas šķirkļu tekstos); 2) īpašvārdi – personvārdi (galvenokārt uzvārdi, jo vārdi *VLE* sastopami ļoti reti), vietvārdi un simboliskie nosaukumi (par tiem ir runa, analizējot pirmās grupas piemērus).

Reāliju nosaukumi

Lielākās *VLE* konstatētās reāliju nosaukumu semantiskās grupas ir 1) partiju nosaukumi, 2) sabiedrisko kustību, savienību un organizāciju nosaukumi, 3) mācību, zinātnes un kultūras iestāžu nosaukumi, 4) uzņēmumu nosaukumi. Uzmanību piesaistīja arī alfabēta secībā iekļauto Latvijai raksturīgo (tradicionālo) mājlopu šķirņu nosaukumi. Taču šķirkļu tekstos reāliju nosaukumu dažādība ir lielāka, piemēram, sastopami valsts simbolikas – valsts struktūrvienību, amatpersonu, dokumentu, institūciju, naudas vienību, administratīvi teritoriālo vienību u. c. – nosaukumi. Daļa šo nosaukumu uzskatāma par bezekvivalenta leksiku, šajā pētījumā tie netiks analizēti (plašāk par to atveidi un lietošanu lietuviešu valodā sk. Kvašytė 2012).

Alfabēta secībā sakārtoto *VLE* šķirkļu kopā pēc semantikas visplašāk ir pārstāvētas partijas, sabiedriskās kustības, savienības un organizācijas, mācību, zinātnes un kultūras iestādes, kā arī uzņēmumi.

VLE kā šķirkļa vārdi ar komponentu *Latvija* ir fiksēti 5 partiju nosaukumi: *Latvijas demokratinē darbo partija*⁴, *Latvijas kēlias, Latvijas komunistu partija, Latvijas socialdemokratu darbininku partija* un *Latvijas valstiečių sąjunga*⁵, bet pamatšķirkļa tekstā dažādos vēstures laikposmos pastāvējušo, vēlāk apvienojušos vai likvidēto partiju nosaukumu ir konstatēts vairāk (sk. 1. tabulu⁶).

1. tabula

Partiju nosaukumi

Lietuviešu valoda	Latviešu valoda	Lappuses
<i>Latvijas demokratinē darbo partija</i>	<i>Latvijas Demokrātiskā darba partija</i>	596–597
<i>Latvijas kēlias</i>	<i>Latvijas Ceļš</i>	597
<i>Latvijas komunistu partija</i>	<i>Latvijas Komunistiskā partija</i>	597
<i>Latvijas pirmoji partija</i>	<i>Latvijas Pirmā partija</i>	570
<i>Latvijas socialdemokratu darbininku partija</i>	<i>Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija</i>	601
<i>Latvijas valstiečių sąjunga</i>	<i>Latvijas Zemnieku savienība</i>	602
<i>Latvijas žaliųjų ir valstiečių sąjunga</i>	[Latvijas] <i>Zaļo un zemnieku savienība</i>	570
<i>Latvijas žaliųjų partija</i>	<i>Latvija [= Latvijas]⁷ Zaļā partija</i>	570
<i>Liaudies partija</i>	<i>Tautas partija</i>	570
<i>Liaudies santarvės partija</i>	<i>Tautas Saskaņas partija</i>	570
<i>Santarvės centras</i>	<i>Saskaņas centrs</i>	571
<i>Naujoji Ēra</i>	<i>Jaunais Laiks</i>	570
<i>Tēvynēi ir Laisvei / Latvijas tautinis nepriklausomybės judėjimas</i>	<i>Tēvzemei un Brīvībai / Latvijas Nacionālās neatkarības kustība</i>	570

Neraugoties uz to, ka partiju idejiskie virzieni vai to biedru politiskie uzskati dažādās valstīs ir līdzīgi, valodā mēdz būt nostiprinājušies atšķirīgi nosaukumu veidošanas modeļi. Lietuviešu valodā politisko partiju nosaukumi bieži vien tiek veidoti no personu, resp., to biedru, nosaukumiem. Lietuvas partiju nosaukumos plaši izplatīti svešvārdi⁸, kas nosauc personas, piemēram, *demokratas* ‘1 demokrātijos šalininkas 2 demokratu partijos narys’ (1. demokrātijas piekritējs, 2. demokrātu partijas biedrs) [164], *komunistas* ‘komunizmo idējų šalininkas, kovojoantis dėl tų idējų igyvendinimo; partijos, siekiančios tų idējų igyvendinimo, narys; komunistu partijos narys’ (komunisma ideju piekritējs, kas cīnās par šo ideju īstenošanu; partijas, kas tiecas pēc šo ideju īstenošanas,

⁴ Minot piemērus, priekšroka dodama lietuviešu valodas kā VLE pamatvalodas formai. Bibliogrāfijas dati tekstā parasti netiek norādīti, ja atrodami tabulās.

⁵ Vārds *sąjunga* (latv. *savienība*) ir gan partiju, gan citu apvienību nosaukumos, tāpēc ar šo nomenklatūras vārdu darinātie nosaukumi iekļauti vairākās piemēru grupās.

⁶ Pasvītrotie vārdi tiks analizēti sīkāk.

⁷ Šeit un turpmāk kļūdu labojumi ([=]) mani. – R. K.

⁸ Visas lietuviešu valodas svešvārdu nozīmes no TŽŽ.

biedrs; komunistu partijas biedrs) [431], *sociāldemokratas* ‘*sociāldemokratu partijas narys; sociāldemokratijos šalininkas*’ (sociāldemokrātu partija biedrs; sociāldemokrātijas piekritējs) [760] (tas redzams VLE šķirklī par Lietuvas politiskajām partijām). Šī tendence ir svarīga, analizējot VLE iekļautos Latvijas partiju nosaukumus. Acīmredzot tāpēc, tulkojot Latvijas partiju nosaukumus, kuros ir to pašu sakņu svešcilmes īpašības vārdi, tie aizstāti ar lietuviešu tradīcijai tuvākiem ekvivalentiem (izņēmums ir vienīgi *Latvijos demokratinē darbo partija*). Tā kā arī lietuviešu valodā lieto tās pašas saknes īpašības vārdus (*komunistinis* ‘*paremtas komunizmo principais, reiškiantis ir įgyvendinantis komunizmo idėjas*’ (balstīts uz komunisma principiem, kas pauž un īsteno komunisma idejas) [431] u. tml.), domājams, ka mērķvalodā labāk būtu saglabāt līdzīgumu avotvalodas formām, izvēloties atbilstošos īpašības vārdus. Partijas biedru nosaukums parādās arī lietuviski tulkotajā nosaukumā *Latvijos žaliųjų partija*, turpretī avotvalodā ir uzsvērts tās idejiskais virziens – *Latvijas Zaļā partija*, tāpēc būtu jātulko *Žalioji partija*. Šī virziena ideju piekritēju nosaukums latviešu valodā sastopams vēl vienas Latvijas partijas nosaukumā (*Zaļo un zemnieku savienība*), kas VLE ir nosaukta precīzi – *Latvijos žaliųjų ir valstiečių sąjunga*.

Pētījuma gaitā pievērsta uzmanība arī Latvijas reāliju nosaukumu ar komponentu *tauta* atveidojumam lietuviešu valodā: *Tautas partija – Liaudies partija, Tautas Saskaņas partija – Liaudies santarvės partija*. Šis vārds ir arī kustības *Latvijas Tautas fronte* un etnogrāfiskā brīvdabas muzeja nosaukumos (sk. 2. un 3. tabulu). Latviešu valodā atšķirībā no lietuviešu vēsturiski izveidojušās citas attieksmes starp pēc formas tuviem vārdiem *tauta* (liet. *tauta*) un *laudis* (liet. *liaudis*): [...] *latvių kalboje tauta turi ir etninę, ir politinę reikšmę, kurios savo ruožtu atsiskyrė iš kitų šio žodžio reikšmių ir tarsi perejo į pirmą planą* (izvirzījās priekšplānā), *panašiai kaip ir Lietuvoje, tik XIX a. 5–6 dešimtmetyje kartu su nacionaliniu atgimimu* [...], *tačiau dar ilgai išlaikė ir kitas reikšmes. Galbūt latviai todėl ir nejautė (ir šiuo metu nejaučia) skirtumo tarp etninės ir politinės žodžio tauta reikšmių, todėl visur, kur lietuviai sako liaudis, latviai gali sakyti tauta, nes jiems tauta reiškė ir tam tikros politinės bendrijos žmones* ([...] latviešu valodā *tautai* ir gan etniska, gan politiska nozīme, kuras savukārt nodalījās no citām šī vārda nozīmēm un it kā izvirzījās priekšplānā, līdzīgi kā Lietuvā, tikai XIX gs. 50.–60. gados līdz ar nacionālo atdzimšanu [...], taču vēl ilgi saglabāja citas nozīmes. Varbūt tāpēc latvieši arī neizjuta (un pašlaik neizjūt) atšķirības starp etnisko un politisko vārda *tauta* nozīmi, tāpēc visur, kur lietuvieši saka *liaudis*, latvieši var teikt *tauta*, jo viņiem *tauta* nozīmēja arī kādas politiskas kopienas cilvēkus) [Leonavičius 1997: 42]. Tieši šīs nozīmju atšķirības acīmredzot ietekmēja nosaukumu atveidi lietuviešu valodā. Daļēji ar šo nosaukumu ir saistīts arī vārda *nacionālais* lietojums vienas partijas nosaukumā (plašāk par to sk. kustību u. tml. reāliju aprakstā). Tomēr visdīvainākais ir VLE konstatētais partijas *Jaunais Laiks* nosaukuma tulkojums. Kā simbolisko nosaukumu (pēc analogijas ar citiem (par šiem īpašvārdiem sk. tālāk) to varētu netulkot, lai gan viens šāda tipa partijas nosaukums ir tulkots: *Latvijas Ceļš – Latvijos kelias*. Savukārt tulkojot jēdziena būtība nemainītos, ja tiktu izvēlēts vārds *laikas*, kas dažādās nozīmēs atbilst latviešu valodas vārdam *laiks* – *Naujasis laikas*. Turpretī VLE lietotais lietuviskais nosaukums *Naujoji Era* asociējas ar citām reālījām (sal. latv. *ēra* ‘1. gadu (laika) skaitīšana, ko sāk ar kādu notikumu; laika posms, kurā pastāv attiecīgā gadu skaitīšanas sistēma. 2. ilgs laika posms, kas pēc sava sabiedriskā satura un vēsturiskajiem notiku-

miem būtiski atšķiras no iepriekšējā laika posma; laikmets. 3. ģeol. lielākā ģeohronoloģiskā vienība’ [SV 1999: 203]; līdzīgi definēts arī svešvārds *era* lietuviešu valodā), tāpēc šis 2001. gadā dibinātās Latvijas partijas nosaukuma tulkojums VLE mulsina.

Otru Latvijas politiskās un sabiedriskās dzīves reāliju nosaukumu grupu VLE veido dažādu kustību, savienību, organizāciju u. tml. nosaukumi (sk. 2. tabulu).

2. tabula

Kustību, savienību un organizāciju nosaukumi

Lietuviešu valoda	Latviešu valoda	Lappuses
<i>Latvijos laisvųjų profs-gų⁹ konfederacija</i>	<i>Latvijas Brīvo arodbiedrību savienība</i>	571
<i>Latvijos liaudies frontas</i>	<i>Latvijas Tautas fronte</i>	597–598
<i>Latvijos lietuvių bendruomenė</i>	<i>Latvijas lietuviešu kopiena</i>	598
<i>Latvijos lietuvių jaunimo sąjunga</i>	<i>Latvijas lietuviešu jauniešu savienība</i>	598
<i>Latvijos lietuvių sąjunga</i>	<i>Latvijas lietuviešu savienība</i>	599
<i>Latvijos piliečių kongresas, Latvijos kongresas</i>	<i>Latvijas Pilsoņu kongress</i>	601
<i>Latvijos tautinis nepriklausomybės judėjimas</i>	<i>Latvijas Nacionālās neatkarības kustība</i>	596
<i>Latvių legionas, Latvių SS savanorių legionas</i>	[VLE nav] <i>Latviešu leģions, Latviešu SS brīvprātīgo leģions</i>	604
<i>Latvių šauliai</i>	[VLE nav] <i>Latviešu strēlnieki</i> ¹⁰	604

Šajā nosaukumu grupā aktuāls ir jautājums par pašcilmes vārdu un svešvārdu atbilstmēm latviešu un lietuviešu valodā un to izvēli, atveidojot VLE Latvijas reāliju nosaukumus. Vispirms par vārdu *nacionāls* (liet. *nacionalinis*) un *tautisks* (liet. *tautinis*) savstarpējām attiecībām. VLE lietuviešu valodā visu Latvijas kultūras iestāžu nosaukumus (sk. 3. tabulu) ir saglabāts svešvārds, izņēmums ir tikai analizējamais kustības (partijas) nosaukums. Sākotnēji veidojusies kā sabiedriskā kustība (par to liecina nosaukums), par partijas daļu kļuvusi *Latvijas Nacionālās neatkarības kustība* (sk. 1. tabulu) lietuviešu valodā nosaukta *Latvijos tautinis nepriklausomybės judėjimas*. Vērtējot šo savienojumu, kļūst skaidrs, ka lietuviešu valodā ir runa par kustības veidu, jo pašcilmes īpašības vārds *tautinis* saskaņots ar vārdu *judėjimas* (latv. *kustība*), savukārt latviešu valodā svešcilmes īpašības vārds *nacionālā* attiecināts uz *neatkarība*, līdz ar to būtiski mainot jēdziena saturu. Runājot par īpašības vārdiem, jāsaka, ka svešcilmes vārds *nacionalinis* lietuviešu valodā nereti tiek aizstāts ar pašcilmes ekvivalentiem *tautinis*, *tautiskas* [Skardžius 1973: 49]. Latviešu valodā vārda *nacionāls* nozīmes (īpaši pirmā): ‘1. tāds, kas attiecas uz nāciju, tautību, tautu, ir tām raksturīgs. 2. tāds, kas attiecas uz valsti, piem., nacionālā himna, nacionālais ienākums, nacionālais parks’ [SV 1999:

⁹ VLE tekstā lietotais saīsinājums būtu jāatveido kā *profsājungų*, lai gan analogiskā Lietuvas institūcijas nosaukumā ir vārdkopa *profesinių sąjungų*.

¹⁰ Personu nosaukums te tiek uzskatīts par vispārinātu cilvēku grupas (apvienības) nosaukumu.

507] nedaudz atšķiras no lietuviešu (sal. *nacionalinis* ‘1 *priklausantis visai valstybei, visos valstybės* [...] 2 *ypatingos valstybinės reikšmės*’ (piederīgs visai valstij, visas valsts [...] 2. īpašas valstiskas nozīmes) [558])). Atšķirīgs latviešu un lietuviešu valodā ir arī skatījums uz svešvārdiem *kongress* – *kongresas*. Šie svešvārdi ir abās valodās, taču lietuviešu valodā biežāk lieto pašcilmes analogu *suvažiavimas*, tomēr Latvijas reālības nosaukumā izmantots aizgūvums *Latvijas piliečių kongresas*. Vēl viens nosaukums, kam jāpievērš uzmanība, ir *profsąjungų konfederacija* (latv. *arodbiedrību savienība*). Lai gan arī latviešu valodā līdzīgā nozīmē var lietot svešvārdu *konfederācija* (‘2. *apvienība, asociācija, ko veido biedrības, organizācijas*’ [SV 1999: 381]), šajā gadījumā mērķvalodā aizstāt pašvalodas vārdu latviešu nosaukumā *Latvijas Brīvo arodbiedrību savienība* ar svešvārdu nav nepieciešams. Kā liecina vārda *konfederacija* definīcija (‘2 *kokių nors organizacijų sąjunga, bendrija, susivienijimas*’ [433]), tā nozīmi izsaka vairāki lietuviešu valodas vārdi: *sąjunga* (latv. *savienība*), *bendrija* (latv. *sabiedrība*; *savienība*; *biedrība*), *susivienijimas* (latv. *savienība*, *apvienība*) [L], no kuriem arī vajadzētu izvēlēties atbilstmi VLE. Taču domājams, ka priekšroka tika dota svešvārdam, jo Lietuvā ir līdzīga organizācija – *Lietuvos laisvųjų profesinių sąjungų konfederacija* [VLE XIII, 2008: 314].

Samērā lielu reāliju nosaukumu grupu veido mācību, zinātnes un kultūras iestāžu nosaukumi – kā šķirkļa vārdi VLE iekļauti astoņi (sk. 3. tabulu).

3. tabula

Mācību, zinātnes un kultūras iestāžu nosaukumi

Lietuviešu valoda	Latviešu valoda	Lappuses
<i>Latvijos dailės akademija</i>	<i>Latvijas mākslas</i> [= Mākslas] <i>akadēmija</i>	596
<i>Latvijos liaudies buities muziejus</i>	<i>Latvijas etnogrāfiskais brīvdabas muzejs</i>	597
<i>Latvijos mokslų akademija</i>	<i>Latvijas Zinātņu akadēmija</i>	599
<i>Latvijos muzikos akademija,</i> <i>Latvijos Jāzepo Vītolo muzikos akademija</i>	<i>Jāzepa Vītola Latvijas Muzikas</i> [= Mūzikas] <i>akadēmija</i>	599
<i>Latvijos nacionalinė biblioteka</i>	<i>Latvijas Nacionālā bibliotēka</i>	600
<i>Latvijos nacionalinė opera</i>	<i>Latvijas Nacionālā opera</i>	600
<i>Latvijos nacionalinis dailės muziejus</i>	<i>Latvijas Nacionālais mākslas muzejs</i>	596
<i>Latvijos universitetas</i>	<i>Latvijas Universitāte</i>	601–602

Vispirms jāuzsver, ka, salīdzinot ar iepriekš analizēto kustības (partijas) nosaukumu ar svešvārdu *nacionālais*, bibliotēkas, muzeja un operas nosaukumos arī lietuviešu valodā lietots svešvārds. Taču šajā grupā zināmas pārdomas rada nosaukumi, kuros ir vārds *māksla*: *Latvijas Mākslas akadēmija* un *Latvijas Nacionālais mākslas muzejs*. Tulkojošajās vārdnīcās dažādās nozīmēs vārda *māksla* pirmā atbilde lietuviešu valodā parasti ir *menas* (*dailė* kā otrā), turklāt nevienā ilustratīvajā vārdkopā tas nav lietots [L] (sk. arī citos avotos: ‘1. *menas, dailė*; tēlojošā (tēlotāja) māksla – *vaizduojamasis*

Padomju Jaunatne [577], *Peterburgas* [= Pēterburgas] *Avīzes* ([576]; sal. *Pēterburgas Avīzes* [581]), *Rīgas Balss* [593], *Rīgas Laiks* [593], *Tas Latviešu Laužu Draugs* [581], *Vakara Ziņas* [593] u. c. Atveides un lietošanas dažādība vērojama arī biedrību, mākslas un sporta kolektīvu, klubu, sabiedrisko ēku u. tml. nosaukumu grupā, piemēram, bez latviešu ekvivalenta tekstā lietots sabiedriskās kustības nosaukums *Naujoji srovē* [576] (tomēr latviskais nosaukums *Jaunā strāva* parādās šķirkli *Naujoji srovē* [VLE XVI, 2009: 127]), mākslinieku grupas *Rūķis* [= Rūķis]¹² (*Nykštukas*) [585], *Zāla vārna* [= Zaļā vārna] [585], viesnīca *Ridzene* [= *Ridzene*] [584], biroju ēka *Valdemara centrs* [= *Valdemāra centrs*] [584], tirdzniecības kompleksi *Barona centrs*, *Saules akmens* [584].

Savukārt grāmatu, kā arī dažādu nozaru mākslas darbu nosaukumi parasti tiek tulkoti, nereti blakus minot arī nosaukumus latviešu valodā (tikai neiztiek bez pārrakstīšanās vai citām kļūdām): *G. F. Stenderio pjesē* Girtuoklis Bertulis [581], *Ā. Alunano komedija* Pačīu īsauklētas [589]¹³, *M. ir R. Kaudzīčiū*¹⁴ Matininkų laikai / Mērnīku laiki [581], *A. Pumpuro epas* Lačplēsis (Lačplēsis [= Lāčplēsis] 1888) [581], *K. Baumanis* (*Latvijos himno* Dievs, svēti Latviju / Dieve, sergēk Latvija *autorius*) [587]. Jākonstatē, ka himnas nosaukuma tulkojums nav precīzs, jo darbības vārdam *svētīt* lietuviešu valodā atbilst *laiminti*, savukārt lietuviešu darbības vārdam *sergėti* – *sargāt, uzraudzīt, uzmanīt* [L] (tradicionāli himnas nosaukumu tulko *Dieve, laimink Latvija*). Pētījums atklāja, ka īpaši konsekventi un korekti nosaukumi abās valodās lietoti sadaļā par kino [592–593]: *Ankstyvos rūdys / Agrā rūsa, Pūsk, vėjelī! / Pūt, vėjiņi!, Skersgatvis / Šķērsiela, Ar lengva būti jaunam? / Vai viegli būt jaunam?* u. c. Taču te ir konstatēts kāds semantiski interesants gadījums – filmas *Purva bridējs* nosaukums lietuviešu valodā tulkots kā *Purvo braidžiotojas* [592]. Ņemot vērā filmas un Rūdolfas Blaumaņa darba, pēc kura uzņemta filma, saturu, šāda atveide pārnēstā nozīmē būtu saprotama. Zināmas asociācijas, kas pamatotu šādu izvēli, varētu raisīt latviešu valodas frazeoloģisms *stigt (iestigt) purvā* ar nozīmi ‘Nonākt grūti pārvaramos, nevēlamos apstākļos, no kuriem grūti izkļūt’ [LFV 2000: 979], tomēr vārdi to tiešajās nozīmēs pieskaitāmi tā sauktajiem tulkotāju viltus draugiem: *purvs* – liet. *pelkė, raistas*, bet *purvas* – latv. *dubļi, netīrumi* [L].

VLE alfabēta secībā iekļautas arī četras mājlopu šķirnes, kuru nosaukumos ir īpašvārds *Latvija* (tiesa gan, nevienai no tām nav minēts latviskais nosaukums): aitu šķirne *Latvijos tamsiagalvės* [601], cūku šķirne *Latvijos baltosios* [596], piena liellopu šķirne *Latvijos dvylieji* [597] un zirgu šķirne *Latvijos važnuojamieji* [602]. Domājams, ka attiecīgās avotvalodas formas – *Latvijas tumšgalves, Latvijas baltās, Latvijas brūnās* un *Latvijas braucamie* – būtu lietderīgi minēt.

Īpašvārdi

Tā ir otra vārdu grupa, kam tika pievērsta uzmanība šī pētījuma gaitā, taču īpašvārdi netiks aprakstīti, analizējot konkrētus personvārdus un vietvārdus (simboliskie nosaukumi jau aplūkoti iepriekšējā sadaļā). Lai paskaidrotu, kāpēc izvēlēta šāda pieceja,

¹² VLE tīmekļa vietnē šī kļūda izlabota (iespējams, ka arī dažas citas). Rakstā analizēta drukātā VLE.

¹³ Avotvalodā attiecīgi *Žūpu Bērtulis* un *Pašu audzināts*.

¹⁴ Plašāk par personvārdu pieraksta specifiku VLE sk. tālāk.

vispirms ir jāpalūkojas, kā ievadā skaidroti principi, pēc kādiem VLE tiks rakstīti citvalodu īpašvārdi. Par personvārdiem teikts, ka *Lotyniško pagrindo abėcėlės vartojančių kalbų asmenvardžiai antraštėje ir tekste rašomi autentiški* [..]. Tekste (ir lentelėse) *prie autentiškų formų pridedamos lietuviškos galūnės pagal Valstybinės lietuvių kalbos komisijos (VLKK) nutarimo Nr. 60 8 punktą* (Valodu, kuras lieto latīņu alfabētu, personvārdi šķirkļa vārdū nosaukumos un tekstā tiek rakstīti autentiški [..]. Tekstā (un tabulās) autentiškām formām pievieno lietuviskas galotnes atbilstoši Valsts lietuvišu valodas komisijas (VLVK) 60. lēmuma 8. punktam) [VLE I, 2001: 11]. Savukārt skaidrojumā par vietvārdu lietošanu daudz uzmanības veltīts latviešu valodai, ilustrējot ar piemēriem: *Lotyniško pagrindo abėcėlės vartojančių šalių vietovardžiai (išskyrus adaptuojamus pagal VLKK nutarimus ir VLE Rašybos komisijos atrinktus tradiciškai rašomus vietovardžius) rašomi autentiškai, bet tekste (ir lentelėse) nuo autentiškai rašomų asmenvardžių skiriasi šiomis ypatybėmis: 1) Latvijos sudurtinių vietovardžių dėmenys -kalns, -ezers keičiami dėmenimis -kalnis, -ezeris¹⁵; sudėtinių vietovardžių tikrinių žodžių¹⁶ kilmininko linksnio galūnės keičiamos lietuviškomis, o nomenklatūrinis žodis verčiamas į lietuvių kalbą; daugiskaitiniai vietovardžiai linksniuojami pridedant lietuvių kalbos daiktavardžių daugiskaitos galūnes, pvz.: Gaiziņkalns – Gaiziņkalnis, Gaiziņkalnio..., Kīšezeris [= Kīšezeris] – Kīšezeris, Kīšezerio..., Ķemeri – Ķemerių, Ķemeriuose* (Valodu, kuras lieto latīņu alfabētu, vietvārdi (izņemot tos, kas adaptējami atbilstoši VLVK lēmumiem un VLE Pareizrakstības komisijas atlasītus tradicionāli rakstāmus vietvārdus) tiek rakstīti autentiški, bet tekstā (un tabulās) no autentiški rakstāmiem personvārdiem atšķiras ar šādām iezīmēm: 1) Latvijas vietvārdu saliktenkomponenti *-kalns, -ezers* tiek aizstāti ar komponentiem *-kalnis, -ezeris*; salikto nosaukumu vietvārdu ģenitīva galotnes tiek aizstātas ar lietuviskām, bet nomenklatūras vārds tulkots lietuvišu valodā; vietvārdu daudzskaitliniekus loka, pievienojot lietuvišu valodas lietvārdu daudzskaitļa galotnes [..]) [VLE I, 2001: 12]¹⁷. Sniegta arī šādas lietošanas motivācija: *Stengiamasi, kad VLE skaitytojai, žinodami bent vieną kitų kalbų tikrinio vardo formą, nesvarbu, autentišką ar adaptuotą (transkribuotą), galėtų rasti informaciją apie aprašomą objektą* (Mērķis ir, lai VLE lasītāji, zinādami vismaz vienu citvalodu īpašvārdu formu, nav svarīgi, autentisku vai adaptētu (transkribētu), varētu atrast informāciju par aprakstāmo objektu) [VLE I, 2001: 13]. Vēl jāpiebilst, ka katram sējumam (reizēm diviem vai vairākiem – šajā gadījumā 11.–13.) tiek pievienoti pielikumi – atsevišķas brošūras, kurās iekļauti [T]ekste autentiškai (kartais su lietuviškomis galūnėmis) parašytų ir tame tome atskirais straipsniais neaprašomų lotyniško pagrindo abėcėlės vartojančių kalbų tikrinių vardų (asmenvardžių, vietovardžių) autentiškos formas ir tų vardų pagal apytikrį tarimą adaptuotos formas su lietuviškomis galūnėmis (Tekstā autentiški (reizēm ar lietuviskām galotnēm) uzrakstīti un tajā sējumā kā atsevišķi šķirkļi neaprakstīti valodu, kuras lieto latīņu alfabētu, īpašvārdu (personvārdu, vietvārdu) autentiškas

¹⁵ Šī norma tika grozīta pēc VLE 1. sējuma iznākšanas. Tagad šādus komponentus atveido ar galotni *-as* [KK 2004: 169].

¹⁶ Lietuvišu valodā samērā nekonsekventi lieto terminus *tikrinis žodis* un *tikrinis vardas* (citātos saglabāti VLE termini).

¹⁷ 2016. gadā VLVK pieņēma rekomendācijas, kā gramatiskot citvalodu, tostarp latviešu, īpašvārdus [VLKK].

formas un šo vārdu pēc aptuvenas izrunas adaptētas formas ar lietuviešu galotnēm) [VLE I, 2001: 13].

Viss iepriekš teiktais liecina, ka vērtēt latviešu valodas īpašvārdu atveidi, kā tas ir ticis darīts līdz šim (daļu rakstu par šiem jautājumiem sk. Kvašytė 2012), nav iespējams. Jo tagad VLE latviešu alfabēta burti tiek gan saglabāti (arī ar specifiskām diakritiskajām zīmēm), gan aizstāti ar lietuviešu atbilstmēm, savukārt pie avotvalodas formām tiek pievienotas lietuviešu galotnes u. tml. Ilustrācijai daži piemēri ar komentāriem: 1990–93 *šalies vadovas buvo A. Gorbunovas* (lietuviskota forma), 1993–99 *prezidentas G. Ulmanis* (sakrīt abās valodās), *nuo 1999 prezidentė V. Vyķe-Freiberga* (līdzskanis *ķ* saknē un patskanis galotnē latviešu, bet saknē lietuviešu garais patskanis *y*) [578]; *Ryga, Daugpilis, Liepoja, Ventspilis* (tradicionālās lietuviešu formas), *Cėsys* (pareiza atveide), *Jėkabpilis* (saknē latviešu garais patskanis, bet komponents *-pilis* lietuviskots), *Rėzekne, Olaine* (neatveidotas formas) [7. tabula, 570]; *Nemunėlis* (upes nosaukums Lietuvas daļā; latviešu *Mēmele*), *Švētė* (tradicionālais vietvārds), *Bėrķe* (saknē un galotnē latviešu patskaņi, līdzskanis *ķ* – no tradicionālās vietvārda formas) [2. tabula, 569]; *Liepojos* (tradicionālais vietvārds), *Babītės* (saknē latviešu garais patskanis, bet galotnē – lietuviešu) *eķerai* [3. tabula, 569]; *Didžiausios hidroelektrinės yra Dauguvos* (tradicionālā forma) *upėje – i p.r. nuo Rygos* (tradicionālā forma) (*Pļaviņiņų* (latviešu forma ar lietuviešu daudzskaitļa ģenitīva galotni; lietuviešu grafēma *i* kā mīkstinājuma zīme pievienota latviešu mīkstinātajam līdzskanī *ņ*) 868,5 MW, *Rygos* (tradicionālā forma) 402,0 MW, *ķegumo* (latviešu forma ar lietuviešu vienskaitļa ģenitīva galotni) 240,1 MW) [572].

Secinājumi

Pētījumam izvēlēts enciklopēdijas pamatšķirkļa *Latvija* un citu šķirķļu ar sakni *latv-* materiāls – reāliju nosaukumi un īpašvārdi. Pirmajā – reāliju nosaukumu – piemēru kopumā pēc semantikas analizētas vairākas grupas: 1) partiju nosaukumi, 2) sabiedrisko kustību, savienību un organizāciju nosaukumi, 3) mācību, zinātnes un kultūras iestāžu nosaukumi, 4) uzņēmumu nosaukumi. Uzmanību piesaistīja arī alfabēta secībā iekļautie tradicionālo Latvijas mājlopu šķirņu nosaukumi.

Reāliju nosaukumu grupā aplūkota Latvijas partiju nosaukumu atveide VLE, ņemot vērā atšķirības starp latviešu un lietuviešu valodas nosaukumu veidošanas tradīcijām, analizēta konkurence starp pašcilmes vārdiem un svešvārdiem (*kongresas/suva-ķiavimas, nacionalinis/tautinis*), kā arī pašvalodas vārdu nozīmju un lietošanas atšķirības (*tauta – liaudis, māksla – menas un dailė*). Konstatēts, ka reizēm Latvijai raksturīgo reāliju nosaukumu atveidi VLE ir ietekmējuši Lietuvas analogi, piemēram, *brīvo arod-biedrību savienība – laisvųjų profesinių sąjungų konfederacija, liaudies buities muziejus* (latv. *tautas sadzīves*) – *etnogrāfiskais brīvdabas muzejs* (sal. liet. *etnografinis muziejus po atvīru dangumi*). Savukārt simbolisko nosaukumu analīze liecina, ka tos VLE lieto gan avotvalodā, gan tulkotus, nereti pievienojot avotvalodas ekvivalentus. Atveides izvēle mēdz būt atkarīga no semantiskās grupas, piemēram, laikrakstu un žurnālu nosaukumi VLE pārsvarā pierakstīti tikai latviešu valodā (reizēm gan bez diakritiskajām zīmēm), turklāt saglabājot Latvijai raksturīgo tradīciju visus patstāvīgos vārdus rakstīt ar lielajiem sākumburtiem. Dažādība vērojama arī biedrību, mākslas un sporta kolektīvu, klubu, sabiedrisko ēku u. tml. nosaukumu grupā, tomēr teorētiskā nostādne šādos nosaukumos netulkot pēc būtības tiek ievērota. Savukārt grāmatu, dažādu mākslas darbu nosaukumi parasti tiek tulkoti, blakus minot avotvalodas nosaukumu.

Īpašvārdu grupas piemēri netiek konkrēti analizēti, jo personvārdu un vietvārdu lietošana, lai gan sīki skaidrota VLE ievadā, ir juceklīga. VLE sastopamas gan tradicionālas vietvārdu formas (*Ryga, Daugpilis, Liepoja, Ventspilis*), gan atveidotas pēc noteikumiem (*Cēsis*), gan daļēji atveidotas (*Jēkabpilis, Bābiņš* [ežeras], *Bērze*) vai neatveidotas (*Olaine, Rēzekne*). Līdzīgi tiek darīts arī ar personvārdiem. Diemžēl tāds pieraksts saraibina tekstu, bet praktiski dod maz labuma – neprotot (nezinot) burtu ar latviešu diakritiskajām zīmēm izrunu, pareizi izlasīt īpašvārdus nez vai būs iespējams.

Pētījums apliecināja, ka korekti atveidot Latvijas reāliju nosaukumus, lai tie atklātu valsts kultūrvides specifiku un būtu saprotami mērķvalodas auditorijai, VLE ne vienmēr ir izdevies. Konstatētas dažādas neprecizitātes un (korektūras) kļūdas.

LITERATŪRA

Bergmane, A., Blinkena, A. *Latviešu rakstības attīstība: latviešu literārās valodas vēstures pētījumi*. Rīga: Zinātne, 1986. 434 lpp.

KK – Dēl Valstybinės lietuvių kalbos komisijos prie Lietuvos Respublikos Seimo 1997 m. birželio 19 d. nutarimo nr. 60 „Dėl lietuvių kalbos rašybos ir skyrybos” pakeitimo. *Kalbos kultūra* 77, 2004, p. 169–170.

Kvašytė, R. *Tarp Lietuvos ir Latvijos: lingvistinės paralelės. Starp Lietuvu un Latviju: lingvistinės paralelės*. Straipsnių rinkinys. Rakstu krājums. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2012. 570 p.

L – *Latviešu-lietuvišu un lietuvišu-latviešu vārdnīca*. Pieejams: <https://www.letonika.lv>

Laugale, V., Šulce, Dz. *Lielo burtu lietojums latviešu valodā: ieskats vēsturiskajā izpētē, problēmas un risinājumi*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2012. 87 lpp.

Leonavičius, V. Sociologinės pastabos apie latvių ir lietuvių kalbos žodžio tauta raidą. *Acta Baltica* '94. Sud. Alvydas Butkus. Kaunas: Aesti, 1997, p. 38–42.

LFV – Laua, A., Ezeriņa, A., Veinberga, S. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots, 2000. 1461 lpp.

LKIS – *Lietuvių kalbos informacinių išteklių sistema*. Available: <http://lkiis.lki.lt/>

LKKN – *Lietuvių kalbos komisijos nutarimai 1977–1998*. Sud. Regina Dobelienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. 204 p.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. Available: www.lkz.lt

Skardžius, P. *Lietuviški tarptautinių žodžių atitikmenys*. Čikaga: Pedagoginis lituanistikos institutas, 1973. 100 p.

SV – *Svešvārdu vārdnīca*. Red. Juris Baldunčiks. Rīga: Jumava, 1999. 879 lpp.

TŽŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*. Red. kol. Angelė Kaulakienė et al. Vilnius: Alma littera, 2013. 888 p.

V – *Vikipedija* [interneto enciklopedija]. Available: <https://lv.wikipedia.org>

VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. I–XVI. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001–2009; T. XVII–XXV. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010–2015. Available: <https://www.vle.lt/>

VLKK – *Rekomendacija dėl autentiškų asmenvardžių gramatinimo*. Available: <http://www.vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/rekomendacija-del-autentisku-asmenvardziu-gramatinimo>

Linda LAUZE

(Liepājas Universitāte, Kurzemes Humanitārais institūts)

Lingvistiskā attieksme pret svešinieku uzrunas lietojumā

Summary

Linguistic Attitude Towards a Stranger in the Use of Address

The present article deals with linguistic attitude towards a stranger in the use of address in the Latvian language. When addressing one person, it is necessary to choose between two singular personal pronouns of the Latvian language, *tu* being familiar and informal, whereas *jūs* – polite and formal. On the one hand, choice has to be made according to societal norms and speech etiquette. On the other hand, the choice is influenced by various factors, such as democratic tendencies in society, formality or informality of the speech situation, age, education, social status, and gender of the speaker. Direct observation shows that the pronoun *tu* has begun to be used wider in mass media, advertisements, education.

The present research is based on direct observation and 200 responses to a questionnaire (distributed in 1999–2000 and in 2018) on the usage of address involving pronominal address in the Latvian language. The data contain age stratification beginning with age 15 in five groups. There are 20 women and 20 men in each age group.

The question: *Would it be necessary to reject pronoun “jūs” addressing one person in the Latvian language?* Was given a negative answer by most of respondents. Although 16.5% of the respondents in 1999–2000 and 26.5% of the respondents in 2018 chose an answer *no* to the question: *Do you mind if a stranger addresses you by “tu” without a previous agreement?*, the present research leads to a conclusion that linguistic attitude towards a stranger strengthens the position of pronoun *jūs* in the Latvian language.

Key words: *linguistic attitude, address, personal pronouns, sociolinguistics, politeness, communication*

*

Uzrunas lietojums mūsdienu latviešu valodā, īpaši saziņas partnera izvēle dot priekšroku personas vietniekvārdam *tu* vai *jūs*, vēršoties pie viena cilvēka, sociolingvistiskā aspektā ir raisījis pētnieku interesi vairāk nekā 20 gadus [piem., Blūmane 2009; Lauze 2001; Lauze 2002a; Lauze 2002b]. Pēc tiešajiem novērojumiem, plašsaziņas līdzekļu analīzes un salīdzinošiem aptauju rezultātiem, sabiedrībā nedaudz ir paplašinājusies neformālā uzrunas sfēra, bet formālā – sašaurinājusies, par ko liecina pozitīvo rādītāju pieaugums valodas lietotāju lingvistiskajā attieksmē pret vietniekvārda *tu* izmantojumu, līdz ar to ir nepieciešams pētīt, vai, vēršoties pie svešinieka, joprojām dominē latviešu kultūrai un valodas etiķetei atbilstošais oficiālais uzrunas veids.

Sociolingvistiskā skatījumā termins *uzruna* tiek traktēts plašā nozīmē, tajā iekļaujot ne tikai tradicionālo izpratni par to, ka uzruna ir lietvārds vokatīvā vai tā savienojums ar apzīmējamo vārdu [sk. VPSV 2007: 414], bet arī analizējot opozīcijas *familiāra – pieklājīga uzrunas forma, personas vārds – uzvārds, neoficiāls – oficiāls* 2. *personas vietniekvārds* (latviešu valodā – *tu – jūs*), kas attiecas uz vēršanos pie viena cilvēka atkarībā no runas situācijas un savstarpējo attiecību oficiāluma pakāpes [sal. Brauns,

Gilmens 2003; Ervina-Tripa 2003; Matthews 1997: 134; Meyerhoff 2011: 66; Spolsky 2003: 20–23].

Šī raksta mērķis ir analizēt lingvistisko attieksmi pret svešinieku uzrunas lietojumā latviešu valodā. Pētījuma metodoloģija ietver gan aptaujas rezultātus, gan tiešos novērojumus, kā arī līdzdalīgo novērojumu atšķirīgās runas situācijās dažādās valodas lietojuma jomās, tostarp arī plašsaziņas līdzekļos. Vairāk uzmanības ir veltīts uzrunas izmantojumam mutvārdu formā.

2018. gadā tika organizēta atkārtota iedzīvotāju aptauja par uzrunas lietojumu latviešu valodā, lai noskaidrotu, vai ir mainījušies uzrunas lietojuma paradumi. Izmantoti identiski anketas jautājumi un tā pati metodoloģija, kas 1999.–2000. gadā, – aptaujāts 200 respondentu piecās vecuma grupās, sākot no 15 gadu vecuma un beidzot ar vecākā gadagājuma cilvēkiem, kam ir 65 un vairāk gadu. Katrā vecuma grupā uz anketas jautājumiem ir atbildējuši 20 vīrieši un 20 sievietes. Tādējādi katrā vecuma grupā ir 40 respondentu, rezultātu analizē tiek ņemts vērā vecuma un dzimtes aspekts.

Lingvistiskā attieksme sociolingvistiskajos pētījumos ir nozīmīgs rādītājs, kura pamatā ir atslēgvārds *subjektīvo faktoru komplekss*, kas ietver dažādu etnosu, sociālo grupu un indivīdu valodas uztveres īpatnības, attieksmi pret dažādām valodām un valodas situācijas regulēšanas mehānismiem [VPSV 2007: 218–219]. No valodas lietotāja lingvistiskās attieksmes izriet viņa lingvistiskā uzvedība, kas ir saistīta ar noteikta uzrunas varianta izvēli konkrētajā runas situācijā. Tādējādi, no vienas puses, to nosaka paša indivīda lēmums vai atbildes reakcija, akcentējot lingvistiskās attieksmes individuālo raksturu, bet, no otras puses, tā „*gan balstās uz sabiedrības vai tās daļas viedokļiem, gan arī veido kolektīva priekšstatus*” [Kibermane, Kļava 2016: 110]. Analizējot lingvistisko attieksmi saistībā arī ar uzrunas lietojumu, jāņem vērā, ka tā iesniedzas mūsu ikdienas dzīvē, tā ne vienmēr ir publiski formulēta, un mēs ne vienmēr to apzināties [Garret 2011: 1]. Ikdienas dzīvē ir iespējamās runas situācijas, kurās norisinās īsāka vai garāka saruna ar svešinieku un kurās tiek izmantota uzruna.

Šajā pētījumā ar jēdzienu *svešinieks* atbilstoši vārda leksiskajai nozīmei tiek saprasts ‘*svešs, nepazīstams cilvēks*’, kā arī ‘*tāds, kas nekad vēl nav redzēts, sastapts, tāds, kas nav pazīstams (par cilvēkiem); tāds, kas nav tuvāk iepazīts, par kuru maz kas zināms (par cilvēkiem, cilvēku grupām)*’ [www.tezaurs.lv] samērā neitrālā nozīmē, kas pilnībā nepārklājas ar kultūras teorijā pazīstamo terminu *svešais*. Krisa Bārķera kultūras studiju vārdnīcā skaidrots, ka jēdziena *svešais* izpratne ir cieši saistīta ar identitāti, kuras definējumā tiek akcentēts atšķirīgais: „*Es esmu vīrietis, tāpēc ka es neesmu sieviete. Es esmu heteroseksuāls, tāpēc ka es neesmu homoseksuāls. Es esmu baltais, tāpēc ka es neesmu melnais utt.*” [Barker 2004: 139] Tas sasaucas ar Jirgena Hābermāsa eseju „Postnacionālā konstelācija un demokrātijas nākotne” pausto viedokli:

„*Mūsu labklājības sabiedrībās vairojas vietējo iedzīvotāju etnocentriskas reakcijas pret visu svešo – naida un vardarbība pret ārzemniekiem, pret citas ticības un citas ādas krāsa ļaudīm, arī pret marginālajām grupām un cilvēkiem ar īpašām vajadzībām, joprojām pret ēbrejiem.*” [Hābermāss 2012: 47]

Apsverot iepriekš minētās nostādnes un 2. personas vietniekvārdu *tu* un *jūs* opozīcijas stabilitāti uzrunas sistēmā, ir radusies hipotēze, ka lingvistiskā attieksme pret svešinieku uzrunas lietojumā stiprina vietniekvārda *jūs* pozīcijas latviešu valodā.

Saskaņā ar latviešu kultūras tradīcijām un valodas etiķeti, vērsoties pie svešinieka, izmanto pieklājības formu *jūs*, kas atspoguļojas darbības vārda formā pat tad, ja pats vietniekvārds teikumā tiek izlaists. Sociologs Ērvings Gofmanis, kurš ir analizējis simbolisko saskarsmi ikdienas dzīvē, izmantojot līdzību ar saziņas dalībnieku piedalīšanos teātra izrādē un tās vērošanu, atzīst, ka sabiedrībā pieņemtos etiķetes standartus ir grūti pētīt „*tāpēc, ka ziņu sniedzēji un pētnieki bieži vien daudzus no šiem standartiem tiecas uztvert kā pašsaprotamus, neapzinoties, ka viņi tā darījuši tikmēr, iekams nenotiek kāds negadījums, nerodas krīze vai kādi neparedzēti apstākļi*” [Gofmanis 2001: 92]. Latviešu valodas lietojumā, it īpaši tās mutvārdu formā, ir pastiprinājusies sarunvalodas ietekme, kas izpaužas plašsaziņas līdzekļos, reklāmās, izglītībā un tādejādi veicina vietniekvārda *tu* izmantojumu. Ar to saistās lielāka demokrātija valodas līdzekļu izvēlē, nepiespiesta atmosfēra, draudzīga attieksme, neceremoniāla izturēšanās [Lauze 2018]. Ilustrācijai varētu minēt vairākus piemērus, kas fiksēti 2018. gadā:

- radio „Skonto” rīko atlēgas vārdu spēli, kuras laikā ētera personība zvana uz nezināmu telefona numuru un uzsāk sarunu ar jebkuru svešinieku neatkarīgi no viņa vecuma, lietojot vietniekvārdu *tu*. Ja sazvanītais cilvēks uz telefona zvanu atbild ar frāzi *Mans mīļākais radio ir radio „Skonto”*, viņam rodas iespēja piedalīties spēles finālā un laimēt automašīnu;
- runas situācija vasaras kafējnīcā, kad raksta autore lūdz vīrieti (aptuveni 60 gadus vecu) atbildēt uz anketas jautājumiem, viņš atsakās atbildēt par latviešu valodu, jo esot par krievu valodu. Kad raksta autore iebilst, ka nav no partijas, bet ir no universitātes, potenciālais respondents jautā: *Kurā kursā tu mācies?*

Kad 1999.–2000. gadā respondentiem tika vaicāts, vai latviešu valodā vajadzētu atteikties no vietniekvārda *jūs*, uzrunājot vienu personu, 3% respondentu apstiprināja šādu varbūtību, 85,5% noliedza, bet 11,5% aptaujāto nebija sava viedokļa. Atbildēs uz šo jautājumu pēc 18 gadiem vietniekvārda *jūs* pozīcijas ir stabilas – pozitīvo atbilžu skaits ir samazinājies par vienu procentpunktu, un negatīvo atbilžu skaits pat nedaudz palielinājies – līdz 87%. Tomēr nelielas šaubas ir parādījušās. Pašas vecākās grupas respondenti, kam ir 65 un vairāk gadu, pirms 18 gadiem bija vienīgi, kuriem 100% atbilžu bija negatīvas, kas apliecināja vietniekvārda *jūs* nepieciešamību. 2018. gadā arī vecākās paaudzes pārstāvju vidū parādās šaubas, proti, atbilžu variants *es nezinu*. Nevienā vecuma un dzimuma grupā nav sniegta simtprocentīga pārliecība par to, ka nav nepieciešams atteikties no vietniekvārda *jūs*, uzrunājot vienu personu.

To, ka ir notikušas nelielas pārmaiņas vietniekvārdu *tu* un *jūs* lietojumā, anketas salīdzinājuma rezultātos vairāk atspoguļo korelācija ar citu jautājumu, vai respondentam ir nepatīkami, ja kāda sveša persona viņu uzrunā ar *tu* bez iepriekšējas vienošanās (sk. 1. tab.). Psiholoģiskā ziņā par 10 procentpunktiem ir palielinājies to atbilžu skaits – vairāk vīriešu, nevis sieviešu vidū –, kas apliecina, ka respondentam nav nepatīkami, ja svešinieks pie viņa vērsas, izmantojot vietniekvārdu *tu*.

1. tabula

Vai Jums ir nepatīkami, ja kāda sveša persona Jūs uzrunā ar *tu* bez iepriekšējas vienošanās?

	Atbildes %	
<i>Jā</i>	42	28,5
<i>Dažreiz</i>	41,5	45
<i>Nē</i>	16,5	26,5
Avots	Lauze 1999–2000	Lauze 2018

Pētījuma anketā par uzrunas lietojumu ir iekļauti trīs jautājumi, vai tiek piedāvāts pāriet uz *tu* un kādās situācijās tas notiek. Sociolingvistikas teorijā ir minēts, ka amerikāņiem pietiek ar pirmajām piecām minūtēm, lai ar svešinieku pārietu uz neformālām attiecībām saskarsmē. Lai noskaidrotu, vai šāda lingvistiskā uzvedība ir raksturīga arī latviešu valodas vidē, anketā tika iekļauts jautājums, vai respondents piedāvā svešai personai uzrunāt vienam otru ar *tu* pirmajās piecās minūtēs pēc iepazīšanās. Apstiprinājumu šādai iespējai ir devusi mazāk nekā ceturtdaļa respondentu, atzīmējami atbilžu variantu *jā* (6% respondentu) un *bieži* (15% aptaujāto). Atbilžu variantu *reti* (43,5% respondentu) un *nē* (35,5% aptaujāto) apvienojums pārlicinoši parāda negatīvo atbilžu pārsvaru.

Lai noskaidrotu, kādās runas situācijās tiek parādīta saziņas partnera iniciatīva pāriet uz *tu* ar svešinieku, anketā tika iekļauts jautājums, piedāvājot septiņus atbilžu variantus: *transportlīdzeklī, ēstuvē, viesībās, darba vietā, valsts iestādē, uz ielas, citur* (ar lūgumu konkretizēt atbildi). Respondenti ir izveidojuši 26 atbilžu kombinācijas, no kurām visvairāk aptaujāto ir norādījuši *viesībās* un *darba vietā* (45 respondenti) un *viesībās* (30 respondenti). Trešajā un ceturtajā vietā ierindoja tādas runas situācijas norises vietas kā *darba vietā* (16 respondenti) un *viesībās, darba vietā, uz ielas* (6 respondenti). Dažām no izvēlētajām atbildēm ir individuāls raksturs. Zināms pārsteigums ir fakts, ka valsts iestāde, kur saruna parasti notiek oficiālā gaisotnē un kur darbinieks un klients, ja tie nav savā starpā pazīstami, vēršas cits pie cita, izmantojot vietniekvārdu *jūs*, ir atzīmēta kā runas situācijas norises vieta, kur būtu iespējama iepriekš aprakstītā lingvistiskā uzvedība. Šo atbildi kā vienīgo ir izvēlējušies divi vīrieši vecuma grupā 15–24 gadi, kuri strādā policijā, un sieviete, kuras nodarbošanās ir viesnīcas direktore. Detalizētu skaidrojumu par šo respondentu uzskatiem būtu varējusi sniegt intervija, kas pēc anonīmas anketēšanas diemžēl nav iespējama. Domājams, ka uzreiz notiek nepazīstama saziņas partnera uzrunāšana uz *tu* bez īpašas vienošanās, vai viņam tas ir pieņemami, vai arī valsts iestāde ir domāta šo respondentu darba vieta, lai gan arī tāds atbilžu variants tiek piedāvāts. Saistībā ar viesnīcas direktores viedokli jāņem vērā, ka mācību iestāžu kopmitnes ir pārdēvētas par dienesta viesnīcām, kuru kā mācību iestādes struktūrvienību zināmā mērā var uzskatīt par valsts iestādi. Analizējot atbilžu variantu *citur*, var konstatēt, ka ir nosauktas arī citas situācijas, kuras saistītas ar ilgāka laika pavadīšanu, kā arī ir akcentēts psiholoģiskais komforts. Ilustrācijai daži piemēri:

- *mācību iestādē* – vīrietis, 15–24 gadi;
- *kursos* – sieviete, 35–49 gadi;

- *pasākumos, kur kopā tiek pavadīts ilgāks laiks, piem., vairākas dienas* – sieviete, 35–49 gadi;
- *atkarībā no situācijas, ja enerģētiski jūtu, ka varu to atļauties* – sieviete, 50–64 gadi.

Trešajā anketas jautājumā tika noskaidrota aptaujāto lingvistiskās uzvedības pieredze par to, kurš no saziņas partneriem pirmais piedāvā uzrunu ar *tu*. Respondentiem bija iespēja atzīmēt vienu vai vairākus no šādiem atbilžu variantiem: *sieviete – vīrietim; vīrietis – sievietei; vecākais – jaunākajam; jaunākais – vecākajam; augstāka sociālā statusa persona – personai ar zemāku sociālo statusu; sabiedriski aktīvāka persona – sabiedriski pasīvākai personai*. No valodas etiķetes viedokļa ir svarīgi trīs sociālie rādītāji – priekšroka ir dzimumam resp. sievietei, lielākam vecumam un augstākam sociālajam statusam. Vairākus faktorus, kas ir nozīmīgi lietišķajā etiķetē, ir minējusi Iveta Ķestere, norādot, ka „*uzaicinājumu pāriet no „jūs” uz „tu” lietišķā saskarsmē izsaka augstākā amatpersona. Ja amata pozīcija ir līdzīga, tad ierosinājums pāriet uz „tu” parasti ir sievietes privilēģija, taču mūsdienās šis noteikums vairs netiek stingri ievērots*” [Ķestere 2007: 189]. Jāuzsver, ka anketas jautājums attiecas uz dažādām runas situācijām – gan oficiālām, gan neoficiālām –, un aptaujas rezultātus pilnībā nevar uzskatīt par atbilstošiem pieklājības normām.

Saprotams, ka konkrētās situācijas, kad piedāvā pāriet uz *tu*, ir daudzveidīgas un var būt, ka saziņas partnerim, kurš vēlas uzņemties iniciatīvu šādā gadījumā, ir jāapsver vairāki faktori. 10 respondentu nav atbildējuši uz šo jautājumu, bet pārējie aptaujātie kopumā ir izveidojuši 25 atbilžu variantus. Aptuveni trešdaļa respondentu (65) uzskata, ka vecākais saziņas partneris pirmais piedāvā jaunākajam uzrunu ar *tu*. Lielāks vecums kā viens no ietekmētājfaktoriem ir ietverts vēl 12 atbilžu kombinācijās. Tomēr neliela daļa aptaujāto domā pretēji: jaunākais ierosina vecāko pāriet uz *tu*. Otrajā vietā ierindojas atbilžu variants *vecākais – jaunākajam, augstāka sociālā statusa persona – personai ar zemāku sociālo statusu* (22 respondenti), bet trešajā – *sieviete – vīrietim, vecākais – jaunākajam* (15 respondenti). Nākamā biežāk minētā (14 respondenti) ir kompleksa atbilde, kas sastāv no trīs rādītājiem: *sieviete – vīrietim, vecākais – jaunākajam, augstāka sociālā statusa persona – personai ar zemāku sociālo statusu*. Šis variants kopumā atbilst sabiedrībā pieņemtajām pieklājības normām.

Sociolingvistiskajā literatūrā lingvistiskā attieksme pret svešinieku vairāk ir analizēta tādu saziņas partneru komunikācijā, no kuriem vienam saziņas valoda ir svešvaloda, uzsverot, ka dzimtās valodas pārstāvim nav pieņemama pārlietu familiaritāte, kas raksturīga sarunā ar tuviem draugiem un darba kolēģiem. Tomēr ir norādīts, ka šāda neatbilstība var būt vērojama arī vienas valodas lietotāju vidū, ja tie pārstāv atšķirīgas vecuma grupas [sk. Garrett 2011: 112–113]. Lai arī aptuveni ceturtajai daļai respondentu nav nepatīkami, ja sveša persona viņus uzrunā ar *tu*, saziņa ar svešinieku būtu jāuzsāk, izrādot cieņu, ievērojot pieklājību un atbilstoši latviešu kultūras tradīcijām izmantojot vietniekvārdu *jūs*, kas vairumā gadījumu arī notiek. Pētījuma rezultāti liecina, ka rakstā izvirzītā hipotēze ir apstiprinājusies – lingvistiskā attieksme pret svešinieku uzrunas lietojumā stiprina vietniekvārda *jūs* pozīcijas latviešu valodā.

LITERATŪRA

- Barker, C. *The SAGE dictionary of cultural studies*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2004.
- Blūmane, A. Sociolinguistic analysis of address usage in general educational institutions in Latvia. *Kalbos kultūra*. T. 82. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009, pp. 202–213.
- Brauns, R., Gilmens, A. Solidaritātes un varas vietniekvārdi. *Kentaurs*, Nr. 30, 2003, 124.–147. lpp.
- Ervina-Tripa, S. Sociolingvistiskie likumi uzrunas formu izvēlē. *Kentaurs*, Nr. 30, 2003, 106.–123. lpp.
- Garret, P. *Attitudes to Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Gofmanis, Ē. *Sevis izrādīšana ikdienas dzīvē*. Tulk. Ingūna Beķere. Rīga: Madris, 2001.
- Häbermāss, J. *Postnacionālā konstelācija un demokrātijas nākotne*. No vācu val. tulk. Rihards Kūlis. Rīga: Zinātne, 2012.
- Kibermane, K., Kļava, G. Sabiedrības lingvistiskā attieksme un lingvistiskā uzvedība: nosacījumi situācijas pārmaiņām. *Valodas situācija Latvijā: 2010–2015*. Sociolingvistisks pētījums. Zin. red. L. Lauze, atb. red. G. Kļava. Rīga: LVA, 2016, 110.–120. lpp.
- Ķestere, I. *Lietišķā etiķete: Eiropas pieredze*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007.
- Lauze, L. Dzimuma atšķirības uzrunas lietojumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 5. Liepāja: LiePA, 2001, 286.–295. lpp.
- Lauze, L. Vecuma atšķirības uzrunas lietojumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 6. Liepāja: LiePA, 2002a, 434.–440. lpp.
- Lauze, L. Vietniekvārdu *tu* un *jūs* lietojums jauniešu vērtējumā. *Valoda – 2002. Valoda dažādu kultūru kontekstā. 1. daļa. Humanitārās fakultātes XII Zinātniskie lasījumi*. Daugavpils: Saule, 2002b, 29.–34. lpp.
- Lauze, L. *Tu un jūs. Domuzīme: literatūra, publicistika, vēsture*, Nr. 4, 2018, 80. lpp.
- Matthews, P. H. *Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford & New York: Oxford University Press, 1997.
- Meyerhoff, M. *Introducing Sociolinguistics*. Second edition. London and New York: Routledge, 2011.
- Spolsky, B. *Sociolinguistics*. Fourth impression. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- VPSV – Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.

Светлана ЛЯСОВИЧ

(Полоцкий государственный университет)

Прецедентные единицы в поэзии Владимира Короткевича

Summary

Precedent Units in the Poetry of Vladimir Karatkevich

The article is devoted to the study of precedent phenomena in the field of literary onomastics. Precedent units comprise one of the ways of presenting linguistic and cultural information. They show how the author's worldview correlates with the conceptual sphere of the national language in a literary text. V. Karatkevich is a famous classic of Belarusian literature whose works deserve attention as those produced by a bright representative of Belarusian culture. The study focuses on the poems by V. Karatkevich. The poetonyms are analyzed according to the different precedential levels. Attention is drawn to the global, social, national, and self-precedent onyms in Karatkevich's poetry. Different types of precedents are described: precedent names, precedent utterances, precedent situations, precedent texts. It is concluded that the author's choice of the poetonyms is based on the ancient, European, Russian, and Belarusian cultures. The role and functions of precedent units in the construction of the semantic field of the author's text are revealed. The author analyzes the concept of precedence as a way of transmitting of well-known and socially established patterns of behavior and situations through the literary text. It is considered how precedent names relate to particular types of behavior, represent value orientations as unique symbols of values, refer to ideals, perfect representatives in a particular area of life. The list of precedent units is indicated that bring a reader into a wider cultural context. The frequency of use of different precedent units is analyzed. Among the precedent names, the author appeals to famous historical figures in Belarus and in the world, as well as to the mythological and biblical characters. The antonymic paradigms of precedent units that expressively interpret the processes of conceptualization and categorization are considered. It has been revealed that actualization of a precedent situation, a text, or a statement happens very often through a precedent name. This is due to the fact that proper names, to a greater extent than common ones, perform the function of identification when perceiving the surrounding world, mark epochs and achievements more accurately. Many precedent units represent V. Karatkevich as a good historian. The author analyzes the mechanism of updating the precedent situations or precedent utterances through a precedent name. The author states by means of distribution analysis that cultural realia and the Belarusian places are important in the poet's world-view. Auto precedents in the poetry of V. Karatkevich are also connected with the Belarusian history.

Key words: *the Belarusian language, V. Karatkevich, precedent phenomenon, precedent name, onym, anthroponym, toponym, precedent situations, precedent utterances*

*

Один из способов представления лингвокультурной информации — прецедентные единицы. Художественный текст всегда репрезентирует своеобразную авторскую реальность, которая коррелирует с концептосферой национального языка. Отдельный аспект взаимодействия можно проследить на уровне прецедентных феноменов. С одной стороны, интерес представляет выявление функции таких единиц в конструировании смыслового поля авторского текста. С другой —

важным является определение круга единиц, которые выводят читателя за пределы конкретного авторского текста в более широкий культурный контекст.

Понятие прецедентности существует как способ присоединения индивидуума к известным и сформированным в обществе моделям поведения и ситуациям. Прецедентные имена очень часто соотносятся с тем или иным типом поведения, представляют ценностные ориентации, являются своеобразными символами ценностей. Прецедентные тексты Ю. Караулов определяет как «(1) значимые для той или иной личности в познавательных и эмоциональных отношениях, (2) имеющие надличностный характер, другими словами хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и в конце концов такие (3), обращение к которым неоднократно воспроизводится в дискурсе данной языковой личности» [Караулов 2007: 216]. Причём, лингвистом текст понимается широко, может отождествляться с полем культуры вообще.

Предметом нашего исследования послужили поэтические тексты Владимира Короткевича с целью обнаружить в них прецедентные феномены как национальной, так и мировой культуры.

Среди прецедентных феноменов выделяются прецедентные тексты, прецедентные ситуации, прецедентные высказывания и прецедентные имена, которые представлены и в поэтическом наследии В. Короткевича.

Д. Гудков выделяет несколько видов и уровней прецедентности в связи с тем, что когнитивный и эмоциональный опыт человека неоднороден: автопрецеденты, социумно-прецедентные, национально-прецедентные и универсально-прецедентные феномены. Автопрецеденты — это отражение в сознании индивида некоторых феноменов мира, которые обладают особым познавательным, эмоциональным, аксиологическим значением для данной личности, связанным с особыми индивидуальными представлениями, которые включены в неповторимые ассоциативные ряды. Социумно-прецедентные феномены известны среднему представителю того или иного социума и входят в коллективное когнитивное пространство. Национально-прецедентные феномены известны любому среднему представителю того или иного лингвокультурного сообщества и входят в когнитивную базу этого сообщества. Универсально-прецедентные феномены известны любому современному полноценному представителю *homo sapiens* и входят в универсальное когнитивное пространство человечества [Гудков 2003: 103–104]. Указанные уровни прецедентности можно проследить и на примере прецедентности в художественном тексте В. Короткевича.

Частотными в поэзии автора являются прецедентные имена. Под прецедентным именем подразумевается индивидуальное имя, связанное или с широко известным текстом, который относится, как правило, к числу прецедентных, или с ситуацией, которая широко известна носителям языка и выступает как прецедентное имя-символ, которое указывает на некоторую эталонную совокупность определенных качеств. С помощью прецедентного имени автор на когнитивном и эмоциональном уровне воспроизводит конкретно обозначенное известное читателю содержание.

Среди прецедентных имён универсального уровня автор часто обращается к именам известных в мире личностей. В стихотворении-посвящении Рыгору Бо-

родулину В. Короткевич называет его болгарским бездельником, противопоставляя ему известных болгар Кирилла и Мефодия, которые были известны своими просветительскими подвигами, а также как проповедники христианства: «П'ецца ў дождж, дык пі, Георгій, пі, балгарскі ты лайдак, Ні Кірыл і ні Мефодый гэтак, дурні, не жылі. Што з таго, што гэтай песні літары далі яны, — Мы далі для гэтай песні тое, чым звiніць яна...» («Вiно даждоў») [Караткевіч 1987]. Кирилл и Мефодий — прототипы неутомимых тружеников.

Прецедентное имя — это не обязательно антропоним, это может быть и название известного места: «Ўсё асляпленне кахання, эльбрусы яго і галгофы, Люд, што гібее ў агні, сэрца, што гiне ў агні, — На iх, вазьмі iх сабе разам з гэтымі строфамі...» («Дэман»). В поэтическом тексте для усиления впечатления автор использует прецедентные имена, которые можно назвать контекстуальными антонимами. Эльбрус как самая высокая горная вершина в Европе символизирует достижения и противопоставляется Голгофе — как символу страданий и потерь. Основой прецедентности в первом случае стала физическая высота, а во втором — ассоциации с местом казни, местом страдания и смерти, величайшего унижения человека. Антонимические парадигмы относятся к семантическим средствам, которые наиболее чётко и ясно интерпретируют процессы концептуализации и категоризации. Это связано с тем, что предметы и их свойства «противоположны не сами по себе, не по своему денотативному значению, а как результат вербального осмысления, оценки, включения в систему языка, в группы слов, обозначающих то же самое качество, свойство, отношение и т. п.» [Новиков 1973: 56]. Мы можем это наблюдать и на примере контекстуальных антонимов.

Универсально-прецедентные феномены часто представляют собой отсылку к идеалу в той или иной сфере жизни: «Узносяцца над светам Парфеноны, Ў садах квітухых музыка iграе, Гамеры светлыя складаюць гiмны I моцарты над нотами сядзяць» («Цар-гармата»). В данном контексте Парфенон — образцовый пример архитектуры, Гомер — талант в стихосложении, а Моцарт — в музыке.

Нужно отметить, что автор любил и знал музыку, что отразилось и в активном употреблении прецедентных имён, связанных с этой сферой: «Дваццаць першага веку галапузы Бетховен Бацькаў кубак шпурляе, каб звон пачуць. Адсцябаны Шаляпін басам шалёным Лямантуе з-пад матчынай жорсткай рукі» («На паўстанках, засыпаных лісцем бярозавым...»); «I Шуберт падзяляе ціхі сум. О “Зiмні шлях”! Забытыя будынкi...» («Зiмняя элегія»). Бетховен упоминается как эталон идеального слуха, Шаляпин как носитель специфического тембра голоса — баса, Шуберт — композитор, творчество которого у В. Короткевича ассоциируется с грустью.

Среди прецедентных имён в поэзии встречаются мифические персонажи: «Ты і я: пралеска ў снах бурану, Дрэўца вiшні ў ярасным агні, Кропля на спіне Левіафана...» («Ты і я»). Левиафан — поражающее своими размерами и силой морское чудовище, упоминаемое в Ветхом завете. Женщина — капля, мужчина — Левиафан, данная антитеза построена на противопоставлении таких качеств, как сила и размер, на что и указывает прецедентная единица. В стихотворении «Бахайская чарапаха» автор переосмысливает мифологический символ вечности, обращаясь к артефакту, сохранившемуся в Уссурийске. В разных вариантах такие каменные

черепахи встречаются как в Китае, так и в сопредельных государствах: Вьетнаме, Корее, Монголии. В древних китайских традициях черепаха часто являлась символом басногловного долголетия; её форма связывалась со строением мироздания, это и упоминает автор.

Прецедентные имена часто становятся ядром метафоры: «Не магу і ўявіць сабе, Як ён хрупне пад Этнай пагарды людской...» («Песня колаў»). Этна, как самый активный вулкан Европы, ассоциативно выступает причиной гибели людей в связи с периодическими извержениями, уносящими множество жизней.

Прецедентные феномены неоднократно становятся ядром метафоризации и символизации: «І сніў Адам: Да светлых зор сусвету Імчыць, як лямант, шматвяковы жак, — Кроў Іліяды, попел Плошчы кветак, Рагнеды плач і Хірасімы прах...» («І сніў Адам...»). Прецедентные ситуации транслируются автором не через упоминания действий, а через ассоциацию онима с ситуацией, которая передается грамматической конструкцией «топоним+существительное в родительном падеже». Илиада отсылает к эпохе бесчисленных войн, Хиросима — к массовому тотальному уничтожению всего живого ядерным оружием. Площадь цветов (Кампо-деи-Фиори), где долгое время устраивались публичные казни и где был сожжён Джордано Бруно, напоминает об уничтожении человеческого гения. Плач Рогнеды — о чудовищном насилии над человеком: полоцкая княжна была изнасилована князем Владимиром на глазах отца и матери, после чего двенадцатилетняя девочка стала свидетелем убийства всей её семьи.

Значительную часть прецедентных феноменов составляют имена, ситуации из Библии: «Туі, Іудзіна дрэва і пілы агаваў». («Домік Багдановіча»); «Я не Лазар, я не ўваскрэсну, Нават голас пачуўшы твой» («Мёртвае рэчышча»); «Пнецца ў неба з трыбун... П'е гарэлку за вашым сталом. Але выпадак дай — распаўзецца чумою па свеце, Закладзе палаваных сяброў і ўчарашніх багоў...» («Балада аб трыццаць першым сярэбраніку»). В первом примере фразеологизм восходит к библейской прецедентной ситуации повешения Иуды на осине, в последнем — его предательства. Упоминание имени Лазаря в конструкции с отрицаниями использовано автором для усиления семантики смерти.

Большое место в текстах В. Короткевича занимают национально-прецедентные феномены. Как правило, это имена писателей, просветителей: «Калі у замках вы жылі па-свінску, Палілі на агні жанчын старых — У нас тварылі Будны і Цяпінскі, Паэты, дойдліды і разьбяры». («Зямля дзядоў»). Будный и Тяпинский — прецедентные имена, которые автор ассоциирует с прогрессом и развитием культуры родных земель.

Имя Купалы является прецедентным и символизирует приобщение к белорусской культуре, а имя его известной героини Павлинки вызывает в сознании носителей языка представление о молодой остроумной женщине, отражающей тип белорусского женского характера: «Дарослым будзе ён чытаць *Купалу*, І замест юнай, з'едлівай *Паўлінкі* Паўстане гэты сталы добры твар...» («На пачатку дарог»).

Знание и увлечение В. Короткевича историей также влияет на выбор прецедентных имён: «Ахуталі як коўдрай палыны Руіны замка «каралевы Боны» І над Дняпром шырокім курганы.» («Зямля дзядоў»). В тексте стихотворения не упоминается место, однако человеку, знакомому с историей, вспоминается факт

подарка Сигизмундом первым жене всего Пинского княжества вместе с Рогачевом, где королева и велела построить замок. Именно прецедентная ситуация указывает на место, которое описывает автор.

Есть у автора и любимые исторические личности, например, Кастусь Калиновский: «Пацебня і Каліноўскі і Траўгут баранілі праўду тваю, рускі, беларус і паляк, і славаю іхняй быў бяссільны плач кабеты, пра які ты пісаў, і моцны ўдар нашчадкаў, якія павалілі спрадвечнае пудзіла.» («Слова Міцкевічу»). Три имени обращают читателя к событиям восстания 1863–1864 гг.: Калиновский — герой белорусской культуры, Траугут — польской (хотя его судьба тесно связана с Гродненщиной), Андрей Потебня — российский революционер, который возглавил Комитет российских офицеров в Польше. В истории русской культуры, наверное, более известен его брат Александр Потебня. В одном ряду с именами Калиновского и Траугута безошибочно можно определить, кого имел в виду В. Короткевич.

Любимые автором герои выступают и автопрецедентами: «Кастусь ідзе і нясе на плячы Пяшчоту сваю і боль, Ракута бязгучна звоніць у шчыт, Бязгучна смяецца цыганскі кароль. Нямыя, ідуць яны ў нейкі край, У чырвоны марозны дым, І схіляюць галовы ў апошнім «бывай», І знікаюць адзін за адным...» Стихотворение «Пры смерці» — про утрату жизненной силы родины в связи с умиранием героев, которые за эту землю отдавали жизнь. В данном случае происходит автоцитирование — В. Короткевич отсылает к любимым героям своих произведений.

Прецедентные ситуации, которые обращены к романтическим героям, неоднократно встречаются в поэзии автора: «Не, ён ім не скажа, хто ён, «Ігнась Грынявіцкі» — не кіне, Гонару многа ім, гноям, Па імю, па бацьку, па прозвішчу, Гонару многа ім, шлюхам, Сыноў Беларусі знаць». («Смяротная страта»). В стихотворении обыграны события покушения на царя Александра II Игнатием Гриневецким. Известно, что в день покушения, умирая в придворном Конюшенном госпитале и отвечая на вопрос об имени и звании, революционер повторял: «не знаю». Как хороший знаток истории автор сделал эту прецедентную ситуацию лейтмотивом стихотворения.

Прецедентные высказывания также обращают нас к историческому контексту: «І ветразі зялёных вербаложаў На сініх водах — зараз страпянуцца, Напоўняцца і ў грэкі паплывуць». («Жанчыне з бэзам»). Известное выражение «из варяг в греки», обозначающее магистральный торговый путь, по которому проходила торговля между востоком и западом, автор включает в текст как элемент метафоры. Выражение «на синих водах» также поддерживает историческую тему, напоминая о битве на Синих Водах между войсками Великого княжества Литовского и монголо-татарами.

«Паэма пра явар і каліну» — художественное воплощение народной баллады, образец прецедентного текста. «Явор часто выступает в паре с женским деревом (...), вырастает на кладбище отравленных матерью сына и невестки» [Міфалогія беларусаў 2011: 539]. Калина воспринимается «как несчастливое дерево, которое возникло из погибшей женщины и которое связано со смертью» [там же: 212]. Автор по-своему переосмысливает этот прецедентный текст, который становится

основой рассказа, связанного с историческими событиями. Культурные знаки «явор» и «калина» предсказывают их трагический финал.

Для В. Короткевича культура в первую очередь воплощена в книгах. Они неоднократно упоминаются как истоки жизненного опыта и клад, который будет с человеком до последних дней: «*Вось кніжскі гэтыя ля тоўстых ножак: “Савось-распуснік”, “Пра сабаку Бума”, “Пра пана-жываглота”, “Вярнідуб”...*» («На пачатку дарог»); «*Выходзіць пад бомбы ў дарогу, Захапіўшы з сабою Акрым шчоткі зубной Багдановіча, Танка, Купалу, І Коласа, й Панчанку, І Эклезіяста, І — ў сэрцы — бога*». («Кнігі»). В первом контексте упомянуты книги, которые действительно можно рассматривать не только как авторский индивидуальный опыт, а как прецедентные единицы со значением первых образцов искусства слова, которые присоединяют маленького белоруса к миру книг. Во втором контексте автор называет знаковые имена белорусской литературы, которые метонимически обозначают книгу; названа также одна из самых философских книг библии. Упоминание книг рядом с такой прозаической вещью, как зубная щетка, подчеркивает насущную потребность в них.

В. Короткевич обращается и к наследию античности: «Гісторык грэчаскі эпічна й проста Пра нас даўным-даўно паспеў сказаць: «Жыве ў Гіпербарэі люд дзівосны, Якому не балюча паміраць...». («Зямля дзядоў»). Обращаясь к прецедентному тексту Геродота, автор создаёт позитивный образ своего народа. Актуализируются при этом и мифические представления белорусов об отсутствии страха перед смертью, т.к. души умерших всегда попадали в рай («у вырай»): «в белорусской мировоззренческой системе не было абсолютной смерти...» [там же: 450].

Некоторые исторические события воспринимаются как знаковые, становятся примером смелости и достоинства или большого позора и горя. Они являются частью концептуальной картины мира народа и могут выступать в национальной культуре как прецедентные ситуации: «*Чалавек чытаў старажытныя кнігі Пра зямлю, дзе булі агонь і меч, Пра крываваю бiтву над соннай Нямігай І смяротны запал крутагорскіх сеч*». («Слова пра чалавечнасць»). Автор как символ войн, которые пережила белорусская земля, выбирает битву на Немиге — одну из самых больших и кровавых междоусобных войн Руси и крутогорскую мифическую битву между войсками Великого княжества Литовского и татарами.

Прецедентные ситуации белорусской народной языческой традиции иллюстрируют национальные прецеденты: «У тую ноч Кветка ў нетрах лясных распускалася, Залатая, агністая, сіняя, На купаллі, на росным купаллі...» («У тую ноч»). Хотя автор не называет цветок, каждый, кто знаком с традиционной белорусской культурой, с легкостью поймёт, что разговор идет о цветке папоротника, который по легенде цветет исключительно на Купалье.

В стихотворении «Фантазия» прецедентная ситуация безответной любви становится сюжетообразующей, автор собирает в «Клуб адрывнутых» известных поэтов: «Грукаюць дзверы, і госці новыя Ёдуць у пакой праз халодны туман: Дантэ, Петрарка, Катул, Багдановіч...».

Автопрецедентом В. Короткевича является отсылка к одному из любимых мест писателя в рогачевском крае — деревне Кистени. «На абрывах высокіх пад ціхімі шатамі Ў вёсцы з назваю звонкаю Кісцяні» («Буслы вучаць дзяцей»). В 1960-м он

пишет повесть «Седая легенда». Ее события происходят в Кистенёвском замке. Повесть «Чазения» и роман «Христос приземлился в Гродно» писатель также завершал на Рогачевщине.

Встречаются в поэзии В. Короткевича прецеденты из русской культуры: «Кот пярэсты, спадчына Казакова (Значна горшая за яго апавяданні), Ноччу звонкай і цёмнай прыходзіць з гулянкi — Нават трохі пазней, чым прыходжу я, — Кабіясам лезе ў акно пакая...» («Таруская віла»). Пример прецедентного текста — рассказ Юрия Казакова «Кабиасы». Этим словом названы загадочные существа, которых боятся люди.

В стихотворении «Дзіва на Нерлі», посвященном Н. Молевой, В. Короткевич обращается к топониму, который может рассматриваться как автопрецедент — церковь Покрова на реке Нерли, уникальный памятник древнерусского зодчества на территории бывшего Владимиро-Суздальского княжества: «Белая песня ў лугах залацістых, Кліч адзвінеўшых стагоддзяў зямлі, Кволая-кволая, чыстая-чыстая, Быццам дзяўчына, царква на Нерлі». Упомянутый топоним в авторских текстах неоднократно выступает символом светлого чувства, чистоты: «Памятаеш, стаялі ўдваіх мы на белых узнесеных хорах Самай лепшай царквы, што самотна стаіць на Нерлі» («Засуш»). К рускому прецедентному тексту сказки отсылает концовка стихотворения «Дзіва на Нерлі»: «З дальніх стагоддзяў праз цёплыя губы Чую прызыўны твой галасок: “Братка мой мілы, братка мой любы, Выйдзь да мяне на круты беражок”». В контексте стихотворения знакомые строки переосмысливаются и приобретают христианское звучание заступничества.

Среди культурных ориентиров автора, выраженных через прецедентные единицы, выявляются реалии национальной культуры и в большой степени европейское наследие, античная ее часть; заметно взаимодействие автора и с русской культурой. Прецедентность переводит имена собственные в имена нарицательные, эта особенность выявлена и на примере поэзии В. Короткевича. Рассмотрение различных видов прецедентных феноменов показало, что актуализация прецедентной ситуации, текста или высказывания происходит очень часто через прецедентное имя. Полагаем, это связано с тем, что имена собственные в большей степени чем нарицательные выполняют функцию идентификации при восприятии окружающего мира, более точно маркируют эпохи, достижения.

ЛИТЕРАТУРА

- Гудков, Д. *Теория и практика межкультурной коммуникации*. Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003.
- Караулов, Ю. *Русский язык и языковая личность*. Изд. 6-е. Москва: Изд-во ЛКИ, 2007.
- Короткевич, У. *Збор твораў: У 8 т. Т. 1. Вершы, паэмы*. Мінск: Маст. Літ., 1987.
- Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўн.* Мінск: Беларусь, 2011.
- Новиков, Л. *Антонимия в русском языке*. Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1973.

Līga ROMĀNE-KALNIŅA
(University of Latvia)

The Use of Metaphors to Represent National Identity in the Speeches of the Presidents of the Baltic States

Summary

The Use of Metaphors to Represent National Identity in the Speeches of the Presidents of the Baltic States

This research aims to investigate the use of conceptual metaphors in the rhetoric of the presidents of the Baltic States as well as to compare how metaphor use helps to represent national identity of the countries in the speeches of their presidents. The research object is a corpus consisting of 30 presidential speeches given on Independence Days of the Baltic States. The research has shown that there is a tendency of metaphor use to increase statistically through years 1991–2009 and to decrease slightly since then. The most frequently applied target domains are state, independence, war, history, European Union, and politics, and the corresponding source domains are person, garden, gift, book, theatre, family, and building. Accordingly, the most frequently used metaphors are HISTORY IS BOOK, COUNTRY IS PERSON/INDEPENDENCE IS BIRTH, COUNTRY IS MOTHER.

Key words: *conceptual metaphor, national identity, presidential rhetoric, the Baltic States*

Kopsavilkums

Nacionālo identitāti atspoguļojošu metaforu lietojums Baltijas valstu prezidentu runās

Pētījumā tiek analizēts konceptuālo metaforu lietojums Baltijas valstu prezidentu retorikā, kā arī tiek salīdzināts metaforu lietojums nacionālās identitātes atspoguļošanai katras valsts prezidentu runās. Pētāmais objekts ir korpuss, kas sastāv no 30 prezidentu runām, kas izskanējušas katras valsts neatkarības dienā laika periodā no 1918. līdz 2018. gadam. Pētījuma rezultāti parāda metaforu lietojuma biežuma palielināšanās tendenci laika posmā no 1991. līdz 2009. gadam un pakāpenisku biežuma samazināšanos kopš 2009. gada. Visbiežāk lietotie metaforu mērķa domēni ir valsts, neatkarība, karš, vēsture, Eiropas Savienība, politika un Krievija, savukārt avota domēni ir cilvēks, dārzs, dāvana, grāmata, teātris, ģimene un ēka. Attiecīgi visbiežāk lietotās metaforas ir VĒSTURE IR GRĀMATA, VALSTS IR CILVĒKS / NEATKARĪBA IR DZIMŠANA, VALSTS IR MĀTE.

Atslēgas vārdi: *konceptuālā metafora, nacionālā identitāte, prezidentu retorika, Baltijas valstis*

*

Introduction

Language is not only the core of cultural heritage and a part of national identity, but also a powerful tool that allows its user to target the recipient's emotions and, in some cases, for instance in political discourse, to call for certain reactions of the public.

Conceptual metaphor is an instrument in the linguistic construction of identity, as it is aimed directly at the cognition of its recipient. The speeches of the presidents of Latvia, Lithuania, and Estonia in the course of time have represented the national

identity of the states. It is interesting from the perspective of linguistics to ascertain how the conceptual metaphors used in the presidential speeches contribute to the construction of national identity of the Baltic States. Therefore, the goal of the study is to investigate the use of conceptual metaphors synchronically and diachronically in the speeches and to compare how metaphor use helps to represent national identity of each of the countries.

The research object consists of 30 Independence Day speeches (66 244 words in total) given by the presidents of Estonia (Lennart Meri, Arnold Rüütel, Toomas Hendrik Ilves, and Kersti Kaljulaid), Latvia (Jānis Čakste, Alberts Kviesis, Kārlis Ulmanis, Vaira Vīķe-Freiberga, Valdis Zatlers, Andris Bērziņš, and Raimonds Vējonis), and Lithuania (Algirdas Brazauskas, Valdas Adamkus, Dalia Grybauskaitė) in the period from 1918 to 2018. It should be noted that the speeches of the Latvian presidents are in Latvian (due to their availability only in Latvian), while the speeches of the presidents of Lithuania and Estonia have been gathered from the English versions of the homepages of the president chancelleries. Since the speeches of the presidents of Lithuania and Estonia are the translated variants of the originals, it should be noted that there might be slight deviations or losses of original meanings that have occurred during the translation process.

The research methodology is grounded in the premises of the Discourse-Historical Approach (DHA) to Critical Discourse Analysis (CDA) and comprises a qualitative discourse analysis and a comparative frequency analysis. The theoretical grounds for the study are based on the theoretical contributions of Lakoff and Johnson (1980 and 2003), Reisigl and Wodak (2009, 2011, 2016), Gibernau (2013), Landau (2017), Baltiņš and Druviete (2017), and Taagepera (2018) on conceptual metaphor, political discourse, national identity, CDA and DHA.

Conceptual metaphor, political discourse and critical discourse analysis

Metaphor as a tool of figurative linguistic expression seems to be familiar to everyone, as its use varies from day-to-day communication contexts to institutionalised contexts such as economics, politics, education, and law. It is, however, in its essence a complex tool of manipulation with one's cognition and is therefore considered to be operating not only at basic linguistic levels but rather "*at conceptual level to influence basic operations such as perception, problem solving, and memory*" [Landau 2017: 56]. Although metaphor has traditionally been considered as belonging to literary or poetic language and more recently as a figure of speech in social language, it should be reconsidered as a more complex phenomenon used in such influential discourse as political discourse [Way Ng in Flowerdew and Richardson 2017: 215].

Further on, it is interesting to see how metaphor not only has "*causal influence on social cognition and behaviour*" but also originates from "*social and cultural context*" [Landau 2017: 11]. Although it is argued that "*metaphor use is a universal feature of human cognition*", it may not necessarily be used in a similar fashion across different societies and different contexts [ibid.]. Neagu expresses a similar idea noting that "*metaphor succeeds rhetorically when it draws on pre-existing frames and shared values by retrieving elements stocked in collective memory and reconstruction arguments when necessary*" [Neagu 2013: 35]. Thus, metaphor itself being an abstraction is seen

as a machine with the “*key mechanism being mapping – a set of associations between elements of one concept and analogous elements of another used to transfer knowledge across superficially dissimilar concepts*” [ibid.]. Lakoff and Johnson [1980 and 2003] name this idea as a mapping between the source domain (concrete) and the target domain (abstract), which creates the conceptual metaphor ABSTRACT IS CONCRETE and “*reveals people’s need to impose some comprehensible form of order onto an abstraction*” [ibid.].

Although the use of metaphor is common in many areas, one of its main operational institutions is that of politics, because “*political discourse is saturated with metaphorical framings*” and “*they use words to compare dissimilar concepts*” [Landau 2017:172]. Thus, conceptual metaphors may be seen as “*argument by definition*” and “*persuasive efforts*” to manipulate with the world perception of the message recipient or audience [Neagu 2013: 35]. Metaphor analysis especially in political discourse requires a critical perspective, which can be achieved using the CDA methodology that deals with a critical analysis of discourses produced by those who have ‘power’ against those who do not [in Wodak et al. 2016].

Wodak et al. (2009) see identity as “*relationship between two or more related entities in a manner that asserts a sameness or equality*” [Wodak et al. 2009: 11]. As soon as the concept of identity is attached to individuals or groups of people, difference from others rather than sameness or equality are to be seen as keywords. Guibernau (2013) rightly notes that “*the key questions with regard to identity are who am I? and who are we?*” [Guibernau 2013: 7]. Identity co-operates with language in that these two are both social phenomena that have been much researched in the last decades. Thus, identity is selfhood within a specific social context and psychological frame of the mind that is expressed, among other means, through language.

National identity is the sense of geographically, culturally, linguistically, socially and historically pre-defined group or “*collective sentiment based upon the belief of belonging*” to the aforementioned criteria [ibid.: 10]. National identity is not “*fixed but is continually negotiated and renegotiated*” and is thus constructed in discourse of those who can address and possibly influence the minds of those belonging to the imaginary community we call nation [Mole 2012: 3]. Wodak et al. argue that there are five major thematic areas of national identity construction:

- 1) *the linguistic construction of the homo,*
- 2) *the narration and confabulation of a common political past,*
- 3) *the linguistic construction of a common culture,*
- 4) *the linguistic construction of a common political present and future,*
- 5) *the linguistic construction of a ‘national body’* [Wodak et al 2009: 30].

The Baltic states are connected not only due to their geographical location near the Baltic sea, but also due to their common history that has shaped their similar but individual national identities. Chulos and Piirainen (2017) note that one should not be misled by the term “Baltic identity”, because in fact there is no such thing as common national identity of the Baltics, as each of these nations has separate socially, politically, and historically based identities [Chulos and Piirainen 2017]. The elements that are common to the national identities are the language (Estonian, Latvian, and Lithuanian), the flag, the anthem, the freedom monument (“Milda” in Latvia) and various national

celebrations such as song festivals, celebrations of Independence gaining and restoration and religious festivals [in Mole 2012; Baltiņš and Druvieta 2017: 46]. Thus, national identities of the states are rooted deeply in history, and there exists the distinction between intra-national self and extra-national others that dates back to the official formation of the independent nations after WWI and unofficial formation of national identities during the times of different rulers of the regions [Myhill 2006: 91]. The mass immigration of people from the Soviet Union into the Baltic States during the Soviet occupation as a part of common political past has influenced the national identity of the states. Chulos and Piirainen (2017) rightly note that *“the other, in the eyes of Estonians, Latvians and Lithuanians” referred ‘to the alien rulers in their territory: Germans and Russians in Estonia and Latvia and Poles and Russians in Lithuania’* [Chulos and Piirainen 2017]. This alienation or otherisation of the foreign ‘powers’ is kept in the memories and thus is reflection of national identities of the states and may be used for an emotional effect by the ‘leaders’ of these nations.

Metaphors in the presidential Independence Day speeches

The total number of metaphors identified in the corpus of speeches was 170; of those 79 were in the speeches of the presidents of Estonia, 56 – in the speeches by the presidents of Latvia, and 35 – in the speeches of the presidents of Lithuania. Figure 1 below displays the percentage of the types of metaphors in the corpus.

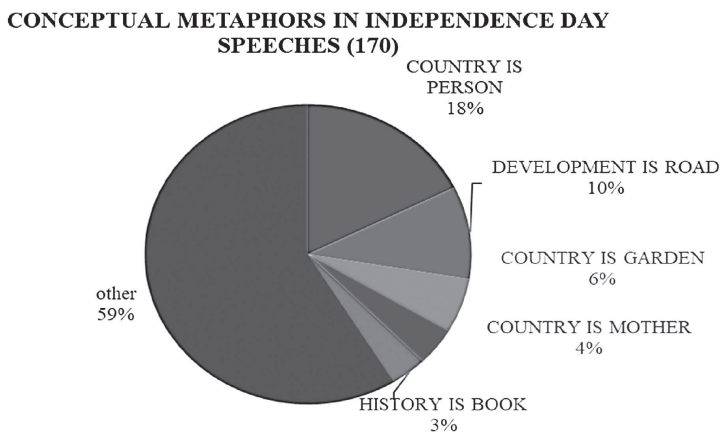

Figure 1. Statistical display of metaphor frequency

The most frequently identified metaphors were COUNTRY IS PERSON and INDEPENDENCE IS BIRTH used to conceptualise the state as a national body and to create a familiar emotional tie with the of historical origin of the states.

As it can be seen in the examples, the presidents also use other emotional linguistic means such as rhetorical questions, emotive adjectives and adverbs (e.g. *Do we still continue to see ourselves in it as **brave and united** people who had will and determination to seize freedom and independence from the clutches of a **powerful empire?***) to create the sense of belonging and responsibility and to induce actions.

Table 1.

COUNTRY IS PERSON/MOTHER metaphor example

State/year/president	Example	Comment
Latvia, J. Čakste (1919)	<i>Šī diena ir Latvijas valsts dzimundiena. (This day is the birthday of the Latvian state)</i>	Country is person that is born when gains independence (beginning of historical time).
Latvia, V. Vīķe-Freiberga (2000)	<i>Lai Latvija piedzimtu kā neatkarīga valsts, daudzi par to ir krituši kaujā. (Many have fallen in battle to liberate the country)</i>	Liberating the country is the birth of it.
Latvia, V. Zatlers (2009)	<i>Šos spēka avotus simbolizē skulptūras pie Mātes Latvijas kājām – Ģimene, Darbs, Gara darbinieki un Tēvzemes sargi. Līdzās Mātei Latvijai stāv Vaidelotis, Lāčplēsis un Važu rāvēji! Visas šīs īpašības no paaudzes paaudzē manto ikviens Mātes Latvijas bērns – ikviens Latvijas dēls un meita. (These sources of strength are symbolised by the sculptures at the feet of mother Latvia - family, work, the servants of spirit and the guardians of fatherland. Vaidelotis, Lāčplēsis and Važu rāvēji* stand beside the mother Latvia! All the qualities are inherited by all children of mother Latvia – all her sons and daughters from generation to generation).</i>	The use of the COUNTRY IS MOTHER metaphor + addressing the national values of Latvians and *national literary heroes that are considered to have fought to liberate the country from its enemies creates a strong emotional effect on the collective memory.
Estonia, L. Meri (1993)	<i>Russia continues to be more like a continent than a state, armed to the teeth with nuclear missiles, but also with the world's biggest propaganda machine.</i>	Personification metaphor used with hyperbole to create negative emotional effect and address fear of re-occupation.
Estonia, L. Meri (1999)	<i>Last year was a year of breakthrough in the relations between the Republic of Estonia and the European Union. We have received the report of how we look to the democratic eyes of Europe.</i>	COOPERATION IS FRIENDSHIP+ personification metaphor to emphasize the importance of international relationship.

Another frequent metaphor is DEVELOPMENT IS ROAD that is used to create the idea of development as a path to be taken for a better future of the state and often complemented with other linguistic means to create an emotional effect.

Table 2.

DEVELOPMENT IS ROAD metaphor example

State/year/ president	Example	Comment
Estonia, L. Meri (2002)	<i>True, we did not choose the easiest path, but we chose the shortest way to improve the quality of life.</i>	The metaphor addresses historical decisions taken for the sake of the development of the state in the future.
Lithuania, D. Grybauskaitė (2010)	<i>Lithuania made this resolute and fearless step after a century long occupation.</i>	COUNTRY IS PERSON+DEVELOPMENT IS ROAD METAPHOR addresses the bravery as national value.
Latvia, K. Ulmanis (1936)	<i>Valdība ir centusies soļot notikumiem mazu gabaliņu pa priekšu. (The government has tried to march ahead of time/events).</i>	Metonymy (government stands for the members of parliament) + metaphor conceptualising the work of the MPs as road into the development of Latvia.
Latvia, V. Viķe-Freiberga (2002)	<i>Taču arī uzaicinājums Kopenhāģenas sanāksmē ne tuvu vēl nenozīmēs, ka mūsu ceļš nu ir galā, ka nu varam atslābt, atpūsties un iet gulēt aizkrāsnē. (However, even the invitation to the Copenhagen conference does not mean that our road has ended yet and that we can now ease up and crouch by the fireside*).</i>	*Latvian national expression indicating laying around near fire and not doing anything together with the concept of road as development invites the message recipient to continue working and reaching more goals in the development of the nation.
Estonia, L. Meri (1999)	<i>A state is an entirety. An entirety consisting of the young and the old. An entirety of differences. Republic of Estonia will firmly step into the new century.</i>	COUNTRY IS PERSON+DEVELOPMENT IS ROAD METAPHOR used to conceptualise state as national body and link the historical accomplishments with the future anticipations.
Lithuania, D. Grybauskaitė (2017)	<i>Today we stand proud of the path Lithuania has travelled. Proud of the free spirit, courage and resilience of those who walked it all the way.</i>	COUNTRY IS PERSON+DEVELOPMENT IS ROAD is used to refer to the political history and bravery of Lithuanian people as part of their national identity.

This type of metaphor conceptualises actions as steps taken in history to ensure the political, economic, and social development as a smooth path or road into the future (future-orientation as an aspect of national identity).

Another metaphor used to conceptualise the history of occupation and creation of an independent nation in terms of chapters of a book is HISTORY IS BOOK.

Table 3.

HISTORY IS BOOK metaphor examples

State/year/president	Example	Comment
Latvia, R. Vējonis (2017)	<i>Gadsimts nozīmē mūsu brīvībai mēru, kas ir tuvāks mūžībai nekā viena cilvēka mūžam. Tas ieraksta valsti vēsturē ar lielo burtu. (A century means limit to our freedom, that is closer to the eternity than to a lifetime of a single person. It writes the country into the history with a capital letter).</i>	The use of metaphorical expression referring to metaphor HISTORY IS BOOK addresses the feeling of pride for the historical accomplishments the significance of which is shown by writing them with capital letters as a sign of emphasis.
Estonia, L. Meri (1993)	<i>Man perceives this as a new chapter in the book of time. In the book of time from which no page can be torn.</i>	History is conceptualised as a book that has already been written and cannot be chanced/erased.
Estonia, T.H. Ilves (2011)	<i>We need a brighter, more open stance for the new chapter in Estonian history.</i>	History as a book is being written now (people are writing it) – invitation to work harder for the better of the nation.
Lithuania, V. Adamkus (1998)	<i>Do we remember how we guided by ideals and elevated by thought had rallied our powers to open a new page in the history of Lithuania?</i>	Metaphor within a rhetorical question emphasizes the emotional effect of anticipating for a better future of the nation.

The above listed metaphors display the way the idea of common historical memory as an indispensable part of national identity is constructed in the discourse.

The metaphor COUNTRY IS GARDEN, which conceptualises people as flowers, work as soil, economics as plants, is more frequent in the speeches of the presidents of

Estonia, but also identified in the speeches of the other Baltic states and addresses the value of work as part of the national identity of these nations.

Table 4.

COUNTRY IS GARDEN metaphor examples

State/year/president	Example	Comment
Latvia, A. Kviesis (1934)	<i>[...]latvju tauta būtu līdz ar to atsacījusies no savas nākotnes, jo nebūtu vairs cienīga baudīt tos augļus, kuriem zemi sagatavojuši Latvijas valsts proklamētāji un to slacījuši savām asinīm brīvības cīnītāji. (Latvian people would have refused its future because they would not deserve enjoying the fruits the soil for which has been prepared by the founding fathers and spilled with the blood of the freedom fighters)</i>	Emotional metaphor referring to the freedom of the state being the fruits planted by the freedom fighters and the free nation of Latvia as a garden bearing those fruits shows the link between historical events that have led to the political present in the same time re-emphasizing the bravery of Latvian people.
Latvia, K. Ulmanis (1937)	<i>Rodas uzplaukums ari gara un kultūras dzīvē. (The cultural and spiritual life is blooming as well)</i>	Development of culture and religion is blooming of flowers in the garden of the state.
Estonia, A. Ruutel (2003)	<i>Between two world wars the people of Estonia could see independent statehood deliver fruits in nearly every field of life.</i>	Working for the good of the state is planting a garden and receiving the benefits is enjoying the fruits.
Lithuania, D. Grybauskaite (2015)	<i>Let us build strong roots that cannot be moved or uprooted.</i>	Creating a strong nation is planting strong roots.

The examples above display how metaphors conceptualise the national spirit in the period after occupation and political crisis and the collective braveness of the people as a part of construction of the homo (described by Wodak et al 2009).

Finally, other emotionally coloured metaphors that address the national identity, belonging to Europe and fear of occupation and historically rooted fear of ‘the other’ are found in the speeches of the presidents of Estonia (mostly) and Latvia (some instances).

Table 5.

Metaphors addressing the fear of ‘the other’ as an enemy

State/year/president	Example	Comment
Estonia, L. Meri (1999)	<i>The door to NATO is open now, this is what the NATO officials say. There is no point in delaying, in risking this door to close.</i>	INVITATION to join NATO as a political union that protects independent states IS A DOOR – metaphor ‘manipulating’ the recipient to act immediately.
Estonia, L. Meri (1996)	<i>Clouds are gathering over Europe from Gibraltar to the Urals.</i>	WAR IS STORM metaphor addressing fear of occupation and the necessity to work on military security of the state.
Estonia, T.H. Ilves (2011)	<i>We should no longer be ruled by fear.</i>	Fear of re-occupation is a person that rules the state (rooted in historical memory) and should be got rid of.
Estonia, K. Keljulaid (2018)	<i>When we were stomped into mud, we still had the knowledge that this is not where we belong. We belong elsewhere.</i>	Addressing the feeling of oppression as being stomped into mud by the oppressors together with hope as part of national spirit.
Latvia, V. Vīķe-Freiberga (2002)	<i>Ļoti daudzas valstis kļauvē pie tās durvīm, saprotot tos labumus, ko Eiropa piedāvā. (Many countries knock on the door of Europe, when they see the benefits it offers)</i>	ACCEPTANCE into the EU IS A DOOR to better future – metaphor use aims at implicitly manipulating the recipient to support the European Union.

As displayed in the table above, metaphors focus on the common past (war and occupation) at the same time constructing the idea of the ‘bright’ political present and future of the states in the EU and NATO.

Conclusions

Metaphor use in the speeches of the presidents of Estonia, Latvia, and Lithuania increases in terms of frequency and emotional colouring until the beginning of the second decade of the 21st century and has gradually decreased since then.

The presidents of Estonia use metaphors more frequently, but they also have comparatively longer speeches, while the presidents of Lithuania use them least frequently (and have shorter speeches).

The most powerful conceptual metaphors are used by L. Meri and T.H. Ilves (1992–2001; 2006–2016), V. Viķe-Freiberga, and V. Zatlers (1999–2011), and A. Brazauskas and V. Adamkus (1993–2009), that marks the time of joining international political organisations.

COUNTRY IS MOTHER metaphor is only common to the rhetoric of the presidents of Latvia and reflects the strong emotional sense of belonging and family ties as an element of national spirit; COUNTRY IS PERSON, DEVELOPMENT IS ROAD, and HISTORY IS BOOK are metaphors used by the presidents of all three states at the beginning and the end of the speeches as an implied invitation to work for the development of the nation.

The target domains that are conceptualised with metaphors in the speeches are the state, independence, war, the EU, Russia and the USSR, development and work, Independence Day that are elements of national identity and show the common past, present, and future of the states and the people.

LITERATURE

Chulos, C. J. and Piirainen, T. *The Fall of an Empire, the Birth of a Nation: National Identities in Russia*. London and New York: Routledge, 2017.

Baltiņš, M., Druviete, I. *Ceļavējš cilvēku ciltij. Valoda sabiedrībā*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2017.

Flowerdew, J. and Richardson, J. E. *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*. New York: Routledge, 2017.

Guibernaud, M. *The Identity of Nations*. Cambridge: Polity Press.

Lakoff, G. and Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 2013.

Landau, M. J. *Conceptual Metaphor in Social Psychology: The Poetics of Everyday Life*. London and New York: Routledge, 2017.

Mole, R. C. M. *The Baltic States from the Soviet Union to the European Union: Identity, Discourse and Power in the Post-communist Transition of Estonia, Latvia and Lithuania*. London and New York: Routledge, 2012.

Myhill, J. *Language, Religion and National Identity in Europe and the Middle East: A Historical Study*. The Netherlands: John Benjamins Publishing Company Ltd., 2006.

Neagu, M. I. *Decoding Political Discourse: Conceptual Metaphors and Argumentation*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Taagepera, R. *Estonia: Return to Independence*. London and New York, 2018.

Wodak, R. and Meyer, M. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications Ltd., 2016.

Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M. and Liebhart, K. *Discursive Construction of National Identity*. London and New York: Routledge, 2009.

Edita VALIULIENĖ
(Šiauliai University)

The Hot-Tempered and Cool-Headed: Temperature Metaphors in the Domain of Emotions and Human Temperament

Summary

The Hot-Tempered and Cool-Headed: Temperature Metaphors in the Domain of Emotions and Human Temperament

The article deals with temperature metaphors in the domain of emotions and human temperament that are expressed by the English compounds including temperature adjectives, e.g. *hot-blooded*, *cool-headed*, *warm-hearted*. Based on the Conceptual Metaphor Theory and corpora data, the analysis reveals that temperature metaphors grounded in bodily experience and cultural tradition are frequently used to conceptualise emotions as inborn characteristics of human temperament or peculiarities of situational behaviour. The compounds under analysis describe collocates of four types: people, their disposition or approach, activities, and abstract qualities.

The overall research findings show that the target domains of temperature metaphors manifest two oppositions, based on the different parts of temperature scale: 1) heat metaphorises the intensity of emotions and their expression, while the low intensity of emotions related to rationality, self-control, calmness is conceptualised as cool; 2) affection is associated with the pleasant sensation of warmth, while the lack of emotions and human attitude as indifference, cruelty are conceptualised as cold.

Key words: *temperature metaphor, conceptual metaphor, metaphoric expression, emotions, temperament*

Santrauka

Karštakošškumas ir šaltas protas anglų kalboje: temperatūros metaforos emocijų ir temperamento srityje

Straipsnyje nagrinėjamos emocijų ir temperamento srityje naudojamos temperatūros metaforos, reiškiamos sudurtiniais anglų kalbos būdvardžiais su pirmuoju dėmeniu, žyminčiu temperatūros ypatybę, pvz. *hot-blooded*, *cool-headed*, *warm-hearted*. Remiantis konceptualiąja metaforos teorija ir tekstynų duomenimis atlikta analizė rodo, kad fizine patirtimi ir kultūrinėmis tradicijomis pagrįstos temperatūros metaforos dažnai pasitelkiamos konceptualizuojant emocijas, kurios atspindi prigimtines žmogaus būdo savybes (temperamentą) ar situacinius elgesio ypatumus. Tiriamaisiais būdvardžiais apibūdinamos keturios kolokatų grupės: žmonės, jų temperamentas ar požiūris, veikla ir abstrakčios savybės.

Apibendrinti tyrimo rezultatai rodo, kad metaforizuojami požymiai sudaro dvi opozicijas, aktualizuojančias skirtingas temperatūros skalės dalis: 1) karštis metaforizuoja emocijų ir jų raiškos intensyvumą, o mažas emocijų intensyvumas, jų suvaldymas, racionalumas konceptualizuojami per vėsumos konceptą; 2) draugiškumas siejamas su žmogui maloniu šilumos pojūčiu, o emocijų ir žmogiško santykio stygius, t. y. abejingumas, nedraugiškumas ar žiaurumas, konceptualizuojamas kaip šaltis.

Prasminiai žodžiai: *temperatūros metafora, konceptualioji metafora, metaforinis pasakymas, emocijos, temperamentas*

*

Introduction

Temperature sense as part of tactile experiences is one of the most important, basic senses, crucial for humans and their wellbeing. Implying a certain temperature scale, in language we name different kinds of temperature evaluation, referring to different categories of things in our surroundings or our own body, cf. *warm tea, a warm summer evening, my feet never get warm, a warm coat*. In addition, other uses of temperature words describe qualities that are more abstract in nature, attributed to people, their emotions, relationships, e.g. *We always receive a warm welcome here*. Such cases reveal semantic extensions of the temperature domain, acting as a source domain for numerous metaphorical mappings employed to conceptualise what is less tangible and, therefore, more difficult to perceive.

The productivity of temperature metaphors, manifested by both universal and culture-specific patterns of metaphorisation, has been confirmed by studies in different languages [Koptjevskaja-Tamm 2015; Хьюнг 2011; Kövecses 2002, etc.]. It has been demonstrated that temperature concepts are frequently employed to perceive emotions, e.g. anger, love, yet little attention has been paid to particular metaphoric expressions and collocation patterns, showing what exactly is described by temperature metaphors in the domain of emotions. Taking this into account, the research reported here aims to discuss temperature metaphors expressed by the English compounds including temperature adjectives that are used to conceptualise emotions characterising human temperament or situational behaviour. The research is performed in the framework of Conceptual Metaphor Theory combined with a corpus-linguistic approach.

Theoretical background and methodological considerations

The main claim of the Conceptual Metaphor Theory, dominant in contemporary metaphor research, is the recognition of the conceptual nature of metaphor and its cognitive function [Lakoff, Johnson 1980: 3–6]. Metaphor is primarily seen as a matter of thought, a strategy of cognition by which things that are abstract and difficult to delineate (the target domain) are perceived through those, which are more concrete, physical, directly experienced (the source domain). In this research, the term *temperature metaphors* refers to the metaphorical source domain – the temperature concepts of heat, warmth, coolness, and cold as different qualities on a temperature scale which are mapped on the domain of emotions.

The motivation of conceptual metaphors lies in their experiential grounding – human experience, which is either physical or cultural. Specific importance is attached to physical or bodily experience, which falls in accordance with the Principle of Embodiment proclaimed in cognitive linguistics. Cognition is said to be embodied, as structures forming our conceptual system “*grow out of bodily experience and make sense in terms of it*” [Lakoff 1987: xiv].

The analysis of temperature metaphors presented here is corpus-based – linguistic expressions have been derived from the corpora of the English language – The British National Corpus (BNC) and The Global Web-based English Corpus (GloWbE). The material includes the uses of the following compounds: *hot-headed* 92, *hot-blooded* 46, *hot-tempered* 42, *cool-headed* 41, *cold-blooded* 264, *cold-hearted* 111, *warm-*

hearted 135. They all contain temperature adjectives, which tend to be used metaphorically in the domain of emotions, while the second elements of the compounds (*heart, head, temper, blood*) also pertain to emotions and human disposition. For example, head and heart are essential body parts traditionally representing a certain opposition: “*The heart, being the place where feelings are located figuratively, opposes the ‘head’, place where the reason is conventionally placed*” [Gutiérrez Pérez, Olavide 2008: 31]. Temper directly refers to a particular emotional state or type of disposition, and blood also associates with certain inborn characteristics, inclinations as part of one’s nature.

Discussion of research findings

Having analysed individual uses of each compound adjective, generalisations were made regarding their meaning, which revealed the features metaphorised through different temperature concepts (heat, cold, coolness, and warmth). Each metaphor is further discussed in more detail regarding the motivation underlying the conceptual mapping and specific features that are metaphorised.

The data show that English compounds with *hot* manifest the conceptual metaphor INTENSE EMOTIONS ARE HEAT – high temperature metaphorises intense emotions (usually anger and passion) as a permanent quality, character trait or a temporary, situational feature observed in one’s behaviour. Proneness to anger is usually described as being hot-headed or hot-tempered, e.g. “<...> *hot-headed ones who are notorious for causing trouble at any opportunity <...>*” (GloWbE); “*The hot-tempered Harry, egged on by local bullies, challenges Robin to a fist-fight <...>*” (GloWbE), while passion is associated with hot blood, as in: “*He’ll fall for a luscious, hot-blooded Spanish girl who understands his music and can match him in passion*” (BNC). Heat metaphors also express impatience, rashness, and quick emotional response in contrast to calm behaviour, premeditation.

As noted by Z. Kövecses [2002: 156–157], an important role in intensity as heat metaphor is played by a metonymy EFFECT FOR CAUSE as a general metonymic principle, since heat is a physiological effect of anger and other intense emotions – the temperature of our body actually increases when being emotional.

In addition to bodily basis, heat metaphor for intense emotions is culturally motivated, based on the humoral theory of temperaments, linking different types of human disposition to the proportion of certain humours or fluids in the human body [Stelmack, Stalikas 1991: 255–258]. In the 2nd century the Greek physician Galen first described four types of temperament that are still called like this today – sanguine, choleric, melancholic, and phlegmatic. Each type was ascribed certain elements and qualities, including temperature values of hot and cold. Heat was attributed to sanguine and choleric temperaments, inclined to passion and quick temper, whereas melancholic and phlegmatic people were ascribed the quality of cold.

If heat metaphorises intense emotions and their expression, the low intensity or lack of emotions is correspondingly conceptualised as low temperature. An important distinction here is made regarding the different evaluation of the lack of emotions, i.e. seeing it as a positive or negative feature: “*where non-emotional, rational behaviour is required, it is considered a positive quality, but if some emotional interest or sympathy is expected, it is regarded as a rather negative quality*” [Perkova 2015: 246]. In English

this opposition is clearly manifested by employing different temperature values (coolness and cold) as the source domains of the metaphors. The control of emotions, rationality, calmness are metaphorised as cool, so *cool-headed* is used here, e.g. “*You’ll calm down and come back more cool-headed*” (GloWbE), while the lack of sympathy, affection (cruelty, indifference) is conceptualised as cold (*cold-hearted, cold-blooded*), e.g. “<...> *the evil, cold-hearted villain who knows no pity!*” (BNC). Expressions with *cold-blooded* typically refer to cruelty, having no sympathy for other people, while *cold-hearted* more often expresses indifference, the lack of affection, understanding, cf. “*Blake should be regarded as a cold-blooded serial killer, nothing more*” (GloWbE) – “*You’ve made it clear you don’t love me anymore, you cold-hearted woman*” (GloWbE).

Warmth as another temperature value conceptualises what is good and pleasant for humans – positive emotions, affectionate, friendly relationships, people, so the uses of *warm-hearted* manifest the conceptual metaphor AFFECTION IS WARMTH, e.g. “*She was a warm-hearted, affectionate person and I shall always remain grateful to her*” (BNC); “<...> *all speak of their friendship with him in the same warm-hearted way*” (GloWbE). The motivation of affection as warmth metaphor is based on early bodily experiences – an infant being held simultaneously experiences both affection as the feeling of comfort and the physical warmth of the human body. The fact that physical warmth is linked to psychological or interpersonal warmth is also based on psychological experiments. One of them [Fetterman et al. 2018: 564] provides evidence for the associations between felt temperature and interpersonal warmth, which seem to be operative in daily life, for example, people report that they are more agreeable and friendlier when they feel physically warmer.

To generalise all temperature values as source domains of the metaphors, we can state that temperature scale is only partially maintained in the target domains of metaphors for emotions and human temperament. Different features metaphorised through temperature concepts actualise different parts of the scale: emotionality and rationality are conceptualised as the opposition of heat and coolness, while the contrast between affection and indifference or cruelty is seen as the opposition of warmth and cold. The evaluative aspect of metaphorised qualities correlates with the bodily experience – heat and cold typically conceptualise negative features since physically heat and cold are usually unpleasant, uncomfortable and even dangerous to humans, while warmth and coolness (less intense temperature values) are usually perceived as pleasant, desirable – both physically and metaphorically.

As far as the collocational patterns of compound adjectives are concerned, the metaphoric expressions can be divided into four major categories based on the meaning of collocates, showing what exactly is described as hot-tempered, cold-blooded, warm-hearted, etc. in the English language. The numbers of uses for each collocate type are provided in Table 1.

Table 1.

Collocate types and frequency

	Disposition/approach	People	Activities	Qualities	Total
<i>Hot-headed</i>	5	78	5	4	92
<i>Hot-blooded</i>	4	28	11	3	46
<i>Hot-tempered</i>	0	35	7	0	42
<i>Cool-headed</i>	4	23	11	3	41
<i>Cold-blooded</i>	10	102	136	16	264
<i>Cold-hearted</i>	8	76	19	8	111
<i>Warm-hearted</i>	4	85	41	5	135

The four types of collocates include nouns denoting the following:

- 1) people – individuals or groups of people, e.g.: *a hot-headed Welshwoman, hot-blooded Latinos, the cool-headed Holmes, a cold-hearted rationalist, warm-hearted people*;
- 2) human disposition or temperament, approach towards something, e.g.: *a Southern hot-blooded temperament, the hot-blooded nature of the brothers, a cool-headed approach to relationships, a cold-hearted way of looking at things*;
- 3) activities, things done in a certain manner, e.g.: *a hot-headed debate, a hot-blooded match, cool-headed driving, the cold-blooded murder of a girl, a warm-hearted response*;
- 4) qualities that associate with or result from a certain character, e.g.: *hot-headed lack of accuracy, cool-headed logic, cold-blooded ferocity, cold-hearted callousness, warm-hearted generosity*.

As frequency rates in Table 1 indicate, the most numerous group of expressions with most compounds manifesting temperature metaphors describe people. It is also quite common for English speakers to use compounds with temperature adjectives in reference to people's activities – actions or things done in a particular manner, with a certain emotion.

Conclusions

Having analysed temperature metaphors manifested by the use of English compounds with temperature adjectives, the following conclusions were drawn.

Based on bodily experience and cultural tradition, temperature metaphors play an important role in the conceptualisation of abstract things such as emotions, relationships, qualities.

Temperature metaphors in the domain of emotions as inborn characteristics of human temperament or peculiarities of situational behaviour are often expressed by English compounds including temperature adjectives. They typically describe: a certain type of disposition or approach, people characteristic of it, activities, things done in a particular manner and qualities associated with it.

The target domains of temperature metaphors manifest two oppositions based on the different parts of temperature scale:

- a) heat as the concept of high temperature metaphorises the intensity of emotions and their expression (anger, passion, quick emotional response), while the low intensity of emotions associated with rationality, self-control, calmness is conceptualised as cool;
- b) affection, a friendly, supportive attitude are metaphorised as warmth, while cold is a metaphor for the opposite – indifference, cruelty as the lack of affection and sympathy.

LITERATURE

- Fetterman, A. K., Wilkowski, B. M., Robinson, M. D. On Feeling Warm and Being Warm: Daily Perceptions of Physical Warmth Fluctuate With Interpersonal Warmth. *Social Psychological and Personality Science*, Vol. 9(5), 2018, pp. 560–567.
- Gutiérrez Pérez, R., Olavide, P. A Cross-Cultural Analysis of Heart Metaphors. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 21, 2008, pp. 25–56.
- Koptjevskaja-Tamm, M. *The Linguistics of Temperature*. Amsterdam: John Benjamins, 2015.
- Kövecses, Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Lakoff, G. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: Chicago University Press, 1987.
- Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Perkova, N. Adjectives of temperature in Latvian. *The Linguistics of Temperature* (ed. Koptjevskaja-Tamm, M.). Amsterdam: John Benjamins, 2015, pp. 216–253.
- Stelmack, R. M. Stalikas, A. Galen and the humour theory of temperament. *Personality and Individual Differences*, Vol. 12, 3, 1991, pp. 255–263.
- Хьюнг, Ч. Т. *Метеорологическая метафора в русской языковой картине мира*. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2011.

SOURCES

- BNC – *The British National Corpus*. Available: <http://corpus.byu.edu/bnc>
- GloWbE – *The Global Web-based English Corpus*. Available: <https://corpus.byu.edu/glowbe>

Elektroninio diskurso kalbos etiketo vartoseną ir raišką

Summary

Usage and Expression of Speech Etiquette in Electronic Discourse

The present article analyses the usage and expression of speech etiquette in electronic discourse. The aim of this research is to investigate the concept of electronic discourse, its language peculiarities, speech etiquette situations and expression, discuss the rules of Internet etiquette. The study of speech etiquette of several online forums was performed researching the expression and usage of courtesy formulas, i.e. greeting, farewell, appealing, and gratitude. It was determined that greeting expression among forum participants was the most frequent, as greeting is one of the major courtesy expressions of speech etiquette used to show respect and friendliness for the interlocutor. Farewell expression is the rarest, as discussions in forums gradually move to personal conversations and messages. It was noted that nonconformity with the online etiquette and language rules might cause discontentment and resentment among forum participants. The conclusion can be made that speech etiquette in Internet forums depends on the participants, forum subjects, user needs and their objectives.

Key words: *Internet, electronic discourse, speech etiquette, courtesy formulas*

*

Įvadas

Spartūs technologijų pokyčiai lemia ir bendravimo pokyčius internete. Internetas tapo ne tik didžiausiu informacijos šaltiniu, leidžiančiu sekti informacijos srautus, pažinti pasaulį, bet ir nepakeičiama bendravimo priemone. Kita vertus, naujų technologijų poveikis turi savo pasekmių bei trūkumų. Elektroniniame diskurse ypač sunku išlaikyti kalbos kokybės kriterijus, čia vyrauja netaisyklinga gramatika, svetimybės, žargonas, lietuviškų raidžių vengimas ir pan., t. y., neoficialioji leksika, atspindinti neoficialų elektroninio diskurso pobūdį, atskleidžianti tam tikras kalbinės elgsenos formules.

Lietuvoje išsamiausiai elektroninį diskursą yra tyrusi A. Ryklienė. Autorė analizavo bendravimo internetu ypatumus [2000a: 99–107], jaunimo šnekamosios kalbos atspindžius internete [2000b: 65–67], elektroninio diskurso kalbos ypatybes ir stilių [2001a: 228], lygino rašytinę lietuvių kalbą ir elektroninį diskursą [2001b: 103–117], ir kt. D. Zaikauskienės tyrimai daugiau susiję su paremių vartoseną elektroniniame diskurse [2014: 69–91]. Internetinių straipsnių komentarų kalbą nuodugniau yra tyrusi R. Marcinkevičienė [2005: 4; 2006: 57–60], tinklaraščių kalbą – R. Miliūnaitė [2008a: 20–49; 2008b: 1–12].

Šio pranešimo tikslas – ištirti elektroninio diskurso kalbos etiketo vartoseną ir raišką. Tyrimu siekiama aptarti elektroninio diskurso sampratą, išanalizuoti kalbos ypatybes, kalbos etiketo situacijas ir raišką, interneto etiketo taisykles. Atlikta kelių interneto forumų kalbos etiketo analizė, ištirta mandagumo formulių – pasisveikinimo, atsisveikinimo, kreipimosi ir padėkos žodžių raiška ir vartoseną. Taigi, tyrimo objektas – forumų svetainėse vartojamos kalbos mandagumo formulių raiška. Išanalizuota 350

pranešimų. Medžiaga rinkta iš lietuviškų interneto svetainių forumų <http://www.mobili.lt/lt/forumas.html>, <http://uzdarbis.lt/> ir <https://www.isic.lt/d-u-k/>. Forumai buvo atrenkami pagal lankytojų skaičių ir tematiką. Forume <http://www.mobili.lt/lt/forumas.html> dalijamasi informacija, susijusia tik su mobiliaisiais telefonais. Forumo <http://uzdarbis.lt/> nariai domisi verslo ir asmeninio tobulėjimo temomis, kartu sprendžia problemas, dalinasi žiniomis ir idėjomis, sutinka būsimus verslo partnerius. Forumas <https://www.isic.lt/d-u-k/> skirtas studentams aptarti informaciją, susijusią su tarptautiniu studento pažymėjimu.

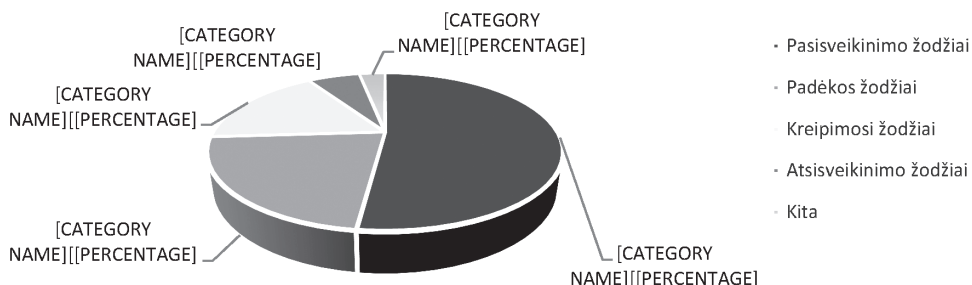
Teorinės nuostatos

Kaip bet kuri socialinė veikla, diskursas paklūsta tam tikroms taisyklėms, kurios skiriasi priklausomai nuo veiklos konteksto [Vinogradnaitė 2008]. Pasak V. Česnulienės [2017: 3], diskurso analizė atskleidžia skirtingus komunikacijos aspektus, pvz., įvairių kultūrų ir grupių kalbėjimo modelių skirtumus, parodo diskurso ryšį su žanrais, visuomenės struktūra, etniškumu, adresanto ir adresato amžiumi, laiku, vieta ir kt. Ypač savitais bruožais pasižymi, pastaruoju metu tyrėjų dėmesį vis dažniau patraukiantis, elektroninis diskursas. Lietuvoje išsamiausiai kalbą internete tyrinėjanti kalbininkė A. Ryklienė [2001a: 99–100] elektroninį diskursą laiko atskira interneto naujienų grupėse vartojama kalbos atmaina. Šią kalbos atmainą D. Crystalas apibrėžia kaip tipą kalbos, parodančios unikalius interneto ypatumus ir įvairiose internetinėse situacijose pasireiškianti kaip elektroninė, globalinė ir interaktyvi medija [Crystal 2006: 20]. Kadangi elektroninėje erdvėje nuolatos persipina ir šnekamosios, ir rašomosios kalbos elementai, daugelio elektroninio diskurso tyrėjų [Ryklienės 2001a: 99–100b: 103–117; Crystal 2006: 284; Baron 2008: 289 ir kt.] nuomone, elektroninis diskursas užima tarpinę padėtį tarp rašytinės ir sakytinės kalbos ir turi jų abiejų bruožų. Elektroninis diskursas yra įvardijamas kaip kalbėjimas rašant. Kita vertus, elektroninis diskursas kuria ir savitas, naujas kalbos atmainas. Interneto vartotojai laiko save atskira bendruomene, turinčia tam tikras savitas taisykles, veikiančias ir jų kalbą. Internetinėje kalboje, kurią kontroliuoti ir reguliuoti yra itin sunku, vyrauja žargonas, svetimybės, naujadarai, žodžių trumpinimai, grafiniai ženklai, vartojamos trumpos konstrukcijos, frazių pakartojimas, būdinga laisvesnė sakinių konstrukcija. Elektroniniam diskursui būdingos ir internetų sukurtos etiketo, kartu ir kalbos etiketo, taisyklės. Tinklo etiketas (angl. Netiquette) apibūdinamas kaip visų interneto vartotojų elgesio taisyklių visuma. Jis nėra privalomas, tačiau jo taisyklių laikytis yra kultūros požymis. Šios taisyklės, kaip ir paprasto bendravimo taisyklės, padeda bendrauti, bendradarbiauti ir išvengti konfliktinių situacijų (daugiau žr.: <http://perkunas.byethost33.com/kompiuteriai/rfc1855lt.html?i=1>). Tačiau „Tinklo etiketo“ principai iš dalies leidžia pažeisti bendrinės kalbos normas. Juose teigiama, jog „kalbos ir rinkimo klaidos tėra smulkmena ir kam nors dėl to priekaištaudamas gali pasirodyti kaip nesubrendęs naujokas“ [Kuncaitis, Mimienė ir kt. 1999: 158]. „Jeigu berašydami eilutės pradžioje pastebėjote gramatinę klaidą (pvz., praleistą raidę), nepulkite visko trinti ir spausdinti iš naujo [...]“. Klysti yra žmogiška, o viena raidė prasmės dažniausiai nekeičia“ [Tinklo etiketo teorija 2010]. Kita vertus, internete nemažas dėmesys skiriamas kalbos etiketo dalykams. Patariama kaip sveikintis, kreiptis, atsisveikinti, kaip kalbėti, kai pokalbyje dalyvauja du ar daugiau žmonių, t. y., aptariama ir mandagumo formulių vartoseną.

Tiriamoji dalis

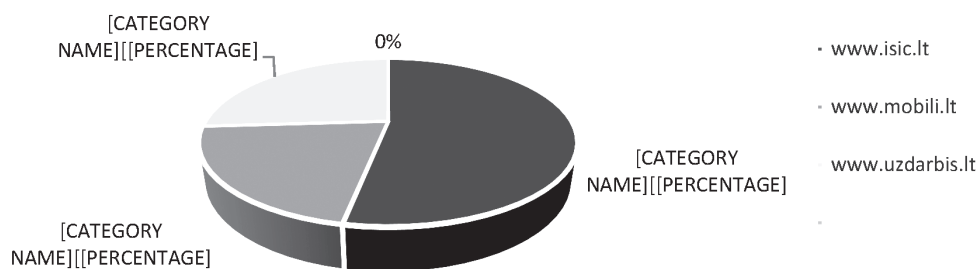
Tyrimo metu buvo atlikta kelių interneto svetainių forumų <http://www.mobili.lt/lt/forumas.html>, <http://uzdarbis.lt/> ir <https://www.isic.lt/d-u-k/> kalbos etiketo analizė, ištirta mandagumo formulių – pasisveikinimo, atsisveikinimo, kreipimosi ir padėkos žodžių raiška ir vartoseną.

Pirmiausia teko pastebėti, kad mandagumo žodžių vartoseną nėra itin dažna tarp forumų dalyvių. Iš peržiūrėtų 350 pranešimų tik 126 (36%) pavartota viena ar kita mandagumo formulė.

1 pav. Mandagumo formulių vartoseną

Kaip matyti iš diagramoje pateiktų duomenų (žr. 1 pav.), tyrimo metu daugiausia rasta pasisveikinimo (52%) žodžių, kiek mažiau – padėkos (22%) ir kreipimosi (17%) žodžių, mažiausiai – atsisveikinimo (6%) žodžių. Pasisveikinimo raiška vartojama dažniausiai, nes pasisveikinimas – tam tikra ryšio užmezgimo su adresatu formulė, be to, tai viena iš svarbiausių kalbos etiketo mandagumo raiškų, forumų dalyvių vartojama norint pašnekovui išreikšti pagarbą ir draugiškumą. Atsisveikinimo raiška vartojama rečiausiai, kadangi forumuose pokalbiai dažnai pereina į asmeninius pokalbius ar žinutes.

2 pav. Mandagumo formulių vartoseną pagal forumus

Pastebėta, kad mandagumo formulių vartosenai įtakos turi forumo tematika, jame dalyvaujantys vartotojai, jų tikslai bei poreikiai. Daugiausiai mandagumo žodžių (53%) rasta forumo <https://www.isic.lt/d-u-k/> pokalbiuose, kuriuose dalinamasi informacija, susijusia su tarptautiniu studento pažymėjimu, diskutuojama iš esmės dalykinėmis temomis, todėl vyrauja oficialesnis bendravimo stilius. Forumo <http://uzdarbis.lt/prat/>

nešimuose, kuriuose aptariamos verslo ir asmeninio tobulėjimo temos, vyksta verslo partnerių paieškos, mandagumo formulių rasta gerokai mažiau (26%), forumo dalyviams būdingas laisvesnis bendravimo stilius. Rečiausiai mandagumo žodžiai vartojami forumo www.mobili.lt/lt/forumas.html (21%), kuriame vyrauja neoficialus bendravimas (žr. 2 pav.).

Pasisveikinimas – tai viena iš svarbiausių ir forumų dalyvių dažniausiai vartojamų kalbos etiketo mandagumo raiškų bei veiksmingas būdas adresantui atkreipti adresato (-ų) dėmesį į save. Lietuvių kalboje yra nemažai pasisveikinimo formų. Elektroniniame diskurse gausiausiai vartojami sveikinimosi žodžiai *sveiki, -as, -a* (32). Nors tokios pasisveikinimo formulės dažniausiai vartojamos kreipiantis į gerai pažįstamą asmenį, tačiau el. erdvėje vartojamos kreipiantis ir į mažiau pažįstamus forumo dalyvius, pvz.: *Sveiki nusipirkau naują samsung 8 ir po keliu savaiciu pradėjo ekranas mirguliuoti*¹ (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2018-01-05). Kadangi pasisveikinimu norima atkreipti dėmesį ne į konkretų asmenį, bet į visus adresantus, dažniausiai vartojama daugiskaitos forma *sveiki*. Kartais šie pasisveikinimo žodžiai yra derinami su pašnekovų lytimi (*sveikos mergaitės, sveiki vyrai*). Neoficialioje aplinkoje lietuviai sveikinasi žodžiu *labas*. Ši pasisveikinimo forma dažna ir tarp forumų dalyvių (16), pvz.: *Labas. Ar pateikus deklaraciją, dar imanoma ją kažką redaguoti?* (<https://uzdarbis.lt/>, 2018-04-22). Pasitaikė atvejų, kai pasisveikinimas įgijo neoficialumo, familiarumo atspalvį, būdingą buitiniam stiliui (*laba, labukas, labuka*). Dvižodės pasisveikinimo formulės *laba (gera) diena* dažniausiai vartojamos oficialioje aplinkoje, tačiau interneto pokalbių svetainėse ne taip retai (14) (ypač forumė <https://www.isic.lt/d-u-k/>) sveikinamasi ir jomis, pvz.: *Laba diena, Šiuo metu žadu grįžti nuo 2018-02-01 ir studijas baigti 2018 m. birželio mėn. Iki kiek galiotų mano ISIC pažymėjimas?* (<https://www.isic.lt/d-u-k/>, 2018-01-05). Šalutiniu normos variantu laikomas galininkas (*labą dieną*) pavartotas vos vieną kartą. Kartais sveikinamasi angliškais žodžiais *hi, hello* (3), šių pasisveikinimo žodžių vartoseną greičiausiai susijusi su išskirtinumo, įmantrumo siekimu.

Padėka – dėkingumo jausmo už padarytą darbą, paslaugą, duoto patarimo parodymas, padėkojimas. Kaip padėkos situacijos tyrimas parodė, interneto erdvėje dažniausiai dėkojama už suteiktą tam tikrą informaciją ir duotus patarimus. Mandagumo žodžiais *aciū* (9) arba *dėkui (dėkoju)* (12) išreiškta padėka reiškia paprasčiausiose situacijose, kai dėkojama už nedidelę pagalbą, pvz.: *Sakykite prašau kokių yra programėlių, kad galėčiau instaliuoti tarkim į S4 ir kompe matyčiau telefono judėjimą? Dėkoju.* (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2017-11-30). Neretai šie padėkojimai yra praplėsti žodžiais, nusakančiais padėkos priežastis, pvz.: *Acīū už šią nuorodą* (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2018-01-05). Retesni padėkos žodžiai su prielinksnine konstrukcija *iš anksto dėkoju (aciū)* (7), pvz.: *Norėjau pasiteirauti, ar virtuali kortelė daryta užsienyje, galios Vilniaus viešajame ir tarpmiestiniame transporte? Iš anksto aciū už pagalbą!* (<https://www.isic.lt/d-u-k/>, 2017-12-09).

Kreipinys – labai svarbus kalbos etiketo elementas, nurodantis bendravimo partnerį, padedantis užmegzti kontaktą su juo ir duodantis toną visam pokalbiui [Jasiūnaitė 1997: 28]. „Tinklo etiketo“ taisyklėse apie mandagų kreipimąsi daug nerašoma, tik

¹ Pavyzdžių kalba netaisyta.

užsimerama, kad į kitus vartotojus galima kreiptis įvardžiu *tu*. Analizuotų forumų diskursui būdinga kreipimosi žodžių įvairovė. Galima skirti šias kreipimosi formulių grupes:

- kreipimasis slapyvardžiu, pvz.: *Miau, šiuo metu I–III kurso studentams ir pedagogams išduodamas pažymėjimas, kuris galios iki 2019 m. gruodžio 31 d.* (<https://www.isic.lt/d-u-k/>, 2018-08-29);
- kreipimasis vardu, pvz.: *Giedriau, doktorantūra – wow, Jūs šaunuolis!* (<https://www.isic.lt/d-u-k/>, 2018-07-23);
- įvardijant lytį, pvz.: *vyrai, nepykit pakoregavau, kad mėnesiniams... Vis kažka praleidžiu rašant* (<https://uzdarbis.lt/>, 2017-03-31);
- nusakant amžių, pvz.: *mažvaikiai, apsiraminokit, vaiku darzelis* (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2018-08-07);
- teigiamą ir neigiamą vertinimą turintys kreipimosi žodžiai, pvz.: *ko cia zvengi suski* (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2017-10-12).

Kreipimosi žodžiai dažnai atskleidžia adresanto ir adresato santykius, kurie gali demonstruoti draugiškumą, palankumą, oficialius santykius, taip pat ir šiurkštumą, nepagarbą.

Nors **atsisveikinimo** žodžiais paprastai turėtų būti baigiami visi pokalbiai, tačiau atsisveikinimų, palyginti su kreipimosi, padėkos žodžiais ir pasisveikinimais, aptariamose pokalbių svetainėse pavartota nedaug (6 proc. visų mandagumo formulių). Tai, matyt, susiję su tuo, kad jei paliekantys pokalbį neatsisveikina – internete nelaikoma nemandagumu. Anot A. Ryklienės [2000a: 100], norint nutraukti bet kokio pobūdžio internetinį pokalbį, nereikia galvoti, kaip tai padaryti: „jei kas nors pavargsta skaityti laiškus, paprasčiausiai įsijungia konferenciją visai nepasirodymas nemandagus“. Forumo dalyvių vartojamos trumpos atsisveikinimo formos *iki* (4), *viso* (2), *ate* (2), pvz.: *Buvo įdomu skaityti. Informatyvu, viso* (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2017-11-30). Reikėtų paminėti, kad *atia* (*ate*) laikomas vaikų kalbos žodeliu ir oficialiajai bendrinei kalbai netinka tačiau pasitaikantis visose lietuvių tarmėse.

Kitos mandagumo formulės – atsiprašymas (1), linkėjimas (2), prašymas (1) sudarė tik 3 proc. visų mandagumo žodžių, todėl išsamiau nebus aptartos.

Pastebėta, kad tinklo etiketo, kalbos taisyklių nesilaikymas gali sukelti forumo dalyvių nepasitenkinimą ir pasipiktinimą, pvz.:

- *Vieni žmonės moka bendrauti, išreiškia savo nuomonę aiškiai ir argumentuotai, kiti ne. Pats, Ugniau kadaise buvai pakliuvęs į panašią kilpą, kai reiškėi savo nuomonę kategoriškai, bet užteko išminties įsigilinti į savo žodžius ir pakeitei kalbėjimo stilišką* (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2018-11-18);
- *Pastebėjau, jog rašoma nemažai nenaudingų ir ne į temą žinučių, pas kažką prastas internetinio bendravimo kultūros suvokimas* (www.mobili.lt/lt/forumas.html, 2018-02-15);
- *Gal nesunku būtų rašyt mažosiom raidėm* (<https://www.isic.lt/d-u-k/>, 2018-03-10);
- *Tai nieko nuostabaus, man galva pradejo skaudėti vien perskaičius tą jo nesąmonę, kur po sakinių iš naujos eilutės* (<https://uzdarbis.lt/>, 2018-11-27).

Taigi, nors bendravimas elektroninėje erdvėje yra liberalus, laisvas ir iš esmės nekontroliuojamas, tačiau „Tinklo etiketo“, kalbos taisyklių nepaisymas ne visada forumo dalyvių toleruotinas.

Išvados

Neoficialūs forumų dalyvių pokalbiai, anonimiškumas ir laisvumas leidžia jiems kurti savitą kalbą, kurioje kalbos etiketui rūpimų dalykų ne visada paisoma, dažnai negalioja ir gramatikos, kalbos kultūros taisyklės.

Atliktas elektroninio diskurso kalbos etiketo tyrimas suteikė tam tikrų įžvalgų apie forumų dalyvių kalbos etiketo formulių ir jų raiškos pasirinkimą. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad mandagumo žodžių vartoseną nėra itin dažna tarp forumų dalyvių. Tyrimo metu daugiausia rasta pasisveikinimo (52%) žodžių, kiek mažiau – padėkos (22%) ir kreipimosi (17%) žodžių, mažiausiai – atsisveikinimo (6%) žodžių. Pasisveikinimo raiška vartojama dažniausiai, nes pasisveikinimas – tam tikra ryšio užmezgimo su adresatu formulė, be to, tai viena iš svarbiausių kalbos etiketo mandagumo raiškų, forumų dalyvių vartojama norint pašnekovui išreikšti pagarbą ir draugiškumą. Atsisveikinimo raiška vartojama rečiausiai, kadangi forumuose pokalbiai dažnai pereina į asmeninius pokalbius ar žinutes, be to, jei paliekantys pokalbį neatsisveikina – internete nelaikoma nemandagumu.

Nors bendravimas elektroninėje erdvėje yra liberalus, laisvas ir iš esmės nekontroliuojamas, pastebėta, kad tinklo etiketo, kalbos taisyklių nesilaikymas gali sukelti forumo dalyvių nepasitenkinimą ir pasipiktinimą. Tyrimo rezultatai leidžia teigti, kad kalbos etiketas interneto forumuose iš dalies priklauso nuo jam dalyvaujančių vartotojų, forumo tematikos, vartotojų tikslų ir poreikių.

LITERATŪRA

Baron, N. S. *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2008. 304 p.

Crystal, D. *Language and the Internet*. New York: Cambridge University Press, 2006. 284 p.

Česnulienė, V. Naujieji skoliniai lietuvių jaunimo diskurse. *Žmogus ir žodis / Didaktinė lingvistiką*, t. 19, nr. 1, 2017, p. 4–18.

Jasiūnaitė, B. „Padėk, Dieve!“ (Tradiciniai gero linkėjimai dirbančiam žmogui). *Kalbotyra*, nr. 46(1), 1997, p. 19–31.

Kuncaitis, R., Mimienė, M. ir kt. *INTERNET: Galimybės ir panaudojimas*. Vilnius: Lietuvos neakivaizdinio švietimo centras, 1999.

Marcinkevičienė, R. Apie komentatorius ir komentarus. *Akiračiai*, nr. 7, 2005, p. 4.

Marcinkevičienė, R. Internetinių straipsnių komentarai žanriniu aspektu. *Filologija*, nr. 11, 2006, p. 57–60.

Miliūnaitė, R. Pirmas žvilgsnis į tinklaraščių kalbą. *Kalbos kultūra*, 81, 2008a, p. 20–49.

Miliūnaitė, R. Tinklaraščių kalbos vieta dabartinės lietuvių kalbos vartosenos scheme. *Lietuvių kalba*. 2008b. Available: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/11/119>

Netiketo taisyklės. Available: <http://perkunas.byethost33.com/kompiuteriai/rfc1855lt.html?i=1>

Ryklienė, A. Bendravimas internetu: kalbėjimas rašant. *Darbai ir dienos*, nr. 24, 2000a, p. 99–107.

Ryklienė, A. Lietuvių kalba internete: jaunimo šnekamosios kalbos atspindžiai. *Tekstas kaip pasaulio atspindys*. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2000b, p. 65–67.

Ryklienė, A. *Elektroninis diskursas: kalbos ypatybės ir stilius*. Daktaro disertacija, VU: Vilnius, 2001a., 228 p.

Ryklienė, A. Rašytinės lietuvių kalbos ir elektroninio diskurso palyginimas. *Kalbotyra*, nr. L(1), 2001b, p. 103–117.

Tinklo etiketo teorija, 2010. Available: <http://straipsniai.lt/technologijos/tinklo-etiketo-teorija-ir-praktika/>

Vinogradnaitė, I. Apie kintančius diskursus ir jų analizę. *PostScriptum*, nr. 13, 2008. Available: <http://www.postscriptum.lt/nr13-medijos-2008/apie-kintancius-diskursus-ir-ju-analize>

Zaikauskienė, D. Gyvoji paremių vartoseną elektroniniame disкурse: interneto komentarai. *Tautosakos darbai XL*, 2014, p. 69–91.

Plaukai Dainos Opolskaitės romane „Ir vienąkart, Riči“

Summary

Hair in the Novel by Daina Opolskaitė “Ir vienąkart, Riči”

In the novel by Daina Opolskaitė “Ir vienąkart, Riči” (And One Time, Riči) the hair of 8 separate characters and 4 members of a rock band is described, it is mentioned 66 times. The main character, 15-year-old Balys Belekas considers hair as the element of appearance determining human attractiveness. In the teenager’s opinion, dark hair (black as coal or resin) and lush or curly hair is beautiful. Strong black hair indicates masculinity and strength, meanwhile fluffy and curly hair indicates feminine beauty and secret.

Balys himself is red-haired. The hue of his bright hair is named directly – by adjectives *raudonas* ‘red’, *ryžas* ‘ginger’ and associatively relating to fire, rooster, gold – prototypical representatives of the red colour in the Lithuanian world-view. The colour of the hair, the name given after his great-grandfather that rhymes with such words as *kvailys* ‘fool’, *žioplys* ‘gaper’, *gaidys* ‘rooster’, and the surname that means nothing (*bele kas* ‘anyone’), makes the boy feel destitute, unhappy, simply not living.

The colour, strength, and shape of hair are the main means of the creation of the image of the characters. Static characters have light or dark hair. The bright colour indicates exceptional character – the main character looking for his identity. At first, the teenager is overly sensitive and not satisfied with himself. Later, having found his friend Richie, he has changed fundamentally: he has learned to make decisions, has become determined and responsible for his actions.

In the novel hair is personified (it is fought with and reconciled with), it is the expression of flight, freedom, and love.

Key words: *character, portrait, hair, colour, semantic universal, metaphor, sign*

*

Ivadiniai teiginiai

Dinamiškas siužetas, tikroviški įvykiai ir spalvingi personažai yra būtinos grožinio kūrinio populiarumo sąlygos. Skaitytoją traukia irrealios, atpažįstamos komunikavimo situacijos, į kurias patenka personažai: suasmeninta, prie skaitytojų priartinta vaizduojamoji erdvė, leidžianti susitapatinti su herojumi, rodo problemų sprendimo kelius, moko gyventi ir išgyventi, stiprina pasitikėjimą savimi ir ugdo.

Visos šios ypatybės būdingos Dainos Opolskaitės romanui *Ir vienąkart, Riči*, kurį 2016 m. išleido leidykla *Alma littera*. Kūrinys sulaukė ir kritikų, ir visuomenės pripažinimo: 2016 m. nugalėjo Paauglių ir jaunimo literatūros konkurse, 2017 m. buvo išrinktas 2017-ųjų Metų knyga paaugliams, taip pat pelnė Švietimo ir mokslo ministerijos įsteigtą Vaikų literatūros premiją. Didelį skaitytojų susidomėjimą liudija du pakartotiniai romano leidimai 2017 ir 2018 m.

Pasirodžiusiose romano recenzijose [Mikalauskienė 2016; Šimkus 2016] daug dėmesio skirta veikėjų poveikslų įtaigumui aptarti, ypač pagrindinio veikėjo penkio-likmečio Balio Beleko vidinio pasaulio raidai įvertinti. Vaikinas jaučiasi nelaimingas,

pasmerktas, likimo nuskriaustas ir pažymėtas (IVR 15), dėl trijų dalykų: skaisčiai raudonų plaukų, vardo, duoto pagerbiant prosenelį ir besirimuojančio su tokiais žodžiais kaip *kvailys, žioplų, gaidys*, ir pavardės, kuri reiškia nieką – *būti Beleku, tai yra bele kuo – tai būti niekuo* (IVR 12), kol supranta, kad ne šitai yra gyvenimo esmė.

Abu recenzentai mano, kad plaukų atspalvis romane pernelyg pabrėžiamas: tai ryški „išvaizdos ypatybė, dėl kurios vaikai ir paaugliai sulaukia bendraamžių patyčių. Tačiau vėliau <...> ši veikėjo savybė tarsi išblunka, nevaizduoja ryškesnio vaidmens. Iš esmės pagrindinei minčiai plėtoti vienodai tiktų *bele kokie* pagrindinio veikėjo išvaizdos bruožai, nebuvo būtina to plaukų raudonumo pabrėžti, jei jis paskui nebeveikia“ [Mikalauskiene 2016]; „Balio paveikslui tarsi kažko trūksta (ar kažko per daug?). Sunkoka įsivaizduoti penkiolikmetį vaikina, taip stipriai išgyvenantį dėl plaukų spalvos“ [Šimkus 2016]. Norint išsiaiškinti, kaip ir kodėl plaukai aktualizuojami, būtina ties jais apsisiti ilgiau.

Šio straipsnio tikslas – taikant kognityvinės semantinės analizės metodą, aptarti vieną romano veikėjų išvaizdos detalę – plaukus: jų spalvos ir formos kalbinę raišką, atskleisti plaukų svarbą vaizduojant veikėjų vidinį pasaulį. Tokio pobūdžio analizė išryškina tekstu perduodamos informacijos ir visuomeninėje sąmonėje įsitvirtinusios žinių sistemos atitiktį [Bolkhovityanov, Chepovskiy 2011: 248].

Žodžiai, priskiriami 'plaukų, t. y. galvos odą dengiančių išaugų visumos,' semantiniam laukui, romane paminėti 66 kartus. Dažniausiai, 37 kartus, pavartotas tiesioginės reikšmės daiktavardis *plaukai*. Plaukų tvirtumą, stambumą, gausumą rodo *gaurai* ir *plaukų kupeta*; menkumą – silpnumą, trumpumą – *plaukeliai, pūkai* ir *šeriukai*; pluoštus ir purumą, bangavimą – *sruogos* ir *garbanos*; visi šie pavyzdžiai pavartoti po 1 kartą. Būdvardžiai *ilgaplaukiai, šviesiaplaukiai, tamsiaplaukiai, raudonplaukis* (5 pavartojimo atvejai) įvardija fizinės plaukų ypatybes: ilgį ir atspalvį. Paskutinė grupė taip pat aktualizuoja atspalvius: *šviesųjį – blondinas, blondinė* ('šviesiaplaukis žmogus' [DLKŽe]) ir *pražilusį* (plg. *žilas* 'baltas, nubalęs (ppr. apie plaukus)' [DLKŽe]) – visų aptikta po 1 pavyzdį; *tamsųjį – juodukas* ('kas tamsios spalvos' [DLKŽe]) – 2 pavyzdžiai, ryškųjį – skolinys *ryšas* ('kuris rudais plaukais' [LKŽe]) ir metaforiniai *gaidys, gaidžiukas, gaidelis auksaskiauterėlis* (plg. *skiauterė* 'gaidžio ar vištos išauga kaktoje' [DLKŽe]), *auksinis šalmas*. Būdvardis pavartotas 4, paukščio vardai – 7, šalmas – 1 kartą.

Romane minimi 8 veikėjų plaukai: pagrindinio veikėjo Balio, jo klasės draugų Ričardo (Ričio), Živilės ir Augustės, dar vieno klasės draugo – Pauliaus – sesers Viktorijos, Augustės draugės Karinos, vaikėjo krepšininko ir Balio tėvo mokyklos laikų mylimosios Molinos (Molės). Be to, ilgaplaukiais vadinami keturi vaikinai, groję mokykloje gitara.

Silpni, šviesūs plaukai

Iš prigimties silpnus, menkus plaukus romane turi dvi moteriškosios giminės atstovės: mažametė mergaitė Viktorija ir mokyklą bebaigianti Molina. Menkumą žymi deminutyvas *plaukeliai* ir epitetas *ploni*. Ši veikėjų fizinė ypatybė motyvuojama objektyviai – smulkiu kūno sudėjimu (jį abiem atvejais reprezentuoja veidas) ir nešvara, dėl ko plaukai sulipę į kuokštus – *lipinius* ir *virvagalius*: *Nežinia kaip, nežinia iš kur priešais mus atsiranda maža mažulytė mergaičiukė, gal ketverių penkerių metų, lie s o išblyškusi o veidelio, smailia nosiuke ir tokiomis didelėmis mėlynomis akimis,*

kad akys pačios merkiasi į jas bežiūrint. Baisiai maža ir baisiai nešvari toji mergaičiukė. Plaukeliai seniai nešukuoti, kur ne kur sulipę lipiniais, skruostai, kaklas ir ausys – kaip kaminkrėčio. (IVR 81); Molina buvo labai šviesaus gymio, blondinė, jos ploni balti plaukai visuomet buvo riebaluoti ir kabėjo apkritę liaunutį veidelį it palaikiai virvagaliai. (IVR 169–170).

Molina – natūrali blondinė. Mažosios Viktorijos plaukų spalva nenusakyta, bet išblyškęs veidelis ir vaiski akių spalva verčia manyti, kad jie irgi šviesūs. Lietuvių moterų antropologinį tipą apibūdina balto gymio, mėlynų akių ir šviesių ilgų plaukų dermė [Venskienė 2012: 310–311].

Nė viena mergaitė neturi motinos, jas globoja vyresni žmonės. Teisingiau sakant, abi yra priklausomos nuo vaikinų: Viktorija realiai rūpinasi brolis, o Molei už intymias paslaugas dovanomis atsidėkoja bendraamžis – būsimasis Balio tėvas. Menki, sukibę šviesūs plaukai signalizuoja fizinį arba dvasinį varganumą: nebrandą ir su tuo susijusį pažeidžiamumą¹.

Du kartus romane kalbama apie šviesių plaukų spalvą, nulemtą išorinių jėgų. Balys energingai kovoja su nekenčiamu raudoniu: pirmąsyk galvą nusiskuta, antrąsyk – griebiasi dažų. Cheminės reakcijos rezultatas – gryna balta: *Raudonų plaukų nebeliko. Nebuvau raudonas, buvau... baltas! Blondinas. Pats tikriausias. Tipiškas gėjus, įtartinos orientacijos vyrukas. Negana to, mano mėlynos akys ir gausiai šlakuota oda tik dar labiau sustiprino tą įspūdį. (IVR 14).* Nenatūralumas, deja, irgi traukia akį, o vaikinas šito visai nenori. Jis trokšta būti kaip visi: eilinis, ramus ir saugus. Pats vienas išskirtinės žymės – ryškių plaukų – Balys nepajėgus atsikratyti.

Plaukai nubąla patys. Senatvė Baliui registi rami ir palaiminga, nes tuomet viskas jau nusistovėję ir niekam nieko nebereikia įrodinėti: suaugusieji *tariasi pažinę visas spalvas, patyrę visas aistras (IVR 43).* Todėl žmona po daugelio kartu pragyventų metų, suprantama, būsianti žila: *Išsitrauksiu gal gilioje senatvėje, savo anūkams ir pražilusiai žmonai parodysiu, kad turiu tokį daiktą [smuiką] ir net moku juo groti. (IVR 22).* Šiuo atveju konstatuojama pagyvenusių žmonių būdingoji plaukų spalva.

Stiprūs (tankūs, purūs, ilgi), tamsūs plaukai

Stipriais plaukais romane pasižymi trys merginos: Živilė, Augustė ir Karina, du sportuojantys vaikinai: Ričis ir vardu nevadinamas krepšinio žaidėjas, taip pat keturi gitaristai.

Živilė ir Augustė – gražiosios Balio bendraklasės. Abiejų plaukai ilgi ir purūs: *Jos [Živilės] plaukai kaip švelnus debesėlis. Jei juos paliesčiau, jei tik juos paliesčiau... Tikriausiai jie ištirtų man tarp pirštų ir paliktų tik svaigų, panašų į vasarvidžio medaus kvapą. (IVR 111); Jos [Augustės] puikios kojos, ilgi garbanoti plaukai ir ji moka užburti savo rusvomis akimis ir ilgomis blakstienomis, tai kas, kad netikromis, priklijuotomis. <...> Jis [Ričis] puse lūpų jai šypsosi, o akys įsmeigtos kažkur virš jos garbanų. (IVR 87).*

¹ Plg. Balio svarstymus po pralaimėtų rungtynių: *Plaukai sulipę nuo prakaito, raudoni sulipę plaukai. Kodėl turiu būti toks nevykėlis? (IVR 41).* Sulipę plaukai dar aiškiau manifestuoja silpnumą, ribotas galias.

Debesis žymi ir sankaupa (antroji, perkeltinė, daiktavardžio reikšmė DLKŽe yra ‘didelė daugybė’), ir numanomą lytėjimo malonumą, tad jų savininkės Živilės, Balio susižavėjimo ar net meilės objekto, nė neįmanoma regėti kitaip nei nežemiškos, efemeriškos būtybės. Kokia merginos plaukų spalva, tenka spėlioti. Galbūt jie šviesūs, nes tirpiosios medžiagos (pavyzdžiui, sniegas, cukrus) paprastai yra balto šviesos tono. Bet ne visada, ypač jei mąstysime apie paminėtą medų. Vertingiausias medus yra tamsesnis, pavyzdžiui, gelsvai rusvas poliflorinis pievų ar rudas grikių. Vienaip ar kitaip, svarbiausia Živilės plaukų ypatybė – purumas, minkštumas – išreikšta aiškiai ir neginčytina. Ypatybė projektuoja švelnią, mielą merginą.

Augustė yra realesnė. Jos išorė apibūdinama tiksliau ir išsamiau, pradedant nuo puikių kojų, baigiant užburiančiomis rusvomis akimis. Jos informuoja apie tamsesnę gymį, o šis savo ruožtu nukreipia į gyvą veikėjos temperamentą (šauda akimis į Ričį) ir taisyklių nevaržomą elgesį (neatsisako tabako dūmo).

Augustės draugė Karina kaip ir Živilė atrodo lyg būtų ne iš Žemės: *Vis dėlto yra žmonių, kurie būna labiau panašūs ne į žmones, o į kažkokiais antgamtinės būtybės. Jie kaip netikri.* (IVR 92). Vidine laisve Karina primena Augustę: – *Labas, aš Karina.* (IVR 92), o savo drąsia išvaizda (juodos ir raudonos kontrastas) prilygsta plaukus nusibalinusiam Baliui (baltos ir raudonos kontrastas): *Raudonas nagų lakas ir raudonas lūpdažis – Karina? Odinės kelnės, palaidinė su petnešėlėmis ir juodų plaukų kupeta – tai Karina? Dar – apgamas prie pat lūpos.* (IVR 92). Mergina sukelia plėšrūno įspūdį: *Ir tada... ir tada tokia pantera, kad aš net žioptelėjau* (IVR 92), abu draugai, Balys ir Ričis, sutrinka ir išsigąsta: *Tokie žmonės labiau gąsdina, negu kelia susidomėjimą.* (IVR 92).

Priekabių ieškotojo krepšinio žaidėjo draugas vadinamas juoduku: *Mažesnysis, juodukas, tik žiūrėjo, tačiau jo akys buvo kaip žebenkštės – klasingai žibančios, primerktos.* (IVR 118). Vadinasi, jis juodbruvus jaunuolis. Vėl pasirinkta nuoroda į laukinį žvėrį – žebenkštį – patvirtina, kad brunetai – aktyvūs, ieškantys, kryptingai tarsi medžiotojai veikiantys.

Detaliausias romane – Ričio išorės paveikslas. Didelė jo dalis skirta plaukams. Jie paties tamsiausio atspalvio, vešlūs, tvirti ir tviskantys: *Atvykėlio akys buvo gilios ir tamsios, plaukai – tankūs, juodi, oda – stipriai įdegusi.* (IVR 36); *Jo plaukai juodi kaip anglis ir jis turi savo vardą.* (IVR 40); – *Nesuprantu, – nutraukė mane Ričis panardindamas pirštus į puikius vešlius savo plaukus ir suraukdamas kaktą.* (IVR 96–97); *Ričis nusiima šalną ir juodi plaukai saulėje blizga kaip akinanti derva.* (IVR 129), o vaikystėje – dar ir ilgi: <...> [Ričis nuotraukoję] *stovi pačiame viduryje ir plačiai šypsosi nuostabia, kerinčia šypsena, o tankūs juodi plaukai vešlia kupeta griūva iki pat pečių* (IVR 144); – *Tada nešiojau ilgus plaukus, iki pečių.* (IVR 145).

Plaukų toną tiksliau apibrėžia gamtinės realijos anglis ir derva; pastaroji medžiaga neretai įvardijama daiktavardžiais *degutas, pikis, smala* (žr. SŽe). Tai juodumo prototipai ne tik lietuvių, plg. tarminius sakinius, pateiktus „Lietuvių kalbos palyginimų žodyne“: *Juodybė šunio – kaip anglis!; Kur intapas* (gili vieta) *yra, te [v]anduo atrodo juodas kaip derva; Pritrauki dulkių, tai spjaudalai kaip degutas; Juodas kaip varnas arba smala, arba pikis; Išvelėjo drabužius, ka nė veizėti negal, y[ra] juodžiausi kaip smala* (nešvarūs) (LKPŽ 24, 59, 207, 248), bet ir giminiškose kalbose, pavyzdžiui,

latvių, rusų, anglų [žr. Шмелева 1988: 122; Сырица 2001: 161–162; Wysoczański 2005: 67].

Atkreiptinas dėmesys, kad anglis, kaip juodos spalvos skleidėja, nurodoma būdvardžio *juodas*, *-a* definicijose: ‘visiškai tamsus, kaip anglis’ (DLKŽe) ir ‘anglis spalvos, tamsus’ (LKŽe). Ji yra ir universalesnis už derą matas, nes gali konotuoti tankumą, gausumą: *Pjauna dobilus, kaip anglis dobilai tie juodi* (vešlūs, geri) (LKPŽ 24). Kalbamąją ypatybę apčiuopiamiau žymi romane pavartota *kupeta* ‘apskrita šieno, šiaudų ir kt. krūva’ (DLKŽe). Ričio plaukai nekaba kaip virvagaliai (tai Molės paveikslas), jų daug ir jie *griūva* – vadinasi, krinta įžambiai plačiu ruožu, veidą apgaubdami ir įremindami. Panaši ir įvardijimo *šalmas* funkcija: *Jo plaukai akinamai žvilga saulėje kaip auksinis šalmas*. (IVR 185).

Juodų plaukų blizgėjimas motyvuojamas saulės atspindžiais, nors didžiausiu ypatybės kiekiu pasižymi angliš ir dervos vaizdinys tradiciškai apima ir požymį ‘blizgus’ [Сырица 2001: 162], plg. gyvosios kalbos pavyzdžius *Daromasis pikis nudaro gijas spindančiai juodai; Pasidarė [arklio] toks trumpas plaukas, kaip per nago juodymą, tik blizga; Lapai [juodalksnio] iš viršaus blizgančiai tamsiai žali*. (LKŽe).

Ričis, kaip ir dera žmogui tokiu vardu (pilnoji forma *Ričardas* susideda iš dėmenų: *rīchi* ‘galingas [valdovas]’ ir *hart* ‘tvirtas, stiprus’ [LVKŽ 312]) – sportiškas, motyvuotas, valingas, drąsus ir tiesus, paprastai sakant, vyriškas, pvz.: – *Išvažiuoju į varžybas, – staiga praneša Ričis. <...> Šalies atkrintamosios. Parvešiu trofėjų, pamatysi!* (IVR 145); *Jis, tas vanago vaikas, bus tenai ir tykos manęs*. (IVR 44); *Į mus jis žvelgė tiesiai ir ramiai, tai buvo drąsaus žmogaus žvilgsnis*. (IVR 36); *Tamsiais šereliais apžėlęs smakras išdavė ankstyvą jo brandą ir išvaizdai teikė tikro vyriškumo, kokio mes visi vienokių ar kitokių būdu taip troškome*. (IVR 35–36). Vanagas – dar viena plėšrūno, šikart paukščio, metafora.

Tokie žmonės kelia aplinkinių susidomėjimą, jie priimami besąlygiškai, būti šalia jų paprasta ir gera: *Mergaitės į ją žvelgė aiškiai susižavėjusios, o berniukai – kupini juntamo nepasitenkinimo*. (IVR 36); *Negaliu atsistebėti, bet, atrodo, ji [mama] pasitikėjo Ričiu. Jis jai patiko iš pirmo žvilgsnio. – Labai mielas berniukas, – pasakė*. (IVR 90); *Mudu vaikščiojome, šnekėjomės, švilpėme motociklais – ir viskas vyko taip, kaip klostosi pats tikriausias gyvenimas. Ričis man tapo būtinybe. Būdamas su juo buvau pats savimi, buvau su savimi*. (IVR 151). Bet tai, žinoma, nereiškia, kad idealizuojami žmonės gyvena ramiai ir nerūpestingai, be svarstymų ir abejonių, plg.: *Baisu, kai nežinai, kaip gyventi. Baisu, kai niekas tau negali pasakyti, kaip*. (IVR 147)

Groti susibūrusių septyniolikmečių vaikų plaukai ilgi: *<...> ketvertas ilgai plaukių vaikų pradėjo be gailėsčio džeržginti stygas iki išnaktų pamiršę namus ir valgi*. (IVR 166). Sovietmečio² mokykla ugdė paklusnų pilietį, tad savita, neuniforminė vaikų išvaizda: auginami plaukai ar plačios kelnės, reiškė savotišką nesitaikstymą, maištą. Kita vertus, roko muzikantai ir jų sekėjai tuo laiku netgi Vakaruose tvarkingomis trumpų plaukų šukuosenomis sunkiai įsivaizduojami. Ilgaplaukių gitaristų grupės lyderis

² Įvykių, kurie pristato Balio tėvą jaunystėje, laikas – sovietmečio galas, nepriklausomybės priešaušris.

Mindaugas, vėliau tapsiantis Balio tėvu, apibūdintas kaip *kategoriškas maksimalių siekių žmogus, dar jaunystėje daug reikalavęs iš savęs ir kitų* (IVR 165), *energingas ir sumanus jaunuolis, išjudinęs visą gimnazijos bendruomenę*. (IVR 173). Plaukų spalva neįvardyta, bet galima spręsti, kad jie kitokie negu sūnaus: *jį turi sūnų, kurio plaukai raudoni kaip ugnis ir kurio niekas negerbia* (IVR 19).

Stiprūs, ryškūs plaukai

Pagrindinio veikėjo Balio plaukai yra gerai matomi. Pirmiausia, jie tankūs ir stori, todėl gali būti vadinami *gaurais*: *O pabandykite įsivaizduoti save su tokiais gaurais bent vieną dieną mokykloje, kur klasėje visi šviesiaplaukiai ar tamsiaplaukiai, bet daugiau nėra nė vieno raudonplaukio*. (IVR 8). Net nuskusti juos sudėtinga: *Maži aštrūs šeriukai stirksėjo ant galvos tartum raudonos adatėlės*. (IVR 12). Antra, jie ryškūs. Spalva dažniausiai nusakoma būdvardžiu *raudonas*, sudaiktavardėjusiu būdvardžiu *ryžas* arba žodžiais, kurie nukreipia į ugnį: jie – *liepsnojanti ugnis, tikra ugnis, kaip ugnis, kaitri liepsna, ugniniai* (sruogos – *ugninės*), o pojūčiai, turint tokią išvaizdą, perduodami veiksmožodžio *liepsnoti, degti, nudeginti* formomis, pvz.: *Jergutėliau! Raudonų plaukų nebeliko*. (IVR 14); *Vis tiek neprasmuksi, ryžas, taip ir žinok! Gausi į snukį, pamatysi! Užmušiu!* (IVR 42); *Ar galėtumėte bent pabandyti įsivaizduoti, ką reiškia gyventi su raudonais plaukais? Liepsnojančios ugnies raudonumo. Ne rusvais ar vos vos rausvais, bet tikros ugnies spalvos, tokiais, kuriuos baisu paliesti ranka, nes, atrodo, kaitri liepsna skausmingai nudegins delną?* (IVR 8); *<...> mašinėlė burzgė romiai kaip traktoriukas, o ugninės sruogos gulė man prie kojų*. (IVR 13); *Tą kartą liepsnoju visas: ne tik plaukai, bet ir skruostai. Iš gėdos degiau kaip ugnyje*. (IVR 14)

Relevantinis ugnies požymis – raudonumo ryškumas, skaistumas [Vaitkevičienė 2001: 88]. Tą patį žymi ir šnekamojoje kalboje paplitęs skolinys iš slavų kalbų *ryžas*. Rusų *рыжий*, lenkų *ryzy*, baltarusių *рыжы* kartu su tokiais žodžiais kaip rusų *ржа* (ir *ржавчина*), lenkų *rdza*, lietuvių *rūdys* turi baltų-slavų prokalbės šaknį **rūd-ja-*, reiškiančią ‘raudonai geltonas’ [Smoczyński 2007: 522], semantiškai kiek nutolusią nuo indoeuropiečių šaknies **roudʰo-* / **rudʰro-* ‘raudonas, rudas’. Vadinasi, vaikino plaukai intensyvaus rudo, paprasčiau tariant, – raudono, atspalvio. Su natūralesnių, įprastesnių atspalvių plaukais jie kontrastuoja ryškumu: *Jūsų plaukai rudi, rusvi, pilkšvi, kaštoniniai, šviesūs, bet ne ugniniai. Jūs ne ryžas*. (IVR 8).

Baltų-slavų šaknies žodžiai dabartiniais laikais tik slavų kalbose nuosekliau įvardija ryškųjį, gelstelėjusį raudoną, lyginamą su ugnimi, žmonių plaukų toną [Василевич, Кузнецова, Мищенко 2005: 53], pgl. pastoviuosius palyginimus *włosy jak ogień*, *волосы рыжие как огонь* ‘plaukai raudoni kaip ugnis’, *рыжий, как огонь* ‘raudonas kaip ugnis’ [Wysoczański 2005: 109–110]. Daugumoje kitų kalbų leksiškai išreikšto istorinio skirtumo tarp plaukų ir kitų realių paprastai nėra, intensyviajai spalvai pavadinti renkamas *rudas* ar *raudonas* atitikmenis.

Galima pridurti, kad raudonos spalvos prototipai, nurodomi žodynų definicijose, paprastai yra du: *kraujas* ir *ugnis* [Лайонз 2004: 282]. Lietuvių kalboje ugnis prototipiniu raudonos spalvos atstovu nelaikoma: *raudonas*, -a apibrėžtis DLKŽe – ‘kuris kraujo spalvos’.

Balio plaukų spalva išreiškiama ir metaforiškai – sąsaja su etaloninio požymio turėtoju. Tas turėtojas – gaidys, vadinamas ir deminutyvais *gaidžiukas*, *gaidelis*, *auksaskiauterėlis*, pvz.: <...> *prieš penkiolika metų balandį jau gimiau su tokiais plaukais, tikriau – dar ne su plaukais, o su pasišiaušusiu raudonų pūkų viršugalviu kaip koks gaidžiukas*. (IVR 8–9); – *Žiūrėk, koks čia gaidelis! Auksaskiauterėlis – kaip iš pasakos! – dirbtinai paploninęs balsą nusišaipė vienas, kiek aukštėlesnis už mane*. (IVR 117); – *Gaideli, gaideli, auksaskiauterėli... – tyčiojosi jie*. (IVR 118).

Paralelę su gaidžiu lėmė turima galvos išauga ir jos spalva: paukščio atributas – raudona skiauterė, vaikino – raudoni plaukai. Abu objektai taip pat asocijuojami pagal kūno dangą – panašų plunksnų ir strazdanotos odos atspalvį, plg. *Mano raudoni kaip ugnis plaukai ir šlakuota oda*. (IVR 33). Tradicinių naminių paukščių – gaidžio, vištos – prototipinė spalva lietuvių kultūroje įvardijama būdvardžiu *raudonas*, *-a*. Atspalviui tiksliau suvokti plg. LKŽe užfiksuotus frazeologinius junginius *raudonas gaidys ant stogo* ‘gaissras’, *raudonais gaideliais plyšoti* ‘skeldėti, skirsti’, *raudonas auksinas* ‘senovės laikų auksinis pinigasis’.

Dar viena Balį ir naminių paukštį siejanti ypatybė – elgsena išreiškiama vidinė nerimastis. Lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio tyrėjai yra nustatę, kad su šiuo neskrandančiu paukščiu tapatinami žmonės, kuriems tam tikrose situacijose, pavyzdžiui, ko nors ieškant, būdinga nenatūrali laikysena, netolygūs judesiai. Visa tai rodo silpnumą, netgi bailumą, kartais užmaskuojamą agresyvumu, todėl gaidžio konotacija kultūrinėje sąmonėje iš esmės yra neigiama [Karpovičienė 2010: 292–294]. Plg. Balio nepasitikėjimą iliustruojantį pavyzdį: *Mokykloje vaikščiojau paslėpęs smakrą marškinių apykaklėje ir panarinęs galvą kaip išsigandęs gaidys*. (IVR 100).

Negatyviam vertinimui išreikšti vartojami paukščio pavadinimo deminutyvai. Vertinimas palyginti švelnus, kai ši meninė kalbos priemonė pasakyme funkcionuoja pati viena: ironiškuoju *gaidžiuku* Balį pavadina draugas Ričis, save tokį suvokia ir pats Balys. Didesnis efektas pasiekiamas įvardijimų kartojimu. Priesagos *-elis* vedinys *gaidelis* įpykusių paauglių replikose sustiprinamas tos pačios priesagos varianto *-ėlis* vediniu *auksaskiauterėlis*: kreipinys *gaidelis auksaskiauterėlis* yra užgaulus, juo tyčiojama. Beje, ši komunikacinė frazė yra precedentinis tekstas. Tai animacinio filmo personažo vardas. Tokie tekstai perteikia visiems komunikacijos proceso dalyviams reikšmingą konceptualią informaciją ir tarnauja paprastesniam bendravimui [plg. Papaurėlytė-Klovienė 2007: 32]. Paaugliai aktualizuotoje situacijoje nedaugžodžiauja – imasi veiksmų. Įžeidinėjimai išprovokuoja muštynes.

Brangiojo metalo aukso pavadinimas, einantis pirmuoju *auksaskiauterėlio* dėmeniu, – dar vienas raudonos spalvos žymuo. Mitiniame pasaulėvaizdyje auksas funkcionuoja kaip kietoji ugnies forma (skystoji – kraujas), jam priskiriama ypatybė spindėti raudona šviesa [Vaitkevičienė 2001: 53–57, 88]. Ugnies ir aukso, taip pat kraujo metaforos vertintini kaip vieno sudėtinio vaizdinio – archivaizdinio – elementai. Kuris elementas bus aktualizuotas, priklauso nuo konteksto.

Romano pabaigoje, kai Balys danguje įžiūri ant sarto debesų žirgo jojančią Ričį, auksas ir ugnies apraiška saulė susipina neatskiriamai. Juodaplaukio vaikino plaukai atrodo lyg būtų nuauksinti: *Jo plaukai akinamai žvilga saulėje kaip auksinis*

šalmas. (IVR 185). Saulės žymima rausva šviesa išryškina Ričio paveiklo simboliškumą. Aktyvus ir tvirtas, pralaimėjimų nepripažįstantis Ričis Baliui – išsilgtasis tikrasis gyvenimas, asmenybės virsmo ir atgimimo pradžia, sąstingio laikotarpį pakeitęs gaivus pavasaris. Ričio ir pavasario jungtis įkoduota pavadinimu „Ir vieną kart, Riči“, nes tai perfrazuota Salomėjos Nėries eilėraščio „Ir vieną kart, pavasari, / Tu vėl atjosi drąsiai“ pradžia.

Balio paveikslas – ryškus, įvairiabriaunis ir tikroviškas. Bet tai, kaip vaikiną save mato ir atpasakoja, nėra plika tiesa. Aplinkiniai, žinoma, negali nematyti plieskiančios jo ševeliūros, bet dar labiau žvilgsnį traukia nepasitikėjimas savimi ir nenatūralus elgesys, patekęs į išbandymo situacijas. Ričis su šia draugo savybe nelinkęs taikytis, pvz.: – *Kiek vaikščiosi įtraukęs galvą į pečius? Nepavargsti? Vos kas tave paliečia ir jau inkšti?* (IVR 101); – *O ko tu lauki?* – *šaukė iš tolo šnupuodamas man Ričis.* – *Duok atgal!* (IVR 118) – pavyzdžiai iliustruoja, kaip Balio pasaulis griūva (IVR 99) dėl skutantis nušašusio smakro ir klausantis įžeidžių žodžių. Akivaizdu, kad Balys daug mąsto, bet per mažai veikia aktyviai ir neišlieja susikaupusios įtampos. Jo veikla romano pirmoje dalyje inertiška, nulemta išorinių veiksnių. Ričis sustyguoja draugo gyvenimą, savo pavyzdžiu parodydamas, kad trokštamiausių dalykų dera imtis nedelsiant ir nevarstant. Turėdamas gairę, Balys pasikeičia ir sustiprėja. Taigi raudoni plaukai žymi dinamišką veikėją: „dažnai su raudona spalva asocijuojama viskas, kas nepastovu, kinta, yra paribyje“ [Василевич, Кузнецова, Мищенко 2005: 34].

Nežymėti plaukai

Plaukai romane vaizduojami ne tik kaip išvaizdos detalė, bet ir kaip savarankiškas tikrovės objektas, gyva būtybė. Balio būvis nužymėtas raudonų plaukų – jis turi su jais gyventi, kovoti ir taikytis: *O aš kasdien privalau būti tokiais plaukais, gyventi su jais, nes jie yra mano* (IVR 11); *Ryžtingai atsistojau prieš veidrodį, paspaudžiau mygtuką ir pakėliau ranką prieš savo plaukus.* (IVR 12); *Bet taip paprastai susitaikyti su plaukais neketinau.* (IVR 12). Spalva dirgina ir erzina: <...> *matyt, jiems visai nepatiko, kad vieną dieną krepšinio aikštelėje atsirado toks nusmurgėlis kaip aš, painiojosi jiems po kojomis ir dar nežmoniškai kaitino kraują raudonais plaukais.* (IVR 117). Drauge ji stimuliuoja apmaudingas jaunuolio mintis, kad laimės skirta mažai: <...> *toji barzda, tie spygliai tokie pat raudoni, kaip mano plaukai. Apie plaukus jau seniai nebegalvoju, betgi šito tai jau per daug* (IVR 99).

Purūs, vešlūs plaukai yra šaunių, gražių žmonių atributas ir metonimiškai – pats šaunumas ir patrauklumas. Atitinkamai kinogramos [apie jas žr. Būdvytytė-Gudienė 2007], nusakančios braukimo ranka per plaukus judesius, pavyzdžiui, *pakėdėna plaukus, paglosto plaukus*, yra šilčiausių jausmų: palankumo, meilės, pritarimo ar susitapatinimo – fizinė išraiška: *Ji negali verkti, nes jos sūnus jau užaugo, jis jau beveik vyras. Todėl tik nusišluosto šlapias rankas ir priėjusi švelniai pakėdėna man plaukus.* (IVR 148); *Nori paklausti tėvo, ką reikia daryti, kai nori merginą pabučiuoti (pirmiausia paglostyti jai plaukus ar paimti už rankos?)* (IVR 20). Staigūs ir trumpi prisilietimai prie keleto kūno dalių rodo pasitikrinimą, ar viskas yra kaip buvę, ar ko nors netrūksta: *Matyt, gerokai susitrenkė tose žūtbutinėse imtynėse. Pagaliau jis pakilo, delnais tekstelėjo sau per džinsus, ranka perbraukė plaukus.* (IVR 71).

Vėjo atliekami veiksmai: plaukų kedenimas, plaikstymas ir pan., konotuoja veržlų judėjimą, polėkį, laisvę: *Greičiau pirmyn! Žybsi veidrodėliai. Vėjas košia plaukus.* (IVR 128); *Vėjas pūtė skvernus ir kedeno plaukus. Iš čia nevaržomas galėjai žvelgti į miestą apačioje, į gatvę, jei nori – į dangų.* (IVR 94). Objektui perkeliama paties vėjo diferenciniai požymiai [žr. Kazlauskaitė 2018: 264–265], juos kontekstuose aktualizuoja nuorodiniai žodžiai *nevaržomas, pirmyn*. Jaustis laisvam ir nevaržomam yra nuostabiausias potyris: *Ar gali būti didesnis malonumas, nei važiuoti iškišus galvą pro stoglangį, jausti plaukuose vėją ir uosti dulkių kvapą?* (IVR 155).

Išvados

Plaukai Dainos Opolskaitės romane „Ir vienąkart, Riči“ yra svarbiausia veikėjų išorės detalė. Tai vidinio veikėjų pasaulio: nuostatų, vertybinės orientacijos, pomėgių ir gyvenimo būdo, rodmuo. Vertinamuoju aspektu, žvelgiant pagrindinio personažo Balio Beleko akimis, plaukų spalva ir (arba) stiprumas, forma lemia žmogaus patrauklumą.

Balys mąsto stereotipais. Gražūs yra tamsūs (juodi kaip anglis arba derva) ir vešlūs arba garbanoti plaukai. Stiprūs juodi plaukai žymi vyriškumą ir jėgą, o purūs, garbanoti – moteriškumą ir paslaptį. Silpni, sulipę šviesūs plaukai konotuoja pažeidžiamumą. Statiški, prieštaravimų nedraskomi veikėjai turi šviesius arba tamsius plaukus.

Pats Balys yra raudonplaukis. Jo ryškių plaukų atspalvis nusakomas tiesiogiai – būdvardžiais *raudonas, ryžas* – ir asociatyviai, susiejus su ugnimi, gaidžiu, auksu – raudonos spalvos prototipais lietuvių pasaulėvaizdyje. Ryškioji spalva žymi išskirtinį – savo tapatybės ieškantį herojų. Iš pradžių jaunuolis yra perdėtai jautrus nepatenkintas savimi. Susidragavęs su Ričiu, pasikeičia iš esmės: įgyja valios, pasitikėjimo, išmoksta priimti sprendimus, tampa atsakingas už savo poelgius.

Plaukai romane įsameninami: su jais gyvenama, kovojama ir taikomasi. Konceptualiai jie suvokiami kaip polėkio, laisvės ir meilės – nuostabaus visaverčio gyvenimo simbolis.

LITERATŪRA

- Bolkhovityanov, A., Chepovskiy, A. Method of Cognitive Semantic Analysis of Russian Sentence. Kuznetsov, S. O., Mandal, D. P., Kundu, M. K., Pal, S. K. (eds.) *Pattern Recognition and Machine Intelligence*, 6744: *Lecture Notes in Computer Science*. 2011, pp. 248–253.
- Būdvytytė-Gudienė, A. Neverbalinės elgsenos ir kinegramų santykis. *Filologija*, 12, 2007, p. 5–15.
- DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. redaktorius Stasys Keinys. 7-asis patais. ir papild. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012; el. variantas, 2015 (atnaujinta versija, 2017). [Available: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>; žiūrėta 2019-06-12].
- Karpovičienė, A. Ornitorfinis žmogaus apibūdinimas lietuvių, latvių ir rusų kalbose. *Baltistica*, XLV(2), 2010, p. 285–299.
- Kazlauskaitė, R. Vėjo vaizdiny lietuvių poezijoje. *Linguistica lettica*, 26, 2018, p. 259–281.
- LKPŽ – *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*. Sudarė K. B. Vosyltė. Vilnius: Mokslas, 1985.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas. Vyr. redaktorė G. Naktinienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2018). [Available: <http://www.lkz.lt>; žiūrėta 2019-06-12].

LVKŽ – Kuzavinis, K., Savukynas, B. *Lietuvių vardų kilmės žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

Mikalauskienė, N. Ir vienkart paauglys ima bręsti, 2016. [Available: <http://paaugliams.skaitymometai.lt/index.php?-1704702255>; žiūrėta 2019-05-10].

Papaurėlytė-Klovienė, S. Lingvokultūrinė precedentinių tekstų specifika. *Žmogus ir žodis*, I, 2007, p. 31–36.

Smoczyński, W. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.

Sže – Lyberis, A. *Sinonimų žodynas*. 2-asis patais. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002; el. variantas, 2015. [Available: <http://lkiis.lki.lt/sinonimu>; žiūrėta 2019-06-12].

Šimkus, A. Mokymasis būti paauglio balsu ir akimis. *Rubinitis*, 4, 2016. [Available: <https://rubinitis.lnb.lt/index.php?3772134798>; žiūrėta 2019-05-10].

Vaitkevičienė, D. *Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

Venskienė, A. Fizinis grožis ir jo ženkliskumas XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės lietuvių kaimiškoje kultūroje. *Grožio fenomenas kultūroje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 204–312.

Wysoczański, W. *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych: na materiale wybranych języków*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005.

Василевич, А., Кузнецова, С., Мищенко, С. *Цвет и названия цвета в русском языке*. Под общей редакцией А. Василевича. Москва: КомКнига, 2005.

Лайонз, Дж. *Язык и лингвистика. Вводный курс*. Москва: Едиториал УРСС, 2004.

Сырица, Г. Компаративные устойчивые сочетания в группе цветообозначений русского, латышского и немецкого языков. *Valoda – 2011. Valoda dažadu kultūru kontekstā. XXI Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils: Saule, 2011, c. 158–165.

Шмелева, В. К проблеме национально-культурной специфики эталона сравнения (на материале английского и русского языков). *Этнолингвистика*. Отв. ред. Ю. Сорокин. Москва: Наука, 1988, с. 120–124.

ŠALTINIS

IVR – Opolskaitė, D. *Ir vienkart, Riči*. Vilnius: Alma littera, 2016. 192 p.

Irena KRUOPIENĖ

(Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Kalbos ir kultūros institutas
LINGUA LITUANICA)

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

(Kalbos ir kultūros institutas LINGUA LITUANICA)

Lietuvių kalbos rašyba: jos ypatumai tarpukario Lietuvos laikraštyje „Mūsų Rytojus“ (1931–1932 metai)

Summary

**Spelling of the Lithuanian Language: The Peculiarities in the Lithuanian Interwar
Newspaper *Mūsų Rytojus* (1931–1932)**

Basically, spelling of the modern Lithuanian language is based on the rules and requirements formulated by Jonas Jablonskis and Kazimieras Būga. Almost the same requirements were used and implemented in the interwar Lithuanian press and in the written Lithuanian language at that time.

The aim of the present article is to discuss the formation of the current Lithuanian spelling rules and requirements as well as to review the spelling peculiarities found in the newspaper *Mūsų Rytojus* (1931–1932) that do not coincide with the current spelling rules of the Lithuanian language. The newspaper-publishing period coincides with the first period of the Lithuanian language spelling reformation in independent Lithuania. However, there were no cases of common modifications of letters with diacritical marks *q, ę, į, ū* when they are written with hyphens or when the long vowels are marked. Suggestions on this issue were made by the reformats. When the spelling cases found in the newspaper *Mūsų Rytojus* are compared with the current spelling requirements of the Lithuanian language, the following inconsistencies have been noticed: a) writing words together and separately; b) writing options of letter 'j' in Lithuanian words *bjaurus, pjauti, spjauti* and international words; c) writing consonants *k/ch, f/ph* in international words; d) capitalization, etc.

The analysis of the material revealed that approximately two-thirds of all analysed different spelling cases are writing words together or separate and writing options of letters 'j'(i). Capitalization, multifarious usage of peripheral consonants *ch, ph*, and other individual spelling cases constitutes the smaller part of all analysed examples.

Key words: *spelling rules, Lithuanian language, interwar, newspaper "Mūsų Rytojus", writing, vowels, consonants*

*

1. Įvadinės pastabos

Apie tarpukario Lietuvos laikraštį „Mūsų Rytojus“ ir jo žodyno ypatumus rašėme 2018 metais straipsnyje „Lietuvių bendrinės kalbos ypatumai tarpukario (1931–1932 m.) spaudoje“ [Kruopienė, Kačiuškienė 2018: 297–305]. Straipsnyje, remiantis gausia iliustracine medžiaga, parodoma, kad laikraščio redakcija buvo susipažinusi su to meto kalbos normomis, stengėsi jų laikytis ir jas skleisti. Pastebėta, kad anuometinėje spaudoje dažniau ieškota įtaigesnio ir vaizdingesnio lietuviško žodžio, nepiktinaudžiauta tarptautiniais žodžiais. Kadangi bendrinė lietuvių kalba dar nebuvo ligi galo sunorminta,

įvairavo jos terminija, pasitaikydavo barbarizmų ir vertalų. Analizuojant laikraščio kalbines ypatybes, atkreiptas dėmesys ir į įvairuojančią žodžių rašybą, tačiau detaliau anuometinė rašyba nebuvo aptarta.

Šio straipsnio tikslas – aptarti dabartinės lietuvių kalbos rašybos formavimąsi, pagrindinius reikalavimus ir pažiūrėti, kokie laikraščio „Mūsų rytojus“ (1931–1932 m.) rašybos ypatumai neatitinka šių dienų lietuvių kalbos rašybos taisyklių.

2. Dabartinės lietuvių kalbos rašybos principai

Lietuvių kalbos rašyba nėra sudėtinga. Ji grindžiama dviem pagrindiniais principais: fonologiniu ar fonetiniu ir morfologiniu (arba morfonologiniu). Tik kai kur dar remiamasi tradiciniu (arba istoriniu) ir simboliniu principu [LKE, 1999: 521]. Pavyzdžiui, fonologiniu principu grindžiamas balsių rašymas, nes bendrinei lietuvių kalbai labai svarbi ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša, todėl vartojami atskiri ženklai trumpiesiems ir ilgiesiems *i*, *y*, *u*, *ū*, kurie kaitaliojasi tų pačių žodžių formose (*pinti*, *pina*, *pynė*; *saldus* – *saldūs*) arba tą pačią morfemą turinčiuose žodžiuose (*rišti* – *ryšys*) ir *pan*.

Pagal morfologinį principą tos pačios morfemos rašomos vienodai, todėl pasitaiko atvejų, kai morfemų rašyba ne visada rodo jų tarimą (*segti* [*sekti*] – *segė*). Morfologiniu principu remiasi ir priešdėlių *iš-*, *už-* rašyba ir kt.

Atsižvelgiant į tradicinį principą, nosinėmis raidėmis *q*, *e*, *i*, *u* žymimi ilgieji balsiai, kilę iš dvigarsių *an*, *en*, *in*, *un*, taip pat tradiciškai minkštumo ženklų *i* žymimi minkštieji priebalsiai (*Šiauliy*) ir *pan*.

3. Dabartinės lietuvių kalbos rašybos modifikavimas XX–XXI amžiuje

Dabartinės lietuvių kalbos rašyba iš esmės remiasi Jono Jablonskio ir Kazimiero Būgos suformuluotomis taisyklėmis ir reikalavimais. Tik 1976 metais buvo padaryta nedidelių rašybos pakeitimų – įvestas žodžių *bjaurus*, *pjauti*, *spjauti* ir jų vedinių rašymas su *j* (pagal tarimą), susisteminta dviskiemenių veiksmažodžių būsimąjo laiko asmens formų rašyba su ilgaisiais arba trumpaisiais *y*, *i*, *ū*, *u*, sudėtinių pavadinimų rašyba didžiosiomis ar mažosiomis raidėmis, brūkšnelio rašymas, žodžių rašymas kartu ir atskirai. Rašybos pakeitimai aprobuoti Valstybinės lietuvių kalbos komisijos prie LR Seimo [VLE 2011: 571].

Būta ir vėlesnių siūlymų modifikuoti lietuvių kalbos rašybą. 2005 metais Valstybinė lietuvių kalbos komisija, vadovaujama Irenos Smetonienės, visuomenei vertinti buvo pasiūlusi kai kurių rašybos taisyklių supaprastinimą. Pavyzdžiui, žodžio *džiūti* būtojo kartinio laiko formą rašyti ne su *ū* (taip reglamentuoja šiuo metu galiojančios kalbos normos), o su *u*, kadangi daugelis panašaus tipo veiksmažodžių šioje formoje turi trumpuosius atitikmenis ir *pan*. Rimtų pasvarstymų reikalautų ir žodžio *neūžauga* rašyba, nes tik čia yra vartojamas išimtinis *ūž*, o visais kitais atvejais priešdėlis *už* rašomas su trumpąja *u*. Buvo siūloma pamąstyti ir dėl kai kurių įsimintinų žodžių, kurių šaknyje rašomi nosiniai balsiai, rašybos, nes iš 28 tokios rašybos žodžių tik 7 aktyviai vartojami ir jų reikšmės yra suprantamos visuomenei. Tačiau tiek internetinė, tiek anketinė apklausa parodė, kad dauguma respondentų nenorėtų, kad pateiktų formų ar žodžių rašyba būtų supaprastinama [Kruopienė, Kačiuškienė 2013: 261–273; Kačiuškienė, Kruopienė 2014: 34–42].

Kai kurių rašybos atvejų patikslinimas ir įteisinimas atskirais Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais vyksta nuolat¹, tačiau jau daug metų laukiama, kad jie visi pagaliau sugultų į tam klausimui skirtą aktualų, XXI a. poreikius atitinkantį ir tenkinantį norminį leidinį².

4. Lietuvių kalbos rašybos įtvirtinimo darbai tarpukario Lietuvoje

Tarpukario Lietuvos mokyklose, laikraščiuose ir dokumentuose iš esmės buvo vartojama J. Jablonskio *Lietuvių kalbos gramatikoje* (1919, 1922) teikiama rašyba, kuri be didesnių pakitimų išliko per visą Nepriklausomybės laikotarpį. Ši gramatika taip pat buvo pagrindinė mokslo knyga aukštųjų mokyklų studentams, mokytojams ir vadovėlių autoriams [Buivydienė 2017: 74]. Tačiau būta ir oponuojančių nuomonių, kitokių siūlomų rašybos variantų, todėl spaudoje gana dažnai pasitaikydavo tam tikrų garsų rašybos įvairavimų. Savo kalbiniuose taisymuose Jablonskis ne kartą kritikavo ir neteiktinus rašybos pavyzdžius, prastą rašytojų ar laikraštininkų kalbą [Palionis 1959: 269, 389, 511; Piročkinas 1986: 13–19].

1929–1933 metais buvo bandyta rašybą reformuoti: atsisakyti tradicinių elementų – nosinių raidžių *q, e, i, y*, o vietoj jų, latvių kalbos pavyzdžiu, rašyti trumpąsias grafemas su brūkšneliais viršuje, suvienodinti ilgųjų balsių žymėjimą, nuosekliau išlaikyti morfologinį principą. Jablonskiui mirus (1930 m.), prie Švietimo ministerijos buvo sudaryta Prano Skardžiaus vadovaujama rašybos komisija³, kuri 1932 m. pateikė rašybos projektą⁴ visuomenei svarstyti, o 1933 m. išleido jį pavadinimu „Rašybos reformos projektas“. Tačiau šis projektas taip ir liko projektu, nes Švietimo ministerija pareikalavo mokyklose vartoti jablonskinę rašybą [Palionis 1979: 266]. Panašus, bet nuoseklesnis bandymas darytas 1938 metais, bet ir jis nebuvo sėkmingas.

5. Laikraščio „Mūsų Rytojus“ rašybos ypatumai

Kaip jau buvo minėta įvadinėje dalyje, rašybos analizei buvo pasirinkti laikraščio „Mūsų Rytojus“ 1931–1932 m. numeriai. Šis laikraščio leidimo etapas kaip tik sutampa su pirmąja nepriklausomoje Lietuvoje vykusia rašybos reforma, tačiau reformatorių siūlomų naujovių – nosinių raidžių *q, e, i, y* rašybos modifikavimo, jas rašant su brūkšneliais, ar suvienodinto ilgųjų balsių žymėjimo – nepastebėta. Lyginant laikraščio „Mūsų Rytojus“ rašybą su dabartine, į akis krinta šie neatitikimai:

- a) žodžių rašymas kartu ir skyrium,
- b) *j* rašymas žodžiuose *bjaurus, pjauti, spjauti* ir tarptautiniuose žodžiuose,
- c) priebalsių *k/ch, f/ph* rašyba tarptautiniuose žodžiuose,
- d) didžiųjų raidžių rašymas ir kt.

¹ Apie juos išsamiau žr. Vilniaus universiteto išleistoje mokymo priemonėje „Redagavimo pradmenys“ [Linkevičienė: 2013: 7–37], taip pat VLKK interneto svetainėje [<http://www.vlkk.lt/vlkk-nutarimai>].

² Šiuo metu naudojamosi N. Sližienės ir A. Valeckienės 1992 metais išleista knyga „Lietuvų kalbos rašyba ir skyryba“.

³ Komisijos nariai buvo ne tik kalbininkai, bet ir rašytojai, kultūros darbuotojai: J. Balčikonis, S. Čiurlionienė, A. Kasakaitis, Z. Kuzmickis, V. Mykolaitis, J. Talmantas, J. Žiugžda.

⁴ Projektas buvo daug kartų svarstytas ir pateiktas po 42 posėdžių.

Iš pavyzdžių⁵ matyti, kad maždaug du trečdalius visų pastebėtų skirtumų sudaro žodžių rašymas kartu ar skyrium ir įvairūs *j (i)* rašymo variantai. Didžiųjų raidžių rašymas, įvairuojanti periferinių priebalsių *ch, ph* vartosena, kiti pavieniai žodžių rašybos atvejai sudaro likusią pavyzdžių dalį.

Žodžių rašymas kartu ir skyrium. Analizuojamame laikraštyje gana dažnai randama ir žodžių rašymo atskirai, ir žodžių rašymo kartu skirtumų, jei juos lygintume su dabartinės lietuvių kalbos rašybos reikalavimais. Ypač įvairuoja nekaitomų formų ir dalelių rašyba. Pagal dabartinės lietuvių kalbos rašybos reikalavimus, žodžių junginiai, bent vienam žodžiui sutrumpėjus, rašomi kartu. Taisyklė skamba taip: dalelytės *bet, kai, kaž(n), nors*, sudarančios samplaikinius prieveiksmius, rašomos nuo įvardžio atskirai: *bet kada, bet kaip, bet kiek, bet kur; kai kada, kai kiek, kai kur; kaž(n) kada, kaž(n) kaip, kaž(n) kiek, kaž(n) kur; kada nors, kaip nors, kiek nors, kur nors* [Sližienė, Valeckienė 1992: 40]. MR⁶ sutrumpėjusios žodžio *kažin* formos visais atvejais rašomos atskirai: *Pirmą kartą radau kaž kokius (=kažkokius) griaučius; Kaž koks (=kažkoks) ponas iš Kauno buvo atvažiavęs ir aš jam parodžiau; Radau kaž kokią (=kažkokią) lovą varinių pinigų* 32, 21, 5⁷.

Rasta daug pavyzdžių, kur pagal dabartinės lietuvių kalbos rašybos normas žodžiai turi būti rašomi skyrium, o laikraštyje jie buvo rašomi kartu. Daug neatitikimų su dabartine rašyba yra žodžiuose, turinčiuose dalelytes *ko, per*, neiginį *ne* ir pan. Dabartinės rašybos taisyklėse teigiama, kad dalelytė *ko* žodyje *dėl ko* reikšmė *kodėl, todėl*, taip pat dalelytė *per*, išskyrus sustabarėjusias formas *pernelyg, nepernelyg*, neiginys *ne* su įvardžiais turi būti rašomi atskirai [Lietuvių kalbos žinynas]. MR randame tokių šių dalelių rašymo pavyzdžių: *O tai štai dėlko (=dėl ko)* 31, 19, 5; – *Dėlko (=dėl ko)? – paklausė duonkepys; Bet jau buvo pervėlu (=per vėlu)* 32, 39, 5; *Sudegė tvartas ir gyvulių nevisus (=ne visus) pavyko išgelbėti* 31, 19, 7.

Apie nenusistovėjusią tarptautinių žodžių vartoseną ir vieną kitą neįprastą jų rašybos atvejį laikraštyje „Mūsų Rytojus“ jau buvo rašyta [Kruopienė, Kačiuškienė 2018: 301–302]. Tačiau liko nepaminėti atvejai, susiję su kai kurių iš šių žodžių rašymu skyrium ar su brūkšneliu.

Lietuvių kalboje sudurtinių žodžių, kurių vienas ar abu dėmenys yra nelietuviški, rašyba įvairuoja – vienus tarptautinius dėmenis rašome kartu su pagrindiniu žodžiu, kitus – atskirai. Nelietuviški dėmenys *aero-, agro-, anti-, auto-, avia-, bio-, eks-, ekstra-, etno-, foto-, geo-, hidro-, hiper-, infra-, inter-, kiber-, kontr(a)-, kvazi-, makro-, mikro-, multi-, neo-, poli-, pop-, porno-, pseudo-, psicho-, radio-, retro-, sekso-, sub-, super-, techno-, termo-, trans-, ultra-, vice-, video-* ir kt. lietuvių kalboje vieni nevartojami ir rašomi kartu su antruoju dėmeniu, pvz.: *antireklama, fotolaboratorija* [Linkevičienė 2013: 24]. MR tokie ir panašūs nekaitomi žodžiai dažniausiai rašomi atskirai arba su brūkšneliu: *Lietuvos aero klubas (=aeroklubas) atskridusius balione lakūnus gražiai priėmė* 32, 39, 1; *Gerą ir pigią Photo-Kamerą (=fotokamerą) galima įsigyti <...>* 31, 23, 8.

⁵ Analizuojamuose dvejų metų numeriuose rasta per šimtą įvairių dabartinės rašybos neatitikimų.

⁶ Taupumo sumetimais toliau straipsnyje vartojama laikraščio „Mūsų rytojus“ santrumpa MR.

⁷ Nurodant šaltinį, teikiami leidinio metai, numeris ir puslapis.

j rašymas žodžiuose *bjaurus*, *pjauti*, *spjauti* ir tarptautiniuose žodžiuose. Kita nemaža pavyzdžių grupė yra susijusi su *j* ir minkštumo ženkle *i* nenusistovėjusiu rašymu – vienuose žodžiuose rašomas *j*, kituose – minkštumo ženklas *i*.

Dabartinės rašybos požiūriu „po priebalsių *b*, *p* rašomas *j* trijų žodžių *bjaurus*, *pjauti*, *spjauti* šaknyse ir iš jų sudarytuose žodžiuose, pvz.: *bjaurėti(s)*, *bjaurybė*, *bjaurumas*, *bjurti*; *pjaustyti*, *pjausnys*, *pjaustiklis*, *pjautynės*, *pjautuvas*, *prapjova*, *pjūtis*, *rugiapjūtė*, *rugpjūtis*, *skerspjuvis*, *pjudyti*, *pjūklas*, *pjuvenos*; *spjaudyti*, *spjuvis* <...>“ [Slizienė, Valeckienė 1992: 22]. Palyginkime MR panašaus tipo žodžių rašybą: *Kada šieną piauti (=pjauti) ir kaip jį džiovinti?* 32, 23, 4; *Šienapiūtė (=šienapjūtė)*, *pat s magiausias vasaros laikas* 31, 23, 4. *Lentpiūvė-malūnas (=lentpjūvė)*, *su garu ir jėga varomas*, *pigiai parduodamas* 31, 18, 9. Pasitaikė ir tokių šio žodžio rašymo variantų: *Skubiai reikalingas j naują lentpjūvę* <...> *mašinistas* 31, 20, 9.

j rašymas tarptautiniuose žodžiuose. Jau cituotame 2018 m. straipsnyje [Kruopienė, Kačiuškienė 2018: 301–302] buvo atkreiptas dėmesys į itin dažną būdvardžių su baigmenimis *-alinis*, *-ališkas*, *-atiškas* vartoseną, giminės ir galūnės formų įvairavimą ir kt. To meto spaudoje įvairavo ir tarptautinių žodžių rašyba. Pastebėta, kad ypač dažnai tarptautiniuose žodžiuose buvo įterpiamas *j*. Dabartinės lietuvių kalbos fonetikos (ir rašybos) reikalavimas yra toks – prieš nelietuviškas priesagas *j* yra tariamas, bet nerašomas. Laikraščio MR pavyzdžiai: *Klijentams (=klientams)*, *keliaujantiems i Tilžę, valdžia turėtų, žinoma, padėti* 32, 14, 5; *Šiuo turime garbės pranešti savo gerb. klijentams (=klientams)* 32, 57, 12; *Aš manau, kad „Mūsų Rytojui“ reikėtų uoliau susirūpinti ne vien tik materijaliniu (=materialiniu) (informaciniu), bet ir sielai dvasiniu (kūrybiniu) penu* 32, 22, 3. *Ieškau kompanijono (=kompaniono; kompanjono⁸)* 31, 19, 10. Pasitaikė atvejų, kai dabartinės lietuvių kalbos požiūriu nesutampa kai kurių žodžių kaitoma ir nekaitoma žodžių formų vartoseną – laikraštyje dažnai pasitaikė nekaitoma žodžio radio forma: *Koncertas ir p. Šilingo kalba transliuota per radio (=radiją)* 32, 36, 1.

Priebalsių *k/ch*, *f/ph* rašyba tarptautiniuose žodžiuose. Laikraščio „Mūsų rytojaus“ spaudos puslapiuose matyti, kad dar tuo metu buvo vartojama nenusistovėjusi priebalsių *k/ch*, *f/ph* rašyba tarptautiniuose žodžiuose. Dažnai vietoje dabartinėje vartosenoje įprasto *f* rašoma *ph*, o *ch* lietuvinamas ir keičiamas *k*, pavyzdžiui, *Gerą ir pigią Photo-Kamerą (=fotokamerą) galima įsigyti* <...> 31, 23, 8. <...> *liga pereina į kronišką (=chronišką) formą* 32, 19, 4.

Didžiųjų raidžių rašymas. Didžiųjų raidžių rašymas sukelia daug keblumų ir dabartinės lietuvių kalbos vartotojams, nes turi daug išimčių. Gerokai skiriasi tiesioginės ir perkeltinės reikšmės pavadinimų rašyba. Paprastai tiesioginės reikšmės pavadinimų tik pirmasis žodis rašomas didžiąja raide, visi kiti – mažosiomis, pvz.: *Vilniaus universitetas*, *Lietuvių kalbos institutas*, *Lietuvos nacionalinė filharmonija*. Ir tik aukščiausiųjų valstybinės valdžios institucijų, taip pat svarbiausių tarptautinių organizacijų pavadinimų visi žodžiai rašomi didžiąja raide [Linkevičienė 2013: 14]. Tarpukario spaudoje sudėtinių pavadinimų visi pavadinimų žodžiai, anglų kalbos pavyzdžiu, rašomi didžio-

⁸ Pagal 1992 m. Kirčiavimo pakomisės patikslintas rašybos taisykles tariamas jotas po priebalsės galėtų būti ir rašomas – *kompanjonas*, *kompanjonė*, plg. *paviljonas*, *buljonas*, *losjonas* [Pakerys 1991: 5–6; <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/5135-kompanionas>].

siomis raidėmis. Pavyzdžiui, *Jei turi bankinį reikalą, tai kreipkis į Liet. Kredito Banką (=Lietuvos kredito banką)*, 31, 18, 10; *Tauragės Miškų Urėdija (=Tauragės miškų urėdija)* <...> *skelbia varžytynes (=varžytines)* <...> 31, 21, 7. Aš manau, kad „Mūsų Rytojui“ (=„Mūsų rytojui“) reikėtų uoliau susirūpinti ne vien tik *materijaliniu (=materialiniu)* (informaciniu), bet ir sielai dvasiniu (kūrybiniu) *penų* 32, 22, 3; *Pertvarkomas Koperacijos Bankas (=Koooperacijos bankas)*, 32, 41, 5.

Kiti rašybos atvejai. Įvairių laikraščio autorių straipsniuose pasitaikė ir kitų dabartinės lietuvių kalbos rašybos neatitinkančių pavartojimų. Pavyzdžiui, dažnai painiojama priesagos *-inis* rašyba – vienur priesagoje rašoma ilgą, kitur – trumpą balsė: *Žinoma, avalinė (=avalynė), nuo to labai kenčia* 32, 41, 4; *Tauragės Miškų Urėdija* <...> *skelbia varžytynes (=varžytines)* <...> 31, 21, 7. Beveik dėsningai su nosine į šaknyje rašomi žodžiai *įra, grįčia: Anglijoje įra (=yra) vyriausybė* 32, 39, 1; *Buvusieji grįčioje (=gryčioje), žmonės išsilakstė* 31, 10, 7, įvairuoja ilgųjų ir trumpųjų balsių, priebalsių rašyba: *Ūkininkai, norintieji pigiai ir tinkamai įsirengti perkunsargį (=perkūnsargį), kreipkitės tik į V.D un-tą* 31, 18, 9. Bando „sužmoginti“ *bezdžiones (=beždžiones)* 31, 18, 6; *Stipriai tirpindamas šlapumo rūkštis (=rūgštis), TOGAL tiesiog pakerta ligos šaknis* 32, 14, 5; *Geriausiai tinka džiovinti saldžiarūkščiai (=saldžiarūgščiai) obuoliai* 32, 39, 4. Nelietuviškuose asmenvardžiuose galima rasti ir dabar daug diskusijų Lietuvoje keliančios dvigubos *w* vartosenos pavyzdžių: *Dr. Ernst Sandowo (=Sandovo) angliarūkštis (=angliarūgštis) vonios* 32, 21, 7 ir pan.

6. Išvados

Aptariamuoju tarpukario Lietuvos laikotarpiu kalbėti apie subrendusią bendrinę lietuvių kalbą ir jos rašybą būtų dar per anksti. Didžiulio kalbininkų dėmesio ir darbo reikalavo vis dar įvairuojanti rašyba – tai rodo ir mūsų atliktas laikraščio „Mūsų Rytojui“ rašybos tyrimas.

Kita vertus, kalbos norminamasis darbas vyko. Vien Jablonskis tam paskyrė 40 savo gyvenimo metų. Tarp visų šio kalbininko taisyminių galima rasti ir fonetikai, kuri glaudžiai susijusi su rašyba, skirtų pastabų ar siūlymų. Ypač minėtinas yra jo atkaklus siūlymas tarptautiniuose žodžiuose palikti *ch, f, h* [Jablonskis 1959: 104–106, 203]. Jablonskio darbų tyrinėtojo ir jo raštų sudarytojo Arnoldo Piročkino žodžiais, „svetimųjų garsų *ch, f, h* įvedimas į lietuvių kalbą buvo savotiška revoliucija lietuvių fonetikoje, bet Jablonskis, realiai vertindamas visus motyvus <...> ją sankcionavo“ [Piročkinas 1986: 9].

Baigti straipsnį norėtume taip pat ir šiandien aktualiais Jablonskio žodžiais: „Rašomoji kalba augdama pati teturi savaime tobulėti. Augant rašomajai kalbai, kalbininkų darbas tėra kelti aikštėn žmonių kalbos dėsnius ir saugoti, kad mūsų rašytojai, ypačiai laikraštininkai, – jų esama visokių, – patys neimtų kartais griauti tų kalbos dėsnių“ [Piročkinas 1986: 9].

LITERATŪRA

- Buivydienė, V. XX a. pirmosios pusės lietuvių bendrinės kalbos formavimosi bruožai pradžios mokyklų lietuvių kalbos vadovėliuose. *Valoda – 2017. Valoda dažadu kultūru kontekstā. XXVII Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils Universitāte: Saule, 2017, 71.–76. lpp.
- Jablonskis, J. *Rinktiniai raštai II* (sud. J. Palionis). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.
- Jablonskis, J. [Rygiškių Jonas] *Lietuvių kalbos gramatika*: vid. mokslo įstaigoms. 2-asis leid. Kaunas, Vilnius: „Švyturio“ b-vė, 1922.
- Kačiuškienė, G., Kruopienė, I. Dar kartą dėl išimtinės veiksmažodžių rašybos. *Gimtoji kalba mokykloje II*. Šiauliai: Lucilijus, 2014, pp. 34–42.
- Kruopienė, I., Kačiuškienė, G. Ilgųjų ir trumpųjų raidžių rašybos veiksmažodžių šaknyse nuostatos. *Valoda – 2013. Valoda dažadu kultūru kontekstā. XXIII Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils Universitāte: Saule, 2013, 261.–273. lpp.
- Kruopienė, I., Kačiuškienė, G. Lietuvių bendrinės kalbos ypatumai tarpukario (1931–1932 m.) spaudoje. *Valoda – 2018. Valoda dažadu kultūru kontekstā. XXVIII Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils Universitāte: Saule, 2018, 297.–305. lpp.
- Lietuvių kalbos žinynas*. [Available: http://www.xn--altiniai-4wb.info/files/kalba/KI00/Lietuvi%C5%B3_kalbos_%C5%BEiynynas._%C5%BDod%C5%BEi%C5%B3_ra%C5%A1ymas_kartu_ir_atiskirai.KI1200.pdf; žiūrėta 2019 02 17].
- Linkevičienė, N. *Redagavimo pradmenys*. Vilnius: VUL, 2013.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- Pakerys, A. *Tarptautinių žodžių kirčiavimas*, Kaunas: Šviesa, 1991.
- Palionis, J. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius: Mokslo, 1979.
- Piročkinas, A. *Jono Jablonskio kalbos taisymai*. Kaunas: Šviesa, 1986.
- Sližienė, N., Valeckienė, A. *Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba*, Vilnius: Mokslo, 1992.
- VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011.
- Valstybinė lietuvių kalbos komisija. Konsultacijos*. [Available: <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/5135-kompanionas>; žiūrėta 2019 02 17].
- Valstybinė lietuvių kalbos komisija. Nutarimai*. [Available: <http://www.vlkk.lt/vlkk-nutarimai>; žiūrėta 2019 02 17].

Dite LIEPA

(LU Latviešu valodas institūts)

Ar valodu un nacionālo identitāti saistīto jautājumu atspoguļojums Latvijas simtgadei veltītajās publikācijās

Summary

**Reflection of Language and National Identity Related Issues in Mass Media Publications
Dedicated to the Centenary of Latvia**

The celebration of the centenary of Latvia on 18 November 2018 was the most prominent event in modern Latvian history, and it sparked a retrospection of the state's history, as well as that of past generations. However, while evaluating the past, one inevitably looks to the future as well, being faced with a number of important questions. What message will the present-day inhabitants of Latvia leave to future generations? Is there, more than 25 years after the regaining of independence in the country, a shared collective sense of common ancestry in the current day world of globalization, multiculturalism and other multi-concepts? And how does language figure in all of this?

By analyzing the Latvian media publications dedicated to the centenary from October 2018 to December 2018 (due to the celebration, such publications were far more numerous than usual), the article seeks to answer these questions by focusing on several aspects that characterize Latvians: reflection upon national celebration, the nation's self-characterization in the 21st century, and the role of the Latvian language in the context of a common identity.

Key words: *centenary of Latvia, country, identity, language, culture, multiculturalism, globalization*

*

Valsts simtgades svinības ir vērienīgākais notikums mūsdienu Latvijas vēsturē. To sāka atzīmēt 2017. gadā un beigs atzīmēt 2021. gada janvārī; kopumā četros gados vairāk nekā 800 dažādās norisēs visā Latvijā un 70 pasaules valstīs. Plašā programma paredz izcelt galvenos, ar valsts veidošanos saistītos notikumus un personības, pilnvērtīgi izstāstot Latvijas stāstu. Taču, vērtējami pagātnei, mēs neizbēgami raugāties nākotnē un vēlamies zināt, kāds būs pašreizējās paaudzes vēstījums nākamajām paaudzēm? Vai vairāk nekā 25 gadus pēc neatkarības atgūšanas globalizācijas, multikulturālisma un citu multijēdzienu apstākļos mūs vieno kopīgas izcelsmes kolektīva apziņa? Un kāda loma tajā ir valodai?

„Kaut gan par to runāt skaitās politnekorekti – globalizācija visā pasaulē identitātēm brauc pāri kā asfalta rullis, nojaucot nacionālās, valodas, dzimumu un visas iespējamās atšķirības, padarot mūs visus līdz nelabumam vienādus. Identitāte kļūst toksiska, ja to nevajadzīgiicina kā kaujas cirvi vai Trojas zirgu, nevēlēdamies mainīt neko sevi pašā,” savās pēcsvētku pārdomās atzīst publiciste Anda Līce [Līce 2018: 3].

Meklējot pārdomas par identitāti, tika izmantotas Latvijas simtgadei veltītās publikācijas 2018. gada nogalē – no oktobra līdz decembrim laikrakstos „Diena”, „Latvijas Avīze”, „Neatkarīgā Rīta Avīze”, interneta portālos, iknedēļas izdevumos „Ieva”, „Sestdiena”, „Ir”, atsevišķo žurnālos; šo (aptuveni 30) publikāciju vienojošā saite – publiskā diskusija par to, kādi esam.

Svētki un dažādās izjūtas

Galvenie jubilejas notikumi 2018. gadā godam aizvadīti, un, šķiet, ar savu vērienu tie patiešām ienāca katrā mājā. Turklāt to palīdzēja radīt arī svētkiem veltītie rakstu krājumi un grāmatas, spēlfilmas un teātra izrādes, lielkoncerti un Dziesmu un Deju svētki. Nu sākusies simtgades retrospekcija, ne tikai vērtējot pašu jubilāri – valsti, bet arī tās iedzīvotājus, viņu izjūtas un pārdomas par savu valsti. Literatūrzinātnieks R. Briedis intervijā Egilam Zirnim saka: „Latviešiem kā zemniekiem nav lielas vēsturiskas atmiņas, tā ir funkcionāla – mana paaudze, vecāku paaudze, vecvecāku paaudze, pārējie ir vēlī (no turienes arī tie septiņsimt „verdžības” jeb veļu gadi). [..] Tā kā latviešiem nav tik konkrētas vēsturiskās atmiņas, mums klibo arī tagadnes izjūta.” [Zirnis 2018: 24] Un tomēr pagātnes un tagadnes vērtējums bija, taču atšķirīgs. Jubilejas annālēs parādās arī cilvēka attieksme pret dzīvi. Un te ir divi iespējamie rīcības scenāriji: cilvēks pēc padarītā darba un bieži vien sūri nostrādātā mūža jūtas pelnījis ko labāku, tāpēc sarūgtinājumā saka – svētkus nesvinēšu! Taču tādā gadījumā, Monikas Zīles vārdiem runājot, ir jāpadomā: 100 gadi ir gana cienījams skaitlis, kura nievāšana nozīmē Latvijas pamatos ieguldīto cilvēku mūžu un ciešanu nicinājumu [Zīle 2018: 3].

Ja nesvinēsim, ko tad darīsim? Aizvainojumā klusēsim? Vaimanāsim? Luterāņu mācītājs Guntis Kalme uzdod jautājumu: kuru ceļu iesim? „Vaimanātāju, pašapsūdzētāju, sevis noliedzēju vai cīnītāju un varoņu ceļu? Pirmā vēsts: absurda, slimīga un kaitīga. Mēs esam upuri, aizvien apspiesti, vēstures pabērni, bāreņu tauta, kas smakusi 700 gadu verdžības jūgā. Stukaču un nodevēju tauta. 13.–20. gs. nepārtraukts ciešanu laikmets. Otrā vēsts: esam gribējuši un cīnījušies par pamatvērtībām, ieguvuši un atjaunojuši valstiskumu. Tautas vēsture ir stāsts par tautas nemītīgo brīvības cīņu, par lieliem upuriem un slaveniem varoņdarbiem. Mēs svinam savas tautas valstsgribu. Jau veselu gs. mums ir griba un spēks par to iestāties. Mūsu vērtības: tauta, zeme, valoda, kultūra, suverenitāte, vēsture, varoņgars.” [Kalme 2018: 3]

Pāridarījuma sajūta svētku sakarā bija dzirdama bieži. Līdz pat tādām absurdām: vai mums vispār ir tiesības svinēt savas valsts svētkus, ja Latvija vairāk nekā pusi no saviem 100 ir bijusi okupēta. „Vēsturiskā mantojuma aspekts un godīga refleksija par pagātni, kurā viens no elementiem ir pamatota prasība pēc dziedinoši vēsturiska taisnīguma, būtu nepārprotami jānošķir no pagātnes ekspluatēšanas, attaisnojot šodienas realitāti, rīcību un izvēles. Latviskums, kultūra un valoda, ko aizstāv pāridarījumu vaimanu mūris, ir ne tikai muļķīgs, bet arī vārgs.” Jāpiekrit šiem valodnieka, dzejnieka un publicista Jāņa Vādona vārdiem, turklāt tādējādi „mēs turpinām rakstīt kalpu un zaudētāju vēsturi. Turpinām būt bailīgi un aizdomīgi. To var saprast, bet tajā nevajadzētu palikt” [Vādons 2019: 66].

Latviešu (paš)raksturojums

Lielbritānijas raidorganizācijas BBC ziņu vietnē 2018. gada vasarā savus iespaidus par Latvijas iedzīvotājiem bija izteikusi žurnāliste Kristīne Ro¹: „Latvijas iedzīvotāji nav viendabīga masa, jo ir ievērojams skaits mazākumtautību pārstāvju ar atšķirīgu valodas un kulturālās integrācijas līmeni. Tāpat novērojamas paaudžu atšķirības starp

¹ Raksta kopsavilkums latviešu valodā „Vai esam klusākā valsts Eiropā? Tā domā BBC” publicēts arī „Latvijas Avīzes” portālā la.lv 12.06.2018.

cilvēkiem, kas uzauguši padomju varas uzspiestajos apstākļos, un kapitālismā uzaugušiem. Tādēļ ir neiespējami runāt par vienu visaptverošu kultūras iezīmi, pat ja personiskās telpas augstais novērtējums vijas cauri paaudzēm.” [Ro 2018]

Kopumā latvieši sevi uzskata par izdzīvotājiem un avantūristiem, kas savas eksistences labā vienmēr kaut ko izdomās. To intervijā Andai Burvei-Rozītei atzīst arī animācijas filmu meistare Roze Stiebra: „Vai Antiņš nav avantūrists? Jāt ar zirgu stikla kalnā, nest zemē līgavu. Avantūrisms mums ļauj izdzīvot, sākt dažādas lietas. Zaudēt ar prieku. Uzvarēt ar skumjām. Jo vairāk mēs savu avantūrisma garu apzināsimies, jo būs skaistāka dzīve. Mēs neesam ne mazi, ne nabadziņi. Es nekad tā neesmu jutiesies. Vienmēr esmu jutiesies, ka mana dzīve, izvēles ir manis pašas jautājums.” [Burve-Rozīte 2018: 43]

Arī Alvis Hermanis intervijā Dītai Derumai 2018. gada 18. novembrī iesaucas: „Piedzimt par latvieti Latvijā – tas ir kā vinnēt loterijā neticamu laimestu!” Režisors skaidro: „Jā, latvieši ir indiāņi. Latvieši ir čukčas. Latvieši ir maza tauta, kurai būs arvien grūtāk saglabāt sevi. [...] Esmu lepns saukt sevi par nacionālistu, ar ko es arī Rietumos visus kaitinu, jo tas ir vienīgais veids, kā mēs varam paturēt savu valodu, savu kultūru un savu identitāti. Jo īpaši tik maza tauta kā mēs.” [Deruma 2018]

Iespējams, padomju laika paaudzei vārds „nacionālisms” saistās ar ko bīstamu, nosodāmu – tāds uzskats tika kultivēts daudzus gadu desmitus. Taču no vārda „nacionāls” nevajag kautrēties, mudina profesore Maija Kūle intervijā Jurim Lorencam: „Globalizācijas laikmetā veiksies tām nācijām, kam piemīt vitāla, dinamiska identitāte, ar spēcīgu iekšējo pašsaprātnes kodolu. Ar gaušanos un žēlošanos neko nevar panākt. Jo kuram gan vajag vājos un nelaimīgos? Nevienam. Mēs dzīvojam jauno, spēcīgo, veselīgo, smaidošo veiksmīgo un uzvarošo laikmetā.” [Lorencs 2018: 4]

Jānis Vādonts šo nacionālās identitātes raksturojošo iezīmi aicina saukt par patriotismu. „„Es esmu savas zemes un valsts patriots,” saka daudzi latvieši un ne tikai latvieši. Savas valsts vērtības un kultūrvērtības pilnvērtīgākais, atvērtākais un dzīvotspējīgākais izpausmes veids ir patriotisms. Šis akcents var ievērojami mazināt visiem zināmos ar nacionālismu – tā sakāpinātajās formās – saistītos riska faktoros.” [Vādonts 2019: 68]

„Nedomāsim, ka patriotisms ir pārliecība par savas valsts perfektumu. Tajā mums ir daudz ko pilnveidot. Patriotisms ir pārliecība par savas valsts nepieciešamību un tādēļ gatavību to aizstāvēt.” [Kalme 2018: 3]

Mūziķis Egils Šēfers: „Man patriotisms sākas ar jautājumu: kas es esmu? [...] Es aicinātu Latvijas simtgadē katru ģimeni padomāt, kā audzinām savus bērnus Latvijai.” [Lūsiņa 2018: 39]

Dažkārt tiek runāts par t. s. pārspīlēto patriotismu. Par tādu var uzskatīt 13. Saeimas vēlēšanās dotos deputātu zvērestus attiecīgajā izloksnē. Jāpiebilst, ka tā gan nebija pirmā reize. Zvērestu bija grūti saprast, tas izraisīja arī kārtējās diskusijas par patriotismu un pārspīlētām tā izpausmēm. Secinājums: Latvijas krāšņā valodas daudzveidība ir jāsaglabā, bet Latvijas augstākajā likumdošanas iestādē jārunā literārajā valodā, lai saprastu visi. Publicists Agris Liepiņš šajā sakarā atsaucas uz Kārli Ulmani, kurš teicis: „Latviešu literārā valoda ir stiprs un zaļoksnējs vaiņags, bet izloksnes kā krāšņi pļavas ziedi to rotā. [...] Ja izirs vainags, puķes nokritīs katra par sevi,” atzīst Agris Liepiņš [Liepiņš 2018: 3].

Valodas loma 21. gs. identitātes meklējumos

Valoda ir tautas identitātes kodols. Vai jaunas identitātes meklējumos nepazaudēsim to? Svarīga ir katra indivīda atbildība latviešu valodas lietojumā. „Tomēr latviešu valodas vērtību un līdz ar to izredzes nosakām tikai un vienīgi mēs. Katru dienu katrā lēmumā. [...] Latviešu valoda nevis kā garantija vai sankcija, bet tās izmantošana ar godīgu un nešaubīgu atziņu, ka tas ir efektīvākais veids, lai pievienotos, saliedētos un apvienotos. Un varbūt pat – lai justos labi.” [Vādons 2019: 69–70]

Alvis Hermanis uzskata, ka valoda ir vienīgais mūsu tautu vienojošais elements. „Vienīgais, kas latviešus vēl kaut kā vieno (latvieši jau arī tagad ir tik dažādi), ir tikai valoda. Jebkuru tautu jau pirmkārt vieno valoda, jo gan nabagie, gan bagātie, liberāļi un konservatīvie – mēs visi joprojām runājam latviešu valodā. Arī latviešu valoda, protams, kļūst aizvien plānāka. Lūk, vēl viens iemesls, kāpēc es studentu iepazīstināšanu ar skatuvi gribēju sākt ar „Kalpa zēna vasaru” – latviešu valodas dēļ,” skaidro Alvis Hermanis [Deruma 2018].

Bažas par latviešu valodas lietojumu izskan arī cita iemesla dēļ. Laukos trūkst cilvēku, trūkst darba roku, attālākie valsts novadi ir pustukši. Varbūt mūs nākotnē sagaida cita lingvistiska realitāte, kurā latviešu valodai vairs nebūs izšķiroša loma? Laikraksts „Sestdiena” stāsta par jauniem un uzņēmīgiem cilvēkiem reģionos. Tādi ir 30 gadus vecie Liene Zilīte, Vilis Brūveris un Nauris Zeltiņš, kas Latvijas simtgadei par godu darbojas projektā „Tu esi” un veido 100 iedvesmas stāstus par Latvijas iedzīvotājiem. Vilis Brūveris intervijā Baibai Vanagai stāsta:

„Latvija esam mēs paši, kas to veidojam. Valoda, kādā mēs sazināties, apkārtējā vide: meži, lauki, ezeri, upes – bet tā nav kontūra vai deputāti, tās ir mūsu ģimenes! Mūsu vienojošās lietas: mēs esam viena valsts, viena tauta – neatkarīgi no tā, kurā ģeogrāfiskajā punktā atrodamies, un, **iespējams, pat neatkarīgi no tā, kādā valodā runājam.** Tas skaists ir, ka kādā brīdī saproti: arī šeit ir Latvija un arī šie cilvēki dzīvo Latvijā. [...] Īstenībā cilvēks mīl savu vietu, savu Latviju tādu, kādu viņš to redz un saprot. [...] tas cilvēks patiešām mīl.” [Vanaga 2018: 9]

Un šajā kontekstā parādās jauna atziņa: mēs priecājamies par cilvēkiem, kas dzīvo Latvijā, nevis par to, kādā valodā viņi runā. Mums ir svarīgi, lai mūsu zeme nekļūtu tukša, lai tajā būtu cilvēki, kas dzīvo, strādā, audzina nākamo paaudzi un dod savu ieguldījumu tās izaugsmei. Latvijai ir vajadzīgi cilvēki. To apliecina arī žurnālists Juris Lorencs: „Latgalē atgriezušās 30 ģimenes. Iemesli – skumjas pēc radiem un draugiem, patriotisms, vēlme skolot bērnus, veidot ģimeni, īstenot biznesa ideju. 30 ģimenes – tā ir niecīga daļiņa no aizbraukušajiem, bet milzīgs morāls atbalsts tiem, kas dzīvo Latvijā. Tā ir viena no labākajām ziņām, valsts simtgadi sagaidot.” [Lorencs 2018: 2]

Izpratne par situāciju Latvijas laukos mijas ar bažām par latviešu valodas lietojumu un, iespējams, arī dzīvotspēju. „Jo lokālais pastāvēs vienmēr, mainīgs ir tikai tā saturs. Ja to neveidosim paši, mūsu vietā to aizpildīs citi. Tas, starp citu, varētu būt arī viens no mūsu pārliecības, spēka un rīcībspējas kritērijiem.” [Vādons 2019: 69]

„Mani vairāk uztrauc nevis cilvēku izcelsme, bet civilizācijas vērtības. [...] priekšstats, ka nekontrolētas imigrācijas rezultātā Latvijas sabiedrība kļūs liberālāka, ir pilnīgi aplams. Tāda imigrācija var novest pie reliģisku un kulturālu grupu pašizolācijas uz ļoti tradicionālu, antiliberālu vērtību pamata,” atzīst politologs Ivars Ījabs intervijā Egilam Zirnim [Zirnis 2018: 13].

Par vēl vienu globālu kultūras iezīmi runā diriģents Andris Nelsons. „Lai gan es vienmēr esmu un būšu saistīts gan ar Latviju, gan latviešu valodu, kultūras mantojumu un vēsturi, kam varu pateikties par to, kas esmu, un to, par ko esmu kļuvis, mūzikai ir universāla valoda un ģenialitāte. Sadarbojos ar orķestriem dažādos kontinentos, un vēlos būt daļa no globālas organizācijas, tāpēc pareizāk būtu teikt, ka esmu mūzikas patriots.” [Nelsons 2018: 3]

Nākamās simtgades prognozes

„Vienkārši jākustas uz priekšu, nevis atpakaļ. Ļoti daudziem būt latvietim nozīmē kustēties atpakaļ, palikt kaut kur, iekonservēties, baidīties no pasaules izaicinājumiem. Bēgļu, emigrantu, minoritāšu jautājumi... Mums šķiet, ka paliksim latvieši, ja no šiem tematiem noslēgsimies. Latvietība var saglabāties tikai ar modernu domāšanu – tu esi atvērts pasaules vējiem. Ja aziātiskas izcelsmes latvieši dziedās Dziesmu svētkos, man ar to nebūs nekādu problēmu. Pasaule mainās, noslēgšanās nav izeja,” saka V. Kairiņš intervijā Evija Ozolai [Ozola 2018: 28].

Taču kopumā mums kā mazai tautai ir savas priekšrocības. To skaidro arī vēsturnieks Jānis Šiliņš: „Uz latviešu nākotni es raugos pozitīvi, jo mūsu nācijas pamatā ir kultūras identitāte – valoda, vēsture, tais skaitā dažādi vēsturiski mīti. Politiskajām nācijām nākotne rādās daudz sarežģītāka, jo, izzūdot robežām, attīstoties globalizācijas procesiem, tam, vai tev ir Francijas vai Vācijas pase, vairs nav nozīmes. Latvijā kultūras elements ir daudz svarīgāks par politisko.” [Šiliņš 2018: 3]

Iespējams, daudzi par savām jūtām pret Latviju, savu identitātes izpratni nevēlas runāt skaļi. „Piederība Latvijai ir tāda intīma lieta, un to es negribu skaļi deklarēt. Valsts pastāv, pateicoties cilvēkiem, kuri spēj identificēties ar šo vietu, mīlēt to un uzskatīt par savām mājām. Valsts esam mēs paši, lai gan bieži par šo demokrātijas principu aizmirstam,” atzīst režisors Dāvis Sīmanis [Sīmanis 2018: 3]. Gan politiķis Artis Pabriks, kurš atzīst, ka būtu varējis veidot savu karjeru Eiropā, bet atgriezies, lai strādātu un kalpotu Latvijas labā [Pabriks 2018: 8], gan jaunā māksliniece Anna Salmane intervijā Kristai Vāverei uzskata, ka labāk par Latviju nav nekur citur pasaulē: „Nezinu, vai mani vajag šeit, Latvijā, bet tur, Londonā, tiešām nevienam nevajag. [...] Jāturpina kustēties. Demokrātijā procesus vari ietekmēt. Mūsdienās cilvēki tik ilgi dzīvo, ka nevar būt visu laiku vienā stingrā identitātē. Patīk etniskā un kultūru daudzveidība. Priecājos redzēt indiešus Rīgas ielās. Gribas vairāk pieklājības un feminisma. Pašapziņu! Stāstot ne tikai par sliktu, bet arī par labo!” [Vāvere 2019, 52–53]

Mūziķis un latviešu mūzikas izdevējs Egīls Šēfers intervijā Inesei Lūšiņai saka: „Vajadzētu vairāk pašapziņas un izpratnes un lepnuma par savu valsti. Naudu tu vari nopelnīt, bet nevari mainīt savu identitāti. Ja gribam būt latvieši, dzīvot Latvijā un runāt latviešu valodā, mums ir jākopj mūsu, latviešu kultūra, jo tas ir vienīgais, kas mūs atšķir no citiem. Kultūra dod pamatu, ka tāda zeme Latvija vispār ir.” [Lūšiņa 2018: 39]

Ko simtgades svētku svinības mums ir iemācījušas? „Mēs esam bagāti – iegādās, ka to pat neapjaušam. Spilgtā [simtgades svētku – D. L.] retrospekcija parādīja, ka virspuses slāņos ar kopējās vēstures atmiņu viss ir kārtībā. Svētki noteikti ir iedvesmojuši, cēluši un radījuši gan tieši, gan netieši, un, kas zina, ka tie mūs vēl turpinās veidot. Tomēr šķiet, ka pamatīgu pārdomu vai diskusiju par galvenajiem atslēgvārdiem (Latvija,

nacionāla valsts, valoda, kultūra un latviskums multikulturālisma vējos) nākamās simtgades kontekstā publiskajā telpā nebija īpaši daudz.” [Vādons 2019: 65]

Valodnieks Deivids Kristals (*David Crystal*) raksta: „Patiesībā, kā apliecina daži pētījumi, ne visās kultūrās valoda tiek uztverta kā spēcīgs etniskās identitātes simbols. [...] Šādi pastāsti demonstrē to, ka kultūra ir daudzšķautņaina un sastāv no tūkstošiem elementu, un daudzi no tiem nav tieši saistīti ar valodu, bet gan ar tādām jomām kā apģērbs, matu sakārtojums, ēdiens, deja, amatniecība un vizuālā māksla. Ir pilnīgi normāli, ka cilvēki izmanto šos elementus kā „etniskās izcelsmes emblēmas” neatkarīgi no tā, vai viņi pārvalda ar attiecīgo etnisko grupu saistīto valodu. Viņi valodu uztver tikai kā vienu no šādām izmantojamām emblēmām. Protams, ka savas sarežģītības, kā arī vispārējās sabiedriskās klātesamības dēļ valoda ir plaši atzīta kā izpausme ar vislielāko emblēmas potenciālu [...], tomēr tas nav vienīgais veids, kā demonstrēt kultūru. Kultūra nebeidzas ar atsevišķa tās elementa mainīšanos vai bojāeju – pat tad, ja šis elements ir valoda. Valodas zaudējums pavisam noteikti visvairāk līdzinās smagai kultūras sirdslēkmei. Tomēr cilvēki var pārdzīvot sirdslēkmi, un to spēj arī kultūras.” [Crystal 2002]

Cerams, ka Latvijai šādu sirdslēkmi nekad nevajadzēs ne piedzīvot, ne pārdzīvot. „Mums jau pašiem vairs nav ko saglabāt, izņemot valodu. Manuprāt, šobrīd vairs tikai Latgale ir Latvijas sirds, kas pumpē tās asinis,” atzīst komponists Jānis Lusēns intervijā Lindai Kļaviņai [Kļaviņa 2019: 33]. Neatkarīgi no pārmaiņām valodai nevajadzētu kļūt par pirmo bastionu, kas aizsargā mūsu identitāti. Bet pārmaiņas būs. To, šķiet, saprotam visi: gan tie, kas atklāti pauž savas bažas, gan tie, kas par to nevēlas runāt un noraugās pārmaiņu procesos no malas. „Nākotne nekad nav realizējusies tā, kā iepriekšējās paaudzes to ir iedomājušās,” brīdina literatūrzinātnieks Raimonds Briedis [Zirnis 2018: 24]. Mēs nevaram paredzēt, kāds jaunā gadsimta identitātes attīstības plāns būs nākamajām paaudzēm. Tāpēc diez vai mūsu spēkos ir paredzēt vēlamu tautas attīstības scenāriju, iekodējot tajā vēlamās identitātes sastāvdaļas, turklāt mūsu paaudzei vēlamajās proporcijās. „Lai kurā virzienā mēs aizietu, galvenais – neapzagt sevi,” brīdina Jānis Vādons [Vādons 2019: 70].

AVOTI UN LITERATŪRA

- Burve-Rozīte, A. Viņi ir absolūti dzīvi! *Ir*. 15.11.2018., 40.–43. lpp.
- Crystal, D. (2002) *Language Death*. Cambridge University Press. Available: https://books.google.lv/books?id=u_s9fR8pczMC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false
- Deruma, D. *Neērtais latvietis Hermanis*. Pieejams: <https://www.tvnet.lv/6453618/neertais-latvietis-hermanis>
- Kalme, G. Būtiski jautājumi, pirms svinam. *Latvijas Avīze*. 16.11.2018., 3. lpp.
- Kļaviņa, L. Mūzika ir mana pasaule. *Ievas Stāsti*. 2019. Nr. 2, 30.–34. lpp.
- Liepiņš, A. Pārprasts patriotisms Saeimā. *Latvijas Avīze*. 13.11.2018., 3. lpp.
- Līce, A. Vai identitāte ir toksiska? *Latvijas Avīze*. 29.11.2018., 3. lpp.
- Lorencs, J. No vārda „nacionāls” nevajag kautrēties. *Latvijas Avīze*. 15.11.2018., 4.–5. lpp.
- Lorencs, J. Valstis meklē cilvēkus. *Latvijas Avīze*. 21.11.2018., 2. lpp.
- Lūsiņa, I. Mēs neesam baltroči. *Sestdiena*. 16.11.2018., 34.–39. lpp.

- Nelsons, A. Novēlu latviešiem saglabāt savu identitāti! *Kodols*. 09.10.2018., 1.–3. lpp.
- Ozola, E. Apstādināt laiku (intervija ar V. Kairišu). *Una*. 2018. Nr. 11, 18.–30. lpp.
- Pabriks, A. Eiropa ir šeit. *Rīgas Viļņi*. 08.10.2018., 8.–9. lpp.
- Ro, K. *Vai esam klusākā valsts Eiropā? Tā domā BBC*. Pieejams: <http://www.la.lv/vai-esam-klusaka-valsts-eiropa-ta-doma-bbc>
- Sīmanis, D. Es sevi izjūtu piederīgu šai zemei, bet par to nav jārunā skaļi. *Kodols*. 09.11.2018., 3. lpp.
- Šiliņš, J. *Latvijas Avīze*. 21.11.2018., 3. lpp.
- Vādonts, J. No mūriem uz darbnīcu. *Domuzīme*. 2019. Nr. 1, 65.–70. lpp.
- Vanaga, B. Visi smaida pretī. *Sestdiena*. 16.11.2018., 6.–10. lpp.
- Vāvere, K. Pārrašānās. *Ir*. 03.01.2019., 50.–53. lpp.
- Zīle, M. Dažāda augstuma karogi. *Latvijas Avīze*. 15.11.2018., 3. lpp.
- Zirnis, E. Latvija pirms Latvijas. *Sestdiena*. 14.12.2018., 20.–24. lpp.
- Zirnis, E. Neviens nezina, kā tas beigsies. *Sestdiena*. 30.11.2018., 8.–13. lpp.

Irina LIOKUMOVICĀ
(Riga Technical University)

Towards a Referential Perspective on the Pronoun in Architectural Discourse

Summary

Towards a Referential Perspective on the Pronoun in Architectural Discourse

The present study sheds light on referring expressions and their interpretation in the discourse through the prism of contemporary semantic and pragmatic theories. The primary focus is on the coreferential interpretation of personal pronouns, particularly third-person pronouns (e.g. he, she, it, they) in written English architectural discourse. It is shown how these linguistic items function in the discourse and how semantic and pragmatic factors have an impact on their possible interpretation. The concepts of coreference and anaphora are analyzed. Main constraints of the interpretations of pronouns are considered and illustrated with examples. The phenomenon of referential indeterminacy related to the interpretation of personal pronouns within the discourse is examined. The study outcomes can be applied in computational semantics, particularly in compiling semantic algorithms for resolving pronominal reference and comprehension of the meaning of discourse.

Key words: personal pronouns, pronominal interpretation, pragmatic inferencing, referential indeterminacy, English architectural discourse

Резюме

К вопросу о референциальном подходе к местоимениям в архитектурном дискурсе

В данном исследовании освещаются референциальные выражения и их интерпретация в дискурсе сквозь призму современных семантических и прагматических теорий. Главное внимание уделяется кореференциальной интерпретации личных местоимений, в частности местоимений третьего лица (например, он, она, оно, они) в письменном английском архитектурном дискурсе. Показано, как эти лингвистические единицы функционируют в дискурсе и как семантические и прагматические факторы оказывают влияние на их возможную интерпретацию. Анализируются понятия кореференции и анафоры, рассматриваются и иллюстрируются примерами основные ограничения интерпретации местоимений. Исследуется феномен референциальной неопределенности, связанный с интерпретацией личных местоимений в дискурсе. Результаты исследования могут применяться в вычислительной семантике, в частности при составлении семантических алгоритмов для разрешения местоименной референции и понимании смысла дискурса.

Ключевые слова: личные местоимения, интерпретация местоимений, прагматические выводы, референциальная неопределенность, английский архитектурный дискурс

*

In linguistics many approaches to meaning in language address the problem of dynamics of the relationship between a referent in the real world and its linguistic means of expression. There is a broad variety of theoretical and empirical accounts of the use and interpretation of different types of referring expressions (e.g. noun phrases

(NPs), proper nouns, definite descriptions, etc.) across different languages. A lot of research address the issue of the constraints of the referents designated by various kinds of referring expressions and the factors that readers should take into account in order to choose a probable intended referent among multiple possible referential options. However, currently many problems still remain unsolved regarding the nature of these constraints and complexity of the mechanism of referential processing. This is especially important for resolving pronominal reference. This issue requires further clarification. In this study, we will focus on coreferential use and interpretation of personal pronouns, specifically third-person pronouns (e.g. he, she, it, they) in the subject position of the sentence within written English architectural discourse keeping in view semantic and pragmatic factors affecting the selection of the probable intended referent.

Main objectives of the research are:

- to analyze the nature of the relationship between personal pronouns and their probable intended referents and pronominal interpretation within English architectural discourse;
- to examine main constraints and challenges involved in identifying the referents of third-person pronouns within the discourse and illustrate them with examples.

The research methods are:

- analysis of theoretical material;
- empirical contextual analysis.

The research challenge is **referential indeterminacy** raised by pronominal reference within the discourse.

From the standpoint of terminology, there are various definitions of the term ‘discourse’ in linguistics. Their analysis is beyond the scope of this paper. In this study, we will use the term ‘discourse’ in relation to written text. As we noted above, our analysis will be projected on written English architectural discourse.

The interpretation of referring expressions to convey the author’s intended meaning is an extremely complicated issue on the grounds that it is closely interrelated with the philosophy of language, cognition, linguistic subfields of semantics, pragmatics, and discourse analysis.

Broadly speaking, referential phenomena and linguistic means of their expression (i.e., referring expressions) involve two interrelated questions. First, when we use a referring expression, what is being referred to – a real-world object or a cognitive concept? Second, what factors define what is being referred to – the semantic meaning of the expression or pragmatic inferences made by the addressee within the context of use? [Birner 2018: 21] The problem, however, is that there are no straightforward answers to these questions. There are a number of constraints, controversies and challenges associated with the phenomenon of reference and the interpretation of referring expressions. Besides, various dimensions of meaning interact with each other.

The relationship between referring expressions and the restrictions they place on their referents is interpreted differently within diverse contemporary theoretical frameworks. Within a current pragmatic paradigm, particularly form/function pragmatics, there is a correlation between the specific referring expression and its referential interpretation. For example, according to Ariel [Ariel 2012: 33–34], referring expressions

can be organized on the basis of a scale of degree of accessibility. Ariel [ibid.: 33] argues that “*referring expressions each specialize for a different degree of accessibility for the mental representation the addressee is to retrieve*”. In addition, many referring expressions show different intermediate degrees of mental accessibility (e.g. proper nouns, pronouns, demonstratives, etc.) [ibid.]. Other scholars suggest that each referring expression possesses a specific cognitive status [see Gundel et al. 1993].

One of the current trends in semantic theory is the development of probabilistic theories of semantics. Interpretation is regarded as a process of reasoning under uncertainty. The assumption is that language is used to convey ideas which are seen as mental tools to handle a complex world. Therefore, human conceptual structure is essential for language meaning. Probability is vital for describing language and thought. The methods used in cognitive science and artificial intelligence have been applied in semantic theory to develop a formal probabilistic model of the mechanisms of perception, pragmatic inference, and concept formation [see Goodman and Lassiter 2015: 655–686].

According to Kehler [2015: 625], “*speakers choose their referring expressions to exploit the hearer’s knowledge state and capacity for inference in order to maximize linguistic economy while still maintaining communicative expressiveness*”.

Bhat [2008: 272] claims that “*personal pronouns are used primarily for denoting speech acts like ‘being the speaker’ and ‘being the addressee’ of the sentence in which they occur*”. As Bhat points out, personal pronouns can be regarded “*single-element expressions that have the denotation of speech acts as their primary function*” [ibid.: 273].

Pronouns belong to the class of reduced referring expressions used for the economy of language as opposed to full nominal groups [Федорова 2015: 636]. The use of reduced referring expressions may be associated with the risk of referential ambiguity [ibid.: 636]. Similarly, as Kehler [2015: 650] points out, pronouns “*may be ambiguous and hence require contextual information to be fully resolved*”. As regards the interpretation of expressions in terms of referents, Simchen [2017: 55] also points out the “*threat of indeterminacy*”. As noted above, Birner [2018: 109] claims that determining the referents of pronouns is “*a pragmatic process that involves considering the context and the speaker’s probable intended meaning*”. We share this view.

Interpretation of pronouns, particularly third-person pronoun may be challenging. Consider some examples of **coreferential use** of third-person pronouns with nouns and NPs, i.e., nouns and pronouns designate the same entity.

- (1) *The New York Times Building is a green building that did not seek green building certification. It was designed by Renzo Piano and completed in 2007* [Kibert 2016: 541].

In (1), we may infer that the pronoun *it* refers back to NP *The New York Times Building* and designates precisely the real world object. It may seem obvious that the referent is uniquely identifiable. Traditionally at the sentence and discourse level *it* is a dependent form and can be seen as the **anaphor**. According to Trask [2007: 16], the **anaphor** is defined as “*a linguistic form which takes its interpretation from something*

else in the same sentence or discourse”. *The New York Times Building* is the **antecedent** (i.e., the form on which the **anaphor** depends) of *it*. **Anaphora** is viewed as “*the relationship between these two items*” [ibid.: 16]. Trask [2007: 16] argues that “*anaphoric reference involves ‘pointing back’ to the antecedent, where the antecedent is often the most fully realized lexical item*”. A similar stance is taken by other scholars [see Федорова 2015: 635–636].

Further let us consider the concept of **coreference** as compared to the concept of **anaphora**. According to Kehler [2015: 627], “*coreference signifies a symmetric relationship between two expressions*” since they designate the same entity. In contrast, anaphoric relations are asymmetric. Kehler [ibid.] claims that “*whereas anaphora is defined as a relationship between pieces of linguistic material, it is mediated in part by referential relations between expression and their referents*”.

Pronominal referent may be uniquely identifiable but may have several readings. Consider the example below:

- (2) <...> *the new structure of the Salzburg University of Applied Sciences links an existing concrete building constructed over a decade earlier to form an “L” shape and frame a new student courtyard. It serves 400 students and is itself a case study of best practices in high-tech wood construction* [Mayo 2015: 217].

In (2), *it* designates a unique real-world referent, i.e., the new structure of the Salzburg University of Applied Sciences. However, the referent of *it* may have several readings. It might be both a particular venue for studies and the building as an example in high-tech wood construction.

Referents may be not uniquely identifiable. Consider (3):

- (3) *Skyscrapers as a class of building concentrate business and other activities in dense metropolitan area, and they are necessary because property values are staggering high in the world’s great cities* [Kibert 2016: 534].

In (3), the pronoun *they* is used to refer to the noun *skyscrapers*. We may infer that the referent is not uniquely identifiable as there are many skyscrapers of different types in the world. In our view, the pronoun *they* may be seen as a type of generic reference.

Antecedents can involve several constituents in the sentence within the discourse.

- (4) *Today most architects and interior designers are considerably more familiar with current lighting technology and its application to architecture interior design within their own practice. They also now have access to the expanded area of information and lighting consultants <...>* [Mills 2018: 4].

In (4), the antecedent expressed by NP *most architects and interior designers* comprises two components. The pronoun *they* may refer to a group of people incorporating both architects and interior designers. However, there is no single referent as a group which may be substituted by the pronoun. Moreover, there are many architects and interior designers in the world. Their number is uncertain.

Consider a more ambiguous example in (5).

- (5) *Kaden + Partner Architekten* believes that better upfront coordination is a possible trend, and *they* will continue to push for taller projects – using wood to provide dense, elegant, sustainable and socially responsible architecture [Mayo 2015: 164].

In (5), we may infer that *they* refer to the architects who work in a particular German company – *Kaden + Partner Architekten* although in terms of human resources the company may also comprise administrative staff, service staff, and other employees. The number of architects working in this company is restricted as compared to all the architects across the world.

The referent may be implicit, as below:

- (6) *The Bullitt Center is the first urban mid-rise commercial building. He designed it to meet the Living Building Challenge (LBC)<...>* [Mayo 2015: 245].

In (6), we might assume that *he* refers to an architect or designer involved in the construction of the building.

Conclusions

In this study we have made an attempt to show that the interpretation of personal pronouns in English architectural discourse from a referential stance depends upon such main factors as a particular discourse context in which the pronoun occurs, the addressee's real-world knowledge, his/her capacity for pragmatic inferencing, and the author's probable intended meaning. These factors combine and interact with each other.

Empirical research results confirm that pronominal interpretation in the subject position of the sentence within English architectural discourse is associated with referential indeterminacy.

We have argued that identifying a pronoun referent may be seen as a research tool for a semantic and pragmatic discourse analysis.

Theoretical assumptions of the study and examples can be used in delivering a course of lectures on semantics and pragmatics at higher education institutions.

In the digital age the research outcomes can be applied in computational semantics, particularly in compiling semantic algorithms for the resolution of pronominal reference and comprehension of the meaning of the discourse.

LITERATURE

- Ariel, M. Research Paradigms in Pragmatics. Allan, K. and Jaszczolt, K. M. (Ed.). *The Cambridge Handbook of Pragmatics*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2012, pp. 23–45.
- Bhat, D. N. S. *Pronouns*. Oxford / New York: Oxford University Press, 2008. 320 p.
- Birner, B. *Language and Meaning*. London and New York: Routledge, 2018. 154 p.
- Goodman, N. D. and Lassiter, D. Probabilistic Semantics and Pragmatics: Uncertainty in Language and Thought. Lappin, S. and Fox, C. (Ed.). *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. 2nd ed., Chichester, UK: Wiley Blackwell, 2015, pp. 655–686.

- Gundel, J. K., Hedberg, N., Zacharski, R. Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse. *Language*, 69, 1993, pp. 274–307.
- Kehler, A. Reference in Discourse. Lappin, S. and Fox, C. (Ed.). *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. 2nd ed., Chichester, UK: Wiley Blackwell, 2015, pp. 625–654.
- Kibert, C. *Sustainable Construction: Green Building Design and Delivery*. 4th ed. Hoboken, N.Y.: John Wiley & Sons, 2016. 583 p.
- Mayo, J. *Solid Wood: Case Studies in Mass Timber Architecture, Technology and Design*. London and New York: Routledge, 2015. 346 p.
- Mills, S. *Fundamentals of Architectural Lighting*. London and New York: Routledge, 2018. 212 p.
- Simchen, O. *Semantics, Metasemantics, Aboutness*. New York, N.Y.: Oxford University Press, 2017. 159 p.
- Trask, R. L. *Language and Linguistics: The Key Concepts*. Stockwell, P. (Ed.). 2nd ed. Abingdon/ New York: Routledge, 2007. 367 p.
- Федорова, О. В. Типология референциальных конфликтов (экспериментальные исследования). *Язык и мысль: современная когнитивная лингвистика*. Сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев. Под ред. А. А. Кибрик и др. Москва: Языки славянской культуры, 2015, с. 635–675.

Ilga MIGLA

(LU Latviešu valodas institūts)

Vārdu nozīmju maiņa: vārdnīcas un prakse

Summary

Changing the Meaning of the Words: The Dictionary Case and Practice

Language is enlarged by the emergence of new words or by the development of new meanings. The meaning of the word is influenced both by the internal laws of the language and by external (social, historical, political) factors.

As new and existing sectors of the economy develop, new words come into the language or the meanings of existing words change. There is an expansion of meanings in the language as well as a change of meanings. Meaning can also be metaphorical or metonymic.

At the moment, language material and research show that the largest group consists of words whose meaning has expanded, and in fewer cases the meaning of the word has been transferred. Numerically, the smallest group is currently composed of words that have lost their earlier meaning, but the word continues to exist in the language.

As practice shows, the form or meaning of the word suggested by linguists but not provided in dictionaries is not always used. This is due to the superficiality of the language users and the desire to go the easiest way, i.e. to take over the word or the meaning of the word from English. The causes are the inability of linguists to react quickly to developments.

Key words: *word meanings, word meanings in Latvian, word meaning change, classification of meanings, expanding word meanings, metaphorical and metonymic gear of word meaning*

*

Daudzi latviešu valodnieki (A. Laua, M. Stengrevica, R. Veidemane, I. Zuicena, J. Baldunčiks, D. Liepa u. c.) ir pētījuši leksikas lietojumu un tā maiņas mūsdienu latviešu valodā.

Valodā paplašinās vārdu krājums, parādoties jauniem vārdiem vai arī attīstoties jaunām nozīmēm jau esošajiem vārdiem. Vārda nozīmi ietekmē gan valodas iekšējie likumi, gan ārējie (sociālie, vēsturiskie, politiskie) faktori. Jau antikajā retorikā filozofi runāja par jaunu nozīmju rašanos valodā. Jaunā nozīme var būt šaurāka, plašāka vai tā var būt vienādā apjomā attiecībā pret veco nozīmi [Ulmann 1967: 189].

A. Blanks [Blank 2001] uzskata, ka jēdziens *nozīmes maiņa* ir neprecīzs, jo nemainās vārda nozīme, bet gan esošajai nozīmei pievienojas jauna nozīme, kura tiek leksikalizēta (inovatīvā nozīmes maiņa) vai arī kāda no leksikalizētajām nozīmēm vairs netiek lietota un pazūd (reduktīvā nozīmes maiņa). Tas var nozīmēt, ka vārds, kuram bijusi tikai viena nozīme, var zust.

Semantikā liela uzmanība pievērsta vārdu loģiskajai nozīmju maiņai; tādējādi iespējams salīdzināt vārda nozīmes pirms un pēc nozīmes maiņas. Valodnieciskajā literatūrā izdalītas vairākas vārda nozīmju attīstības iespējas: vārda nozīmes var paplašināties vai sašaurināties, tās var iegūt metaforisku un metonīmisku pārnēsumu, tām var piešķirt pozitīva vērtējuma nozīmi (melioratīva nozīme) vai negatīva vērtējuma nozīmi (pejoratīva nozīme), vārda nozīmes pārspīlējumu (hiperbola) un vārda nozīmes

pavājinājumu (litota) u. c. Parasti semantikā analizēta vārda nozīmes paplašināšanās un sašaurināšanās [Laua 1981: 43–53]. Vācu leksikoloģe T. Šipane izdalījusi trīs nozīmju maiņas norises veidus: vārda nozīme var paplašināties, nozīmes var iegūt metaforisku vai metonīmisku pārnēsumu, kā arī var notikt nozīmes pārvirze [Schippan 1992: 254–255].

Rakstā īpaša uzmanība pievērsta tai leksikas grupai, kura tiek lietota sarunvalodā. Nozīmes pārmaiņas tikušas pārbaudītas un precizētas vispārīgajās un speciālajās vārdnīcās, kā arī elektroniskajos avotos.

Nozīmes paplašināšanās

niša

Vārdam *niša* skaidrojošajās vārdnīcās leksikogrāfi fiksējuši tikai nozīmi ‘padziļinājums telpas sienā’ [LVV 2006: 693] vai arī plašāku precizējumu – ‘padziļinājums (piemēram, celtnes sienā, iežu veidojumā)’ [LLVV 5, 1984: 483]. Arī vēlākajos gados sastādītajās vārdnīcās tā minēta kā pirmā vārda nozīme [SvV 1999: 519; MLVV]. Taču jau „Svešvārdu vārdnīcā”, pamatojoties uz denotātu līdzību, attīstījusies jauna vārda nozīme – ‘sfēra, nozare, sektors u. tml., kas piemērots specifiskai darbībai vai vēl ir relatīvi brīvs, lai tajā varētu uzsākt veiksmīgu darbību’ [SvV 1999: 519], kura turpinājusi nostiprināties valodā 21. gadsimtā [MLVV].

kolekcija

Vārda *kolekcija* nozīme 20. gadsimta 80. un 90. gadu vārdnīcās skaidrota kā ‘sistematizēts kādu priekšmetu (parasti ar mākslu, vēsturi, zinātņu nozarēm saistītu) krājums’ [LLVV 4, 1980: 300] vai arī ‘sistematizēts vienveidīgu no mākslas, zinātnes, vēstures u. tml. viedokļa interesantu priekšmetu krājums (piemēram, gleznu, gliemežvāku, pastmarku kolekcija)’ [SvV 1999: 364]. MLVV jau fiksēts vārda nozīmes paplašinājums latviešu valodā. Vārds arī latviešu valodā pārņēmis vienu no angļu valodas vārda *collection* nozīmēm – ‘jaunu apģērbu kopums’ [MLVV].

medijs

Vārdam *medijs* 20. gadsimta 80. gados vārdnīcā rādīta tikai viena nozīme – ‘cilvēku un garu starpnieks spiritistu seansos’ [LLVV 5, 1984: 132]. Tātad medijs ir starpnieks un vidutājs. „Svešvārdu vārdnīcā” vārdam *medijs* skaidrota gan šī nozīme, gan vārda nozīme valodniecībā [SvV 1999: 467]. Savukārt elektroniskajā vārdnīcā MLVV pirmā nozīme pat vairs nav minēta, jo, lietojot vārdu *medijs*, pirmkārt, tiek domāts par kādu no plašsaziņas līdzekļiem (televīziju, radio, presi u. tml.). Otrā šī vārda nozīme ir ‘vide informācijas saglabāšanai, pārraidei, kā arī informācijas izpausmes veids (attēls, skaņa, video)’ [MLVV].

adapters

LLVV fiksēta tikai viena vārda *adapters* nozīme – ‘elektromehāniska ierīce skaņu ieraksta atskaņošanai’ [LLVV 1, 1972: 39]. Jau 1999. gadā vārdnīcās minētas četras nozīmes, un MLVV tās nostiprinātas. Kā otrā un trešā nozīme minēta ‘atšķirīgu modeļu elementu salāgošanas ierīce fototehnikā un signālu devējs un sensors’ [SvV 1999: 20; MLVV]. Ienākot datortehnikai mūsu ikdienā, vārdam *adapters* attīstījusies vēl viena nozīme – ‘ierīce, ar kuru savstarpēji savieno datu apstrādes iekārtas’ [SvV 1999: 20; MLVV]. „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” rādīta tikai forma

adapters [LVPPV 1995: 40], bet LZA Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas terminoloģijas apakškomisijas datubāzē minēta tikai vārda forma ar izskaņu *-is*. Pārskatot atšķirīgo vārda formu lietojumu terminu vārdnīcās, jāsecina, ka tajās vērojama nekonsekvenca vārda ar izskaņu *-ers* un *-eris* lietojumā [Skujiņa 1993: 135]. Ja dažādu terminu papīra formāta vārdnīcās, kas izdotas, sākot no 20. gadsimta 60. gadu beigām [ESV 2000; IKLT 1989; Rolovs 1989; REASTTV 1968], lietota forma ar izskaņu *-ers*, tad jaunākajos terminoloģiskajos izdevumos [FT 1964; DPAS 1995; Dolacis 1998; ZTV 2001], skaidrojošajā vārdnīcā [LVV 2006: 18] un elektroniskajās datubāzēs dominē vārda forma ar izskaņu *-eris*.

adrese

Vārda *adrese* tradicionālā nozīme – ‘teksts, kas norāda kāda adresāta (personas vai iestādes) atrašanās vietu’ [LLVV 1, 1972: 41; SvV 1999: 22; LVV 2006: 19; MLVV], mūsdienās to papildina *elektroniskā pasta adrese*. Vārdnīcās tradicionāli minēta vēl otra nozīme – ‘mākslinieciski apdarināts apsveikuma raksts’. Sākoties interneta lietošanai, valodā attīstījusies jauna vārda nozīme – ‘kodēts informācijas atrašanās vietas apzīmējums’ [SvV 1999: 22; MLVV].

spekulācija

LLVV vārdam *spekulācija* skaidrotas trīs nozīmes. Pirmā nozīme – ‘preču, vērtspapīru u. tml. uzpirkšana un to tālākpārdošana iedzīvošanās nolūkā’ [LLVV 7², 1991: 95]. Ar šādu skaidrojumu tiek parādīta sociālismā dzīvojošu cilvēku attieksme pret šo darbību, un tas precīzi raksturo laiku, jo PSRS *spekulācija* bija noziedzīga darbība. Kā otrā vārda nozīme minēta tā, kura saistīta ar filozofiju, – ‘zināšanu ieguve, nebalstoties uz pieredzi’ [LLVV 7², 1991: 95]. Ar trešo vārda nozīmi raksturo ‘kādu plānu, nodomu, kas parasti ir savtīgs, un tādu plānu īstenošanu’ [LLVV 7², 1991: 95]. Nozīmju skaidrojumi atklāj politiskajai iekārtai atbilstošu attieksmi pret cilvēkiem, kas (ko) pārdodot gūst peļņu. Mainoties politiskajai iekārtai, mainās arī vārda nozīmju skaidrojums. MLVV pirmajā nozīmes skaidrojumā mainīts negatīvais darbības novērtējums – ‘preču, vērtspapīru u. tml. uzpirkšana un to tālākpārdošana, lai pelnītu uz kursa, cenu svārstību’. Kā pirmās nozīmes nianse minēta ‘nelegāla (piemēram, deficīta) preču pārdošana iedzīvošanās nolūkos’. Interesanti, ka mūsdienās lietvārdu *spekulācija* lieto arī daudzskaitļa formā ar nozīmi ‘spriedumi, apgalvojumi, izteikumi, kas nebalstās uz faktiem un ir bez stingriem, noteiktiem pierādījumiem’ [MLVV]. Tas skaidrojams ar angļu valodas ietekmi, kurā vārdu *speculation* šajā nozīmē lieto daudzskaitli, kā liecina vārdnīcas un korpusa materiāli [Cambridge Dictionary].

Nozīme ar metaforisku vai metonīmisku pārnese

portāls

Vairākās vārdnīcās skaidrota vārda *portāls* nozīme arhitektūrā un tehnikā – ‘arhitektoniski izcelta, izrotāta celtnes (parasti galvenā) ieeja un arī konstrukcija, kas sastāv no diviem vai četriem balstiem un pārseguma (piemēram, celtnēm, mašīnām, darb-galdiem)’ [LLVV 6², 1987: 318; SvV 1999: 615]. Attīstoties dator tehnoloģijai, nostiprinās uz līdzības pamata veidota nozīme – *portāls* kā ‘liela tīmekļa vietne, kas nodrošina piekļuvi plašam datorpakalpojumu klāstam, piemēram, elektroniskajam pastam, meklētājprogrammām, diskusiju un interešu grupām u. c. vajadzībām’ [MLVV].

ķēde

Vārdam *ķēde* gan LLVV, gan MLVV minētas četras nozīmes. Visbiežāk vārdu *ķēde* lieto, lai nosauktu atsevišķu, kustīgu savienotu (parasti metāla) posmu virkni. *Ķēdi* var veidot arī cits citam sekojošu, savstarpēji saistītu norišu, faktu u. tml. virkne. Literatūrzinātnē par *ķēdi* sauc ‘dzejoļa posmu saistījumu, kurā nākamais posms sākas ar iepriekšējā posma pēdējās rindas atkārtojumu’ [LLVV 4, 1980: 528; MLVV]. Vietnē tezaurs.lv *ķēde* skaidrota kā ‘viena no angļu garuma mērvienībām’ [tezaurs.lv]. *Ķēdi* var veidot ne tikai posmi no metāla vai faktu virkne, bet arī cilvēki, kas izvietojušies rindā blakus cits citam. Vārdam leksikogrāfu izpratnē attīstījusies jauna nozīmes nianse – ‘vienam un tam pašam īpašniekam piederošs vienādu uzņēmumu (parasti viesnīcu vai veikalu) kopums’. Pārlūkprogrammas google.com 122 000 piemēri šobrīd apliecina šīs nozīmes dzīvotspēju latviešu valodā, lai arī izteikts, ka šis kalks ir neveiksmīgs un daudz piemērotāks gan pēc tradīcijas, gan pēc vizuāli asociatīvās uztveres ir vārds (*veikalu*) *tīkls* [Baldunčiks 2010: 68].

mākonis

Ar vārdu *mākonis* nosauc vai nu ‘veidojumu atmosfērā, kurš sastāv no kondensētiem ūdens tvaikiem smalku ūdens pilieni vai ledus kristālu veidā, vai arī gaisā izklīdētu (piemēram, dūmu, gāzu) kopumu, kā arī miglāju’ [LLVV 5, 1984: 60; MLVV]. Mūsdienās vārds *mākonis* tiek izmantots ne tikai, lai apzīmētu mākoņus pie debesīm, bet aizvien vairāk runā par mākoņdatu servisiem un mākoņserveriem. Ja pirms kāda laika par mākoņpakalpojumu attīstību sprieda tikai informācijas tehnoloģiju speciālisti, tad šobrīd šāds *mākonis* ir sasniedzams ikvienam. Sarunvalodā plaši lieto vārdu jaunajā nozīmē, tā fiksēta LZA Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas terminoloģijas apakškomisijas datubāzē [termini.lza].

Nozīme pārvirzījusies, mainījusies

Salīdzinoši daudz grūtāk atrast vārdus, kuru nozīme ir mainījusies.

pārlūks

LLVV vārds *pārlūks* minēts ar nozīmi ‘darbinieks, amatpersona, kas uzrauga, pārlūko kādu noteikumu izpildi; pārraugs’ [LLVV 6¹, 1986: 362] un tam pievienota norāde – vārds ir novecojis. 20. gadsimta beigās un 21. gadsimtā vārds mainījis nozīmi, tagad tā sauc ‘lietojumprogrammu, kas paredzēta datubāzu, datņu sarakstu, kā arī globālā tīmekļa dokumentu izskatīšanai, lai atrastu lietotājam vajadzīgo informāciju’ [termini.lza]. Datorterminoloģijā lieto gan saīsināto formu *pārlūks*, *interneta pārlūks* [termini.lza], gan arī salikteni *pārlūkprogramma* [MLVV].

dekāde

Dažādos gados izdotajos leksikogrāfiskajos avotos fiksēts vārds *dekāde* ar nozīmi ‘desmit dienu ilgs laika posms’ [LLVV 2, 1973: 297; SvV 1999: 137; MLVV]. Lai arī vārdnīcā nepieļauj nozīmi, kura vārdam *decade* ir angļu valodā – desmit gadu posms, 2018. gada beigās tviterī tiek asi diskutēts par vārda nozīmi. Diskutētāji pārstāv divas dažādas uzskatu grupas: vieni uzskata, ka dekāde nosauc desmit dienu ilgu laika posmu, otri – desmit gadu ilgu posmu. Viens no autoriem pieļauj domu, ka *dekādes* asociēšana ar desmit dienu periodu varētu būt neapzināts sovjetisms/rusicisms un pierāda to tā, ka šī vārda nozīme kontrastē ar vārda nozīmi Eiropas valodās [<https://twitter.com/>

zarinstoms/status/1075348835789082626]. Praksē redzams, ka vārds *dekāde* ar nozīmi 'desmit gadu' pārsvarā lietots tikai tādos materiālos, kas saistīti ar informātiku.

Secinājumi

Valoda nemitīgi attīstās, un tajā vērojamas maiņas. Pārmaiņas skar ne tikai vārdu formas, bet arī to nozīmes. Attīstoties jaunām tautsaimniecības nozarēm un nostiprinoties jau esošajām, valodā ienāk jauni vārdi vai arī mainās esošo vārdu nozīmes. Valodā vērojama nozīmju paplašināšanās, kā arī nozīmju maiņa. Nozīme var iegūt arī metaforisku vai metonīmisku pārnese. Pašlaik valodas materiāls un pētījums liecina, ka vislielāko grupu veido vārdi, kuru nozīme ir paplašinājusies, mazāk ir tādi gadījumi, kad vārda nozīme iegūst pārnese. Skaitliski vismazāko grupu pašlaik veido vārdi, kuru agrākā nozīme ir zudusi, bet vārds turpina pastāvēt valodā ar citu nozīmi.

Prakse rāda, ka ne vienmēr tiek lietota tā vārda forma vai nozīme, kuru ieteikuši valodnieki un kura nostiprināta vārdnīcās. Tas skaidrojams ar valodas lietotāju paviršību un vēlmi iet vieglāko ceļu, t. i., pārņemt vārdu, vārda nozīmi no angļu valodas. Cēloņi meklējami valodnieku nespējā ātri reaģēt uz norisēm valodā.

LITERATŪRA

- Baldunčiks, J. Angļu valodas ietekmes desmit izpausmes veidi mūsdienu latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, 19. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2010, 62.–73. lpp.
- Blank, A. *Ein führungin dielexikalische Semantik für Romanisten*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001.
- Cambridge Dictionary. Pieejams: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>
- Dolacis, J. *Mežsaimniecības un kokrūpniecības terminu vārdnīca*. Rīga, 1998. Pieejams: <http://termini.lza.lv>
- DPAS – *Datu pārraides un apstrādes sistēmas. Angļu-krievu-latviešu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: SWH, 1995. Pieejams: <http://termini.lza.lv>
- ESV – Grēviņa, R., Kaža, V., Kroders, K., Krūzs, K., Škapars, R. *Ekonomikas skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 2000. Pieejams: <http://termini.lza.lv>
- FTV – *Fizikas terminu vārdnīca. LZA TK Terminoloģija*, 5. Rīga: LVI, 1964. Pieejams: <http://termini.lza.lv>
- IKLT – *Īsa krievu-latviešu-angļu ražošanas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne, 1989. Pieejams: <http://termini.lza.lv>
- Laua, A. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne, 1981.
- LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sēj. Atb. redaktori L. Ceplītis, M. Stengrevica. Rīga: Zinātne, 1972–1996. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv>
- LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*. Red. D. Guļevska, I. Rozenštrauha, D. Šnē. Rīga: Avots, 2006.
- LVPPV – Ceplītis, L., Miķelsons, A., Porīte, T., Raģe, S. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. Rīga: Avots, 1995.
- MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. LU Latviešu valodas institūts. Red. Dr. philol. I. Zuicena. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv>
- REASTTV – *Radioelektronikas, elektrosakaru, automātikas un skaitļošanas tehnikas terminu vārdnīca. LZA TK Terminoloģija*, 6. Rīga: Liesma, 1968.

Rolovs, B. Par fiziku un fiziķiem. *Fizikas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1989. Pieejams: <http://termini.lza.lv>

Skujiņa, V. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Rīga: Zinātne, 1993.

SvV – *Svešvārdu vārdnīca*. Dr. philol. Jura Baldunčika redakcijā. Rīga: Jumava, 1999.

termini.lza – *LZA TK mājaslapa*. Pieejams: <http://termini.lza.lv/>

tezaurs.lv – *Tezaurs.lv*. Vārdnīcu sastādījis A. Spektors. Mākslīgā intelekta laboratorija, 2009–2019. Pieejams: <http://tezaurs.lv>

Ulmann, St. *Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. Berlin: Walter de Gruyter, 1967.

ZTV – *Zinātnes un tehnoloģijas vārdnīca*. Rīga: Norden AB, 2001. Pieejams: <http://termini.lza.lv>

Jaunrade Šekspīra frazeoloģisko vienību lietojumā

Summary

Creativity in Shakespeare's Use of Phraseological Units

Creativity in Shakespeare's writing is beyond any doubt. My aim is to explore the novelty factor in use of phraseological units in his plays. How grounded are statements in research and dictionaries that affirm that a good many phraseological units were created by Shakespeare?

A closer study of dictionary attestations, development trends of English phraseology, and a cognitive approach to its stylistic use show that many of these assertions are hasty. Such allegations require etymological proof. My research reveals that the true source of stylistic greatness in Shakespeare's plays is creative use of 1) the existing phraseological stock in Early Modern English (part of collective long-term memory of a nation) and 2) the existing stylistic patterns at the time. Both are characterized by diachronic stability.

Shakespeare's greatness in the area of phraseology lies in his sophisticated instantial stylistic use of PUs. In the cognitive linguistic view, novel and inimitable stylistic instantiations emerge in discourse as a reflection of the development of figurative thought. It is one aspect of his creativity in language use.

Key words: *figurative language, phraseological unit, stylistic use, false attribution of authorship, diachronic testimony*

*

Ievads

Viljama Šekspīra (*William Shakespeare*; 1564–1616) talants un radošums netiek apšaubīti. Raksta mērķis ir tuvāk izpētīt frazeoloģisko vienību¹ (FV) oriģinalitāti un to lietojumu rakstnieka lugās. Šekspīra jaunrades analīze un FV lietojums kopumā, īpaši to stilistiskais raksturojums, ir interesanta tēma. To var salīdzināt ar staigāšanu pa nedrošu virsmu, un šajā sakarā rodas vairāki jautājumi:

- 1) cik pamatoti ir vārdnīcu apgalvojumi, pētījumos un dažādos interneta avotos teiktais, ka Šekspīrs ir radījis veselu FV virkni, vai kas norāda uz viņa lugām kā FV avotu?
- 2) kas veido Šekspīra izcilību frazeoloģijas jomā?
- 3) kas nosaka Šekspīra radošumu un jaunrades faktoru, izmantojot FV savās lugās?

Atbildes ir saistītas ar autorības jautājumu. Vai Šekspīrs patiesi sacerēja un ieviesa FV, kā tas apgalvots daudzos avotos? Vai ir pieejamas ticamas diahroniskas liecības, kas pierāda šo apgalvojumu? Vai tā patiesi ir pirmā reize, kad FV ir parādījusies? Uz šiem jautājumiem ir jāmeklē un jārod atbildes. Jāpiekrīt, ka „pārāk daudz rakstītā ir pazudis, pārāk maz sacītā ir ticis pierakstīts, lai mēs varētu pieņemt to, ka pirmā pierakstītā reize ir tik tiešām pirmā reize, kad frazeoloģiskā vienība parādījās” [Whiting

¹ Frazeoloģiska vienība – stabils kohezīvs vārdu savienojums ar pilnu vai daļēju figuratīvu nozīmi [Naciscione 2010: 32].

1968: xii]. Jābūt pamatotam priekšstatam, lai apgalvotu, ka Šekspīrs „izgudroja” vai „izveidoja” jaunas FV, vai teiktu, ka FV „izcelsme” ir Šekspīra lugas, kā daudzos avotos, tostarp vārdnīcās un zinātniskajos pētījumos, norādīts.

Izpētot šķirkļus vārdnīcās, angļu frazeoloģijas agrīno periodu attīstības tendences un kļūdainos autorības piedēvējumus, raksta autore secina, ka daudzi no šiem apgalvojumiem ir nepamatoti. Lai apstiprinātu šādus pieņēmumus, ir nepieciešama rūpīga izpēte un diahroniskas liecības.

Frazeoloģiskās vienības pamatlietojumā² Šekspīra lugās

Neprecīza FV etimoloģija var būt viena no leksikogrāfiskām kļūdām pat nopietnos izdevumos. Vairākas FV ir reģistrētas kā Šekspīra radītas, piemēram, FV to the world's end³ ir iekļauta Kuņina „Angļu-krievu frazeoloģijas vārdnīcā”⁴ kā Šekspīra frāze [Kunin 1967: 286]. Tādu pašu uzstādījumu izsaka arī Sviridova savā disertācijā „Angļu frazeoloģijas bagātināšana ar šekspīriskiem (*Enrichment of English Phraseology by Shakespeareanisms*)” [Sviridova 1968]. Sviridova lieto terminu *šekspīrisms*. Patiesi, šo FV Šekspīrs izmanto lugā „*Much Ado about Nothing*”:

BENEDICK: Will your grace command me any service to the world's end?
(W. Shakespeare, *Much Ado about Nothing*, Act II, Sc. i)

Čosera Kopotos rakstos šī FV izmantota piecas reizes⁵: *un-to the worldes ende*, proti, 200 gadus pirms Šekspīra laika. Turklāt šī FV pastāvēja senangļu (*Old English* – OE) periodā, kā to apliecina vārdnīcās minētās atsaucēs. *The Oxford English Dictionary* XII sējumos [[1933] 1961: 300 of vol. XII] pierāda, ka tā jau tika lietota OE ar prievārdu *op: op sē woruldes ende*. Ir būtiski nošķirt brīvu metaforisku kombināciju, ko rada rakstnieks (šajā gadījumā Šekspīrs) un FV, kas ir stabila vārdu kombinācija ar figuratīvu nozīmi un izveidojusies forma valodas tradīcijā.

Interneta vietnēs var atrast daudzus kļūdainus gadījumus, kad FV piedēvē Šekspīram. Viens no avotiem ir saraksts *135 Phrases Coined⁶ by William Shakespeare* [Martin [1996] 2012]. Norādot uz autortiesībām „Copyright © Gary Martin, 1996–2012”, Martins to publicējis kā daļu no *The Phrase Finder*, ko izstrādāja aspirantūras pētījumu laikā. Turklāt autors vedina domāt, ka „pieliktas visas pūles, lai šeit iekļautu tikai informāciju, kas ir pārbaudīta un pareiza. Saturs ir izpētīts atbilstoši publicētās grāmatas standartiem” (Turpat).

² Autore izmanto terminu *pamatlietojums*, lai apzīmētu FV lietojumu tās visierastākajā veidā un nozīmē. FV pamatlietojumā nenorāda uz papildu stilistikas iezīmēm diskursā, un tas nepārsniedz viena teikuma robežas, līdzīgi kā FV pamatforma vārdnīcās ir reģistrēta kā pamatfrāze.

³ Ja FV tekstā parādās pirmo reizi, šajā rakstā tā ir atzīmēta treknrakstā. Piemēros FV formas ir izceltas spilgtāk, lai tās uzsvērtu: pamatformas ir norādītas treknrakstā un pasvītrotas; vienreizēja stilistikā lietojuma elementi ir iezīmēti ar burtu retinājumu un pasvītroti; aizvietotie elementi ir pasvītroti ar dubultsvītru un retināti; asociatīvās norādes iezīmētas ar pārtrauktu līniju.

⁴ Raksta autore norāda, ka minētā Kuņina vārdnīca ir vislabākā frazeoloģijas nozarē.

⁵ *The Canterbury Tales*, B, 3828; D, 1455; *Troilus and Criseyde*, IV, 1580; V, 894; V, 1058.

⁶ Autore pasvītrojums.

Martins uzskata, ka FV all's well that ends well ir radusies no Šekspīra lugas, jo FV ir tās nosaukumā. Jāsaka, tas neatbilst patiesībai. Šī FV ir lietota lugas nosaukumā, bet arī divos cēlienos pēc kārtas: IV cēliena iv ainā un V cēliena i ainā. Būtībā šajā lugā FV *all's well that ends well* ir īpaša loma: tā pilda noturīgu, tekstu aptverošu funkciju un kalpo, lai paustu lugas vēstījumu. Taču tas nepierāda to, ka šo FV ir radījis Šekspīrs. Ir svarīgi norādīt, ka šī FV bija labi pazīstama vidusangļu valodas (*Middle English* – MiE) periodā:

Wel is him that wel ende mai. (c1250 *Proverbs of Hending in Anglia* (1881) IV. 182)

If the ende be wele, than is alle wele. (1381 J. R. Lumby *Chronicon Henrici Knighton* II. 139)

Šekspīrs izmanto agrinās jaunangļu valodas (*Early Modern English* – EMOE) periodā pastāvošās FV, kas glabājas valodas lietotāju kolektīvajā ilgtermiņa atmiņā un kas ir daļa no viņu leksikas. Turklāt teiciens *all's well that ends well* izsaka vispārēju patiesību. Jāpiekrit, ka parunām pēc savas būtības „jābūt *veciem*⁷ izteicieniem, kaut kādā veidā iekapsulējot godājamu gudrību no seniem laikiem” [Doyle, Mieder, Shapiro 2012: ix].

Uzskats, ka Šekspīram vajadzēja radīt dažas FV, ir dziļi iesakņojies – tas ir atrodams daudzos avotos. Nepamatoti apgalvojumi parādās vārdnīcās, zinātnieku pētījumos (ne tikai rakstos, bet arī disertācijās) un mācību materiālos, piemēram, Lielbritānijas Atvērtās universitātes (*Open University*) izcilajā videomateriālā *The History of English in 10 Minutes* (2011a) un tā teksta atšifrējumā *The History of English in 10 Minutes* (2011b). Šī video 3. nodaļā vēstīts, ka Šekspīrs izgudrojis vairāk nekā 2000 jaunvārdu un frāžu. To starpā (as) dead as a doornail – izplatītu salīdzinājuma FV (vai salīdzinājumu, lietojot vispārējās stilistikas terminu). Tā ir minēta lugas *King Henry VI* 2. daļā:

JACK CADE: Brave thee! ay, by the best blood that ever was broached, and beard thee too. Look on me well: I have eat no meat these five days; yet, come thou and thy five men, and if I do not leave you all as dead as a doornail, I pray God I may never eat grass more. (W. Shakespeare, *King Henry VI*, part 2, Act IV, sc. x)

Šī FV ir sens izteiciens. Diahroniskā liecība pierāda, ka FV bija zināma vairāk nekā 240 gadu, pirms to pieminēja Šekspīrs:

For but ich haue bote of mi bale I am ded as dorenail. (a1350 William (a poet))

I am ded as a dore-nail. (a1375 *The Romance of William Palerne* 29. 628)

And ded as a dore-nayl. (a1376 W. Langland, *The Vision of Piers Plowman* A i 161)

Kļūdaini pieņēmumi ir plaši izplatīti. Tikai ar detalizētas diahronās analīzes palīdzību, izmantojot semantisko un stilistisko aspektu kognitīvo perspektīvu, ir iespējams atklāt FV patieso izcelsmi. Gadījumos, kad diahronā liecība ir nepietiekama, ieteicams FV atstāt atvērtai diskusijai.

⁷ Slīprakstu norādījuši autori Doyle, Mieder, Shapiro.

Frazeoloģisko vienību stilistiskais lietojums⁸ un radošums

FV izcelsmes noteikšana var būt bīstama nodarbe pat pieredzējušiem pētniekiem. Piemēram, Pols Simpsons raksta, ka „daudzi no mums ierastiem teicieniem un stilistiskiem paņēmieniem ir cēlušies no radošām metaforām literatūrā”⁹ un ka „pirmais lietojums ir manīts Viljama Šekspīra lugās” [Simpson 2004: 94]. Viens no piemēriem, ko piedāvā Simpsons, ir in one's mind's eye – FV, kuras pirmsākums, viņaprāt, meklējams Šekspīra lugā [Simpson 2004: 94]. To pašu apstiprina arī Sviridova (1968).

FV *in one's mind's eye* ir lietota lugā *Hamlet* kā kalambūrs, kas ir stilistisks paņēmieni, kas izceļ frāzes tiešo un figuratīvo nozīmi. Uz skatuves tiek attēlota duāla uztvere. Vienreizējā stilistiskā lietojuma efekts ir atkarīgs no divu nozīmju pretstatījuma un mijiedarbības:

HAMLET: Thrift, thrift, Horatio! the funeral baked meats
Did coldly furnish forth the marriage tables.
Would I had met my dearest foe in heaven
Or ever I had seen that day, Horatio!
My father! – methinks I see my father.

HORATIO: *Where, my lord?*

HAMLET: In my mind's eye, Horatio.

(W. Shakespeare, *Hamlet*, Act I, Sc. ii)

Vai patiešām šī FV pirmo reizi parādījās lugā *Hamlet*, vai Šekspīrs bija pirmais, kurš to lietoja? Pētot vārdnīcu materiālu, atklājas, ka leksikogrāfiskie avoti datē to ar 15. gadsimtu [Merriam-Webster's Online Dictionary 2009]. Detalizēta MiE perioda tekstu analīze parāda, ka šo FV jau lietojis Čosers. Turklāt šis gadījums ir vienreizējs stilistisks lietojums, kas nozīmē, ka Čosera laikā šī FV bija labi zināma:

That oon of hem was blind, and mighte nat see

But it were with thilke yēn of his mynde,

With whiche men seen, after that they been blynde.

(c1390 G. Chaucer, *The Canterbury Tales*, B, 551–553)

Jādomā, ka cilvēki jau lietoja šo FV ilgi pirms, kad tā tika pierakstīta pirmo reizi, jo kognitīvi tā atspoguļo mentālo pieredzi un veidu, kā cilvēki domā.

Cita FV, kuras izcelsmi nepamatoti piedēvē Šekspīram, ir to wear one's heart upon one's sleeve [Sviridova 1968]. Šī FV lietota lugā *Othello* kā izvērsta metafora¹⁰:

IAGO: For when my outward action doth demonstrate
The native act and figure of my heart
In compliment extern, 'tis not long after

⁸ Ar vienreizējo stilistisko lietojumu raksta autore saprot unikālu FV stilistiskā lietojuma gadījumu diskursā, kā rezultātā rodas būtiskas izmaiņas tās formā un nozīmē, ko nosaka doma un konteksts. Par vienreizējo stilistisko lietojumu kā radošuma bezgalīgu resursu plašāk sk.: Naciscione 2010: 57–120.

⁹ Autore pasvītrojums.

¹⁰ Izvērsta metafora ir viens no visplašāk lietotajiem FV stilistiskajiem paņēmieniem. Tas ir kognitīvs process, kas atspoguļo paplašinātu metaforisku domu un satur pamatmetaforu, kas ir daļa no FV tēla.

But I will wear my heart upon my sleeve

For daws to peck at: I am not what I am.

(W. Shakespeare, *Othello*, Act I, Sc. i)

FV metaforiskais tēls ir paplašināts, radot mataforisku un metonīmisku saikni ar apakštēlu par knābājošiem kovārņiem, kas ir daļa no izvērsuma.

FV *to wear one's heart on one's sleeve* nozīmē būt ļoti atvērtam cilvēkam, atklājot vai izrādot savas jūtas. Etnogrāfiskie pētījumi parāda, ka šis FV tēls ir radies no senas paražas, kurā jauneklis piesēja auduma gabalu¹¹ pie savas *piedurknes* – lentu vai kabatas lakatiņu, ko lēdija viņam bija dāvājusi kā patikšanas un uzticības (t. i., viņas *sirds*) zīmi [*Expressions and Sayings* [2002] 2011]. Tādējādi etnogrāfiskās zināšanas mums palīdz noteikt patieso izcelsmi. Kognitīvā ziņā figuratīvā valoda atspoguļo cilvēku pieredzi un paražas [sk. Gibbs [1994] 1999: 13–17].

Daudzos avotos minēti pārdroši apgalvojumi bez pamatotiem pierādījumiem. Pieņemumu, ka FV *to make someone's hair stand on end* ir izgudrojis Šekspīrs, var atrast vairākās interneta vietnēs. Piemēram, Martins [[1996] 2012] nepamatoti apgalvo, ka FV pirmavots ir Šekspīra luga *Hamlet*:

to make someone's hair stand on end

I could a tale unfold, whose lightest word

Would harrow up thy soul, freeze thy young blood,

Make thy two eyes, like stars, start from their spheres,

Thy knotted and combined locks to part

And each particular hair to stand on end,

Like quills upon the fretful porpentine.

(W. Shakespeare, *Hamlet*, Act I, Sc. v)

Katrs mēģinājums noteikt vārda vai FV izcelsmi aicina veikt rūpīgu un detalizētu izpēti. Šis ir spilgts vienreizējā stilistiskā lietojuma piemērs: FV pamatforma ir izvērsta līdz pat četrām rindām. Izvērstā metafora gan neapstiprina to, ka Šekspīrs varētu būt šīs FV autors. Šāda veida radošs lietojums nevar būt jaunas FV avots. Iemesli ir kognitīvi. Izvērstā metafora ir figuratīva prāta iezīme. Tā nodrošina figuratīvās domas un valodas attīstību un noturību diskursā. Unikāls stilistisks lietojums norāda uz radošu stabilas FV un pastāvoša stilistiskā paņēmiena¹² izmantošanu, šajā gadījumā uz paplašināto metaforu kā stabilu stilistisko paņēmieni valodas sistēmā.

Svarīgi atzīmēt, ka Šekspīrs izmanto FV *to make someone's hair stand on end* lugā *Macbeth*, aizvietojo¹³ FV komponentus, lai izteiktu plānotās slepkavības šausmas:

¹¹ *Afavour* – vēsturisks termins, kas apzīmē dāvinātu piespraudi vai lentu, ko nēsāja, lai paustu uzticību; bieži vien lēdija to dāvāja bruņiniekam.

¹² Stilistisks paņēmiens ir mentāla struktūra, kas pielietojama jaunas figuratīvas domas atspoguļojumos. Stilistiskā lietojuma paņēmieni ir reproducējami elementi, kas palīdz veidot jaunus radošus vienreizējus lietojumus diskursā. Plašāks izklāsts par stilistisko paņēmieni kā mentālu stilistisku struktūru ir atrodams: Naciscione 2010: 65–73.

¹³ Aizvietošana ir vienreizējs stilistisks paņēmiens, kas ietver pamatkomponenta nomaiņu ar vienu vai vairākiem kontekstuāliem komponentiem.

If good, why do I yield to that suggestion
Whose *horrid* image *doth unfix my hair*
And make my seated heart knock at my ribs,
Against the use of nature? Present *fears*
Are less than *horrible* imaginings:
My thought, whose *murder* yet is but fantastical,
Shakes so my single state of man... (W. Shakespeare, *Macbeth*, Act I, Sc. iii)

Izpētot senākus rakstītos avotus, atklājās, ka šī FV ir minēta *Vecajā Derībā* un tās avots ir Bībele:

¹⁴ .. fear and trembling seized me
and *made* all my bones shake.
¹⁵ A spirit glided past my face,
and *the hair* on my body *stood on end*. (*The Book of Job*, 4: 14–15)

Ja FV pastāv vairākās valodās paralēli, tad tas ir nopietns, vērā ņemams fakts, kas jāpēta pirms secinājumiem par autorību. Te ir piemēri dažādās valodās:

IT *far rizzare I capelli in testa*
ES *poner los pelos de punta*
DE *mir stehen die Haare zu Berge*
SE *håren reser sig på mig*
PL *włosy stają dęba*
RU *волосы становятся дыбом*
LV *mati ceļas stāvus*

FV *to make someone's hair stand on end* ir viena no tām FV, ko dēvē par „plaši izplatītām Eiropā un ārpus tās robežām”. Autores fenomenālajā grāmatā sniegti daudzi Eiropas un Āzijas tautu valodu piemēri [Piirainen 2012: 296–299].

Šīs FV rašanās un pastāvēšana sakņojas fiziskajā realitātē un cilvēku ikdienas pieredzē. Daudzos gadījumos, ieskaitot šo, izskaidrojums ir kognitīvs – ne tikai cilvēku pieredzes konceptualizācija, bet jo īpaši figuratīvās domas ķermeniskums (*embodiment*). Kognitīvā lingvistika aizstāv viedokli, ka figuratīvā doma rodas arī no ķermeniskās pieredzes: „Cilvēku ķermeņu subjektīvās, izjustās pieredzes un darbība ir daļa no valodas un domas fundamentālā pamata” [Gibbs 2006: 9]. Daudzi abstrakti jēdzieni daļēji sakņojas ķermeniskajā pieredzē, tie rodas no ķermeniskās pieredzes un paliek iesakņojušies ķermeņa darbības sistemātiskos paņēmienos [op. cit.: 12].

Vēl viena FV – *without rhyme or reason / neither rhyme nor reason* –, kuru piedēvē Šekspīram, ir minēta vairākos avotos, ieskaitot Kuņina vārdnīcu, kas to klasificē kā šekspīrismu [Kunin 1967: 758–759]. Šekspīrs lieto šo FV lugā *As You Like It* kā frazeoloģisku kalambūru. Viena no vārda *rhyme* nozīmēm ir ‘dejojolis’ vai ‘īss dzejisks vēstījums’, šī nozīme ietverta arī FV. Tādējādi vārds *rhyme* ir lietots divās nozīmēs – tiešajā un figuratīvajā:

without rhyme or reason/neither rhyme nor reason

ROSALIND: But, in good sooth, are you he that hangs the verses on the trees, wherein Rosalind is so admired?

ORLANDO: I swear to thee, youth, by the white hand of Rosalind, I am that he, that unfortunate he.

ROSALIND: But are you so much in love as your rhymes speak?

ORLANDO: Neither rhyme nor reason can express how much.

(W. Shakespeare, *As You Like It*, Act III, Sc. ii)

Diahroniskās liecības pierāda, ka Šekspīrs neizgudroja šo FV – tā jau pastāvēja MiE periodā vismaz 300 gadu pirms Šekspīra:

For foule englyssh, and feble ryme

Seyde oute of resun many tyme. (c1303 Mannyng *Handlyng* 272. 8625–6)

His resons, as I may my rymes holde. (1385 G. Chaucer, *Troilus and Criseyde*, III, 90)

As for ryme or reason, the forewryter was not to blame. (a1475 Russell *Boke* 199. 1243)

Visos trijos piemēros FV ir lietota ar stilistiskām izmaiņām. Pirmie divi gadījumi ir frazeoloģiskā alūzija¹⁴. Interessants fakts, ka FV jau tika lietota latīņu valodā: *nec quid nec quare*. Petronius Arbiter (c22 – 66 AD) lieto šo FV savā darbā *Satyricon*, kas publicēts mūsu ēras 1. gadsimta beigās: „*ignoscet mihi genius tuus, noluisse de manu illius panem accipere. nunc, nec quid nec quare, in caelum abiit et Trimalchionis topanta est*” [Petronius Arbiter 37.4–5].

Viena raksta ietvaros nav iespējams aplūkot un izanalizēt visus kļūdainos gadījumus, kad FV izcelsme tiek piedēvēta Šekspīram. Raksta autore tuvāk aplūko Šekspīra lietoto FV *to bite one's thumb at someone*, jo tai ir interesantas papildu iezīmes: paplašināts dialoga konteksts un uzstājīga FV atkārtotāšanās (*reiteration*). Vēl jo vairāk – šī FV atspoguļo žestu, kas ir semiotisks elements.

To bite one's thumb at someone: piemēra pētījums

Frazeoloģiskā vienība *to bite one's thumb at someone* ir lietota lugā *Romeo and Juliet* septiņos izteikumos, iegūstot diskursa dimensiju. Minētais dialogs atklāj seno aizvainojumu un cīņu starp divām naidīgām, karojošām Veronas dzimtām:

to bite one's thumb at someone

SAMPSON: Nay, as they dare. I will bite my thumb at them, which is a disgrace to them if they bear it.

Enter Abraham and Balthasar.

ABRAHAM: Do you bite your thumb at us, sir?

SAMPSON: I do bite my thumb, sir.

¹⁴ Ar frazeoloģisko alūziju raksta autore saprot mentālu, netieši izteiktu verbālu atsauci uz frazeoloģiskas vienības tēlu, kas pārstāvēts diskursā un kuru veido viens vai vairāki tēlu saturoši komponenti, kas darbojas kā atsaucē uz FV.

ABRAHAM: Do you bite your thumb at us, sir?

SAMPSON: (*aside to Gregory*) Is the law on our side if I say “Ay”?

GREGORY: No.

SAMPSON: No, sir. I do not bite my thumb at you, sir, but I bite my thumb, sir.

(W. Shakespeare, *Romeo and Juliet*, Act I, Sc. i)

Šis īsaiss, piesātinātais teksts balstīts uz kalambūru, kas atspoguļo domas attīstību diskursā. Rezultātā tiek iegūta jauna figuratīva konceptualizācija. Šī teksta izpratne un interpretācija ir iespējama tikai gadījumā, ja žests, parādot košanu ikšķī, ir saistīts ar FV *to bite one's thumb at someone* nozīmi: parādīt zīmi, kas izsaka draudošo atribūbību [*Chambers 20th Century Dictionary* [1983] 1987: 1349]. Secīgais atkārtojums iet roku rokā ar vizuālo kalambūru, ko uztveram ar redzi. FV tēls tiek no jauna radīts, spēlējot lomu. Vizuālais efekts darbojas kopā ar verbālo, radot vizuālo kalambūru. Jāatceras, ka Šekspīrs rakstīja lugas rādīšanai, nevis lasīšanai. Alternatīvi lietojot FV un tās tiešo nozīmi, tiek izveidots kalambūra tīklojums, kuru atbalsta žesta vizuālā reprezentācija.

*To bite one's thumb at someone*¹⁵ ir šekspīrisms saskaņā ar Kuņina frazeoloģijas vārdnīcu (1967). To pašu apgalvo Sviridova savā disertācijā [1968: 217]. Diskutējot par FV Šekspīra lugās, viņa secina, ka *to bite one's thumb at someone* ir radījis Šekspīrs lugā *Romeo and Juliet*. Kā var pierādīt to, ka Šekspīrs nebija FV *to bite one's thumb at someone* izveidotājs? Izvērstais vienreizējais stilistiskais lietojums norāda, ka FV jau vajadzēja pastāvēt tā laika valodas sistēmā. Tomēr šāds novērojums varētu lielā mērā tikt balstīts uz pētnieka intuīciju. Diahroniskie pētījumi ir būtiska sastāvdaļa, lai noteiktu 16. gadsimtā pierakstītās FV izcelsmi. Vēsturiskie materiāli parāda, ka šī FV pastāvēja, pirms Šekspīrs uzrakstīja šo lugu:

I see *Contempt* marching forth, giving mee the fico with his thombe in his mouth. (1596 T. Lodge, *Wits Miserie*)

Tātad Šekspīrs uzrakstīja lugu 1597. gadā, pēc *Wits Miserie*. Turklāt Šekspīra stilistiskais lietojums atspoguļo nelingvistisku informāciju: Sampsons „kož ikšķī” pret Montagju [*Romeo and Juliet*, Act I, Sc. I]. Žests, kuru parāda, kožot ikšķī, pret kādu personu, ir nopietns apvainojums. Antropoloģiskie pētījumi atklāj, ka tajos laikos Anglijā žests ar košanu ikšķī pastāvēja kā veids, lai paustu izaicinājumu un nicinājumu – tas bija izsens rupjš britu žests [*Communication Through Gestures* 2010]. Ir svarīgi saprast, ka Šekspīrs neizgudroja populārus žestus. Līdzīgs žests joprojām pastāv Itālijā. Žests, kas parāda košanu ikšķī, ir tradicionāls sicīliešu apvainojums, kas nozīmē „ej ellē”, kā to savā darbā pamato Vaits [White 1940: 451–463].

Apkopojot FV *to bite one's thumb at someone* gadījuma izpēti un lietojumu Šekspīra lugā *Romeo and Juliet*, jāsecina, ka vārda vai FV izcelsmes noteikšanai ir nepieciešama diahroniska pieeja. Lai apgalvotu, ka FV ir vai nav radījis Šekspīrs, nepieciešami:

- 1) diahroniski pierādījumi no perioda, kas pastāvēja pirms Šekspīra laikmeta:
 - a) pamatojumi vārdnīcās;

¹⁵ Modernajā angļu valodā FV *to bite one's thumb at someone* ir novecojusi.

- b) pierādījumi par FV lietojumu vai to neesamību tekstos, kas sarakstīti pirms Šekspīra;
- 2) teorētiskas zināšanas par frazeoloģiju, īpaši par FV stilistisko lietojumu diskursā;
- 3) kognitīvas zināšanas par figuratīvās nozīmes veidošanos.

Secinājumi

Vārdu un FV izcelsmes etimoloģiskie pētījumi paplašina mūsu kognitīvo izpratni par avotiem un figuratīvās valodas, tostarp frazeoloģijas, attīstību. Nepamatotu apgalvojumu izteikšana, ka Šekspīrs ir radījis jaunas FV bez etimoloģisku pierādījumu sniegšanas, līdzinās slidošanai pa plānu ledu.

Raksta autore aizstāv viedokli, ka stilistiskās originalitātes patiesie avoti Šekspīra lugās atklājas viņa stilistiskajos lietojumos. Šekspīrs ir radoši izmatojis:

- 1) agrinās vidusangļu valodas frazeoloģisko vienību krājumu (kas ir daļa no valodas lietotāju kolektīvās ilgtermiņa atmiņas);
- 2) stilistiskos paņēmienus, kas pastāvēja tajā laikā.

Abus aspektus raksturo diahroniskā stabilitāte, kas ir raksturīga un būtiski svarīga FV īpašība. Diskursa formas vienreizējo stilistisko raksturu veido ar valodas līdzekļu palīdzību: pastāvīgi tiek radītas jaunas, unikālas frazeoloģisko vienību stilistiskās formas, izmantojot pastāvošo frazeoloģisko krājumu un stilistiskos paņēmienus.

Šajā pētījumā secināts, ka Šekspīra izcilība frazeoloģijas jomā izpaužas viņa prasīgajā FV vienreizējā stilistiskajā lietojumā. Jauni un neatdarināmi stilistiskie lietojumi tekstā atklājas diskursā kā figuratīvās domas attīstības atspoguļojums. Tas ir viens no rakstnieka talanta aspektiem un radošuma pierādījums valodas lietojumā.

LITERATŪRA

Chambers 20th Century Dictionary. Kirkpatrick, Elizabeth M. (ed.) Edinburgh: Chambers, [1983] 1987.

Communication Through Gestures. 2010. Available: <http://www.scribd.com/doc/42061745/Gestures-Edited>

Doyle, C. C., Mieder, W., Shapiro, F. R. Introduction. *The Dictionary of Modern Proverbs*. New Haven and London: Yale University Press, 2012.

Expressions & Sayings Welcome To Scorpio Tales. [2002] 2011. Available: <http://users.tinyonline.co.uk/gswithenbank/sayingsw.htm>

Gibbs, R. W. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press, [1994] 1999.

Gibbs, R. W. Jr. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Kunin, A. V. *Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar*. [English-Russian Dictionary of Phraseology]. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1967.

Martin, G. Phrases Coined by William Shakespeare. *The Phrase Finder*. [1996] 2012. Available: <https://www.phrases.org.uk/meanings/phrases-sayings-shakespeare.html>

Merriam-Webster's Online Dictionary. 11th Ed. 2009. Available: <http://www.merriam-webster.com/dictionary>

Naciscione, A. *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.

Petronius A. G. *Satyricon*. Available: <http://www.gottwein.de/Lat/petron/cena27.php>

Piirainen, E. *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*. New York: Peter Lang Publishing, 2012.

Simpson, P. *Stylistics: A Resource Book for Students*. London and New York: Routledge, 2004.

Sviridova, L. F. *Obogashcheniye angliyskoy frazeologii shekspirizmami* [Enrichment of English Phraseology by Shakespearisms]. PhD dissertation, Moskovskiy pedagogicheskiy institut inostrannykh yazykov imeni M. Toreza, 1968.

The Free Dictionary. Farlex, Inc. 2012. Available: <http://www.thefreedictionary.com/favour>
The History of English in 10 Minutes. Chapter 3: *Shakespeare*. A video. Open University, 2011a. Available: <http://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/culture/english-language/the-history-english-ten-minutes?track=5cd3f2ca23>

The History of English in 10 Minutes. Chapter 3: *Shakespeare*. Transcript of the video. Open University, 2011b. Available: http://podcast.open.ac.uk/feeds/history-of-english/transcript/historyofenglish03_01478_14761.pdf

The Oxford English Dictionary in XII Volumes. Murray, J. A. H., Bradley, H., Craigie, W. A., Onions, C. T. (eds.) Oxford: Clarendon Press, [1933] 1961.

White, L. A. The Symbol: The Origin and Basis of Human Behavior. *Philosophy of Science*. 7(4), 1940, pp. 451–463.

Whiting, B. J. Introduction. *Proverbs, Sentences and Proverbial Phrases from English Writings Mainly Before 1500*, pp. ix–xx. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968.

Svetlana POLKOVNIKOVA
(Daugavpils Universitāte)

Valodnieku recenzijas par promocijas darbiem: lingvistiskais un pragmatiskais aspekts

Summary

Reviews of Linguists on Doctoral Theses: The Linguistic and Pragmatic Aspects

In Latvia there are still very few studies dedicated to the specificity of designing various kinds of scientific texts, whereas certain kinds of scientific texts have not been regarded in detail up to the present. This has served as motivation for analysing linguists' reviews of doctoral theses in the linguistic and pragmatic aspects. The empirical base of the research comprises 18 reviews on doctoral theses defended at the Promotional Council of Linguistics at Daugavpils University from 2010 to 2017. In the context of the problem under study it is important to add that all reviews are positive.

From the aspect of the text production, reviews are secondary texts with a rather flexible structure and laconic content. From the communicative pragmatic aspect, reviews perform a double – informative and evaluating – function. Review needs to be both intellectually and emotionally expressive, and evaluation is one of the stylistic dominants of review. The present paper regards the lexical and grammar means used by reviewers in their texts to achieve the impression of negative evaluation.

Stylistically and emotionally marked devices make a scientific text more expressive and appealing, attract the addressee's attention, and trigger off his/her emotions. In the group of marked devices, special place is occupied by lexemes that convey ambivalent evaluation, i.e. depending on the context, a word may activate either negative or positive connotations, e.g. adjective *broad*, cf. *the formulation is too broad; the author has collected broad linguistic material; the research work provides broad information on the significance of the Polish language*.

Key words: *scientific style, review, evaluation, connotation, lexeme, grammar form*

*

Pēdējā desmitgadē zinātniskā teksta izpēte no komunikatīvi pragmatiskā viedokļa ir kļuvusi par aktuālu lingvistikas virzienu. Šai ziņā īpaša uzmanība tiek pievērsta gan vispārīgiem tekstveides jautājumiem, gan konkrētu zinātnisko tekstu veidošanas principiem un likumībām. Diemžēl Latvijā daudzi zinātnisko tekstu veidi joprojām detalizēti nav tikuši aplūkoti, tas arī motivējis pievērsties valodnieku recenzijām par promocijas darbiem un analizēt tās lingvistiskā un pragmatiskā aspektā. Pētījuma empīriskā bāzi veido 18 valodnieku recenzijas par promocijas darbiem, kas aizstāvēti Daugavpils Universitātes Valodniecības promocijas padomē no 2010. līdz 2017. gadam, kopskaitā 67 lappuses. Pētāmās problēmas kontekstā svarīgi piebilst, ka visas recenzijas ir pozitīvas.

Leksikogrāfiskajos avotos *recenzija* definēta šādi: kritisks (parasti mākslas darba vai zinātniska darba) vērtējums; atsauksme; attiecīgais kritikas un publicistikas žanrs¹; zinātniska, literāra, mākslas u. c. darba novērtējums; rakstiska atsauksme, norādot

¹ <https://tezaurs.lv/llvv/>; <https://tezaurs.lv/mlvv/#/sv/recenzija>

pozitīvo un negatīvo²; kritisks rakstveida vērtējums par mākslas darbu vai zinātnisku darbu; atsauksme; attiecīgais kritikas un publicistikas žanrs³. Savukārt *atsauksme* skaidrota kā īss kritisks apskats, arī recenzija (piemēram, par mākslas darbu, zinātnisku apcerējumu)⁴; vērtējums, domas, kritisks apskats (par ko); oficiāls (piem., darba) novērtējums⁵. Šajā pētījumā zinātniskā teksta apzīmējumi *recenzija* un *atsauksme* uzskatīti par sinonīmiem, minēto leksēmu paralēlu lietojumu ilustrē arī Daugavpils Universitātes Valodniecības promocijas padomes nolikums (sal.: *Recenzenti rakstiski iesniedz padomei atsauksmi par promocijas darbu...; Ja viena pretendenta atsauksme ir negatīva, promocija var notikt...; Promocijas padomes sekretārs iepazīstina ar saņemtajām rakstiskajām atsauksmēm par promocijas darbu; Ja viens no recenzentiem diskusijā nevar piedalīties, sēdes dalībnieki tiek iepazīstināti ar viņa rakstveida recenziju*⁶) un izraudzīto tekstu autori (11 teksti definēti kā atsauksmes un 7 teksti kā recenzijas).

No teksta tapšanas viedokļa recenzijas ir sekundāro tekstu veids ar samērā elastīgu struktūru un lakonisku satura izklāstu, raugoties no komunikatīvi pragmatiskā skatpunkta, tas ir teksts, kurš īsteno divējādu – informējošo un vērtējošo – funkciju. O. Kobzejeva norāda, ka zinātniskās recenzijas kompozīcijā var šķirt divus līmeņus: pirmais, kuru veido komponents ‘recenzējamā darba satura izklāsts’, un otrais – vērtējuma līmenis. Tas nozīmē, ka recenzijā vienlaikus realizējas divi galvenie komunikatīvie nolūki: no vienas puses, reducētā veidā atspoguļot recenzējamā darba saturu, no otras, sniegt tā vērtējumu [Кобзева 2006: 217]. Tādējādi vērtējums kļūst par vienu no recenzijas stilistiskajām dominantēm ar plašām pragmatiskām funkcijām. Vērtējums kā funkcionāli stilistiskā kategorija tiek izprasta kā dažādu valodas vienību kopums, kuru vieno vērtējoša semantika un kas izsaka autora pozitīvo vai negatīvo attieksmi pret runas saturu [СЭСРЯ 2011: 139]. Svarīgi atzīmēt, ka zinātniskajā diskursā šī funkcionāli stilistiskā kategorija tieši korelē ar zinātniskā stila pazīmēm – objektivitāti, precizitāti, loģiskumu, secīgumu, īsumu u. c. „Ikvienā grāmatā, kas veltīta akadēmiskajai tekstveidei, tiek nosaukti labas rakstīšanas principi. Dažādos izdevumos to skaits variē, nereti atšķiras arī formulējumi, bet būtība ir nemainīga: vienkāršība, uztveramība, skaidrība un veselums jeb viengabalainība. Šie principi ir universāli, tie vienādā mērā attiecas uz visām zinātņu nozarēm,” atzīst I. Rozenvalde un I. Jansone [Rozenvalde, Jansone 2003: 46].

Lai īstenotu zinātniskajam stilam raksturīgos principus un panāktu atbilstīgu pragmatisko iespaidu, teksta autors lieto daudzveidīgus leksiskos un gramatiskos līdzekļus. Šim pētījumam no valodnieku recenzijām ekscerpēts ap 100 izteikumu ar negatīvu vērtējumu, un, apkopojot faktoloģisko materiālu, konstatēti vairāki standartizēti negatīva vērtējuma aktualizēšanas līdzekļi. Ekscerpētais materiāls rāda, ka viens no bieži izmantotajiem līdzekļiem, kurš recenzijā ļauj sasniegt nepieciešamo objektivitāti un precizitāti un reizē panākt negatīva vērtējuma iespaidu, ir noliegums. A. Kalnača raksta: „Kā liecina nolieguma definīcijas, teksta autors katrā izteikumā ietver noteiktu

² *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2000, 146. lpp.

³ *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 2002, 660. lpp.

⁴ <https://tezaurs.lv/#/sv/atsauksme>

⁵ <https://tezaurs.lv/mlvv/#/sv/atsauksme>

⁶ <https://du.lv/zinatne-un-petnieciba/promocija/promocijas-padomes-nolikumi/>

spriedumu (propozīciju) – apgalvojošu vai noliedzošu, t. i., pozitīvu vai negatīvu attiecībā uz teikuma saturu. No definējumiem arī izriet, ka noliegums ir otrās pakāpes informācija tādā ziņā, ka tas balstās uz apgalvojuma – vispirms ir jābūt kaut kam apgalvotam, t. i., kādai bāzei, lai būtu, ko noliegt. Tā spriedums *Es nelasu grāmatu* iespējams tikai tāpēc, ka noliegums balstās uz informāciju *Es lasu grāmatu* [Kalnača 2014: 72].

Valodā noliegums realizējas divējādi – implicīti un eksplīcīti –, turklāt abi nolieguma izteiksmes līdzekļi ir savstarpēji saistīti. Implicīts noliegums salīdzinājumā ar eksplīcītu noliegumu nav verbāli marķēts – tā semantiku atklāj no vārda nozīmes struktūras vai sintaktiskās konstrukcijas, savukārt eksplīcīts noliegums ir tieši, verbāli izteikts un vieglāk uztverams. Aplūkotajās recenzijās negatīva vērtējuma izteikšanai galvenokārt izmantots daļējs noliegums, proti, negācijas vārdi, kas ir darināti ar piedēkli *ne-*. G. Bērziņa min, ka negācijas vārdi plaši vērojami dažādos izteikumos, kur paustas emocijas, izteikta pavēle, aizliegums, vēlēšanās, cerība, bažas, lūgums, prasība, solījums u. tml. [Bērziņa 2014: 21]. Kvantitatīvi plašāku ekscerptu grupu veido izteikumi ar verbālu noliegumu. „Latviešu valodas gramatikā” minēts, ka „arī darbības vārdu sistēmā piedēklis *ne-* semantiski atbilst nolieguma partikulas nozīmei, un atvasinājumi izsaka to, ka ar motivētālvārdu izteiktā darbība netiek veikta, nav iespējama vai vēlama” [LVG 2013: 281]. Parasti šādu nolieguma nozīmi norāda darbības vārda *būt* piedēklī-atvasinājums *nebūt*, sal.: „*Madonas poligrāfs*” *nav* VPSV izdevējs; *Nav* izdevies izvairīties no faktiskas pārklāšanās starp pētījuma objektu un pētījuma priekšmetu; *Nav* izdevies pārliecināši norādīt promocijas darba novitāti un aktualitāti; Rodas iespaids, ka ievads *nav* pabeigts; Recenzentam *nav* īstas skaidrības par darbā minētajiem skaitļiem; *Nav* īsti skaidrs termina „athaismi” lietojums (varbūt neskaidras izteiksmes dēļ); Autore diemžēl *nav* atļāvusies diskutēt un precizēt definīcijas; 1.2. nodaļa, šķiet, *neatrodas* tur, kur tai vajadzētu būt; Promocijas darba virsraksts pilnībā *neatklāj* darba saturu, tāpēc būtu ieteicams to papildināt; Secinājumu 1. punkts *neizriet* no pētījuma, to varētu *nelikt*; Izvirzītās tēzes – tās gan *nevar* atzīt par precīzi un labi formulētām. Pamatā tie ir verbi ar eksistences, piederības vai atrašanās noliegumu, kā arī noliegtie modālie verbi, kuri kontekstā līdz ar negāciju aktualizē arī dažādas modālās konotācijas, piemēram, pieļāvuma vai šķietamības nokrāsu.

Recenziju autori trūkumu, nepietiekamību, ka piemīt kas negatīvs, nevēlams, kas neatbilst noteiktām pazīmēm vai prasībām, norāda arī ar citu vārdšķiru vārdiem, piemēram, ar noliegtajiem substantīviem, sal.: *Kā sīkas nepilnības varētu minēt* 97. lpp. *lietoto terminu..*; *Diemžēl tajā [Pielikumā] ir vairākas tehniskas nepilnības*; *Ari vārdu „īpašības” autore bieži lieto nevietā; .. neprecizitāte izteiksmē..* Vēl noliegumu aktualizē partikula *ne*, sal.: *Iespējams, ne visi frazeoloģismi ir precīzi iespīejami kategoriju prokrusta gultās*; *Ne vienmēr ir argumentēta konkrētas kontaktvalodas ietekme*; *Kognitīvā lingvistika pēc būtības sākās ne jau 1980. gadā*; *D. Hjūma darbam ir norādīts tulkotājs, bet Aristoteļa darbam – ne*. Trūkuma semantiku eksplīcē arī prievārds *bez*, sal.: 20. lpp. *pēdējais teikums parindē bez* izteicēja; 21. lpp. *pēdējais teikums bez* teikuma priekšmeta; *Pielikumi ir pievienoti Promocijas darbam bez lappušu numerācijas*. Negācijas vārdu semantiskās robežas un izteiksmes iespējas ir ļoti plašas, bet eksplīcīta nolieguma gadījumi ir samērā viegli pamanāmi un uztverami. Kontekstā noliegums ne tikai niansē

darbības realizēšanās vai pazīmes piemītības nozīmi, nosauc kaut ko negatīvu vai nevēlamu, bet arī akcentē emocionalitātes un intensitātes konotācijas.

Uzmanību pievērš izteikumi, kuros vērojams pozitīva un negatīva vērtējuma paralēls lietojums, sal.: *Blakus veiksmīgākajam raksturojumam atrodam neatbilstošu ilustrāciju; Šāda prakse konkrētajā pētījumā ir attaisnojama, tomēr netipiska*. Izteikumā šāds valodas līdzekļu izmantojums rada semantisku polaritāti (sal.: *veiksmīgs – neatbilstošs; attaisnojams – netipisks*) ar īpašu stilistisku slodzi, proti, ekspresivitātes paspīgtināšana un negatīvu konotāciju pavājināšana. Stilistisks iespaids balstās arī teikuma struktūrā – apgalvojuma izteikuma, kurš nav īpaši marķēts, un nolieguma pretstatījumā.

Nolieguma semantika var būt ietverta arī vārda nozīmē, kas apskatāma tikai plašākā kontekstā. Galvenokārt implicitu nolieguma semantiku norāda darbības vārdi vai to substantīviski atvasinājumi. Piemēram, paužot negatīvu vērtējumu, valodnieku recenzijās ir lietoti vārdi, kuru nozīmes struktūrā ietilpst sēma 'trūkt', sal.: *Šajā nodaļā ieskicēta koda maiņa, jaukšana un kalki, taču trūkst plašāka teorētiska pamatojuma; Autores komentāru trūkums šo atziņu sakarā liek domāt, ka...; Pārsteidza alfabētiskās secības trūkums terminu sarakstā..* Negācijas semantiku var aktualizēt arī sēma 'zust', kura ietilpst verba *pazust* nozīmes struktūrā, sal.: *No kopsavilkuma tēzēm pazudusi frazeoloģisma definīcija...; 21. lpp. priekšpēdējā teikumā pazudis predikāts..*

Recenziju autori trūkumu, nepilnību, kaut ko nevēlamu atklāj arī ar citas semantikas vārdiem, piemēram, *pārspīlēt* 'parādīt īstenībai neatbilstoši', sal.: *Apgalvojums šķiet joprojām mazliet pārspīlēts...; Šīs specifiskās parādības iekļaušana definīcijā, manuprāt, ir pārspīlēta; Apgalvojums [...] varētu būt nedaudz pārspīlēts; apšaubīt* 'izjust pārliecības, ticības trūkumu par ko', sal.: *Tiesa gan, apšaubāms ir Latvijā plaši pazīstamās mīklas piedēvējums...; iebilst* 'pateikt, ka nepiekrīt (kam)', sal.: *Gribētos iebilst, ka internacionālajiem ir savas priekšrocības, nacionālajiem savas; baidīties* 'būt neuzņēmīgam, nedrošam', sal.: *Liekas, ka autore baidījies lietot latīņu cilmes terminu 'korpuss'.*

Negatīvu vērtējumu un attiecīgas konotācijas recenzijā aktualizē īpašības vārds *triviāls* 'tāds, kas ir ļoti vienkāršs, arī parasts, ikdienišķs', sal.: *Hipotēzes 3. punkts ir pārāk triviāls; divains* 'tāds, kas izraisa izbrīnu, neizpratni (par parādību, priekšmetu u. tml.); savāds, neparasts', sal.: *Divaina atsauce – sāhta ar pilnu priekšvārdu*. Nenoliedzami, kontekstā implīcīts noliegums pastiprina negatīva vērtējuma emocionālās un ekspresīvās konotācijas un rada spēcīgāku pragmatisku iespaidu.

Interesanti šķiet konteksti ar vairākām negācijām, piemēram, *Dažkārt traucē piemēru trūkums vai to ne visai veiksmīga izvēle*. Minētajā kontekstā divu implīcitu noliegumu un daļēja nolieguma lietojums savstarpēji papildina cits citu gan jēdzieniskā, gan konotatīvā ziņā. Svarīgi piebilst, ka kontekstā leksēmu *dažkārt* un *ne visai* lietojuma dēļ rodas īpaša semantiska korelācija, proti, negatīvu konotāciju daļēja neitralizācija. Te der minēt vēl dažus izteikumus, kur autors, izsakot negatīvu vērtējumu, kombinē eksplīcītu un implīcītu nolieguma lietojumu, sal.: *Diemžēl autore vispār nepievērš uzmanību vienai vārddarināšanas parādībai..* Minētajā piemērā apstākļa vārds *vispār* savienojumā ar noliegtu verbu aktualizē sēmas 'nekādā ziņā, nekādos apstākļos; arī nemaz'⁷, tādējādi eksplīcīta un implīcīta nolieguma mijiedarbības rezultātā tiek panākta īpaša

⁷ <https://tezaurs.lv/#/sv/visp%C4%81r>

izteikuma ekspresivitāte. Jāpiebilst, ka šādi spēcīga noliegumu piemēri aplūkotajās valodnieku recenzijās vērojami sporādiski.

Veiktā analīze rāda, ka svarīga nozīme ir ne tikai negācijas vārdiem, bet arī plašākam kontekstam, resp., citiem leksiskiem un gramatiskiem līdzekļiem. Vēl viens kombinēts veids, kā recenzents pauž negatīvu vērtējumu, ir implicita nolieguma un vērtējošās leksikas lietojums, piemēram, *Promocijas darbā vērojama paviršība vai steiga*. Šajā gadījumā katrs no leksiskajiem līdzekļiem, aktualizējot atšķirīgu jēdzienisko saturu, izteikumam piešķir arī papildu intensitātes konotācijas, sal.: *paviršība* 'tāds, kas ko dara, veic virspusīgi, neiedziļinoties būtībā, nepilnīgi, neprecīzi' un *steiga* 'apstākļu kopums, kuros nepieciešams palielināt darbošanās ātrumu (piemēram, laika trūkuma dēļ)'.

Tepat varētu minēt arī citas leksēmas, kuru nozīmes struktūrā ietilpst vērtējošas sēmas, piemēram, apstākļa vārds *grūti* 'tāds, kura paveikšana, atrisināšana, izlemšana, apgūšana prasa lielu psihisku piepūli; tāds, kuru veicot rodas nepatīkams pārdzīvojums, neērtības sajūta', sal.: *Diemžēl tajā [pielikumā] ir grūti orientēties*. Racionāla vērtējuma sēmas ietilpst verbu *atkārtot* 'izdarīt, izpildīt vēlreiz vai vairākas reizes (vienu un to pašu); pārņemt, aizgūt (ko), neradot nekā jauna' un *sakrist* 'būt, arī kļūt vienādam, līdzīgam (ar ko); būt, arī kļūt tādam, kas atbilst viens otram, cits citam (pēc kādām pazīmēm, īpašībām)' semantiskajā struktūrā, sal.: *Lai gan daļēji tie atkārtoto ārzemju valodniecībā jau nostiprinājušās idejas; Apakšnodaļas nosaukums gandrīz pilnībā sakrīt ar pašas nodaļas nosaukumu*. Negatīvi vērtējošas un intensitātes konotācijas eksplīcētas arī šajā kontekstā, sal.: *Atziņa [...] šķiet pārāk vienkāršota un pašsaprotama*. Protams, vērtējošo līdzekļu dažādība padara recenziju gan intelektuāli, gan emocionāli iespaidīgāku.

Kā zināms, vārda nozīmei nav stingru robežu, tās zināmā mērā ir relatīvas, difūzas, tāpēc gan vārda jēdzieniskais, gan emocionāli ekspresīvais saturs pilnībā īstenojas tikai kontekstā, turklāt atšķirīgā apkaimē viens un tas pats vārds var iegūt diametrāli pretējas konotācijas, sal.: *Šāda kritērija minētais formulējums („laba runātprasme poļu valodā”) ir pārāk plašs.; Promocijas darba mērķis formulēts samērā gari*. Īpašības vārdam *plašs* un apstākļa vārdam *gari* piemīt ambivalents vērtējums, un atkarībā no konteksta tie var aktualizēt kā negatīvas, tā arī pozitīvas konotācijas, kas, protams, pievērsd adresāta uzmanību.

Zinātniskajā tekstā noliegums ne tikai izceļ noteiktas jēdzieniskās un konotatīvās nianšes un rada īpašu stilistisku iespaidu, bet arī sava tiešuma dēļ ļauj nepārprotami atklāt izteikuma jēgu, ko adresāts ne vienmēr var uzskatīt par korektu un patīkamu. Kā atzīst N. Miļančuka, zinātniskajā diskursā izteikumi ar netiešu komunikatīvo nodomu ir pragmatiski efektīvāks ietekmēšanas līdzeklis nekā kategorisks apgalvojums. Kategorisks izteikums „noslēdz tēmu”, savukārt nekategorisks izteikums signalizē par atvērtību un turpinājumu, motivē diskutēt, iebilst, precizēt, papildināt u. tml. [Милянчук 2005: Online].

Ja promocijas darba recenzents vēlas uzsvērt savu domu un verbāli ietekmēt adresātu, viņa komunikatīvais nolūks būs saistīts arī ar emocionālas ekspresijas paušanu. Viens no valodas līdzekļiem, kas spēj īstenot minēto komunikatīvo nolūku un norādīt nepieciešamu vai obligāti īstenojamu darbību, ir vajadzības izteiksme, sal.: *Promocijas darba autorei jābūt uzmanīgākai, norādot atsaucē...*; *Rūpīgi jāpārskata aizguvumi,*

Vēl viens veids, kā recenzents var izteikt negatīvu vērtējumu, mazinot izteikuma kategoriskumu un tiešumu, ir vēlējuma izteiksmes lietojums. „Latviešu valodas gramatikā” teikts, ka ar vēlējuma izteikumiem runātājs izsaka vēlēšanos vai novēlējumu – vēlējums vairāk attiecas uz norisēm, ko runātājs novēl sev vai ar ko runātājs cieši saistīts, bet novēlējums galvenokārt vērsts uz kādu citu personu. Tomēr tekstā šīs nozīmes ne vienmēr ir nošķiramas. Vēlēšanās galvenokārt ir saistīta ar darbību vai stāvokli, kas attiecas uz pašu teksta autoru. Visbiežāk vēlēšanās izjutējs vēlas sev labvēlīgus apstākļus. Ja vēlēšanās saistīta ar kādas citas personas darbību, šī persona izteikumā parasti tiek norādīta [LVG 2013: 783–784], sal.: *Šie uzdevumi daļēji pārklājas ar pētījuma mērķi, kurā būtu pieticis formulēt darba jēgu un virsuzdevumu.*; *Promocijas darba hipotēze varētu būt izteikta īsāk, otrais teikums nebūtu nepieciešams; .. tomēr Latgales poļu valodas apzīmēšanai būtu ieteicams termins reģionālais dialekts (reģiolekts)..; Rūpīgi derētu pārskatīt secinājumus un tēzes..; Šķiet, ka ievadā tos varētu tikai uzskaitīt, jo citādi iznāk daļēja atkārtošana..; Būtu vēlams pamatot leksēmu iedalījumu un raksturojumu ar atsaucēm uz poļu valodas vārdnīcām un leksikogrāfiskajiem avotiem.*

Veiktā analīze ļauj formulēt dažus vispārinājumus, kas raksturīgi valodnieku recenzijām par promocijas darbiem. Piemēri rāda, ka recenzenti, lai panāktu vēlamu semantisku precizitāti, negatīva vērtējuma paušanai lieto tipiskus leksiskus un gramatiskus līdzekļus. Šādu valodas līdzekļu aktualizācija zinātniskajā tekstā gan nepārprotami atklāj autora komunikatīvo nolūku un pievērš adresāta uzmanību, gan noteiktā kon-

tekstā rada īpašu stilistisku un emocionālu iespaidu. Konstatēto līdzekļu galvenā funkcija ir ekspresivitātes, emotivitātes un vērtējuma konotāciju marķēšana, turklāt ekscerpētais materiāls ilustrē, ka zinātniskajā tekstā ekspresivitāte un emotivitāte var parādīties arī neitrāliem valodas līdzekļiem. Nereti negatīva vērtējuma niansēšanas nolūkos recenziju autori izmanto tādus leksiskus vai gramatiskus līdzekļus, kuri spēj pastiprināt vai pavājināt nepilnības, trūkuma, negācijas u. tml. konotācijas.

LITERATŪRA

Bērziņa, G. Divkāršais noliegums sengrieķu valodā. *Valoda: nozīme un forma 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā = Language: Meaning and Form 5. Oppositions in Syntax and Semantics*: LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums; krājuma sastādītājas un redaktors Andra Kalnača un Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 20.–32. lpp.

Kalnača, A. Morfoloģija. *Latviešu valoda*. Prof. Andreja Veisberga redakcijā. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 45.–108. lpp.

Kalnača, A. Noliegums un modalitātes attieksmes. *Valoda: nozīme un forma 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā = Language: Meaning and Form 5. Oppositions in Syntax and Semantics*: LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums; krājuma sastādītājas un redaktors Andra Kalnača un Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 72.–79. lpp.

Latviešu valodas gramatika. Autori: Ilze Auziņa, Ieva Brenķe, Juris Grigorjevs, Inese Indričāne, Baiba Ivulāne, Andra Kalnača, Linda Lauze, Ilze Lokmane, Dace Markus, Daina Nītiņa, Gunta Smiltnece, Baiba Valkovska, Anna Vulāne. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013, 1024 lpp.

Rozenvalde, I., Jansone, I. Gatavojam publikāciju. Par ko jādomā? *Konferences „Zinātnes valoda” materiāli*. Rīga, 2003, 44.–51. lpp.

Кобзеева, О. В. Прагматические особенности жанра научной рецензии. *Омский научный вестник 2006 (3/36)*, с. 214–218. Available: <https://cyberleninka.ru/article/n/pragmastilisticheskie-osobennosti-zhanra-nauchnoy-retsenzii/viewer>

Милянчук, Н. С. *Лингвопрагматическая категория некатегоричности высказывания в научном стиле современного русского языка*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Владивосток, 2005. Available: <https://www.dissercat.com/content/lingvopragmaticheskaya-kategoriya-nekategorichnosti-vyskazyvaniya-v-nauchnom-stile-sovremenn>

Стилистический энциклопедический словарь русского языка [электронный ресурс] / под ред. М. Н. Кожиной / 2-е изд., стереотип. Москва: Флинта: Наука, 2011.

Галина СЫРИЦА
(Даугавпилсский университет)

Эвфония во фразеологии: коннотативный аспект

Summary

Euphony in Idioms: The Connotative Aspect

Euphony in phraseology is reflected primarily in phraseological units containing rhymes. Their use in speech is associated with the focus on hedonism, communicative relaxation. These phraseological units are characterized by stability, stable form. Variability of components is observed in phraseological units containing onyms. Phraseological units containing rhymes are characterized by a high degree of expressiveness and have a cultural-specific connotation. It is connected with the uniqueness of their form. Phraseological units are untranslatable into other languages, because the unity of form and content becomes inevitably lost. The connotative background of phraseological units is reduced; these are colloquial style phraseological units and often have an emotive component of joking. Phraseological mergers have an erased internal form; their component composition includes dialectisms, barbarisms, archaisms. These phraseological units have several variants of origin. The dominance of form predetermines the fact that a significant part of them are sayings.

Key words: *phraseology, rhyme, onym, connotation, national-cultural connotation, untranslatable*

*

Эвфония связана с различными приемами использования звуковой стороны речи и охватывает разные виды повторов — аллитерацию, ассонанс, рифму и др. Во фразеологии это прежде всего рифмованные структуры, реже — аллитерация, ассонанс. Во фразеологизмах с рифмовками находит отражение эстетическая функция языка, преломляющая творческие потенции человека. О роли рифмы в создании эвфонии во фразеологизмах и о ее специфике писал В.М. Мокиенко: «основное значение рифмы — создать звуковую симметрию фразеологизма. Лексико-семантические и логико-синтаксические связи, подчиняясь этой функции, играют второстепенную роль в организации рифмованных пар» [Мокиенко 1980: 148].

Как известно, важнейшей особенностью разговорной речи является установка на коммуникативное расслабление, на языковую игру, и в этом смысле рифмованные конструкции, спонтанно возникающие в речи или носящие устойчивый характер, являются составной частью разговорного дискурса. Это могут быть как устойчивые сочетания (*кофточки-шмоточки, штучки-дрючки, шурум-бурум, страсти-мордасти, шахер-махер, с бухты-баряхты, тары-бары, тяп да ляп, руки в брюки, явился не запылился* и др.; ср. также с использованием имен собственных: *Ленка-пенка, Мишка-шишка* и др.), так и паремии (*рыбак рыбака видит издалека; у кого что болит, тот о том и говорит; по Ивашке и рубашка* и др.). Важнейший компонент коннотации в такого рода контекстах — юмор, с установкой на самое неожиданное сближение рифмующихся слов или просто сближение по созвучью. Это

находит отражение в том числе в устойчивых семантически пустых рифмовках в форме диалога, также ориентированных на игру (ср.: *Где? — У тебя на бороде; Откуда? — От верблюда* и др.). В такого рода выражениях семантические отношения между словами ослаблены, используется рифма ради рифмы. Собеседник как бы вовлекается в языковую игру, при этом говорящий часто пользуется уже готовыми, закрепившимися в языке формулами.

Фразеологизмы в речи подвергаются значительным трансформациям, актуальным в настоящее время является вопрос о границах фразеологизма, и в этом смысле фразеологизмы с рифмовками, закрепившиеся в системе языка, характеризуются устойчивостью формы, не подвержены трансформациям: *авось да небось, из грязи в князи, сами с усами, галопом по Европам, дела как сажа бела* и др. Они предстают целостными единицами, достаточно стабильными по своей форме, и прежде всего потому, что рифма выступает в роли скрепы. Эти фразеологизмы обладают прежде всего культурными коннотациями, их формальная «устроенность» и отражает культурно-специфичную образность: *куда ни кинь — всюду клин, и на старуху бывает проруха, наводит тень на плетень, тишь да гладь (да божья благодать), ни кола, ни двора* и др. Обычно национально-культурные коннотации определяются относительно другого языка, в рамках сопоставительных исследований. Фразеологизмы с рифмовками изначально несут на себе печать лингвокультурной самобытности, которая выражается не только в культурно-специфичных компонентах (ср.: *авось да небось, тят да лят* и др.), но и в рифмовке. Именно эту группу фразеологизмов имеет в виду Д. Добровольский, когда пишет о наличии у них «имманентных» национально-культурных характеристик безотносительно к специфике других языков и культур» [Добровольский 1998: 49]. Д. Добровольский пишет: «В каждом языке существуют (...) фразеологизмы, которые воспринимаются носителями этого языка как «свои и только свои» [там же, 49]. И далее — «для интуитивного восприятия фразеологизма как национально специфического наиболее значимыми моментами оказываются особенности его формальной организации» [Добровольский 1998: 50].

Нестандартность, уникальность формы является ярким знаком культурных коннотаций. Они изначально характеризуются непереводаемостью на другие языки. В переводе может быть воспроизведен семантический объем фразеологизма, однако форма оказывается утраченной, при этом семантика фразеологизма может передаваться с помощью других фразеологизмов. Рассмотрим это на примере немецких фразеологизмов. Так, например, неповторимая самобытность формы, заданная рифмой, гармоническое единство формы и содержания утрачивается при переводе следующих фразеологизмов: *Eile mit Weile* (спеши медленно), *Morgenstunde hat Gold im Munde* (утренний час имеет золото во рту; ср.: утро вечера мудренее), *Wie gewonnen, so zerronnen* (ср. также вариант: *Leicht gewonnen, leicht zerronnen*) (как выиграно (приобретено), так и потрачено; легко приобретено, легко потрачено; ср. также: *как пришли, так и ушли: было да слыло*); *Die Wahl ist Qual* (выбор — мука), *Auf Schritt und Tritt* (на каждом шагу), *In der Kürze liegt die Würze* (ср.: краткость — сестра таланта), *in Hülle und Fülle* (в избытке; ср.: выше крыши) и др. Образность многих фразеологизмов с рифмовками часто содержит дидактический аспект: *Geduld vergibt die Schuld* (терпение прощает вину), *Was du heute*

kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen (не откладывай на завтра то, что можешь сделать сегодня); *Ohne Fleiss kein Preis* (без прилежания нет награды); *Geduld und Fleiß erringt den Preis* (терпение и прилежание венчает награда; ср. также: *терпение и труд все перетрут*).

Широкое распространение рифмованные конструкции находят в поговорках: *Старый волк знает толк; черного кобеля не отмоешь добела; мирская молва, что морская волна; не имей сто рублей, а имей сто друзей* и др. В работах, посвященных их изучению, отмечается прежде всего простота рифмы. В. Даль в «Напутном слове» к «Пословицам русского народа» пишет: «Рифма или простое созвучие не всегда бывают в конце стиха или каждой из двух частей пословицы, как, например: *Много лихости, мало милости; Не проси у богатого, проси у тороватого; Ни то, ни се кипело, да и то пригорело* (...) и пр., а иногда и на других словах, среди стиха (...): *От сумы да от тюрьмы никто не отрекайся* (...). Бывает и по несколько рифм сряду: *Сам тощ, как хвощ, и живет тоненько, да помаленьку; Я за кочан — меня по плечам. Я за вилочек — меня за висок; Сало было, стало мыло* (...). *Уйдем всем дворов, oprичь хором, а дом подопрет колом* — шесть одинаковых рифм. Есть созвучия целого слова, и полные рифмы в два и три слога: *Ему — про Тараса, а он: полтораства; Не под дождем, подождем* [Даль 1999: 8]. В. Даль различал в пословицах «внутреннюю и внешнюю одежду» и просодию относил к внешней одежде.

Большое количество поговорок с рифмами включают имена собственные, которые часто выступают в роли основной единицы, предопределяющей выбор рифмующегося слова. И в этом смысле к «внешней одежде» В. Даль относил также имена собственные, так как «они большею частию взяты наудачу, либо для рифмы, созвучия, меры: таковы, например, пословицы, в коих поминаются: *Мартын и алтын* (...), *Петрак и батрак, Мокей и лакей* и пр. [Даль 1999: 9]. На это указывает и возможность трансформации пословиц с заменой одного онима на другой на основе их созвучий. В. Даль пишет: «Может быть, некоторые имена и взяты начально с известных в самом тесном кругу лиц, а пословицы сделались общими; нередко также имена эти попадали из сказок, рассказов, где люди известных свойств обычно носят одно и то же имя, за которым и в пословицах оставалось то же самое значение: *Иванушка и Емеля дурачки; ... Кузька горемыка; Марко богач*. От этих понятий сложились и особые выражения: *объемелить кого, обмануть, одурачить простачка* (...); *подкузьмить кого, поддеть, обмануть, обидеть* и пр. [Даль 1999: 9].

В поговорках с онимами часто встречается произвольное подстраивание рифмующихся строк: специфика звучания имени предопределяет выбор рифмующегося слова или, наоборот, семантически полнозначное слово предопределяет выбор имени. «Преднамеренное включение имени собственного особенно видно в аналогичных по синтаксическому строению группах пословиц, где выбор личного имени собственного случайно обусловлен словом, с которым оно рифмуется, когда имя собственное как бы подстраивается под рифму». Ср. *Наш Андрей никому не злодей; Наш Афоня в одном балахоне и в пир, и в мир, и в подоконье; Наш Мишка не берет лишка* и др. [Твердохлеб 2016: 70]. Такого рода поговорки носят характер при- сказок, семантические отношения между рифмующимися словами отсутствуют. Среди фразеологизмов с онимами встречаются также такие, в которых выбор имени

не случаен. В шутилом фразеологизме *Федот, да не тот* («о том, кто на самом деле не тот, за кого его принимают или за кого он себя выдаёт; другой человек, не тот, который нужен») имя связано с названием именин Федотов, которых в году несколько и которые празднуются в разное время. Этот фразеологизм стал устойчивой моделью: *Кума, да не та; И тот, да не тот*.

Фактор случайного сближения рифмующихся компонентов (актуализация формы ради формы) наблюдается во фразеологизмах без имен собственных. Фразеологизмы с рифмовками часто бывают сращениями, в их компонентный состав входят диалектизмы, варваризмы, маргинальные слова: *не хухры-махры* («не мелочь, не пустяк»), *цирлих-манирлих* (на основе немецких слов *zierlich*, *manierlich* — «изящный», «учтивый»; «жеманство, манерность; об очень жеманном, манерном человеке»), *шерочка с машерочкой* (на основе французских слов *chere* (дорогая), *ta chere* (моя дорогая) — «о подругах, постоянно бывающих вместе и разделяющих общие взгляды; первоначально о женщинах, танцующих в паре, за неимением кавалеров»), и на старуху бывает проруха, гол как сокол и др. Эти фразеологизмы характеризуются негативно-оценочным коннотативным фоном и имеют несколько версий их этимологии.

Подведем некоторые итоги. Фразеологизмы с рифмовками характеризуются высокой степенью экспрессивности и обладают культурно-специфичными коннотациями, что находит отражение в их непереводимости на другие языки: единство формы и содержания является неизбежно утраченным. Фразеологизмы этой группы отличаются сниженностью, имеют разговорно-просторечный характер и эмотивный компонент шутиливости или ироничности.

Некоторые фразеологизмы имеют стертую внутреннюю форму, это фразеологические сращения, в компонентном составе которых используются диалектизмы, варваризмы, архаизмы, маргинальные слова. Экспрессивность данных фразеологизмов предопределена прежде всего их формой, т.к. семантика компонентов затемнена. Случайный характер компонентов наблюдается во фразеологизмах с онимами, эти фразеологизмы характеризуются широкой вариативностью. Доминирование формы в этих фразеологизмах предопределяет тот факт, что значительная их часть — это присказки, присловья.

ЛИТЕРАТУРА

Даль, В.И. *Пословицы русского народа*. Москва: Олма-Пресс, 1999.

Добровольский, Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I). *Вопросы языкознания*, № 6. 1997, с. 37–48.

Добровольский, Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (II) *Вопросы языкознания*, № 6. 1998, с. 48–57.

Мокиенко, В.М. *Славянская фразеология*. Москва, 1980.

Твердохлеб, О.Г. Рифмовка личных имен собственных в русских пословицах (преднамеренность рифмовки, грамматические особенности и модели пословиц). *Филологические науки. Ученые записки Петрозаводского госуд. университета*, № 7. 2016, с. 67–71.

Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII–XX вв. / под ред. А.И. Федорова. Москва: Топиал, 1995.

Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund. VEB F.A: Brockhaus Verlag, Leipzig, 1954.

Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien, 2002.

Sprichwörterlexikon. Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1987.

Lexical Cohesive Devices in Popular Science Texts

Summary

Lexical Cohesive Devices in Popular Science Texts

Definitions of the text include references to any passage of language (spoken or written) of whatever length that forms a unified whole. It is a semantic unit: a unit not of form but of meaning. The text consists of three levels: semantic (logical), syntactic, and informational-pragmatic. The logico-semantic and informational-pragmatic integration is the coherence of the text, and the realization of the coherence by linguistic means is the cohesion of the text. Cohesive devices form four groups: 1) grammatical; 2) lexico-grammatical; 3) lexico-syntactic; 4) lexical. The aim of the present research is to analyze lexical cohesive devices in popular science texts. Examples are drawn from texts selected from popular science articles in online magazine “National Geographic”. It was determined that the writers use a completed range of cohesive devices, including repetition, synonymy, antonymy, hyponymy, and meronymy. The conclusion could be drawn that the readers of popular science texts need explicitly marked textual relations in order to understand the text as a coherent whole. Popularization discourse has to be presented in an accurate and clear way so that readers who are not aware of scientific vocabulary can easily comprehend the presented information.

Key words: *lexical cohesive devices, repetition, synonyms, antonyms, hyponyms, meronyms*

Резюме

Лексические способы связности в научно-популярных текстах

Текст (письменный или устный) называют семантической единицей. Каждый текст состоит из трёх уровней: семантического (логического), синтаксического и информационно-прагматического. Логико-семантическая и информационно-прагматическая интеграция являются когерентностью текста. Когерентность обеспечивает содержательную целостность текста. Реализация когерентности лингвистическими средствами есть когезия текста. Выделяются четыре группы средств связности текста: грамматические, лексико-грамматические, лексико-синтаксические и лексические. Цель данной статьи — анализ лексических средств связности научно-популярного текста. Материал исследования — статьи научно-популярного журнала *National Geographic*. В ходе исследования было установлено, что авторы статей пользуются целым рядом средств связности текста. В их роли выступают повторы, синонимы, антонимы, гипонимы, меронимы. Можно сделать вывод, что для читателей научно-популярных текстов эксплицитные средства связности необходимы для того, чтобы лучше понять текст как когерентное целое. Научно-популярные статьи должны передавать точную и ясную информацию, без сложных терминов, чтобы она была доступна широкому кругу читателей. С этой целью и используются лексические средства связности, анализируемые в этой статье.

Ключевые слова: *лексические способы связности, повторы, синонимы, антонимы, гипонимы, меронимы*

*

Introductory observations

The text has been an object of interest of many linguists: Halliday and Hasan [1976, 1989], Beaugrande [1980, 1996], Hatim and Mason [1990], Halliday [2002], to mention the most prominent ones. Definitions of the text include references to any passage of language (spoken or written) of whatever length that forms a unified whole. It is a semantic unit: a unit not of form but of meaning.

Functionally, the text is similar to the sentence: it is the largest unit of communication. Similar to the sentence, the text consists of three levels: semantic (logical), syntactic, and informational-pragmatic. The semantic-syntactic level is the deep level of the text, and the informational-pragmatic level is its surface level. At the semantic-syntactic level, the text is composed of propositions while at the informational-pragmatic level, the text is composed of sentences. The sentence is a building block of the text. The sentences used in the text are integrated logically-semantically and informationally-pragmatically. The logico-semantic and informational-pragmatic integration is the coherence of the text, and the realization of the coherence by linguistic means is the cohesion of the text. Therefore, the text has both coherence and cohesion.

On a surface structure level, the sense relations between the text sentences must be realized using appropriate structural signals. These signals form four groups: 1) grammatical; 2) lexico-grammatical; 3) lexico-syntactic; 4) lexical. As all the signals are responsible for the cohesion of the text sentences, it is possible to rename them as grammatical, lexico-grammatical, lexico-syntactic, and lexical cohesion. Grammatical cohesive devices include substitution, ellipsis, and word order; lexico-grammatical cohesive devices include articles, pronouns, conjunctives, conjunctive adjectives, modal words, quantifiers, nominalizations; lexico-syntactic cohesive include periphrasis, parenthesis, and lexical cohesive devices include lexical repetition, synonyms, antonyms, general nouns, hyponyms, paronyms, converses. This paper focuses on the analysis of lexical cohesive devices in popular science texts.

Theoretical prerequisites related to lexical cohesion

As it has already been mentioned, cohesion is generally described in relation to two broad categories: grammatical cohesion and lexical cohesion. The concept of texture is completely eligible to imply the feature of *“being a text”* [Halliday and Hasan, 1976: 2]. According to Hatim and Mason [1990: 192], it is the element which assures that a text *“hangs together”*, either linguistically or conceptually. Moreover, Halliday and Hasan [1976: 2] state that texture acts *“as a unity with respect to its environment”*. Hence, it can be said that texture depends on the nature of context while all elements of text are structured in one or another way.

According to Halliday and Hasan [1976: 299], *“cohesion expresses the continuity that exists between one part of the text and another”*. Lexical cohesion can occur in the form of ‘reiteration’ or ‘collocation’. Reiteration is the repetition of a lexical item or the use of a synonym of some kind in the context of reference and collocation covers all types of lexical relations that do not need referential identity and cannot be described as a type of reiteration [Halliday and Hasan 1976: 287].

Lexical cohesion is about meaning in text: “*It concerns the way in which the lexical items relate to each other and to other cohesive devices so that textual continuity is created*” [Flowerdew and Mahlberg 2009: 2]. According to Koskela [1997: 343], “*the readers of scientific texts are better able to see implicit textual relations because they have more background knowledge, whereas the readers of popular science need explicitly marked textual relations in order to understand the text as a coherent whole.*” In comparison to professional scientific texts where the lexical repetition and implicit lexical relations are used, science popular texts acquire coherence by using pronouns, synonyms, as well as other explicit cohesive devices [Koskela 1997: 343]. Therefore, the readers of the science popular texts require more clearly connected sentences with explicit references backward or forward to the text, while for the readers of professional scientific discourse such references are not essential. Moreover, Calsamiglia and Van Dijk [2004: 370] propose that popularization discourse has to be presented in an accurate and clear way that readers who are not aware of scientific vocabulary can simply comprehend the presented information.

Results and discussion

Examples are drawn from texts selected from a corpus of popular science articles in online magazine “National Geographic”. These texts do not require the reader to possess a great deal of lexical knowledge for the text comprehension; instead the reader draws on the assumption that the passages they read are cohesive. The “National Geographic” writers use a completed range of cohesive devices, including repetition, synonymy, antonymy, hyponymy, and meronymy. To be more precise, examples taken from seven popularizations on the world of animals (orcas) are discussed in detail (“*Orcas don’t do well in captivity. Here’s why.*” Natasha Daly, 2019 March 25; “*Mysterious new orca species likely identified.*” Douglas Main, 7 March 2019; “*Time running out for orcas, belugas trapped in icy ‘whale jail’.*” Natasha Daly and Maria Antonova 6 February 2019; “*In Rare Video, Young Orcas Learn to Hunt Sea Turtles.*” Annie Roth, 17 September 2018; “*How Killer Whales Went from Hated, to Adored, to Endangered.*” Simon Worrall, 10 August 2018; “*Orcas Slap, Kill, But Don’t Eat Their Prey.*” Elaina Zachos, 21 June 2018).

Repetition is a type of lexical cohesion, which includes reiteration of linguistic items in text. Repetitions can be simple, inflectional and derivational (complex) or phrasal [cf. Teich and Fankhauser 2005: 131; Tanskanen 2006: 50; Salkie 1997: 6].

A clear example of lexical cohesion between the headline and the first paragraph of the article is apparent in *National Geographic* (here and elsewhere the key words have been put in bold):

“<Headline> ***Mysterious new orca species likely identified***

*At the bottom of the world, in some of the roughest seas, **live mysterious killer whales** that look very different from other orcas.”*

Teich and Fankhauser [2005: 131] claim that “*lexical cohesion functions with repetition either simple string repetition or repetition by means of inflectional and derivational variants of the word contrasting a cohesive tie*”. So, the repeated lexical item is not required to be in the same morphological shape, e.g. *mystery, mysterious*.

Halliday and Hasan [2005: 291] imply that “a lexical item is not bound to a particular grammatical category, or to particular morphological form”. The most common repetitions are proper nouns, common noun, verbs, and adjectives. Thus there are two types of repetition: simple and complex. As noted by Stotesbury [1993: 334], “*Simple lexical repetition <...> means that lexical items appear in an identical form in a text or, if there are differences, these are only within the same grammatical paradigm <...>.*” To strengthen not only cohesive but also stylistic implication, the authors use phrasal repetitions (repeated patterns of words or verbal phrases):

“But there’s the remaining issue of what to do with the 22 orcas in captivity in the U.S. and Canada if federal legislation shuts down captive facilities, or if captive facilities like Sea World agree to go one step further and retire their current orcas altogether.

Sea turtles are not a typical prey item for orcas, but the ability to hunt sea turtles may be becoming increasingly useful to orcas, photographer Dávalos notes. “They may have developed a taste for marine reptiles in the Galapagos because there are now so many.””

Here we find word and word groups *facilities*, *orcas*, and *sea turtles* repeated for several times, as well as the meronymical connection with *marine reptiles* in the latter example. This is a classical lexical cohesion.

Complex repetition covers the cases sharing a lexical morpheme and the identical forms which have different grammatical functions [see Hoey 1991: 55; Stotesbury 1993: 334]. Complex repetitions can be inflectional and derivational [see Teich and Fankhauser, 2005: 131]. It means that the root of repeated words is retained while adding different affixes and prefixes. Consider:

“The film included testimony from former SeaWorld trainers and cetacean specialists, who argued that Tilikum’s stress directly led to his aggression towards humans <...>. Court records show that SeaWorld had documented, between 1988 and 2009, over 100 instances of their orcas being aggressive towards trainers.

California made it illegal to breed orcas in the state. Soon after, SeaWorld, which has a park in San Diego, announced that it would be ending its captive orca breeding program altogether, saying its current orcas will be the last generation to live at SeaWorld parks.”

Lexical repetition is one of the most easily identified cohesive devices. It logically signals the relation between the sentences and allows the reader to follow the meaning in the text.

Another cohesive device represents the phenomenon when one lexical item has a referent word with a similar meaning and is called **synonymy** [Salkie 1997: 9]. It means that synonymy refers to the sameness of meaning between two words that can be substituted. Jackson [2007: 93–94] divides synonymy into strict and loose. According to him, strict synonymy occurs when words are “interchangeable in all their possible contexts” and they are uneconomical because they create the abundance of words in a language. He provided such examples of strict synonyms as *sky* and *heaven*: *sky* carries

a physical connotation, whereas *heaven* possesses a spiritual connotation. Therefore, strict or absolute synonymy is a phenomenon when lexical items are interchangeable in all their possible contexts:

*“The orcas congregated about the **boat** for a couple hours, seemingly curious about these humans and **their vessel**.”*

*Eleven **killer whales** (also known as **orcas**) and 87 belugas languish in several rectangular sea pens in Srednyaya Bay in Russia’s Far East.*

*Government agencies, alleging that under Russian law, they’re obligated to confiscate illegally sourced wild animals and return them to their **natural habitat**. “The state is the rightful owner of the animals and must seize these animals and let them back into **the wild**,” Lisitsyn says.*

*Rose explains that a primary indicator for whether a mammal will do well in **captivity** is how wide their range is in the wild. The broader their natural range, the less likely they are to thrive in **confinement**. This is the same reason some zoos have been phasing out elephant exhibits.”*

Loose synonymy involves the cases when the words have a semantic overlap, but not always can be substituted. Consider:

*“Blackfish also included an interview with a former wild orca catcher, John Crowe, who described in detail the process of capturing **juvenile orcas** from the wild: the **wails of babies** trapped in the net, the distress of their family members that frantically crowded outside, and the fate of the babies that didn’t survive the catch.*

*The Whale Sanctuary project, led by a group of marine mammal scientists, veterinarians, policy experts, and engineers, aims to establish large seaside **sanctuaries** for retired or rescued cetaceans. The idea is that the animals would be able to live in **cordoned-off habitats** in the ocean while still being cared for and fed by humans.*

*Four Russian firms that supply marine animals **to aquariums** caught them over the course of several months in the summer of 2018. Their plight made headlines in November, when a drone captured aerial video footage of the facility, leading the media to label it the “**whale jail**”.*

As can be seen in the above examples, all words in their particular contexts are used as synonyms in order to avoid repetition. In those cases when synonyms help to create cohesion, they are useful when the author wants to express similar ideas or strengthen and continue what was said before.

Antonymy as a type of lexical cohesion causes comparison between two linguistic items due to their semantic differences [Christiansen 2011: 86]. There are different types of antonyms, such as gradable antonyms, contradictory or complementary antonyms, and converses [see Jackson 2007: 99–100].

Gradable antonyms represent more/less relation. It means that words are considered to be gradient, e.g. *pretty* – *ugly*. It can be pointed out that gradable antonyms do not represent absolute values:

*“SeaWorld opposes the concept of sea sanctuaries – referring to them as “sea cages,” and saying that environmental hazards and a radically new habitat would likely cause tremendous stress to their orcas and do more **harm** than **good**.”*

In the above example, word pair *harm – good* is considered to be antonyms, because they represent difference in connotation. It can be pointed out that one word carries a positive meaning, while the other denotes a negative meaning.

Contradictory or complementary antonyms represent relations of oppositeness, e.g. *dead – alive*. Words of this type have completely different connotations. According to Cruse [1997: 205], contradictory antonyms fall into absolute scale which covers “all possible values of the scaled property from zero to infinity.” Consider:

*“Thirty-seven of them, including Kayla, are now dead. Only a handful of **wild-caught** orcas have lived past age 30. No **captive-born** orca yet has.*

*The stress of social disruption is compounded by the fact that orcas in captivity don’t have the ability **to escape conflict** with other orcas, or **to engage in natural swimming behaviors** in pools.”*

Converse antonyms have the converse meaning of the words, e.g. *sister – brother*. The relationship is expressed from different points. Such antonyms can be interchangeable and they do not lose their meaning. Converse antonyms present the converse meaning of words and express relationship with the help of two or more converses [Jackson 2007: 100]. Moreover, pairs of converses cannot exist without other lexical item, and as Salkie [1997: 25] claims, “converses are used to express the same thing in a different way, they do not tend to appear near to each other in texts <...>.” Consider:

*““**Killer whales** will at times play with potential **prey** for a half hour or more, and then just move on, leaving the victim unharmed,” says Robert Pitman, marine ecologist at the National Oceanic and Atmospheric Administration’s Southwest Fisheries Science Center.”*

The fourth type of cohesion devices is **hyponymy**. The more general word is called superordinate and the more specific one is hyponym [see Salkie 1997: 15]. Jackson [2007: 102] argues that hyponymy is a “kind of” relation. According to Cruse [1997: 88], hyponymy is “the lexical relation corresponding to the inclusion of one class in another”. As suggested by Murphy [2003: 221], hyponym relations are divided into: perceptual subordination (e.g. animal → whale); functional subordination (e.g. vehicle → train); geographical subordination (e.g. country → England); activity subordination (e.g. game → basketball); state subordination (e.g. emotion → happiness); action subordination (e.g. cook → bake).

Only perceptual and geographical subordinations have been found in the corpus under investigation. Perceptual subordination includes the meaning of a word that is understood in general:

*“There is ample evidence that **cetaceans – whales, dolphins and porpoises** – don’t thrive in captivity.*

Only orcas, crocodiles, jaguars, and a few species of large shark have the strength to penetrate the durable shell of an adult sea turtle. And because sea turtles have no defenses aside from a thick shell, even an adult sea turtle is low hanging fruit for these predators.

People have been drawn to orcas in different places and contexts for a variety of reasons. Initially, when we knew relatively little about them, there was something very striking about this black-and-white predator with wolf teeth appearing in the mist of the Northwest.”

Geographical hyponyms are more concentrated on a function performed by a hyponymic word:

“Lolita, a 54-year-old orca who was captured in 1970 in the waters off Washington State, lives alone at the Miami Seaquarium, in a pool with an open-top roof that’s less than twice the length of her body.<...>Another 10 wild-caught orcas currently languish in sea pens in the Russian far east while the government investigates their possible illegal capture. If they end up being sold to aquariums, likely in China, the global captive orca tally could jump to 69.”

Meronymy is a “part of” relation when one lexical item is divided into its parts [Jackson 2007: 103]. Meronymy is “*semantic relation between lexical item denoting a part and that denoting the corresponding whole*” [Cruse 1997: 159]. According to Murphy [2003: 231], meronymy is divided into necessary, i.e. meronyms that belong only to one category (e.g. head is a part of body) and optional, i.e. meronyms that can belong to several domains (e.g. handle is a part of door, but it can also be a part of other object). Consider:

“Unlike the other known types of orcas, they have a more rounded head, a pointier and narrower dorsal fin, and a very small white eye patch.

While being caught in the jaws of a killer whale may be terrifying, it’s not always a death sentence.

Armed with a set of powerful jaws and tough teeth, which can be four inches long, orcas can easily break through a sea turtle’s solid shell.”

Meronymy is helpful of descriptions of the animals where it is used to reveal animals’ body parts. The occurrence of meronymy which serves for animals’ development also demonstrated the existence of possessive pronouns:

“The eldest orca began using the front of its head, known as the rostrum, to violently spin a turtle.”

Consider an example with meronymic relation of optional type:

“But stingrays can be dangerous for orcas, says David Bain, vice president of the Seattle-based Orca Conservancy. Their spines, or barbs, can easily injure a young whale that doesn’t have experience taking a ray down.”

The meronymic words *spines* and *barbs* can belong to several domains, not only to the world of animals.

Concluding remarks

The concept of lexical cohesion has a definite use in popular science texts. The texts analyzed are general-interest articles taken from the online magazine “National Geographic”. As a result, cohesion is mainly seen from a lexical point of view. Cohesion describes the way in which the flexible boundaries of lexical items link in with other lexical items.

Popular science texts use different lexical cohesive devices (repetition, synonymy, antonymy, hyponymy, meronymy), construct a different narrative of science, and present a different view of scientific activities. Readers of such texts are allowed to see explicitly marked cohesive relations to infer lexical relations, and to link the semantic field of the specialized domain to those of everyday life. Moreover, they require more clearly connected sentences with explicit references backward or forward to the text. Lexical cohesive devices were chosen specifically to illustrate that lexical cohesion, and hence this tool, is not domain-specific, i.e. the results of the research can be used in a broader linguistic context.

LITERATURE

- Beaugrande, R. *Text, Discourse and Process: Towards a Multidisciplinary Science of Texts*. London: Longman, 1980.
- Beaugrande, R. *New Foundations for a Science of Text and Discourse*. Norwood, NJ: Ablex, 1996.
- Calsamiglia, H. and Van Dijk, T. A. *Popularization Discourse and Knowledge about the Genome*. London: Sage Publications, 2004.
- Christiansen, T. *Cohesion: a Discourse Perspective*. Switzerland: Peter Lang, 2011.
- Cruse, D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Flowerdew, J and Mahlberg, M. *Lexical Cohesion and Corpus Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009.
- Halliday, M. A. K. and Hasan, R. *Cohesion in English*. London: Longman, 1976.
- Halliday, M. A. K. and Hasan R. *Language. Context and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Halliday, M. A. K. Linguistic Studies of Text and Discourse, in Webster, J. (ed.). *The Collected Works of M. A. K. Halliday*. (Vol. 2). London: Continuum, 2002.
- Hatim, B. and Mason, I. *Discourse and the Translator*. London: Longman, 1990.
- Hoey, M. *Patterns of Lexis in Text*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Jackson, H. *Words, Meaning and Vocabulary: an Introduction to Modern English Lexicology*. Great Britain: Anthanaeun Press, Gateshead, Tyne & Wear, 2007.
- Koskela, M. Inference in Science and Popular Science, in *Culture and Styles of Academic Discourse*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH Co., 1997, pp. 343–359.
- Murphy, M. L. *Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Salkie, R. *Text and Discourse Analysis*. London: Routledge, 1997.
- Stotesbury, H. Lexical Patterning in Text – A Way to Automatic Summaries, in Löfman, L., Kurki-Suonio, L., Pellinen, S., & Lehtonen, J. (eds.). In: *The Competent Intercultural Communicator*, AFinLA Yearbook, 1993.

Tanskanen, S. K. *Collaborating Towards Coherence*. Amsterdam/ Philadelphia: Johns Benjamins Publishing Company, 2006.

Teich, E. and Fankhauser, P. Exploring Lexical Patterns in Text: Lexical Cohesion Analysis with WordNet. In: *Interdisciplinary Studies on Information Structure*, 2005, pp. 129–145.

Ieskats skolēnu personvārdos¹

Summary

A Look at School Learners' Given Names

The present article analyzes the names of 157 learners of a school in Riga of the same grade level. As 39 learners have two names, the material includes 196 names in total. The most popular male name is *Roberts*, the most popular female names are *Elizabete* and *Katrina*. Most of the names are among the hundred most popular names given to new-borns the year these learners were born.

In Latvia, in general, the most popular first or only given name among the researched group is *Jānis*, but there are also some rare names (*Annasofija*, *Dignija*, *Laļi*, *Lota*, *Uva*, *Areta*). Some of the names are not included either in the traditional or the extended Latvian name calendar (*Annasofija*, *Laļi*).

The surveyed learners were mainly satisfied by the selection of their names and would not wish to choose another name. Two-thirds of the surveyed young people indicated that they would like to have only one name. Approximately 70% of the respondents who had two given names use only the first name on the daily basis.

Key words: *onomastics, study of personal names, proper name, anthroponym, given name, statistics*

*

Ikvienam jaundzimušajam dod vārdu, ko ieraksta dzimšanas pamatdokumentā². Jāteic, ka personvārds ir viens no svarīgākajiem nosacījumiem, lai persona tiktu pilntiesīgi pieņemta sabiedrībā. Personvārdi ir daudzi un dažādi, arī to pētniecība var būt daudzpusīga. Īpašvārdu lietojums un variācijas ir socioonomastikas (īpašvārdu socio-lingvistiskās pētniecības) izpētes objekts [Ainīala, Östman 2017: 6].

Analizējot kādas Rīgas skolas vienas klašu grupas skolēnu personvārdus un sniegtās atbildes uz jautājumiem par savu vārdu, uzmanība pievērsta vien dažiem personvārdu izpētes aspektiem, akcentu liekot uz statistikas datiem. Anketās tika uzdoti desmit jautājumi, bet šajā rakstā izmantotas atbildes tikai uz dažiem³ – tiem, kas atklāj jauniešu attieksmi pret savu vārdu (cik veiksmīga šķiet vārda izvēle; vai vārds patīk; vai gribētu sev citu vārdu) un doto vārdu skaitu (cik vārdu skolēnam dots; vai iepriecina šāds vārdu devēju lēmums).

¹ Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas projekta „Latviešu valoda” (Nr. VPP-IZM-2018/2-0002) ietvaros.

² VPSV šādi skaidrots termins *priekšvārds* [VPSV 311]; rakstā šajā nozīmē lietots termins *personvārds*.

³ Par šo skolēnu personvārdu izvēles motivāciju Liepājas Universitātes 23. starptautiskajā zinātniskajā konferencē „Vārds un tā pētišanas aspekti” 2018. gada 29.–30. novembrī nolasīts referāts „Kāpēc tevi tā sauc?”.

No 157 respondentiem 39 jauniešiem doti divi vārdi, tātad apkopotajā materiālā pavisam ir 196 personvārdi. Meiteņu šajās klasēs ir vismaz divas reizes vairāk nekā zēnu (106: 51), turklāt arī divi vārdi meitenēm doti daudz biežāk (30) nekā zēniem (9). Līdz ar to meiteņu un zēnu vārdu attiecība ir 136: 60.

Apkopotajā materiālā par vispopulārāko zēnu personvārdu uzskatāms *Roberts*, kas kā pirmais vai vienīgais vārds dots četriem zēniem (pēdējā desmitgadē *Roberts* ik gadu ir visbiežāk zēniem dots vārds [Štrausa 2019: 6], turklāt 21. gadsimts, kā atzinis valodnieks Ojārs Bušs, sākās ar revolūciju, kad *Roberts* „gāza no troņa” ilgstošo topa līderi *Jāni* [Bušs 2003: 98]). Četri vārdi (*Jānis*, *Kārlis*, *Dāvis* un *Reinis*) doti trim respondentiem, bet vārdi *Emīls*, *Jēkabs*, *Pēteris*, *Artūrs*, *Toms* un *Ēriks* attiecīgajā skolēnu grupā katrs ir diviem jauniešiem. Savukārt no meiteņu vārdiem visbiežāk sastopami personvārdi *Elizabete* un *Katrīna*, kas doti piecām skolniecēm. Topu turpina *Elza* un *Marta* (četri vārddošanas gadījumi), kā arī *Laura*, *Paula*, *Kristīne*, *Zane*, *Linda*, *Anna*, *Madara* (trīs vārddošanas gadījumi). Bet tādu vārdu kā *Santa*, *Anniņa*, *Patricija*, *Helēna*, *Evelīna*, *Krista*, *Elīna*, *Ieva* un *Marija* īpašnieces ir divas respondentes.

Ikvienas valodas personvārdu sistēma laika gaitā ir pakļauta izmaiņām (gan modes, gan citu valodu ietekmei) [Balode, Plēsuma 2015: 220], turklāt sieviešu vārdu mode ir svārstīgāka nekā vīriešu vārdu mode [Bušs 2003: 19]. Lielākā daļa no aptaujātajiem jauniešiem dzimuši 2002. gadā. Visi desmit 2002. gadā Latvijā dzimušo meiteņu iecienītākie personvārdi (*Anna*, *Katrīna*, *Elizabete*, *Laura*, *Elīna*, *Paula*, *Marta*, *Linda*, *Patricija* un *Elīza*) doti arī aptaujātajām skolniecēm, lai gan šo vārdu popularitātes secība nesakrīt. Taču no aplūkotajiem zēnu personvārdiem tikai pieci atšķirīgi vārdi (*Roberts*, *Jānis*, *Kārlis*, *Artūrs* un *Emīls*) iekļaujas 2002. gadā zēniem doto vārdu popularitātes desmitniekā, ko veido personvārdi *Artūrs*, *Roberts*, *Daniels*, *Kristiāns*, *Jānis*, *Ričards*, *Emīls*, *Kristaps*, *Mārtiņš* un *Kārlis*. Norādītajās personvārdu izvēles motivācijās gan ne reizi nav teikts, ka šie vārdi likti tāpēc, ka tolaik bija modē vai vecāki gribēja, lai bērnam būtu populārs vārds. Savā ziņā vārda popularitāte bijusi sekundāra. Visbiežākā atbilde ir visīsākā un vienkāršākā – „patika” –, kas gan norāda uz personvārda izvēles motivāciju, taču dziļākus aspektus neatklāj.

Sabiedrībā nereti valda maldīgs uzskats par to, kas ir īsteni latviski vārdi. To uzsver arī Dace Strelēvica-Ošiņa, norādot, ka *sabiedrība ļoti bieži par „latviskiem” vai „īstajiem latviešu vārdiem” kļūdaini sauc tādus, kas ir tradicionāli un pierasti, taču izcelsmes ziņā nebūt nav latviski* [Strelēvica-Ošiņa 2018: 300, 301] (tātad tie ir vārdi, kas skaniski un gramatiski ir latviskoti, bet pieder pie visai kristīgajai pasaulei kopīgā personvārdu pamatrepertuāra, kura lielāko daļu veido sengrieķu, senebreju, latīņu un ģermāņu cilmes vārdi [Bušs 2003: 15]), piebilstot, ka *diemžēl vārdu vērtēšana pēc latviskuma mērauklas (turklāt bieži vien pārprastas) nereti iet roku rokā ar nosodījumu pret tiem mūsdienās novērotajiem citvalodu izcelsmes personvārdiem, kas latviešu vidē parādījušies nesen un kuru „svešums” ir acīmredzamāks nekā tiem vārdiem, kas ienākuši un adaptējušies senāk* [Strelēvica-Ošiņa 2018: 301, 302]. Latviskas cilmes vārdi ir tādi, kas darināti pašā latviešu valodā, izmantojot latviešu valodas leksēmas [Balodis 2018: 87] (piemēram, *Raitis* (< latviešu *raits* [Siliņš 1990: 267]), *Madara* (< latviešu *madara* (savvaļas augs) [Siliņš 1990: 223]), *Rasa* (< latviešu *rasa* [Siliņš 1990: 269])). Dzintra Hirša gan norāda, ka tādus citvalodu izcelsmes personvārdus, kas ir tik veiksmīgi adaptēti, latviskoti vai atveidoti, ka lielākā daļa sabiedrības šos

vārdus vairs nesaista ar svešvalodisko cilmi un dažkārt šī svešvalodiskā cilme nav vairs atpazīstama pat pētniekiem, var saukt par latviešu personvārdiem, resp., par citvalodu izcelsmes latviešu personvārdiem [Hirša 2004: 411; sk. arī Bušs 2004: 422].

Aptaujāto jauniešu personvārdu izvēlē vairākkārt lomu spēlējis uzskats „kārtīgs latviešu vārds”, lai gan no lingvoģenētiskā viedokļa šādos gadījumos parasti nebūt nevaram runāt par latviskas cilmes vārdu, piemēram, *Kārlis* (< senaugsāvu valodas *karl* ‘krietns vīrs’ [Siliņš 1990: 191; Bušs 2003: 49]), *Reinis* (< vācu personvārdiem ar *Rein-* < senaugsāvu valodas *ragin* ‘liktenis’ [Bušs 2003: 50] vai ‘likteņa lēmums, dievu lēmums’ [Siliņš 1990: 270, 271]), *Baiba* (< *Barbara* < grieķu *barbara* ‘svešzemniece’ [Siliņš 1990: 76, 78; Bušs 2003: 52]).

Pārsteidzoši, bet personvārdus *Laura* (Latvijā 9236⁴) un *Anastasija* (10164) vecāki uzskatījuši par nepopulāriem un reti. Centrālās statistikas pārvaldes sagatavotajā pēdējās simtgades simts populārāko vārdu topā [CSP], kur apkopoti zēniem un meitenēm ik piecgadi simts visbiežāk dotie vārdi no 1918. līdz 2017. gadam, norādīts, ka *Laura* topā bijusi no 1973. līdz 2017. gadam, turklāt 1988.–2007. gadā *Laura* ik piecgadi bijusi vismaz viens no sešiem populārākajiem meiteņu vārdiem (piecgadē no 1993. līdz 1997. gadam topā ierindojusies pat 1. vietā), savukārt *Anastasija* šajā topā bijusi 15 piecgades, tiesa, ar pārtraukumu (1918–1952, 1978–2017), un divas piecgades (1998–2007) tas bijis vispopulārākais meitenēm dotais vārds (tātad arī laikposmā, kurā iekļaujas respondentu dzimšanas gads).

Jāpiekrist Klāvam Siliņam, kurš raksta: *Katrā laikmetā var runāt par vairāk vai mazāk iecienītiem vārdiem, kas raksturo sabiedrības gaumi. Laiks prasa jaunu sadzīves kultūru un arī jaunus personvārdus. Ilgāku laiku tautā turas tikai vecie ierastie vārdi, kaut gan arī to popularitāte palaikam mazinās, dodot vietu moderniem vārdiem.* [Siliņš 1990: 23] Ielūkojoties CSP topā, jāteic, ka no analizētajā materiālā aplūkotajiem antroponīmiem septiņi zēnu vārdi (*Pēteris, Roberts, Ēriks, Jānis, Kārlis, Artūrs, Edgars*) un vien trīs meiteņu vārdi (*Anna, Viktorija un Marija* (otrais vārds)) tajā bijuši ik piecgadi. Vairāk ir tādu personvārdu, kas Latvijā kopumā šajā topā ne reizi nav iekļuvuši. No zēnu vārdiem te minami: *Andžejs, Jurgis, Justs, Mariuss, Niklāvs, Stefans; Hermanis, Oto, Matiass, Raits* (otrie vārdi), savukārt no meiteņu vārdiem: *Agija, Agneta, Angelīna, Annasofija, Areta, Darija, Dignija, Elvita, Frančeska, Kaiva, Lizete, Lota, Luīza, Ramona, Rasa, Ulrika, Uva, Vendija, Vlada; Annemarija, Klinta, Linna, Nelda, Reičela* (otrie vārdi). Lielākā daļa vārdu ir tādi, kas piecgadē, kurā iekļaujas šo jauniešu dzimšanas gads, ir bijuši starp jaundzimušajiem simts visbiežāk dotajiem vārdiem – gan tādi, kas populāri bijuši, piemēram, 20. gadsimta 20. un 30. gados, tad no topa izkrituši un pēc vairākiem gadu desmitiem atkal tajā atgriezušies, nereti liecinot par to, ka modē nākuši vecmāmiņu un vectētiņu vārdi (piemēram, *Elza* (viens no simts populārākajiem vārdiem piecgadē bijis laikposmā 1918–1942 un 1993–2017), *Emīlija* (1918–1947, 1998–2017), *Katrīna* (1918–1927, 1988–2017), *Marta* (1918–1947, 1983–2017), *Oskars* (1918–1927, 1938–2017)), gan arī tādi, kas populāri kļuvuši 20. gadsimta otrajā pusē vai pat tikai ap gadsimtu miju (piemēram, *Krista* (1988–2012), *Laura*

⁴ Šeit un turpmāk: Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes Personvārdu datubāzes [PMLP] dati uz 31.12.2018. Pieejams: <https://www.pmlp.gov.lv/lv/sakums/statistika/personvardu-datu-baze/>

(1973–2017), *Linda* (1963–2017), *Luīze* (1998–2017), *Madara* (1983–2017), *Klāvs* (1988–2017), *Kristofers* (1998–2017), *Marks* (1993–2017), *Matīss* (1988–2017), *Ralfs* (1993–2017), *Toms* (1983–2017)). Taču aptaujātajiem skolēniem doti arī tādi vārdi, kas simts populārāko vārdu topā bijuši vien laikā pirms viņu dzimšanas (piemēram, *Harijs* (1918–1967), *Imants* (1918–1987), *Žanis* (1918–1932), *Elvijs* (1988–1997), *Alma* (1918–1937), *Helēna* (1918–1952), *Laila* (1963–1977, 1988–1992), *Lūcija* (1918–1957), *Natalja* (1948–1992), *Sigita* (1968–1997)), kā arī tādi, kas nav bijuši starp simts populārākajiem jaundzimušajiem dotajiem vārdiem piecgadē, kurā iekļaujas respondentu dzimšanas gads, taču gan pirms tam, gan pēc tam topā ir iekļuvuši (piemēram, *Miķelis* (1918–1927, 2008–2017), *Haralds* (1923–1957, 2008–2017), *Māra* (1933–1977, 1988–1992, 2013–2017)). Daži no aplūkotajiem vārdiem šajā topā iekļūst vien nākamajā piecgadē pēc respondentu dzimšanas gada vai pat mazliet vēlāk (*Kate* (2003–2017), *Melānija* (2003–2017), *Nika* (2008–2012), *Adelīna* (2013–2017)).

Latvijā kopumā no analizētajiem skolēnu pirmajiem vai vienīgajiem personvārdiem visvairāk, protams, ir *Jānu* (50417). Vairāk nekā desmit tūkstoši Latvijā ir arī *Edgaru* (15869), *Viktoru* (14968) un *Artūru* (13064). Savukārt no analizētajiem meiteņu vārdiem Latvijā visvairāk (22188) ir *Annu*, kam seko *Kristīnes* (14859), *Marijas* (14720), *Nataljas* (11299) un *Anastasijas* (10164).

Par retu personvārdu onomastikā būtu uzskatāmi vārdi, kas reģistrēti tikai dažiem desmitiem Latvijas iedzīvotāju [Balode, Plēsuma 2015: 220]. Ja par robežšķirtni šoreiz uzlūkosim skaitli 50, tad jāteic, ka analizētajā materiālā ir seši reti personvārdi (*Annasofija* (1), *Digniņa* (1), *Lāļi* (2), *Lota* (21), *Uva* (34), *Areta* (42), kas tā īpašniekam ir pirmais vai vienīgais vārds, un divi reti otrie vārdi (*Linna* (40), *Raits* (46))). No šiem astoņiem vārdiem kalendārā iekļauti divi (*Uva* un *Raits*), bet paplašinātajā vārdadienu kalendārā [VVC PVK] arī *Areta*, *Digniņa*, *Linna* un *Lota*. Pārējo divu vārdu (*Annasofija* un *Lāļi*) īpašniecēm, ja vien ir vēlme svinēt vārdadienu, vismaz šobrīd tas jādara 22. maijā, kad ir visu kalendārā neierakstīto vārdu diena. Šie divi vārdi analizētajā materiālā ir vienīgie, kas nav iekļauti ne tradicionālajā, ne paplašinātajā vārdadienu kalendārā, taču aptaujātajiem jauniešiem ir arī tādi vārdi, kas šobrīd tradicionālajā kalendārā vietu nav raduši, bet ir iekļauti paplašinātajā vārdadienu kalendārā (*Natalja* (11299), *Jekaterina* (7614), *Milana* (1844), *Nika* (490), *Vlada* (488), *Angelīna* (248), *Darija* (225), *Vendiņa* (169), *Luīza* (117), *Frančeska* (62) un *Lota* (21), kā arī *Matiass*, kas ir otrais vārds). Vairāki no minētajiem vārdiem, kā redzams, ir gana populāri, taču latviskajā vidē visai nepierasti un pirmām kārtām izraisa asociācijas ar kādu citu valodu un tautu (lai gan arī šādi vārdi cilmes jeb etimoloģijas ziņā lielākoties nav piederīgi valodai, kuras personvārdu sistēmai tie raksturīgi) [Bušs 2004: 422]. Tāpēc te jāuzsver, ka ne visi aptaujātie jaunieši ir latvieši (144 latvieši, 8 krievi, 1 baltkrievs, 1 gagauzs, bet 3 respondenti savu tautību nav norādījuši). Aplūkojot trīs populārākos no šeit minētajiem vārdiem, jāteic, ka tie doti krievu tautības meitenēm, turklāt arī abi viņu vecāki ir krievi. Anglisko personvārdu izvēlei gan ir cita motivācija (piemēram, bērnu nosaukt kāda literāra vai mākslas tēla vārdā). Valsts valodas centra Kalendārvārdu ekspertu komisijas ieskatā latviešu tradicionālo kalendārvārdu sarakstā nav iekļaujami personvārdi, kuriem šajā sarakstā jau ir kāds latviskajai vārddošanas tradīcijai vairāk atbilstošs analogs vai kuri uzskatāmi par kāda personvārda formas variantiem (piemēram, *Pāvels*, *Martins*, *Aleksa*, *Elīze*, *Keita* un *Andželika* / *Anželika*, ja sarakstā attiecīgi ir *Pāvils*, *Mārtiņš*, *Aleksandra*,

Elīza, Kate / Katrīne / Katrīna un Angelika), tāpēc šādos gadījumos vārda varianta nesēju skaits nevar būt ne galvenais, ne izšķirošais kritērijs. Turklāt jāņem vērā, ka komisija, iesakot jaunus personvārdus iekļaušanai latviešu tradicionālo kalendārvārdu sarakstā, vadās pēc vairākiem kritērijiem (vārda cilme, nozīme, labskanība, lietojuma stabilitāte, tradicionālitate, atbilstība latviskajai vārdošanas tradīcijai), bet attiecīgā vārda nesēju skaits ir tikai papildkritērijs [VVC KEK].

Analizējot retos personvārdus trešās tūkstošgades sākumā, L. Balode un I. Plēsuma min vairākus iemeslus, kā un kāpēc tie radušies. Vairākos gadījumos tā acīmredzot ir pierastu un populāru personvārdu transformācija, kas saistīta ar vārdu devēju (vecāku) vēlmi piešķirt bērniem īpašu vārdu, savukārt ne tik populāru, īpaši svešo vārdu pārveidošanas cēlonis varētu būt vecāku estētiski priekšstatī par personvārdu, kā arī īpašas oriģinalitātes meklējumi [Balode, Plēsuma 2015: 240]. Arī aptaujāto jauniešu vecāki acīmredzot dažkārt vēlējušies dot kādu retu personvārdu, kas līdzinās kādam citam populārākam personvārdam, piemēram, *Lota* (sal. *Lote* (374)), *Digniņa* (sal. *Dagnija* (1307)), *Raitis* (sal. *Raitis* (2899)), *Areta* (sal. *Arita* (594)) [sk. arī Štrausa 2018: 218]. Lai gan tiek atzīts, ka neparasts vārds personai var radīt psiholoģiskas problēmas saskarsmē ar apkārtni [Alford 1988: 153], dažreiz šāds personvārds var nevis traucēt, bet gan vairo personisko pašapziņu, piemēram, māksliniekiem neparasts vārds uzskatāms par priekšrocību [Balode 2014: 295].

Tā kā divi personvārdi – *Annasofija* un *Digniņa* – uzskatāmi pat par unikāliem, jo Latvijā tādi reģistrēti tikai vienam iedzīvotājam, proti, kādai no aptaujātajām skolniecēm, vērts ielūkoties to izvēles motivācijā. Vārdu *Digniņa* izvēlēties meitenes tēvs, jo šādu vārdu bija nosapņojis. Diemžēl par vārdu *Annasofija Marika* izvēli vien teikts, ka tētim patika, kaut arī gribētos zināt, kāpēc pirmais vārds veidots no šo divu vārdu (*Anna* un *Sofija*) salikuma. Vecāki meitai, iespējams, vēlējušies likt trīs vārdus, bet, tā kā Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums to neatļauj (32. panta 1. daļā noteikts, ka Latvijā bērnam var dot ne vairāk kā divus vārdus [CARL]), izdomāts neordinārs risinājums – vienā vārdā iekļaut divus vārdus. Savukārt personvārds *Laļi* uz pārējo fona izceļas tāpēc, ka dots gruzīnu meitenei, kura norāda, ka „vārdu izdomāja krusttēvs; tas nozīmē ‘rubīns’”.

Bērnu vārda izvēle, kā to varētu gaidīt, visbiežāk bijis abu vecāku kopīgs lēmums (87 gadījumos), 37 reizes bērna vārda izvēle bijusi mātes ziņā, 18 reizes – tēva ziņā. Tikai atsevišķos gadījumos šajā uzdevumā iesaistījušies arī citi ģimenes locekļi (krusttēvs, vectēvs, vecmāmiņa, onkulis, audžumāte, māsa vai brālis), bet par diviem jauniešiem nav zināms, kurš bijis vārda devējs.

E. Aldrina (*Emilia Aldrin*) uzsver, ka bērna vārda devēji ar vārda došanu pauž savas vēlmes par bērnu – ko viņi vēlas bērnam sniegt un no kā izvairīties [Aldrin 2011: 254]. Jāteic, ka ar vārdu devēju izvēli aptaujātie jaunieši galvenokārt ir apmierināti, jo uz jautājumu, kāda ir viņu attieksme pret savu vārdu, 92 respondenti norāda, ka vārds patīk, 12 jauniešiem tas pat ļoti patīk, 46 skolēniem attieksme ir neitrāla, bet trim jauniešiem vārds nepatīk, tikpat gadījumos tas traucē, savukārt viens jauniešs atbildi nesniedz. Santa, Zane un Imants norāda, ka vārds nepatīk; Lota atzīst – traucē tas, ka bieži tiek lietots nepareizi; Martu apbēdina, ka vārds ir tik populārs, tāpēc gribētu divus vārdus, lai var izvēlēties, kuru lietot; bet Elizabetei savs vārds šķiet pārāk garš. Savukārt savs vārds ļoti patīk Milanai, Haraldam, Elizabetei, Elizabetei Klintai, Hari-

jam, Evelīnai Silvijai, Martai, Elzai Elizabetei, Sigitai, Madarai, Anastasijai un Katei Tinai. Annasofija Marika norāda – patīk, ka tas ir rets, oriģināls, bet daudziem tas šķiet pārāk sarežģīts, to nesaprot un jaut. Jāatzīst, ka iemesli personvārda patikšanai vai nepatikšanai var būt ļoti dažādi, turklāt, kas vienam patīk, citam var traucēt. Tāpat jāteic, ka ir vecāki, kas, izvēloties savam bērnam vārdu, gribējuši, lai tas ir rets, nedzirdēts, tāds, kas nav vismaz tuvāko paziņu lokā, taču ir arī gluži pretējs izvēles ceļš – sekot modes tendencēm (kaut arī ne vienmēr, ja bērnam izvēlēts populārs vārds, tas dots tieši popularitātes dēļ, vecāki biežāk domā par to, lai izvēlētais vārds patik pašiem, un cer, ka tas patiks arī bērnam, nevis pēta tā popularitāti).

130 jaunieši nevēlas sev citu vārdu, 18 skolēni gribētu gan, lai viņus sauktu citādi, trīs jaunieši to varbūt vēlētos, bet sešiem nav viedokļa par šo jautājumu. Daži jaunieši pat atklāj, kādu vārdu viņi labprātāk izvēlētos sev, piemēram, gan Justs, gan Roberts norāda, ka gribētu, lai viņu sauktu par Artūru, bet Zane sev izvēlētos vārdu Adele. Savukārt Katrīna un Elīza raksta, ka vēlētos sev eksotiskāku, nepopulārāku vārdu, bet Darja un Ulrika labprāt mainītu vārdu uz kādu, viņuprāt, starptautiskāku, citiem vieglāk izrunājamu vārdu.

Divas trešdaļas aptaujāto jauniešu norāda, ka vēlētos sev tikai vienu vārdu, jo uzskata, ka tā ikdienā ir daudz vieglāk un ērtāk. Viena trešdaļa skolēnu domā, ka gribētu būt divu vārdu īpašnieki. 39 respondentiem doti divi vārdi. Jautājot par abu vārdu lietošanu, visbiežāk jaunieši atbild, ka viņu pirmo vārdu lieto vienmēr, bet otro vārdu tikai dokumentos vai reizēm tuvākie ģimenes locekļi (ap 70%), tāpēc deviņi no viņiem atklāj, ka labprātāk būtu gribējuši sev tikai vienu vārdu, un uzskata otro vārdu par lieku vai pat par apgrūtinājumu, norādot, ka ilgāks laiks jāpatērē, parakstoties dokumentos, vai arī otrā vārda dēļ nereti var rasties neveiklas pārpratumu situācijas. Vairāki skolēni uzskata, ka reāla nepieciešamība pēc otrā vārda (turklāt – starptautiska) ir tikai tad, ja vārds ir rets, citiem grūti uztverams. Izkristalizējas arī atziņa, ka nereti ir ļoti grūti uzrunāt divu vārdu īpašnieku, nezinot, vai saukt viņu abos vai tikai vienā no abiem vārdiem. Tomēr divu vārdu īpašnieki norāda arī vairākas priekšrocības: vairāk svinamo svētku (divas vārdadienas); iespēja pašam vārda īpašniekam izvēlēties, kuru vārdu lietot (jo īpaši, ja kolektīvā ir vārdamāsa vai vārdabrālis); iespēja izveidot labskanīgāku vārda un uzvārda salikumu; otrais vārds papildina cilvēka personību, turklāt divi vārdi to īpašnieku vairāk atšķir no citiem.

Liekot bērnam divus vārdus, bieži vien šis bērns kļūst par vienu no retajiem vai pat par vienīgo šo vārdu nēsātāju Latvijā pat tad, ja abi šie vārdi katrs atsevišķi ir samērā populāri, piemēram, *Imants Kristaps* šobrīd Latvijā ir tikai viens, bet ir 4481 *Imants* un 8078 *Kristapi*, arī *Katrīna Inga* ir tikai viena, kaut gan *Katrīnas* ir 4073, bet *Ingas* – 12404. Taču tikpat labi bērnam var ielikt divus vārdus, no kuriem abi ir samērā reti, piemēram, *Mariuss Raits* – 1 (*Mariuss* – 98, *Raits* – 46). Bet analizētajā materiālā ir arī divu personvārdu salikumi, kas Latvijā sastopami vairākkārt. Kā nepārprotama līdere izvirzījies *Anna Marija*, jo šāds divu vārdu salikums Latvijā reģistrēts 456 sievietēm. (Turklāt jāpiebilst, ka Latvijā atrodamas arī 32 *Annamarijas* – dāmas, kam šis ir vienīgais vārds, bet ir arī divas *Elizabetes Annamarijas* un pa vienai *Annamarijai Terēzei*, *Annamarijai Stembilei*, *Evitai Annamarijai*, *Kaijai Annamarijai*, *Annamarijai Līvijai* un *Natašai Annamarijai*. Ir arī 115 *Annemarijas*.) Popularitātes topu turpina *Krista Kristiāna* (74), *Elza Elizabete* (41), *Jēkabs Jānis* (29), *Elza Anna* (24), *Elīza*

Marija (17), Marta Alise (14) un Ance Anna (14); īpatnēji, ka Ancei Annai vienā dienā ir divas vārdadienas. Savukārt tikai pa vienam vārdu pārim ir Annasofija Marika, Annija Nelda, Edvards Verners, Elizabete Klinta, Kristiāna Jana, Lizete Annemarija, Lota Elvīra, Luīze Reičēla, Lūcija Luīza, Mariuss Raits, Imants Kristaps, Jurgis Matīass, Kaiva Solvita, Katrīna Inga, Pēteris Hermanis un Vendija Kate.

Personvārdu izpētē par avotu noder dažādi teksta veidi, taču tieši anketās vai intervijās var noskaidrot informāciju par ikviena konkrēta vārddošanas akta priekšvēsturi, tā sniedzot iespēju daudzpusīgākai personvārdu analīzei. Arī šis ieskats vienas skolas vienas klašu grupas skolēnu personvārdos rāda, cik dažādi un intereses vērti tie ir.

AVOTI UN LITERATŪRA

Ainiala, T., Östman, J. O. Introduction: Socio-onomastics and pragmatics. *Socio-onomastics the Pragmatics of Names*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, 2017, pp. 1–18.

Aldrin, E. The Choice of First Names as a Social Resource and Act of Identity among Multilingual Families in Contemporary Sweden. *Namnval och social handling. Val av förnamn och samtal om förnamn bland föräldrar i Göteborg 2007–2009*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 2011, pp. 86–92.

Alford, D. R. *Naming and Identity: A Cross-Cultural Study of Personal naming Practices*. New Haven, Connecticut: HRAF Press, 1988.

Balode, L., Plēsuma, I. Retie personvārdi Latvijā trešās tūkstošgades sākumā. *Onomastica Lettica*. 4. laidziens. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2015, 220.–251. lpp.

Balode, M. Bērnu personvārdu izvēles motivācija etniski jauktajās somu-latviešu ģimenēs. *Onomastikas pētījumi / Onomastic Investigations. Vallijas Dambes 100. dzimšanas dienai veltītās konferences materiāli / Proceedings of the International Scientific Conference to commemorate the 100th anniversary of Vallija Dambe*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2014, 289.–307. lpp.

Balodis, P. *Ne tikai Bērziņš, Kalniņš, Ozoliņš... Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2018.

Bušs, O. Daži „eksotismi” mūsdienu visjaunāko latviešu personvārdu sistēmā. *Tavs vārdadienu kalendārs 2005, 2006, 2007*. Rīga: Nordik, 2004, 422.–424. lpp.

Bušs, O. *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003.

CARL – Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums. [tiešsaiste]. Pieejams: <https://likumi.lv/doc.php?id=253442>

CSP – Centrālās statistikas pārvaldes izveidots tops „100 populārākie personvārdi 100 gados”. [tiešsaiste]. Pieejams: <https://vardi.csb.gov.lv/?mainID=0&subID=0>

Hirša, Dz. Dažas pārdomas par 20. gs. populārākajiem personvārdiem. *Tavs vārdadienu kalendārs 2005, 2006, 2007*. Rīga: Nordik, 2004, 409.–417. lpp.

PMLP – Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes personvārdu datubāze. [tiešsaiste]. Pieejams: <https://www.pmlp.gov.lv/lv/sakums/statistika/personvardu-datu-baze/>

Siliņš, K. *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1990.

Strelēvica-Ošiņa, D. Personvārdi latviešu sabiedrībā: pārpratumi, emocijas un ētika. *Nacionālās identitātes sociolingvistiskie aspekti / Sociolinguistic Aspects of National Identity*. Rakstu krājums. Rīga: Latviešu valodas institūts, 2018, 297.–318. lpp.

Štrausa, I. Sofija un Roberts saglabā liderpozīcijas. *Zemgale*. 2019. gada 15. janvāris.

Štrausa, I. Tērvetes un Apes novadā reģistrēto jaundzimušo personvārdi pēdējā desmitgadē (2006–2015). *Onomastica Lettica*. 5. laidiens. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2018, 210.–231. lpp.

VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Valsts valodas aģentūra, 2007.

VVC KEK – [informācija par] Valsts valodas centra Kalendārvārdu ekspertu komisiju. [tiešsaiste]. Pieejams: https://vvc.gov.lv/index.php?route=product/category&path=193_199

VVC PVK – Valsts valodas centra sagatavotais paplašinātais vārdadienu saraksts. [tiešsaiste]. Pieejams: http://vvc.gov.lv/advantagecms/export/docs/komisijas/Paplasinatais_saraksts_2018.pdf

Lietuvių liaudies dainų kvazileksinių refrenų ypatumai

Summary

Quasi-Lexical Refrains in Lithuanian Folksongs

Quasi-lexical refrains are those that possess properties of a word. In the texts of the Lithuanian Folk Songbook, the meaning of this type of refrains relates to the meaning of the text of the song itself. These refrains split into two subgroups: motivated quasi-lexical refrains and unmotivated quasi-lexical refrains. Songs often include original new coinages formed by distorting words of a specific meaning. The function of quasi-lexical refrains is often performed by dialectisms, abbreviated word forms, addresses. Quasi-lexical refrains make up 8.5 per cent of all refrains within the subject material.

Sometimes associations help us easily define the word to which a motivated quasi-lexical refrain is related, in other words, to define the word from which a refrain is derived, i.e. *ievar* (*jovaras*), *lelijėlo* (*lelijėlė*), *dobilio* (*dobilas*), *sesiul* (*sesuo*), *panaičiok* (*ponaitis*), etc. In the texts of the Lithuanian Folk Songbook, the meaning of this type of refrains is related to the meaning of the respective song. Dialectal words, clipped word forms, addresses, which are close to onomatopoeic words, often perform the function of quasi-lexical refrains.

Key words: *folksongs, quasi-lexical refrains, motivated quasi-lexical refrains, unmotivated quasi-lexical refrains, dialectal words*

*

Mįslių žodžiai, burtų formulės, refrenai – leksinės sistemos paribio reiškiniai – yra įdomūs ne tik kalbos tyrėjams, literatūrologams, bet ir ieškantiems idėjų, kaip patraukliau ir įdomiau mokyti lietuvių kalbos¹. Kalbos ritmingumas, netikėti ir neįprasti sąsąskambiai, stiprinantys kalbos išraiškingumą, padeda atskleisti kalbos grožį ir savitumą.

Straipsnio **tikslas** – atskleisti lietuvių liaudies dainų kvazileksinių refrenų ypatumus.

Tiriamąją imtį sudaro refrenai, rinkti iš „Lietuvių liaudies dainyno“ dvidešimt trijų tomų. „Lietuvių liaudies dainyne“ yra skelbta ne tik tradicinės dainos, bet ir naujųjų amžių dainuojamoji tautosaka – įvairialypis, sudėtingas ir įdomus reiškiny, tai tarsi seno ir naujo lydinys (LLD XV, 6).

Refrenai nėra padriki kalbos elementai – jie paklūsta ir fonotaktikos dėsniams kalbos lygmeniu, ir harmonijos dėsniams meniniu lygmeniu. Visose kalbose žodžius ir skiemenis sudaro ne atsitiktinės, o reguliariosios fonemų kombinacijos [Girdenis 1995: 98; 2003: 68]. Tyrimo objektas – lietuvių liaudies dainose pasikartojanti teksto dalis, turinti sunkiai apibrėžiamą arba visai nenusakomą reikšmę ir dažnai lietuvių kalbos garsų jungimuisi, skiemens sudarymo taisyklėms paklūstančią kalbinę raišką². Analizuojant surinktą medžiagą naudotasi aprašomuoju ir lyginamuoju metodais.

¹ Apie lietuvių liaudies dainų refrenų fonotaktiką ir fonosemantiką žr. kitus straipsnio autorės tyrimus – Trimonytė-Bikeliene 2013, 2017, 2019 ir kt.

² Įvairios struktūros refrenų pasitaiko visų tipų dainose. Vieni refrenai paprasti, populiarūs, pvz.: *lylia lylia* Vkd (LLD I 57), *ramta drylia* VD1 (LLD II 195), *kius kius* Vkd (LLD I 140),

Straipsnyje nagrinėjami kvazileksiniai refrenai – tai žodžio savybių turintys refrenai³. „Lietuvių liaudies dainyno“ tekstuose šio tipo refrenų reikšmė yra susijusi su pačios dainos teksto prasme. Kvazileksinių refrenų „Lietuvių liaudies dainyno“ tekstuose iš viso rasta 8,6%. Dainose dažnai pasidaroma originalių naujadarų, iškraipant konkrečios prasmės žodžius [Sauka 1982: 111]. Visi šiam tipui priskirti refrenai suskirstyti į du pogrupius: motyvuotus kvazileksinius refrenus ir nemotyvuotus kvazileksinius refrenus⁴.

Kaip atskirą kvazileksinių refrenų grupę galima išskirti skolinius, dabar vadinamus svetimybėmis. Jų kilmė labai įvairi, tačiau dauguma jų yra atkeliavę iš slavų kalbų, pvz.: *dva*, *barina*, *brička*, *dabita*, *dūmo*, *dūmodamu*, *janabrancai*, *navabrancai*, *navaliuga*, *navobranc*, *nejobranc*, *ras*, *rublia*, *slaunasis*, *slaunusai*, *subatoj*, *seredoj*, *tri*, *vainos*, *vasile*, *vasilėli*, *vinagradi*, *žėčyta*, *vinčiū*, *lebeda* (čiobrelis), *vivat*. Svetimybų vartojimą „Lietuvių liaudies dainyno“ refrenuose galima sieti su tam tikrais istoriniais laikotarpiais, kai į lietuvių kalbą ateidavo įvairių kitų kalbų žodžių. Jie žodžiai plito ne tik buitinėje kalboje, bet pateko ir į dainas, kuriose kitų kalbų žodžiai vartojami tam, kad geriau būtų atspindima to meto politinė situacija (Rusijos ir Japonijos, Austrijos ir Vengrijos, Rusijos ir Vokietijos karai, okupacija darė įtaką Lietuvos gyventojams, jų kalbai). Itin dažnai svetimybės vartojamos karinėse-istorinėse dainose.

Motyvuoti kvazileksiniai refrenai susiejami su konkrečiu žodžiu, kitaip sakant, nesunkiai nustatomas žodis, iš kurio jie yra kilę, pvz.: *aguonėle* (aguona), *rūtala* (rūta), *lelijela* (lelija), *ievar* (jovaras), *bitela* (bitė), *našloita* (našlaitė) ir t. t. Kvazileksinių refrenų funkciją dažnai atlieka dialektizmai, sutrumpėjusios žodžio formos, kreipiniai, kartais drauge su šalia esančiais garsažodžiais. Šio tipo refrenai sugrupuoti į leksines semantines grupes, pvz.: giminystės ir žmonių bendruomenės (*brolialiai*, *martele*, *panaliiai*); gyvūnijos (*bite*, *dagile*, *katinėli*, *gegulė*); augalų (*lelija*, *rūta*, *mėtauja*, *ievar*), tikėjimo ir gamtos reiškinių, muzikos instrumentų, laiko ir erdvės, subjektų vidinių ar išorinių ypatybių ir t. t.

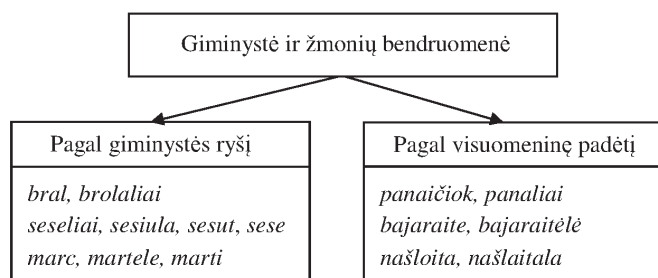
Kvazileksinių refrenų leksinės semantinės grupės gali būti siauresnės ir platesnės apimties. Be paties bendriausio semantinio požymio, būdingo visiems leksinės semantinės grupės kvazileksiniams refrenams, šių grupių nariai turi ir kitokių požymių, kurie jungia arba skiria kelis refrenus [plg. Gudavičius 1971: 21–38; 2007: 177–119; Jakaitienė 1988: 93–94; 1988: 105–112 ir t. t.]. Semantinių požymių, skiriančių ar jungiančių reikšmes, pagrindą sudaro žmonių suvokti tikrovės daiktų, reiškinių požymiai, tų požymių ir pačių daiktų santykiai, tačiau jie gali būti išskiriami iš visumos ir fiksuojami kalboje be tiesioginio tų daiktų ir juos pavadinančių žodžių ryšių [Jakaitienė 1988: 94].

kyko kyko VdD (LLD I 124), o kiti sudėtingi, rečiau girdimi, kartais net pretenzingi, apipinantys archajiškus liaudies dainų posmus keistais, lyg svetimas kalbas imituojančiais, šmaikščiais burbuliavimais, primenančiais skaičiuotes, pvz.: *oi dender vester mender viter viter vitirelis* DD2 (LLD XII 315), *ok jopėn kėrvėr jopėn kojom carom carom carom sarga kopėn kojom carom* VD2 (LLD IV 206).

³ Tiriamojoje medžiagoje vyrauja refrenai, priskiriami garsažodinių refrenų grupei (90,4%). Kvazileksinių refrenų vartojama beveik devynis kartus mažiau (8,5%). Kvazidarybinių refrenų, turinčių baigmenį, panašų į formalųjį darybos formantą, pasitaiko gana retai (0,8%), itin nedaug – samplaikinių refrenų (0,3%).

⁴ Nemotyvuoti kvazileksiniai refrenai – ateities tyrimų objektas.

Pirmiausia minėtini giminystės ir žmonių bendruomenės leksinės semantinės grupės pogrupo refrenai, įvardijantys giminystės ryšiais susietus asmenis, nes šio tipo leksinės semantinės grupės refrenų įvairių tipų lietuvių liaudies dainose vartojama daugiausia. Giminystės ir žmonių bendruomenės semantinei kvazileksinių refrenų grupei priskiriami motyvuoti kvazileksiniai refrenai, kurių reikšmę pagal kelias asociacijas galima sieti su asmenį, žmonių grupę įvardijančiais pavadinimais (žr. 1 paveikslą).

1 paveikslas. Giminystės ir žmonių bendruomenės leksinė semantinė grupė

Visų tipų dainose itin dažni refrenai *sesiula* KID1 (LLD III 66), *sese* KID1 (LLD III 694), *sesut* DD1 (LLD VI 122) (*sesuo „tų pačių tėvų duktė kitiems jų vaikams“*) (LKŽe)⁵. Šio refreno vartojimas „Lietuvių liaudies dainyno“ tekstuose įvairuoja: refreno funkciją atlieka įvairios modifikuotos daiktavardžio formos, dažniausiai tarminiai kreipiniai, trumpiniai. Karinėse-istorinėse dainose šio refreno reikšmė tiesiogiai susijusi su dainų tekstu, pvz.: *Lydžiu laide sesiula, tata, /Brolių karelin, sesiula, tata, /Lydžiu laide sesiula, tata, /Un širma žirga, sesiula, tata, /Lydžiu laide sesiula, tata, /Su dyma balnu, sesiula, tata*. KID1 (LLD III 66).

Kvazileksiniai refrenai *bral* JD (LLD X 275), *brolaliai* VD2 (LLD IV 330) (*broliis „kiekvienas sūnus kitiems tų pačių tėvų vaikams“*) (LKŽe) dažnai vartojami jaunimo dainose. Refreno funkciją atlieka kreipiniai, pvz.: *Aš atsikėliau, bral, anksti rytelį, bral, /Radau pramintą, bral, sode takelį, bral, /Oi lylia lylia, bral, oi lylia lylia, bral, /Radau pramintą, bral, sode takelį, bral*. JD (LLD X 275).

„Lietuvių liaudies dainyno“ tekstuose gana dažni kvazileksiniai refrenai *marc* DD1 (LLD VI 233), *martele* DD1 (LLD VI 233), *marti* (*marti „sūnaus žmona“*) (LKŽe). Darbo dainose itin dažnai vartojamos įvairios žodžio *marti*, *virtusio refrenu*, formos – dauguma jų – dialektizmai. Šio kvazileksinio refreno reikšmė yra tiesiogiai susijusi su dainos tekstu, pvz.: *Dai kas teka, lyliule, /Marc marte, lylia, /Marc aguonele, lylia*. DD1 (LLD VI 233).

Antram leksinės semantinės grupės pogrūpiui (pagal visuomeninę padėtį) priskirtų refrenų nėra daug. Karinėse-istorinėse dainose vartojami refrenai *bajaraite* KID1 (LLD III 694), *bajaraiteilė* KID1 (LLD III 694) (*bajaras „privilegiuotas žemdirbys, ppr. privilegiuotas vidutinis dvarininkas; privilegiuotos kilmės žmogus, šlėkta“*) (LKŽe). Refreno funkcijas atlieka aukštaitiškos žodžio *bajaras* formos, dažnai prie jų šliejasi

⁵ Šiame darbe refrenų reikšmės aiškinamos naudojantis „Lietuvių kalbos žodyno“ (LKŽe) ir „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (DLKŽe) elektroninėmis versijomis, esančiomis internete.

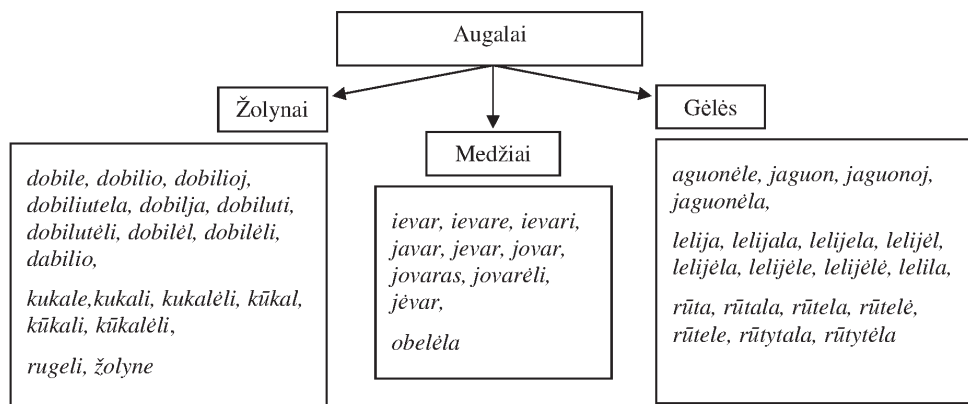
garsažodžiai, pvz.: *Aina teka, sesiulė./Bajaraitėlė lilia./Liai, sese, liai, pana./Liai, bajaraite./Per tų dvarelių./Bajaraitėlė lilia./Liai, sese, liai, pana./Liai, bajaraite.* KID1 (LLD III 694).

Humoristinėse didaktinėse dainose šios leksinės semantinės grupės refrenų funkciją atlieka kreipiniai, tarminės formos – *panaičiok* HD (LLD XVI 80), *panaliai* KID1 (LLD III 694) (*ponas* „privilegiuoto luomo žmogus; turtingas žmogus, dvarininkas, savininkas; šeimininkas; kas nedirba fizinio darbo, valdininkas“) (LKŽe). Iš pavyzdžių matyti, kad šių refrenų funkcija – pašiepti privilegiuotojo sluoksnio atstovus, pvz.: *Gera sakė mano pati./Re dri dritata./Kad pijoko gerklė plati./Re dri dritata./Ok čiok panaičiok, ok čiok čiok.* HD (LLD XVI 80).

Motyvuotų kvazileksinių refrenų grupei priskiriami dialektizmai *našloita* DD1 (LLD VI 234), *našlaitala* DD1 (LLD VI 234) (*našlaitė* „vieno ar abiejų tėvų netekęs vaikas“) (DLKŽe). Darbo dainose refreno funkciją atlieka ne tik minėtieji dialektizmai, bet ir jų junginiai su kitais žodžiais. Toliau pateikiamame pavyzdyje abu refreno sudedamieji segmentai yra to paties kvazileksinių refrenų tipo, pvz.: *Našloita rūtala./Kų tar naša?/Našloita rūtala./Plonas drobas./Našloita rūtala./Kų sutiko?* DD1 (LLD VI 234).

2. Lietuvių liaudies dainose darnūs gamtos vaizdai dažnai leidžia įtaigiai atskleisti žmonių santykius, jų jausmus. Bendriausias pagal keliamas asociacijas augalų leksinės semantinės grupės požymis, būdingas visiems grupės žodžiams, yra gamtos įprasminimas.

Taigi augalų leksinę semantinę grupę sudaro trys pogrupiai: žolynų, medžių ir gėlių (žr. 2 paveikslą).

2 paveikslas. Augalų leksinė semantinė grupė

Šiai grupei galima priskirti refrenus, kurie įvardija medžius (*obelis, jovaras, eglė*) *obelėla* VD2 (LLD IV 84), *jovarėli* DD1 (LLD VI 327), *jėvar* DD1 (LLD VI 331); gėles bei žolynus (*lelija, mēta, rūta, sedulia, nendrė*) *lelija* HD (LLD XVI 289), *lelijala* HD (LLD XVI 289), *rūtėlė* DD1 (LLD VI 245), *rūto* VD1 (LLD II 313), *dobilutėli* KID1 (LLD III 131), *dobilėl* ŠD1 (LLD VII 91), *aguonėle* DD1 (LLD VI 233), *jaguon* KID1 (LLD III 130) ir t. t.

Augalų pavadinimų ir jų variantų „Lietuvių liaudies dainyno“ refrenuose yra gana daug. Kuo nuoširdesnis, intymesnis kreipimasis į gamtą, tuo apskritai daina emocingesnė, labiau išreikšta žmogaus esybė [Sauka 1982: 33].

Vienas gausiausių yra žolynų leksinis semantinis refrenų pogrupis. Dėl sąskambio pakeičiami ir prasmingi žodžiai: prasmė užtušuojama, pridėdama nekaitoma -o galūnė. Taip susiformavo vienas iš populiariausių priedainių *dobilio* [Sauka 1982: 111]. „Lietuvių liaudies dainyne“ refrenas *dobilio* yra dažniausias. Refrenai, kurio ryšį su pagrindine žodžio *dobilas* reikšme galima nesunkiai numanyti: *dobile* KID1 (LLD III 131), *dobilio* KID1 (LLD III 38), *dobilioj* KID1 (LLD III 38), *dobiliutela* DD1 (LLD VI 30), *dobilja* DD2 (LLD XII 322), *dobiluti* DD1 (LLD VI 317), *dobilutėli* KID1 (LLD III 131), *dobilėl* ŠD1 (LLD VII 91), *dobilėli* KID2 (LLD IX 243), *dabilio* VD3 (LLD V 46) (*dobilas* „toks daugiametis pašarinis augalas“) (LKŽe). Refreno funkciją atlieka įvairios žodžio formos: trumpiniai, dialektizmai, mažybiniai maloniniai žodžio variantai, pvz.: *Kai aš buvau mažutėlis, /Man' mylėjo tėvutėlis, /Dobile doobile, /Dobilėli žaliasai*. KID2 (LLD IX 243).

Kvazileksinio refreno *kūkalis* vartojimas „Lietuvių liaudies dainyno“ tekstuose įvairuoja: *kukale* KID1 (LLD III 344), *kukali* KID1 (LLD III 61), *kukalėli* KID1 (LLD III 61), *kūkal* ŠD2 (LLD XIII 484), *kūkali* (LLDXII366), *kūkalėli* (LLDXII366) (*kūkalis* „javų piktžolė, dirvinė raugė“) (LKŽe). Šie refrenai dažnai vartojami darbo, karinėse-istorinėse dainose. Refreno funkciją atlieka kreipiniai, mažybinės maloninės jų formos, dialektizmai, pvz., *Kūkali, eisme, sese, /Kūkali, linų sėti, /Kūkali kūkalėli. /Kūkali, eisme, sese, /Kūkali išravėti, /Kūkali kūkalėli*. DD2 (LLD XII 366).

Darbo dainose gausu refrenų funkcijas atliekančių kreipinių, pvz.: *rugeli* DD1 (LLD VI 335) – *rugys* „varpinis (papr. žieminis) jervas, iš kurio grūdų miltų kepama duona; šių javų augantis laukas“ (LKŽe), *žolyne* DD1 (LLD VI 335) (*žolynas* „bet koks žolinis (augantis ar skintas) augalas“) (LKŽe), pvz., *Ant kalnelio jovaras žydėjo, /Slaunasis žolyne, rugeli. /Pašaknėlėj dūzgiančios bitelės, /Slaunasis žolyne, rugeli*. DD1 (LLD VI 335).

Refrenų, priskirtų medžių leksiniam semantiniam pogrupiui, nėra daug. Liaudies dainose medis suvokiamas tarsi gyva būtybė su visomis jai būdingomis žmogiškosiomis savybėmis, būsenomis [Stundžienė 1999: 215].

Dažniausiai vartojami refrenai: *ievar* DD1 (LLD VI 319), *ievare* DD1 (LLD VI 321), *ievari* DD1 (LLD VI 333), *javar* DD1 (LLD VI 322), *jevar* DD1 (LLD VI 330), *jovar* (LLD, T. VI, 1933, 334), *jovaras* DD1 (LLD VI 332), *jovarėli* DD1 (LLD VI 327), *jėvar* DD1 (LLD VI 331) (*ievaras*, „jovaras – gluosninių šeimos medis, tuopa, topolis“) (LKŽe). Refreno funkciją atlieka įvairūs žodžio *jovaras* variantai: įvairuoja rašyba, pasitaiko dialektizmų, sutrumpėjusių žodžio formų, kreipinių, pvz., *Išėik, tėvuli, ant dvaro, /O jevar jevar žaliasai. /Priimk draugelę nuog baro, /O jevar jevar žaliasai*. DD1 (LLD VI 330). *Vaikščioja ponas po dvarų, /Oi jėvar jėvar žaliasai. /Bajorėlis mjaun po dvarų, /Oi jėvar jėvar žaliasai*. DD1 (LLD VI 331).

Vestuvinių dainų refreno funkciją atlieka tarminė forma *obelėla* VD2 (LLD IV 84) (*obelis* „vaisinis medis“) (LKŽe). *Obelis* turi ypatingą statusą tarp kitų medžių [Stundžienė 1999: 229], kaip ir jos vaisius – lietuvių dainose ji neatsiejama nuo vaisin-gumo ir motinos sampratos, pvz.: *Obelėla nindrela, lylio, /Obelėla nindrela, lylio. /Obelėla nindrela, lylio, /Geria mano matute, lylio*. VD2 (LLD IV 84).

Palyginti gausus gėlių leksinis semantinis refrenų pogrupis (žr. 2 paveikslą). Vienas iš dažnesnių yra refrenas *lelija*. Jo vartojimas įvairuoja. Dažnai gana sunku nustatyti refreno semantinį ryšį su pačiu augalo pavadinimu, tačiau šalia esantys žodžiai rodo jį esant: *lelija* HD (LLD XVI 289), *lelijala* HD (LLD XVI 289), *lelijėla* VD1 (LLD II 309), *lelijėl* DD2 (LLD XII 530), *lelijėla* DD2 (LLD XII 357), *lelijėle* HD (LLD XVI 292), *lelijėlė* DD1 (LLD VI 247), *lelila* HD (LLD XVI 289) (*lelija* „*lelijinių šeimos augalas dideliais varpelio pavidalo žiedais*“) (LKŽe). Refreno funkciją atlieka žodžio trumpiniai, kreipiniai, tarminės formos, pvz.: *Per dzidžį dvarų/Saulė tekėjo,/Oi lelijėlė,/Žalia rūtelė*. DD1 (LLD VI 245).

Refrenas *rūta* DD1 (LLD VI 234) dažnai vartojamas įvairių tipų vestuvinėse dainose ir tai galima sieti su vestuvių apeigų simbolika. *Rūta* „*rūtinių šeimos stačiais šakotais stiebais, smulkiais lapeliais stipraus kvapo darželio augalas*“ (LKŽe) yra priskirtina vestuvinių simbolių grupei, ji yra nuotakos skiriamasis ženklas, nekaltybės ir jaunystės simbolis. Refreno funkcijas atlieka tarminės formos, mažybiniai maloniniai kreipiniai ir t. t., pvz.: *rūta* DD1 (LLD VI 234), *rūtala* DD1 (LLD VI 234), *rūtela* DD1 (LLD VI 243), *rūtele* VD1 (LLD II 313), *rūtelė* DD1 (LLD VI 245), *rūto* VD1 (LLD II 313), *rūtytala* DD1 (LLD VI 234), *rūtytėla* VD2 (LLD IV 85). Dažnai refreną sudaro keli sudedamieji segmentai, pvz.: *Skamba terška žiedeliai,/Čiuto rūto,/Skamba terška žiedeliai,/Rūtele čiuto./Atažoja svoteliai,/Čiuto rūto,/Atažoja svoteliai,/Rūtele čiuto*. VD1 (LLD II 313). Motyvuoti kvazileksiniai refrenai: *aguonėle* DD1 (LLD VI 233), *jaguon* KID1 (LLD III 130), *jaguonoj* KID1 (LLD III 130), *jaguonėla* KID1 (LLD III 130) (*aguona* „*žolinis daržo ir laukų augalas; jo grūdas*“) (LKŽe) – vartojami kiek rečiau. Įvairuoja ne tik šių refrenų rašyba, bet ir tarminės formos, kreipiniai, atliekantys refreno funkciją, pvz., *Jaguon jaguonėla,/Tu jaguonėla, jaguonoj./Jaguon jaguonėla,/Išjojo jojo, jaguonoj./Jaguon jaguonėla,/Broliuks mūsų, jaguonoj./Jaguon jaguonėla,/Sena motutė, jaguonoj*. KID1 (LLD III 130).

Apibendrinimas. Savo raiška ir galima reikšmė LLD tekstuose išsiskiria kvazileksiniai refrenai. Motyvuoti kvazileksiniai refrenai – tai refrenai, kuriuos analizuojant nesunku nustatyti, su koku žodžiu jie sietini, kitaip sakant, galima nustatyti žodį, iš kurio jis yra išriedėjęs. Motyvuotų kvazileksinių refrenų pavyzdžių inventorius suskirstytas į leksines semantines grupes. Gausiausių giminystės ir žmonių bendruomenės ir augalų leksinių semantinių grupių refrenų rašyba įvairuoja, refreno funkciją atlieka tarminės formos, kreipiniai, skoliniai, svetimybės.

LITERATŪRA

- DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Available: <http://www.lki.lt/dlkz/>
Gudavičius, A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2007.
Jakaitienė, E. *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslas, 1988.
LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*. Available: <http://www.lkz.lt/startas/htm>
Sauka, D. *Lietuvių tautosaka*. Vilnius: Mokslas, 1982.
Stundžienė, B. Medžių simbolikos savitumas dainose. *Augalų ir gyvūnų simboliai*. Vilnius: Gervėlė, 1999, p. 215–237.
Trimonytė-Bikeliene, J. Garsažodinių refrenų implozija = Implosion of onomatopoeic refrains. *Žmogus ir žodis: mokslo darbai*. T. 15, nr. 1, 2013, p. 192–196.

Trimonytė-Bikelienė, J. Lietuvių liaudies dainų priedainių karoliai: kvazileksinių refrenų tyrimas. *Lituanistika (baltistika) šiuolaikiniuose ugdymo procesuose: tarptautinės mokslinės konferencijos tezės*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2017, p. 66–67.

Trimonytė-Bikelienė, J. Leksinės sistemos paribio reiškiniai: refrenų tyrimų apžvalga = Phenomenon of periphery of lexical system: overview of research of refrains. *Tarptautinis lituanistų kongresas = IV international Lithuania congress: theses: Wrocław, Poland*. Wrocław: University of Wrocław, 2017, p. 91–93.

Zabarskaitė, J. Refrenai: kelios pastabos apie vietą leksikos sistemoje, fonotaktiką, fonosemantiką. *Žmogus ir žodis. T. 1, Nr. 1*, 1999, p. 25–31.

ŠALTINIAI

LLD – *Lietuvių liaudies dainynas 23 tomai* (jų sąrašas http://www.lti.lt/lt/dainynas_leidinys/).

SANTRUMPOS

LLD – Lietuvių liaudies dainynas.

Naujų žodžių funkcionavimas Birutės Jonuškaitės kūriniuose

Summary

Functioning of Neologisms in the Fiction by Birutė Jonuškaitė

New coinages or neologisms are usually found in every writer's works; unusual vocabulary units that are not included in dictionaries are often one of the peculiar features of the writer's individual style. Neologisms are considered to be words not included in *Dictionary of the Lithuanian Language*, *Dictionary of Modern Lithuanian*, *list of Dictionary of Standard Lithuanian*, *Digital Supplement Card File of Dictionary of the Lithuanian Language*, and *The Database of Lithuanian Neologisms*. The present article discusses the formation, semantics, and usage of neologisms in Birutė Jonuškaitė's works of fiction collected in books *Kregždėlaiškis*, *Baltų užtrauktukų tango*, *Užsagstyk mane*, and *Maranta*. Having analysed 45 neologisms (24 nouns, 10 adjectives, 7 verbs, and 4 adverbs) found in the writer's four books, the following conclusions were drawn:

1. Birutė Jonuškaitė basically uses the systematic (common) vocabulary of the Lithuanian language: in the works collected in four books relatively few neologisms were found, half of which (53 per cent) were nouns.
2. The majority of neologisms (83 per cent) are based on words fixed in dictionaries; 17 per cent of neologisms were formed using potential (implied) base words.
3. All neologisms were formed according to the existing types of word formation using the common word formation means of the Lithuanian language; some neologisms were formed by analogy with the common Lithuanian coinages. Higher proportion of neologisms is considered to be potential coinages.
4. Even without context the meaning of neologisms was clear when their lexical meaning coincided essentially with the derivational meaning and when together with neologisms the words of the same root (often base words) were used. The meaning of all neologisms, even of those whose lexical meaning did not coincide with derivational meaning became clear in the sentence or (rarely) in a larger context.
5. Frequently neologisms functioned as text cohesion devices, they were used for economy (as synonyms of word combinations), to emphasise, to specify, to avoid repetition, to draw attention of the addressee.
6. The neologisms *suteptinis*, *skylasamtis* were used as synonyms of *sumuštinis*, *kiaurasamtis* which are systematic lexical units of the Lithuanian language. A pair of derivational synonyms is presented by the neologisms *didžiakrūtė* and *pilnakrūtė*.
7. The Corpus of the Contemporary Lithuanian Language does not provide the usage examples of 28 neologisms (i.e. 62 per cent of the total number). Some of the neologisms are considered to be derivational figures: they are unusual, individual, created by the writer herself (and maybe used singly in the respective work).
8. Occasionally neologisms were included in various stylistic figures: all newly created adjectives and some verbs (participles) functioned as informative, common, or metaphoric epithets; adverbs were used as hidden comparisons, sometimes as personifications.

9. In dictionaries the words *didžiakrūtė*, *pilnakrūtė*, *kreivokšlis*, *-ė* should be marked as adjectives as they are used as adjectives not only in the works of B. Jonuškaitė but also in some examples provided in The Corpus of the Contemporary Lithuanian Language.

Key words: *neologism*, (potential) *derivative*, *lexical meaning*, *derivative meaning*, *stylistic figure*, *synonym*

*

Įvadinės pastabos

Kalba yra kiekvieno rašytojo instrumentas, medžiaga. Vieni rašytojai ieško, kuria, vartoja daug adresato dėmesį patraukiančių naujų leksikos vienetų (naujažodžių, naujadarų¹), kiti iš esmės remiasi įprasta (sisteminė) lietuvių kalbos leksika, bet stengiasi pavartoti kuo tikslesnį, vaizdingesnį žodį ar žodžių junginį, t. y. neretai renkasi stilistiškai nuspalvintą leksiką, vartoja žodžius, skaitytojams keliančius įvairių asociacijų, vaizdinių. Daugiau ar mažiau naujadarų paprastai yra kiekvieno rašytojo kūrinuose – neįprasti, į žodynus neįtraukti leksikos vienetai neretai yra vienas iš rašytojo individualaus stiliaus ypatumų². Lietuvių kalbos naujadarai tyrinėjami įvairiais aspektais: aptariama jų samprata, darybos ypatumai, kalbama apie potencinius ir okazinius darinius³, apie naujadarų stilistinę vertę [žr. Aleksaitė 2018; Aleksaitė, Murmulaitytė 2018; Girčienė 2013; Inčiūraitė-Noreikienė 2015; Mikėlionienė 2002; Miliūnaitė 2012, 2014; Murmulaitytė 2014, 2016; Pikčilingis 1975: 83–84, 156–169; Rozenbergs 2004: 155–156; Župerka 2012: 68–69; apie lietuvių rašytojų naujadarus ir jų darybos tendencijas žr. Vaskelienė 2010, 2011, 2012, 2017].

Apie Birutės Jonuškaitės kūrybą daugiausia rašyta literatūrologų, apie kai kuriuos kūrybos ar konkrečių kūrinių aspektus rašoma viename ar kitame interviu su rašytoja [žr. Bražėnas 2010; Daujotytė 2001; Tamošaitis 2009; Tamošaitytė 2017; Konickis 2012; Daugirdas 2013; Peluritytė 2003], apie savo santykį su lietuvių kalba rašytoja yra kalbėjusi interviu metu, tai vaizdžiai atsiskleidžia ir iš B. Jonuškaitės pranešimo „Kas aš be tavęs, mano kalba ištikimoji?“, skaityto 2018 m. LR Seime: „<...> be meilės kalbai

¹ „Tik tokiam naujažodžiui, kuris yra atsiradęs kaip tos kalbos žodžių darybos rezultatas, tetinka naujadaro terminas“ [Urbutis 2009: 37; dar žr. Jakaitienė 2010: 205–215; KTŽ 1990: 130, 132]. Pasakytina, kad mokslinėje literatūroje vartojama įvairių terminų: *naujadaras*, *neologizmas*, *individualus darinys*, *stilistinis naujadaras*, *žodyno nefiksuotas darinys*. Straipsnyje naujadarais laikomi *Lietuvių kalbos žodyne* [LKŽ], *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* [DLKŽ], *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* antraštyne [BŽa], *Skaitmeninėje lietuvių kalbos žodyno papildymų kartotekoje* [LKŽPK] ir *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne* [ND] nefiksuoti dariniai. Be abejo, kai kuriuos į žodynus neįtrauktus darinius (paprastai tipiškos darybos) naujadarais laikyti galima sąlygiškai – neretai jie vartojami ir kituose tekstuose. Pasakyti, kas yra tokio darinio autorius, sudėtinga (straipsnyje ši užduotis ir nekeliamą).

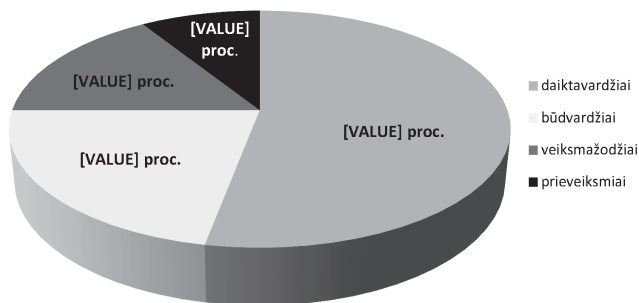
² Kartais naujadarų nevengia ir kitų stilių, žanrų tekstų rašytojai, sakytinės kalbos vartotojai – tai akivaizdu žiūrint į naujažodžių, pateiktų ND, vartojimo sritį [žr. Miliūnaitė 2012; apie literatūrologės Viktorijos Daujotytės naujadarus žr. Vaskelienė 2016].

³ „Potenciniai dariniai – tai tokie labai reguliarių ir produktyvių darybos tipų žodžiai, kurie į kalbą neįeina kaip atskiri leksikos vienetai, o yra tik tų tipų visiškai numatyti ir kalbėjime gali būti realizuojami kiekvienu momentu, kai tik jų prireikia“ [Urbutis 2009: 316]. Okaziniais dariniais laikomi neįprasti dariniai, dažniausiai tyčia pasidaryti tik tai progai, tam tikrame kontekste [žr. Urbutis 2009: 322–327; plg. Kazlauskaitė, Župerka, Macienė 2013].

nėra rašytojo. Buvau, esu ir liksiu ištikima nuomonei, kad rašytojo galva, lūpos, ausys privalo būti kaip korys sklindinos visomis odos poromis jaučiamos gimtosios kalbos. Nes tai ji yra mūsų raiškos instrumentas.“ Nors literatūrologai užsimena apie turtingą B. Jonuškaitės kūrinių kalbą, stilių⁴, publikacijų, skirtų rašytojos naujažodžiams tyrinėti, neaptikta. Tyrimo objektu pasirinkti B. Jonuškaitės grožiniai kūriniai, sudėti į knygas *Kregždėlaiškis* [JK], *Baltų užtrauktukų tango* [BUT], *Užsagstyk mane* [UM], *Maranta* [JM]⁵. Straipsnio tikslui – aptarti naujadarų darybos ir vartosenos polinkius – pasiekti kelti tokie uždaviniai: 1) iš B. Jonuškaitės kūrinių išrinkti LKŽe, DLKŽ, BŽa, LKŽPK, ND neužfiksuotus darinius; 2) aptarti naujadarų pasiskirstymą pagal kalbos dalis ir darinių darybos bei vartosenos ypatumus. Tyrimui taikyti analizės, skaičiavimo, interpretacijos metodai.

1. Naujadarų darybos ypatumai

Birutės Jonuškaitės prozos kūrinuose rasti 45 naujadarai: 24 daiktavardžiai (8 priesagų vediniai ir 16 dūrinių), 10 būdvardžių (2 priešdėlių vediniai, 8 dūriniai), 7 veiksmažodžiai (4 priešdėlių vediniai, 3 priesagų vediniai), 4rieveiksmiai (žr. paveikslą).

1 pav. Naujadarų kalbos dalis

1.1. Daiktavardžiai sudaryti dviem (sufiksacijos ir kompozicijos) darybos būdais.

Priesagų vediniai. 6 priesaginiai daiktavardžių naujadarai remiasi žinomais, į žodynus įtrauktais žodžiais, yra sudaryti su įprastomis priesagomis (-umas, -ymė, -inis, -ukas, -ynas): *gulbiškumas* (: *gulbiškas*), *šarkiškumas* (: *šarkiškas*), *saldymė* (: *saldus*), *suteptinis* (: *suteptas*), *dvasiukas* (: *dvasia*), *kūnynas* (: *kūnas*). 2 priesagos -imas vediniai remiasi potenciniu pamatiniu žodžiu – taip pat naujadarų [apie potencinius pamatinius žodžius žr. Urbutis 2009: 150, 241, 341]⁶: *šūdmaliavimas* (: *šūd-

⁴ „[I]š karto pajunti, kad pasirinkta banga tave pasiekia švarus, įtaigus meninio žodžio tonas“ – taip apie B. Jonuškaitės *Baltų užtrauktukų tango* rašo P. Bražėnas [2010: 294].

⁵ Žr. LITERATŪRA IR ŠALTINIAI. Remiantis knygų bibliografiniais duomenimis suskaičiuota, kad šiose 4 knygose iš viso yra 979 puslapiai.

⁶ B. Jonuškaitės kūrinių fragmentai rašomi kursyvu, naujadarai sakinyje (ar sakinio fragmente) ryškinami, žodžių leksinės reikšmės (iš žodynų) pateikiamos viengubose, o naujadarų reikšmės (taip, kaip suprantama) dvigubose kabutėse; žodis ar žodžių junginys, į kurį atkreipiamas dėmesys, pabraukiamas. Potenciniai pamatiniai žodžiai žymimi žvaigždute*.

maliavo : šūdmala „tyčinis niekų paistymas“ ND), *uosteliojimas* (: **uostelioti*, *uosteliojo* : *uosti*).

Visi 16 Jonuškaitės kūrinuose rasti **dūriniių** naujadarai yra su antruoju daiktavardiniu dėmeniu⁷. Tai determinatyviniai dūriniai – jų pirmuoju dėmeniu susiaurinamas (patikslinamas, apibūdinamas) antruoju dėmeniu reiškiamas dalykas. Dviem daiktavardžiais remiasi 12 dūriniių. 6 dūriniai sudaryti be jungiamojo balsio: *kubiltaukis* (: *kubilas*, *taukai*), *lagaminlaikis* (: *lagaminas*, *laikas*), *marškinšvarkis* (: *marškiniai*, *švarkas*), *reklamplotis* (: *reklama*, *plotas*), *sėdynvaizdis* (: *sėdynė*, *vaizdas*), *vampyršmikas* (: *vampyras*, *šmikas*) – pastarojo dūrinio vienas iš pamatinių žodžių yra bendrinei kalbai neteiktinas skolinys *šmikas* (‘nedoras ar nerimtas žmogus, apgavikas, vėjavaikis, nevykėlis, nenaudėlis’ LKŽe). 6 dūriniai turi jungiamąjį balsį -a-, -(i)a-, -ė: *purvauodegis* (: *purvas*, *uodega*), *pirstaplėvė* (: *pirstas*, *plėvė*), *skylasamtis* (: *skylė*, *samtis*), *širdaduobė* (: *širdis*, *duobė*), *jaučiagalvis* (: *jautis*, *galva*), *kregždėlaiškis* (: *kregždė*, *laiškas*).⁸

Pirmąjį būdvardinį arba dalyvinį dėmenį turi be jungiamojo balsio sudarytas dūrinys *nupirdžmogis* (: *nu(si)persti*, *nu(si)perdė*, *žmogus*), su jungiamaisiais balsiais -a- ir -ia- sudaryti dūriniai *atkištažandė* (: *atkištas*, *žandas*), *pilnagrūtė* (: *pilna*, *krūtis*), *didžiagrūtė* (: *didelė*, *krūtis*).⁹

1.2. Iš 10 B. Jonuškaitės kūrinuose rastų **būdvardžių** naujadarų 2 yra priesagų vediniai, 7 dūriniai, 1 darinys laikytinas mišriosios darybos rezultatu.

Su daria priesaga -iškas, -a¹⁰ sudarytas būdvardis *stalkeriškas*, -a remiasi asmenvardžiu *Stalkeris*, nedarios priesagos -okšlis [žr. LKG I 1965: 577] vedinio *kreivokšlis*, -ė¹¹ pamatiniu žodžiu eina būdvardis *kreivas*.

Lietuvių kalboje būdvardžių dūriniai paprastai turi „aiškiai nuo abiejų dėmenų priklausomą leksinę reikšmę“ [LKG I 1965: 591] ir dažnai yra su vardažodiniu (daiktavardiniu ar būdvardiniu) antruoju dėmeniu. Visi B. Jonuškaitės kūrinuose rasti būdvardžių dūriniai yra su antruoju daiktavardiniu dėmeniu, o pirmasis dėmuo remiasi būdvardžiu. Tokie dūriniai yra gana darūs, jie „paprastai turi savybinę reikšmę, rodo žymimo daikto išsiskiriančią ypatybę, pasako, ką tas daiktas turi ypatinga“ [LKG I 1965: 5961; dar žr. DLKG 2005: 229]. Tokie yra ir B. Jonuškaitės kūrinuose rasti

⁷ „Didžiausios sudurtinių daiktavardžių dalies antrasis sandas remiasi daiktavardžiais ir tik maždaug kas penkto – veiksmožodžiais“ [Keinys 1999: 69], taigi B. Jonuškaitės kūrinuose rasti dūriniai šią tendenciją patvirtina.

⁸ Apie pusė lietuvių kalbos bendrinėje kalboje vartojamų dūriniių iš dviejų daiktavardžių yra su jungiamaisiais balsiais, iš kurių dažniausias yra -a- [LKG I 1965: 444].

⁹ Pasakytina, kad *didžiagrūtė* ir *pilnagrūtė* žodynuose arba papildymų kartotekoje pateikti tik kaip būdvardžiai (*pilnagrūtė* ‘didelėmis krūtimis’: *Šalimais stovėjo pilnagrūtė, apskritu lyg mėnulis veidu moteris* LKŽe; *Didžiagrūtė manekenė* BŽa; <...> *kadaise Lietuvoje gyvenusi pieninga, didžiagrūtė moteris Blindė* LKŽPK), o B. Jonuškaitės kūrinuose šie dūriniai vartojami kaip daiktavardžiai.

¹⁰ Atkreiptinas dėmesys, kad rašytojos kūrinuose rastas tik vienas priesagos -iškas naujadaras – paprastai šios priesagos vedinių rašytojų kūrinuose būna gausu, jie sudaro didžiąją būdvardžių naujadarų dalį, žr. Vaskelienė 2017 (2.2.1.).

¹¹ LKŽe pateiktas tik daiktavardis *kreivokšlis*, turintis reikšmę ‘kreivas medis, kreivėzas, kreivulys’; B. Jonuškaitės tekste šis darinys vartojamas kaip būdvardis.

naujadarai: jungiamąjį balsį *-a-* turintys *ilgakriaunis*, *-ė* (: *ilga, kriauna*), *kietabriaunis*, *-ė* (: *kietas, briauna*), *margagalvis*, *-ė* (: *marga, galva*), *pilkavilnis*, *-ė*¹² (: *pilka, vilna*), *rantytalūpis*, *-ė* (: *rantyta, lūpa*), su jungiamuoju balsiu *-ia-* sudaryti *ryškialūpis*, *-ė* (: *ryški, lūpa*), *stačiasstogis*, *-ė* (: *stačias, stogas*).

Dūrybos-sufiksacijos rezultatu laikytinas naujadaras *keliamėnesinis*, *-ė* – jis remiasi dviem pamatiniais žodžiais (*keli, mėnesiai*) ir turi priesagą *-inis*. [Apie mišriuosius darybos būdus žr. Urbutis 2009: 340–342; Keinys 1999: 82.]

1.3. B. Jonuškaitės kūrinuose rasti 7 **veiksmažodžių** naujadarai.

4 veiksmažodžiai sudaryti su priešdėliais *su-*, *pri-*: iš jų 3 remiasi žodynuose fiksuotais pamatiniais veiksmažodžiais, ir 1 – potenciniu pamatiniu žodžiu: *privėžlinti* (: *vėžlinti*), *suslaugyti* (: *slaugyti*), *supadorinti* (: *padorinti*), *sumokslėti* (: **mokslėti* : *mokslas*) – pastaruoju atveju numanomas pamatinis žodis ir darybos pakopų tvarka yra aiški.

Su priesaga *-ėti* sudarytas veiksmažodis *šiaurėti* iš esmės gali remtis ir būdvardžiu *šiaurus* ('šaltas, žvarbus' LKŽe), ir daiktavardžiu *šiaurė*. (Pasakytina, kad veiksmažodis *šiaurėtis* skiriasi nuo LKŽe pateikto sangražinio veiksmažodžio *šiaurėtis*, turinčio reikšmę 'šurpti'¹³.) Veiksmažodžiai *arabizuoti* (: *arabas*), *islamizuoti* (: *islam*) sudaryti su priesaga *-izuoti*: formantas *-iz* yra atėjęs iš kitų kalbų su pačiais veiksmažodžiais ir „reiškia veiksmą, kuriuo kam nors suteikiama kokia ypatybė ar kuriuo kas nors kaip kitaip pakeičiamas, paveikiamas“ [LKG II 1971: 249].

1.4. B. Jonuškaitės kūrinuose rasti 4 **prieveiksmių** naujadarai – visi sudaryti su dariausia priesaga *-ai* iš potencinių pamatinių būdvardžių, turinčių priesagą *-iškas*; prieveiksmių naujadarų darybos pakopos (nors ir numanomos) yra aiškos: *siaubūniškai* : **siaubūniškas* : *siaubūnas*, *debiliškai* : **debiliškas* : *debilas*, *mimoziškai* : **mimoziškas* : *mimoza*. Naujadaras *negydytojiškai* galėtų būti laikomas arba priešdėlio *ne-* vediniu iš numanomo prieveiksčio **gydytojiškai*, arba priesagos *-ai* vediniu iš būdvardžio *negydytojiškas* (su priešdėliu *ne-* galima sudaryti būdvardį kone iš kiekvieno būdvardžio, o jo darybos pamatu einantis būdvardis *gydytojiškas* užfiksuotas LKŽPK).

2. Naujadarų reikšmės ir vartoseną

Daugelio naujadarų, vartojamų B. Jonuškaitės kūrinuose, reikšmė aiški ir be didesnio konteksto. Pirmiausia tai pasakytina apie veiksmažodžių ir vardažodžių abstraktus, kurių leksinė reikšmė iš esmės sutampa su darybine reikšme. Apskritai abstraktai yra neutrali, vaizdingumu nepasižyminti leksika, nes jie, „neturėdami ryšio su konkrečiu daiktu, tėra tik loginės kategorijos <...>, nieko neduodančios mūsų pojūčiams, mūsų vaizduotei“ [Pikčilingis 2010: 485]. Vis dėlto adresato dėmesį atkreipia naujadaro ir bendrašaknio žodžio, atliekančių teksto siejimo funkciją, kartojimas – *gulbė* ir naujadaro *gulbiškumas*, *šarka* ir naujadaro *šarkiškumas*, *apuostyti* ir naujadaro *uosteliojimas* (greta naujadaro vartojant pabrėžimo funkciją atliekantį įvardį

¹² LKŽe pateiktas tik daiktavardis *pilkavilnis* 'kas pilkomis vilnomis', o B. Jonuškaitės kūrinėje darinys vartojamas būdvardiškai.

¹³ Arba nesangražinė forma *šiaurėti* galėtų būti pateikta kaip atskira žodynų fiksuoto veiksmažodžio *šiaurėti(s)* reikšmė.

tas¹⁴): *Bet iš tikrųjų nepakenčiu tokių šūdmaliavimų, ką menas privalo, o ko ne JM 143; ... bet juk gulbė nieko nežino apie savo orumą. Gal tai tik tau nesuvokiamas gulbiškumas?* UM 25; *Supoetinto šarkiškumo pritvinkus šarka beržo viršūnėje...* UM 26; *Ji [katė] pribėgus tik apuostydavo ir skuosdavo savo keliais. Bet jeigu tas uosteliojimas užtrukdavo šiek tiek ilgiau, Geiša taip jai tėkšdavo per nosį, kad vargšė net pritūpdavo iš skausmo* JK 27.

Reikšmę „kūnų visuma, daug kūnų“ turi naujadaras *kūnynas* – dariniu, vartojamu greta pamatinio žodžio *kūnas*, patikslinama mintis: *Aplink – liulanti, gliti, karštai kvėpuojanti masė. Ne kūnai, o kūnynas, kaip pelkė, kaip koks besiraitančių žuvų pilnas tinklas...* JM 146. Adresato dėmesys atkreipiamas greta įprasto deminutyvo *sielelė* vartojant maloninę reikšmę turintį vyriškosios giminės¹⁵ vedinį *dvasiukas*: *Dabar, kai esi tapusi visatos ertme tamsiose vidurnakčio platybėse, matai ažūrinius dvasiukus, įkyrias sieleles...* UM11.

Su nedaria priesaga -ymė paprastai daromi vietų pavadinimai [LKG I 1965: 401–402], bet darinys *saldymė* veikiausiai turi reikšmę „tai, kas saldu“, t. y. artėja prie vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų. Naujadaras, vartojamas kaip torto kontekstinis sinonimas, atlieka ir teksto siejimo funkciją (be to, išvengiama grynojo kartojimo): – *Štai, visas tortas, valgykit, juk jau vis tiek ant stalo jo nedėsim,– kvatojau saldžiomis lūpomis, saldžia burna, cukraus pudra aplipusiais skruostais. Vėjas saldyme kratė man nuo plaukų į akis* JK 98.

Naujadarai *suteptinis* („duonos, batono riekė (riekės) su sviestu, sūriu ar kt.“) ir *skylasamtis* („samtis su skylutėmis“) yra sudaryti pagal analogiją su sisteminiais lietuvių kalbos dariniais *sumuštinis*, *kiaurasamtis* ir vartojami kaip šių daiktavardžių sinonimai¹⁶: *Kartais ją [dienotvarkę] visiškai sugriaudama, kartais prikaišiodama į ją kavos puodelių, suteptinių ar bent jau įmesdama kokį bananą ar obuolį...* UM 93; *...išėiti į miestą su viena ilgesne, kita trumpesne kelnų klešne, užsivožus ant galvos ne skrybėlę, o naktipuodį ar skylasamtį?* JM 149. Abiejų naujadarų (*suteptinis* ir *skylasamtis*) kaita įprastais lietuvių kalbos žodžiais *sumuštinis* ir *kiaurasamtis* galima be didesnių apribojimų (płg.: *prikaišiodama kavos puodelių, sumuštinį ar bent jau įmesdama kokį bananą; užsivožus ant galvos ne skrybėlę, o naktipuodį ar kiaurasamtį*), bet, vartojant naujadarus, suaktyvinama skaitytojo vaizduotė.

Daugelio dūrinių reikšmė taip pat nesunkiai suprantama. Pirmiausia tai pasakytina apie tuos darinius, kurių leksinė reikšmė iš esmės sutampa su darybine reikšme ir yra artimą žodžių junginio reikšmei: *reklamplotis* („reklamai skirtas plotas“), *marškinšvarkis* („drabužis, panašus į marškinius ir / ar švarką“), *sėdynvaizdis* („sėdynės vaizdas, atspaudas“ – šis naujadaras, suvokiant žodžio naujumą, rašomas kabutėse), *pirštaplėvė* („pirštų plėvė“): *Kas įmanoma atidengta, atidengta ir tai, ko jau nepavadinsi reklamplėčiais.* BUT 113; *nudralinti džinsai ir tokios pat spalvos medžiagos nutrintas marškinšvarkis*

¹⁴ Apie įvardžių funkcijas tekste [žr. Rosinas, 1996; Česnulinė 2012].

¹⁵ Iš moteriškosios giminės daiktavardžio *dvasia* išvestas naujadaras *dvasiukas* papildoma negausią išimčių grupę, nes paprastai su priesaga -ukas, -ė iš moteriškosios giminės daiktavardžių sudaryti deminutyvai yra moteriškosios giminės, pėz.: *pelikė, valandžiukė* [LKG I 1965: 268].

¹⁶ Kad naujadaras *suteptinis* vartojamas kaip daiktavardžio *sumuštinis* sinonimas, rodo kontekstas – kalbama apie valgymą.

BUT 114; *Smėlyje, kur sėdėjo Moteris, liko du ryškūs dailūs pusrutuliai <...>. Per šitą dailų „sėdynvaizdį“ siek tiek žemiau diržo... JK 15; Jaučiu lengvą pirstaplėvių alsavimą UM 48. Tame pačiame sakinyje pavartoti du naujadarai – nupirdžmogis ir suslaugyti. Dūrinys nupirdžmogis veikiausiai vartojamas reikšmė „nusibaigęs žmogus“ (jo pirmasis dalyvinis dėmuo remiasi veiksmožodžio nupirsti reikšmė „part. praet. liesas, nusibaigęs“ [LKŽe], o veiksmožodis suslaugyti turi reikšmę „baigti, iki pabaigos slaugyti“ – priešdėlis su- modifikuoja pamatinio veiksmožodžio reikšmę, reiškia veiksmo galą: *Kuo vyresnė nelegalė, tuo daugiau nupirdžmogių bus suslaugiusi, tuo jos santaupos didesnės* BUT 113. Panašią reikšmę priešdėlis su- suteikia ir naujadarams supadorinti, vartojamam reikšmė „padaryti padorų“ (*...neįstengdamas supadorinti iš netikėtumo ir nuostabos išsiviepusio veido... JM 160*), ir sumokslėti, turinčiam reikšmę „pasidaryti labai (pernelyg) moksliškam“. Veiksmožodis šiaurėti turi reikšmę „darytis šaltam, šaltesniam“. Naujadarų sumokslėti ir šiaurėti dalyviai eina daiktavardžių smegeninė ir vėjas epitetais: „*Net ir mano sumokslėjusi smegeninė baigia apsišlifuoti*“... BUT 97; *Šiaurėjantis vėjas... JK 96.**

Naujadaras stalkeriškas, kuris turi darybinę reikšmę „panašus į pamatinio žodžiu pasakytą daiktą“ [DLKG 2005: 207] ir kurį galima laikyti potenciniu dariniu, vartojamas leksine reikšmė „būdingas Stalkerui, kaip Stalkerio“: *Kai baigiasi laikraštinis lietus, įneriam į stalkeršką zoną: maža erdvė, daug <...> mašinų kėbulų... BUT 28. Gana neįprastas hipostazinis darinys keliamėnesinis vartojamas reikšmė „kuris kelių mėnesių“: *Bet argi mums rūpi, kas dedasi tokių keliamėnesinių žmonių smegenėlėse?* JK 54. Būdvardžiai stalkeriškas, keliamėnesinis yra epitetai – jais apibūdinami daiktavardžiais zona, žmonės pavadinami dalykai. Kai vartojami naujadarai stalkeriškas, keliamėnesinis, o ne sinonimiški žodžių junginiai *kaip Stalkerio, kaip kelių mėnesių*, tekstas yra glaudesnis, nes maždaug ta pati informacija pasakoma trumpiau.*

Lietuvių kalboje būdvardžių dūrinių iš būdvardžio ir daiktavardžio pirmuoju dėmeniu dažniausiai eina žodis, susijęs su daiktavardžiu (antruoju dėmeniu) kaip jo pažymins, parodo antruoju dėmeniu išreikšto daikto ypatybę [LKG I 1965: 596; DLKG 2005: 229–230]. B. Jonuškaitės kūrinuose pavartotais būdvardžių dūriniais, kurių leksinė reikšmė iš esmės sutampa su darybine reikšmė, apibūdinamas koks nors konkretų daiktą žymintis daiktavardis: *ilgakriaunis* „kuris su ilgomis kriaunomis“ (*...Bronius mintyse gyrė save ir patenkintas spaudė delne ilgakriaunį, kiaulėms skersti skirtą peilį* JK 124), *kietabriaunis* ‘kuris kietomis briaunomis’ (*Taigi peilis – senelio palikimas. Patogus, kietabriaunis ir aštrus kaip žvėris* JK 124), *margagalvis* ‘kuris marga galva’ (*...laikina margagalvių grybų kavinės tvora... JM 128*), *stačiaslogis* ‘kuris stačiu stogu’ (*Baltas baltas debesis gaubė nediduką stačiaslogį namelį* UM 54), *pilkavilnis* ‘kuris pilkos vilnos’ (*Aukšta pieva kaip kokia pilkavilnės avies nugara su <...> neūžaugomis krūmokšniais, su įstrigusiais kreivokšliais medeliais* UM 16 – pastarajame sakinyje pavartotas ir naujadaras kreivokšlis, turintis reikšmę „truputį kreivas, kreivokas“. Visi būdvardžių naujadarai eina informatyviais epitetais, padeda žymimą dalyką (asmenį, daiktą) apibūdinti trumpiau, sykiu norima mintis pasakoma ekspresyviau.

Tiesioginėmis reikšmėmis vartojami ir veiksmožodžiai *arabizuoti* („paversti arabišku“) bei *islamizuoti* („paversti islamišku“): *Regionas buvo arabizuotas ir islamizuotas. Dabar čia – Jordanija* JM 307.

Naujadarai *mimozliškai*, *negydytojliškai*, *siaubūnliškai* vartojami kaip paslėpti palyginimai (arba metaforiniai epitetai): *mimozliškai nerealus – nerealus kaip mimoza*, *mąsto negydytojliškai – mąsto kaip negydytojas*, *siaubūnliškai puola – puola kaip siaubūnas*. Vartojant prievieksmį, o ne sinonimišką konstrukciją, pasakoma trumpiau ir įtaigiau: *Nuo narcizų, tulpių, bijūnų (net rūtų mačiau) iki garbanotos egzotikos – kabančių karoliais, švelnių, mimozliškai nerealių* BUT 168; *Mąsto visai negydytojliškai* JK 70; [tylėjimas] *TAI vis didėja, auga išstumia bet kokią kitą mintį <...>* TAI yra skėriai, *siaubūnliškai puolantys smegenų ląsteles* JK 60 – pastarajame pavyzdyje personifikuojama – suasmeninamas abstraktas tylėjimas.

Kai kurie dūriniai turi perkeltinę reikšmę – laikytini metaforiniais arba metoniminiais¹⁷ dariniais. Metoniminiais dūriniais pagal kokią nors ypatybę ar panašumą į gyvį pavadinamas žmogus (*atkištažandis* „kas su dideliais skruostais (žandais)“, *didžia-krūtė* „moteris (su didele krūtine)“, *pilnkrūtė* „moteris (su pilna krūtine)“ ir žirgas (*jaučiagalvis* „kas su didele, į jaučio panašia galva“). Visų darinių reikšmės iš sakinio konteksto yra suprantamos, aiškios: *Čia konkurencija, panelyt, šnibžtelės į ausį tas atkištažandis, ne itin patenkintas ne vien jam skirtu dėstytojo pagyrimu* JM 103; *...juodas žirgas su balta žvaigžde labai plačioje kaktoje ir ypatinga galvos įduba – dėl galvos formos ir vadintas jaučiagalviu arba Bucefalu*. JM 180. Naujadarai *didžia-krūtė* ir *pilnkrūtė* laikytini darybiniais sinonimais – jie vartojami panašia reikšme, jų kaita kontekste galima be didesnių apribojimų: *...jaunatviškas balsas priverstė pakelti galvas nuo savo popierių visus žaliūkus, išskyrus prieš Bronių pūkščiančią didžia-krūtę* JK 127; – *Ne į žentus siūlaus! – atšovė vaikas, ir didžia-krūtė ėmė nusigandusi kraipyti galvą* JK 67 (plg. *klausia pilnkrūtė, pūkščianti didžia-krūtė – klausia didžia-krūtė, pūkščianti pilnkrūtė*). Būdvardžiu *ryškialūpis* metonimiškai apibūdinamas ne žmogus, o abstraktas šypsena: *ryškialūpė vanilinės garbanotos blondinės šypsena kabėjo virš <...> drabužio* JM 156–157.

Metaforiniais dariniais laikytini dūriniai *kubiltaukis* („storas žmogus“), *purvauodegis* („policininkas“), *gregždėlaiškis* („į gregždutę sulankstytas laiškas“), *širdaduobė* („išgyvenimas, širdies skausmas“), *lagaminlaikis* („laikas tarp kelionių“): *Marija šoka su kažkokiu kubiltaukiu, kuris, pasirodo, dar ir kojas turi* BUT 114; *va tokio storumo purvauodegiai vaikšto – visi policininkai..* BUT 260; *Todėl ji vakar išlankstė gregždutę. Jai atrodė, kad gregždėlaiškio jis negalės neperskaityti* BUT 12; *Nes žinau man skirto „lagaminlaikio“ trukmę... BUT 12; esi reikalinga jų širdaduobėms pašalinti... BUT 132.*

Pasakytina, kad Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne (DLKT) rasta 17-os naujadarų vartosenos pavyzdžių: 9-ių darinių (*saldymė, dvasiukas, uosteliojimas, gregždėlaiškis, sėdynvaizdis, daiktavardžio pilnkrūtė, ilgakriaunis, -ė, keliamėnesinis, -ė, negydytojliškai*) pateikti tie patys fragmentai iš B. Jonuškaitės kūrinių. Kiti naujadarai (*didžia-krūtė, stalkeriškas, kreivokšlis, kietabriaunis, arabizuoti, islamizuoti, debiliškai, siaubūnliškai*) pavartoti įvairių stilių tekstuose (daugiausia grožiniuose kūriniuose ir publicistikoje),

¹⁷ Iš dviejų daiktavardžių, būdvardžio (ar būdvardinio žodžio) ir daiktavardžio sudarytais metoniminiais dūriniais žymimas žmogus, antruoju (daiktavardinio) dėmeniu nurodoma kūno dalis; metaforiniais dariniais antrojo dėmens ir darybinės reikšmės nurodomas dalykas yra kuo nors panašus į dūrinių žymimą dalyką (apie metoniminius, metaforinius, metoniminius-metaforinius dūrinius daugiau [žr. LKG I 1965: 440–441, 450]).

pvz.: Visos trys *didžiakrūtės* pateikė skirtingas storėjimo priežastis DLKT; dar viena *stalkeriška* kelionė nuo vieno vaizdinio prie kito DLKT; toji *kreivokšlė* poilgė šaka gulė ant to stogo gula DLKT; K. Grinius darė pranešimą apie *kietabriaunių* kepurinių įtaką plaukų slinkimui DLKT; Europa *islamizuojama* geometrine progresija DLKT; Vėliau, priėmus islamą, perimtas *arabizuotas* alfabetas, dar vėliau – lotynizuotas DLKT; Joms labai reikia tų ančių, *debiliškai* stypsančių ant <...> aukciono vedėjos katedros DLKT; buldozeriai *siaubūniškai* amžiams praryja dar išlikusį istoriškai vertingą unikalių miesto kultūrinį paveldą DLKT. 28 naujadarų vartosenos pavyzdžių DLKT nerasta¹⁸: *gulbiškumas, jaučiagalvis, šarkiškumas, šūdmaliavimas, kūnynas, suteptinis, kubiltaukis, lagaminlaikis, marškinšvarkis, pirštaplėvė, purvuodegis, reklamplotis, skylasamtis, širdaduobė, vampyršmikas, atkištažandis, nupirdžmogis, margagalvis, pilkavilnis, rantytalūpis, ryškiālūpis, stačiasogis, suslaugyti, sumokslėti, supadorinti, privėžlinti, šiaurėti, mimosiškai*.

Išvados

1. Birutė Jonuškaitė iš esmės remiasi sistetine (įprasta) lietuvių kalbos leksika – į keturias rašytojos knygas sudėtuose kūrinuose rasta palyginti nedaug naujadarų (45), iš kurių pusė (53 proc.) yra daiktavardžiai.
2. Daugumas (83 proc.) naujadarų remiasi žodynų fiksuotais pamatiniais žodžiais; 17 proc. naujadarų sudaryti išpotencinių (numanomų) pamatinių žodžių.
3. Visi naujadarai sudaryti pagal esamus žodžių darybos tipus, su įprastomis lietuvių kalbos žodžių darybos priemonėmis; kai kurie naujadarai sudaryti pagal analogiją su įprastais lietuvių kalbos dariniais. Didesnė naujadarų dalis laikytini potenciniais dariniais.
4. Net be konteksto naujadarų reikšmė aiški tada, kai jų leksinė reikšmė iš esmės sutampa su darybine, kai greta naujadaro pavartoti ir bendrašakniai (neretai pamatiniai) žodžiai. Sakinio ar (retai) didesniame kontekste paaiškėja visų darinių reikšmė – ir tų, kurių leksinė reikšmė nesutampa su darybine reikšme, kurie turi perkeltinę reikšmę.
5. Naujadarai atlieka ne tik nominacinę, bet ir teksto siejimo funkciją, vartojami dėl ekonomijos (kaip žodžių junginių sinonimai), pabrėžiant, patikslinant, vengiant grynojo kartojimo, atkreipiant adresato dėmesį.
6. Naujadarai *suteptinis, skylasamtis* vartojami kaip sisteminių lietuvių kalbos leksikos vienetų *sumuštinis, kiaurasamtis* sinonimai. Darybinių sinonimų porą sudaro naujadarai *didžiakrūtė* ir *pilnakrūtė*.
7. DLKT nerasta 28 naujadarų (t. y. 62 proc. visų darinių) vartosenos pavyzdžių. Kai kurie naujadarai laikytini darybinėmis figūromis: yra neįprasti, individualūs, pačios rašytojos sukurti (ir gal tik tame kūrinyje pavartoti, pvz., *kregždėlaiškis*).
8. Visi būdvardžių ir kai kurie veiksmazodžių naujadarai (dalyviai) eina informatyviais paprastaisiais arba metaforiniais epitetais, prieveiksmiais vartojami kaip paslėpti palyginimai, kartais personifikuojama.

¹⁸ Pasakytina, kad pavyzdžių su dūriniu *jaučiagalvis* esama, bet visais (5) atvejais jis vartojamas būdvardiškai, o B. Jonuškaitės tekste – daiktavardiškai. Atkreiptinas dėmesys, kad nors DLKT nepateikta pavyzdžių su naujadarais *sumokslėti, šiaurėti*, rasta pavyzdžių su tolesnės darybos pakopos dariniais *šiaurėjimas, sumokslėjimas*.

9. Žodynuose būdvardžio žymą turėtų turėti dariniai *didžiakrūtė, pilnakrūtė, kreivokšlis, -ė* – kaip būdvardžiai jie vartojami ne tik B. Jonuškaitės kūriniuose, bet ir kai kuriuose DLKTpateiktuose pavyzdžiuose.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Aleksaitė, A. Ypatybių pavadinimai Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyje. *Bendrinė kalba* 91. 2018, p. 1–20. Available: <http://www.bendrinekalba.lt/?91>
- Aleksaitė, A., Murmulaitytė, D. Naujoji lietuvių kalbos leksika – sava ir svėtima. *Linguistica Lettica* 26. 2018, p. 236–258.
- Bražėnas, P. Iššūkis? Eksperimentas? Įspėjimo balsas? *Amžininkai ir bendraamžiai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla. 2010, p. 291–299.
- BUT – Jonuškaitė, B. *Baltų užtrauktukų tango*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.
- BŽa – *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* antraštytas. Available: <http://bkz.lki.lt/antrastynas/?pg=c> [žiūrėta 2019 sausio–balandžio mėn.].
- Česnulienė, V. *Gramatinė ir leksinė gramatinė kohezija mokslinio ir publicistinio stiliaus tekstuose*. Daktaro disertacija. Vilnius: Edukologija, 2012.
- Daugirdas, R. Balti vyrų marškiniai, nerimo vidurnakčiai. Rašytoja Birutė Jonuškaitė atsako į Romo Daugirdo klausimus. *Metai*. 2013 m. Nr. 7 (liepa). Available: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/750-2013-m-nr-07-liepa/7267-balti-vyru-marskiniai-nerimo-vidurnakciai-rasytoja-birute-jonuskaite-atsako-i-romo-daugirdo-klausimus> [žiūrėta 2019 m. balandžio mėn.].
- Daujotytė, V. Birutė Jonuškaitė: papasakoti moterų likimus. *Parašyta moterų*. Vilnius: Alma littera, 2001, p. 773–779.
- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. Available: <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/> [žiūrėta 2019 m. sausio–gegužės mėn.].
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. S. Keinys. 7-as pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012. Available: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis> [žiūrėta 2019 m. sausio–gegužės mėn.].
- Girčienė, J. Stilistiniai naujadarai internete. *Šiuolaikinės stilistikos kryptys ir problemos*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2013, p. 79–88.
- Inčiūraitė-Noreikienė, L. Lietuvių kalbos dūriniai su neoklasikiniais dėmenimis. *Baltistica* L(2). 2015, p. 245–259.
- Jakaitienė, E. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.
- JK – Jonuškaitė, B. *Kregždėlaiškis*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- JM – Jonuškaitė, B. *Maranta*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015.
- Jonuškaitė, B. Kas aš be tavęs, mano kalba ištikimoji? *Pasaulio lietuvis*. 2018 m. gruodžio mėn. Available: <http://lituanistusamburis.lt/birute-jonuskaite-kas-as-be-taves-mano-kalba-istikimoji/> [žiūrėta 2019 sausio–balandžio mėn.].
- Kazlauskaitė, R., Župerka, K., Macienė, J. Okazionalūs deminutyvai: tipai ir paskirtis kalbiniame akte. *Žmogus ir žodis* 15 (1). 2013, p. 90–100.
- Keinys, S. *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 1999.
- KTŽ – Gaivenis, K., Keinys, S. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa, 1990.
- Konickis, A. Raganos meilės ypatybės. *Naujoji Romuva*. Nr. 4 (581). 2012, p. 51–55.

- LKG 1965, 1971 – *Lietuvių kalbos gramatika* I, II. Vilnius: Mintis.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, elektroninis variantas. Available: <http://www.lkz.lt> [žiūrėta 2019 m. sausio–gegužės mėn.].
- LKŽPK – *Skaitmeninė Lietuvių kalbos žodyno papildymų kartoteka*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015. Available: <http://lkiis.lki.lt/antra-kartoteka> [žiūrėta 2019 m. sausio–gegužės mėn.].
- Mikelionienė, J. Analogija lietuvių kalbos žodžių daryboje. Potenciniai ir okaziniai dariniai. *Acta Linguistica Lithuanica* 46. 2002, p. 73–80.
- Miliūnaitė, R. Kalbos vartotojai ir naujadarų kūryba. *Gimtoji kalba* 9. 2012, p. 3–14.
- Miliūnaitė, R. Naujieji kontaminaciniai dariniai lietuvių kalboje. *Acta linguistica Lithuanica* 71. 2014, p. 246–264.
- Murmulaitytė, D. Priesagos -iklis naujadarų apibrėžčių sistemiškumas. *Bendrinė kalba* 87. 2014, p. 1–17. Available: <http://www.bendrinekalba.lt/?87>
- Murmulaitytė, D. Naujieji asmenų pavadinimai darybos ir semantikos aspektu. *Lietuvių kalba* 10. 2016, p. 1–22. Available: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/issue/view/131>
- ND – *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenynas*. Sudarytoja R. Miliūnaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Available: <http://naujazodziai.lki.lt/> [žiūrėta 2019 m. sausio–gegužės mėn.].
- Peluritytė, A. Jauniausieji lietuvių prozininkai. *Naujausioji lietuvių literatūra /1988–2002/*. Vilnius: Alma littera, 2003, p. 202–207.
- Pikčilingis, J. *Lietuvių kalbos stilistika* II. Vilnius: Mokslo, 1975.
- Pikčilingis, J. *Stilistikos darbų rinktinė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010.
- Rosinas, A. *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- Rozenbergs, J. *The Stylistics of Latvian*. Riga: Latvijas Universitāte, 2004.
- Tamošaitis, R. Išėjusios laimės ieškoti (Birutė Jonuškaitė. Baltų užtrauktukų tango, 2009). *Metai*. Nr. 12 (gruodis). 2012. Available: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/570-2009-nr-12-gruodis/5866-regimantas-tamosaitis-isejusios-laims-ieskoti-birute-jonuskaite-baltu-uztrauktuku-tango> [žiūrėta 2019 sausio–balandžio mėn.].
- Tamošaitytė, D. Birutė Jonuškaitė: „Norisi rašyti nepataikaujant jokiems madingiems rašymo vėjams“ [Interviu]. *Pasaulio lietuvis*. 2017 m. Nr. 1/553 ir Nr. 02/554. Available: <http://pasaulio.lietuvis.lt/birute-jonuskaite-norisi-rasyti-nepataikaujant-jokiems-madingiems-rasyimo-vejams/> [žiūrėta 2019 sausio–balandžio mėn.].
- UM – Jonuškaitė, B. *Užsagstyk mane*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.
- Urbutis, V. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
- Vaskelienė, J. *Lietuvių kalbos žodyne nefiksuoti dariniai ir jų funkcionavimas Antano Kalanavičiaus poezijoje*. *Filologija* 15. 2010, p. 151–166.
- Vaskelienė, J. Žodynų nefiksuotų darinių funkcionavimas Jono Strielkūno lyrikoje. *Res humanitariae* X. 2011, p. 54–70.
- Vaskelienė, J. Žodynų nefiksuotų darinių funkcionavimas Ričardo Gavelio kūrinuose. *Filologija* 17. 2012, p. 145–162.
- Vaskelienė, J. 2016: Naujadarai Viktorijos Daujotytės tekstuose. *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 23. 2016, p. 149–170.
- Vaskelienė, J. Lietuvių rašytojų naujadarų darybos ir semantikos ypatumai. *Bendrinė kalba* 90. 2017, p. 1–30. Available: <http://www.bendrinekalba.lt/?90>
- Župerka, K. *Stilistika*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2012.

Sprache und Bild im letzten Buch von Günter Grass

Summary

Language and Image in Günter Grass' Last Book

The present article analyses the specific poetics of "Vonne Endlichkeit" (2015), the work by the Nobel Laureate Günter Grass (1927–2015), and the poetic effect of language and image synergy (i.e. text and illustrations in the perspective of intertextuality and interpictureality).

The main idea in the book by Grass, which he himself had illustrated, is the inevitability of death as the end of a human being as well as all living beings, which should be regarded as a natural process. This idea is simultaneously reflected in two literary genres – essay and lyrics, as well as in the author's own drawings (death of birds, animals, insects, human disease as a precursor to death, etc.). There develops a peculiar context of expression, language and art, which is analysed in the article.

The book, which was published only a few weeks after the writer's death, is also interesting in terms of language and style, idiolect and sociolect: the literary German language quite often interchanges with the East-Prussian dialect, which forms a vivid linguistic colouring.

Key words: *language, picture, interpictureality, idiolect, sociolect*

*

Das letzte Buch vom Nobelpreisträger Günter Grass (1927–2015) erschien kurz nach seinem Tod und wurde vom Autor gezählte Tage vor seinem Abschied im Verlag Steidl in Göttingen zur Herausgabe vorgelegt.

Es ist mehr ein optimistisch-tragisches und zugleich düster-heiteres Werk, das in der Form eines Konzepts des ganzen schriftstellerischen Schaffens geschätzt wird. Der Kritiker Martin Mann nennt es in seinem Artikel „Das „fragwürdige Ich“ erinnert sich. Zu Günter Grass' letztem Buch „Vonne Endlichkeit“ „Bilanz“: „*Vonne Endlichkeit ist die letzte Position, die er in seiner Lebensbilanz verbuchen kann*“ [Mann 2017: 1].

Was ist und wie sieht diese „letzte Bilanz“ aus? Komposition und Bild gibt dem Leser die Vorstellung von Grass' Fazit: Es gibt hier keine poetischen und künstlerischen Überraschungen. Auch sein Abschiedswort, das er überall proklamiert, wirkt derb, satirisch und grotesk: Der Dichter liebte keine hochtrabenden Losungen „von letzten Dingen“, keinen feierlichen und hymnischen Appell an den ewigen und unsterblichen Weltruhm – er hasste eigentlich abstrakte Begriffe. Seine „Endlichkeit“ ist in ostpreußischem Dialekt verfasst. Er liebte die rustikal derbe, manchmal auch sogar grobe Ausdrucksweise. In seinem kurzen Essay – sollte das ein Gedicht sein? – „Totentänze“ wird der Tod von Kröten und Fröschen „ekstatisch“ fein und rein naturalistisch geschildert, was gleich darauf mit einer Zeichnung veranschaulicht wird:

*„Was zwingt mich, Sommer nach Sommer zu narbigem Leder getrocknete
Kröten und Frösche zu sammeln?*

*Nach letzter Ekstase liegen sie auf dem Sandweg zur Heide, platt, weil
entsaftet.*

Ich berge sie in einem Korb, in dem an günstigen Tagen Pilze braunkappige Beute sind. Später fügen sich, ausgebreitet in Reihe gebracht, Tänzer im Kreis. Schnell, bevor die Musik verendet, macht sie der Stift auf meinem Papier unsterblich [Grass 2017: 160]

Der Literaturkritiker Gregor Keuschnig gibt eine treffende Charakteristik „dem letzten Grass“, indem er schreibt, dass der Schriftsteller *„trotz seiner gesundheitlichen Beschwerden (rasselnde Bronchien, beginnende Taubheit, vorübergehend verlorener Geschmackssinn) der auftrumpfende, belehrende, rechthaberische und wortvernarrte Grass, wie man ihn kennt“*, geblieben ist [Keuschnig 2017: 1]. Lassen wir die ersten drei oben erwähnten Eigenschaften des Dichters im Schatten, so bleibt „wortvernarrt“ als Charakteristik der Eigenart der Poetik von Grass im Vordergrund und scheint hier ganz berechtigt zu sein. „Wortvernarrt“ sollte jedoch nicht im linguistischen Sinne verstanden werden, obwohl seine surrealistischen Tricks („Windhühner“ oder das Melken vom Tintenfisch (wenn auch im Traum)) als eine Art von „Wortvernarrtheit“ bezeichnet werden könnten. Gemeint ist die Vernarrtheit „des bockigen Grass“ im Irdischen, Fleischigen und Vergänglichen nicht in einer „erlesenen Art“, sondern in einfachen und manchmal bäuerlich gefärbten Ausdrücken, wovon auch der Titel des Buches zeugt. Es wäre literaturgeschichtlich verwunderlich, falls wir das letzte Werk von Grass bekämen, in dem von den verendeten Kröten und Fröschen in blumigen Jugendstilgirden und pathetischen Todeshymnen über Unsterblichkeit zu lesen wäre. Grass interessiert mehr der *natürliche* Prozess des Todes, Verfall von Fleisch, Obst, Vögeln, Tieren überhaupt, von Skelett und Sarg. Ist nicht alles, was selbstverständlich in der Wirklichkeit existiert, nicht an und für sich schön? Friedmar Apel weist in seiner Rezension „Was macht nu los sain inne Polletik“ präzise darauf hin: *„Die Hälfte des Buchs besteht aus Zeichnungen, die sich dem Thema der Vergangenheit widmen. Sie zeigen verfaultes Laub oder Obst, vertrocknete Froschleichen, modrige Pilze, verbogene Nägel, den Dichter selbst mit seinem letzten Zahn oder seine auf ärztlichen Rat außer Betrieb gesetzten Pfeifen“* [Apel 2017: 1]. Es geht hier in erster Linie nicht um die originellen Illustrationen eigener Gedichte, was der Schriftsteller als Künstler sein Leben lang gepflegt hatte, sondern um eine sehr spezifische komplexe Eigenheit der Poetik Grass'. Es ist die lyrische Synergie von Essay, Lyrik und Kunst (Zeichnungen, manchmal auch Radierungen), die in ihrer Gesamtheit ein semantisches Feld von Intertextualität und Interbildlichkeit schaffen. Ist die Theorie der Intertextualität weit und breit bekannt, so bleibt der Begriff „Interbildlichkeit“, den Margret A. Rose in ihrem Buch „Parodie, Intertextualität, Interbildlichkeit“ erläutert, ein Novum, wie sie es nennt: *„Das Novum Interbildlichkeit kann jedoch gebraucht werden, sowohl die selbstreflektierenden Verflechtungen von Bildern in den bildenden Künsten als auch die Verflechtungen in der Literatur, von „Bildern“ im übertragenen Sinn, zu beschreiben“* [Rose 2008: 60].

Margret A. Rose gibt eine eingehende Analyse der Interbildlichkeit. Wir entnehmen dieser Analyse nur ein Moment, das für uns relevant zu sein scheint: Es ist *„die Verflechtung von Sprachbildern ... in einem literarischen Werk“* zu bezeichnen [Rose 2008: 61].

Auch „dialogische Anspielungen“ zwischen Lyrik oder Prosa und Bildern sind im Werk Grass' deutlich zu erkennen. Ein typisches Beispiel solcher intertextuell-interbildlicher Korrespondenz ist der Essay „Als mir Geruch und Geschmack vergingen“ sowie

das Gedicht „Abschied vom Fleisch“ auf der nächsten Seite [Grass 2017: 69]. Der Gedanke an das Ende der menschlichen Existenz wird bildlich nach dem Gedicht dargestellt – ein gesichtsloser Körper liegt als grotesk gezeichneter Klumpen auf der Erde [Grass 2017: 73]. Der Verfall des noch funktionierenden Körpers und das Besinnen des sich nahenden Todes steht im Zentrum des Essays. Es ist der Kampf des vergehenden Geschmacks und Geruchs und dem Wunsch, „...Neues, noch Unbelecktes“ zu genießen. Es will *„begaft, berührt, benutzt werden. Alles naslang wird etwas erfunden, was zuvor nur in Träumen Wunder vollbrachte“* [Grass 2017: 68]. Kann man die empirische Welt als Grundlage der schriftstellerischen Tätigkeit zurückgewinnen? *„Als dir vor Jahren plötzlich Geschmack und Geruch vergingen, kein Käse nach Käse mehr schmeckte, die Gurke nicht sauer, die Kirsche nicht süß sein wollte, Flieder, Holunder vergeblich blühten und Brot Pappe war, half dir ein makellos weißverkleideter Gott mit Spritzen und runden Tabletten. Und schon schmeckten Fische und Würste, Radieschen und Möhren wieder verschieden...“* [Grass 2017: 68]. Grass ist nie der Dichter der abstrakten Begriffe gewesen, sein Reich war die Welt der empirischen Empfindungen. Eben d a s zu verlieren, bedeutete für ihn das Signal des Körperzerfalls. Und das Ende der schöpferischen Tätigkeit. Im nächstliegenden Gedicht „Abschied vom Fleisch“ erklärt er die Bedeutung des „weiblichen Fleisches“, d.h., seines Verfalls vom Ideal bis „versteinerten Leib“, der fern von allem hedonistisch und erotisch dargestellten Frauenkörper ist. Es ist typisch für Grass, dass er alle physiologisch-anatomischen Existenzprozesse beim Namen nennt – keine stilistische Grobheit, sondern fein gepflegte bäuerlich-derbe und die von ihm immer gebrauchte Ausdrucksweise:

*Bald heiser singe ich von ihr,
der Vulva, dem Fötchen, der Möse
und Schnecke im Haus,
der Zuflucht von jung an;
nun versiegelt die Quelle.
Abschied von ihm, dem griffigen Ars,ch,
der abwärts des Rückens geneigter Fläche
sich zweibäckig rundet,
als ginge sie auf: die Sonne, die Sonne!* [Grass 2017: 70]

Bestehen zwischen den beiden Texten unvermeidlich Allusionen – obwohl verschiedenartig ausgedrückt – in der Form der Referenzialität also der Intertextualität, so schließt das Thema des körperlichen Verfalls die Interbildlichkeit in Form eines schon erwähnten menschlichen Körperklumpens ab. Es entsteht eine einmalige und nur für Grass charakteristische Synthese von der Interbildlichkeit und der inneren Intertextualität des ganzen Buches. Alle anderen Beispiele der Interbildlichkeit (Feder, verbogene Nägel, toter Vogel, faules Obst und schließlich der Sarg) sind mehr oder weniger mit den zwei angeführten Gattungsformen der Intertextualität aufs engste verbunden.

Die verblüffendste Schilderung des Todes sind die von Iris Radisch präzis genannten „Begräbnisplänen“ in ihrer Rezension in der Wochenzeitung „Die Zeit“. Auch hier ist Grass' Stil *„heiter angesichts des nahenden Todes, den Naturmächten ergeben, unaufdringlich tragikomisch, bildmächtig und expressiv“* [Radisch 2017: 1]. Sie schätzt die „Birkensarg-Saga“ als „ein Meisterstück aus der Werkstatt des alten Grass“, in dem

noch einmal „der körperliche und materialverliebte Umgang mit den Dingen des Lebens seinen literarischen Zugriff bestimmte.“ Der inhaltsreiche Essay von Grass trägt den Titel „Worin und wo wir liegen werden“. Der Text wird später mit einer Zeichnung des Autors als typisches Mittel der Interbildlichkeit versehen.

Der Erzähler (resp. Günter Grass) berichtet über ein Gespräch mit seiner Frau über „das gemeinsame Vorhaben“, was die Herstellung von zwei Särgen bedeutet – ein Sarg aus Birke „für mich“ und ein anderer aus Kiefer „für meine Frau“. Die Särge werden übrigens groteskerweise „Kisten“ genannt. Es werden manche haarsträubende Einzelheiten sachlich und pragmatisch besprochen und hervorgehoben, als ob es um eine alltägliche Tischlerware handelte. Auch die Gesprächsthemen sind keineswegs „Tabu“ – es geht um Benzinpreise, Sommerwetter und Insolvenzen. Die letzte Ruhestätte und der letzte Wille des Menschen sind absichtlich degradiert – Grass kennt kein kirchliches und christliches Heiligtum und keine Rede von „letzten Dingen“ vor dem Tod, der dabei als eine gewöhnliche Marktware behandelt wird. Dagegen werden die Natur und das Natürliche betont: *„...unser lebloses Fleisch auf Laub zu lagern und von Töchtern und Söhnen mit Laub bedecken zu lassen“* [Grass 2017: 81]. Auch das „Probeliegen“ und die Ausnutzung der „Kisten“ im Keller wirkt ebenso praktisch – es ist ein gutes Lager für Dahlienknollen und Blumenzwiebeln. Die Interbildlichkeit veranschaulicht die „praktische Ausnutzung“ der „Kisten“ [Grass 2017: 81–82]. Iris Radisch schlussfolgert mit Recht, dass bei Grass keine Spur von der Todesangst ist. *„Im Gegenteil. Der Tod, um den insbesondere die Zeichnungen der toten Tiere, der ausfallenden Zähne und abgeschnittenen Finger kreisen, erscheint hier sehr konkret, beinahe körperlich anwesend und wird ruhig und geduldig, vielleicht sogar mit interessiertem Wohlgefallen betrachtet“* [Radisch 2017: 1]. Die interne Intertextualität des ganzen Buches wird durch die ebenso unzerrissen verbundene Interbildlichkeit zum künstlerischen Ganzen geführt. Es entsteht der schon früher von der Wissenschaftlerin Ingrid Hoesterey definierte Begriff „Meta-Text“, den sie im Zusammenhang mit der Analyse des Romans „Der Butt“ bemerkt hatte [Hoesterey 1988: 95]. Peter Pütz nennt das als eine *„grundsätzliche Reflexion auf das Wesen der Zeit, auf Zeitlichkeit“* [Pütz 2017: 1]. Im Allgemeinen können wir schlussfolgern, dass im letzten Buch von Grass intertextuelle und interbildliche Relationen zwischen Essay, Lyrik und Bild auf Grund einer synthetisierten Auto-Intertextualität, wie das Susanne Holthuis in ihrer Monographie definiert, entstehen: *„Auto-intertextuelle Relationen liegen vor, wenn es sich um Bezüge zwischen Texten eines Autors handelt...“* [Holthuis 1993: 49]. Diese Relationen schließen jedoch im Prinzip die Möglichkeit der hetero-intertextuellen Bezüge zwischen Texten unterschiedlicher Autoren nicht aus, was diesem Werk nicht charakteristisch ist, wenn wir von dem Text des Herausgebers auf Seite 4 absehen und nach versteckten Anspielungen skrupulös nicht suchen (z.B. Allusion als Kommunikationsmarke sozio-kulturellen und politischen Charakters nach der Definition von Fridjof Rodi [Rodi 1975: 135] im Gedicht „Mutti“, womit Angela Merkel gemeint ist u.ä.) Die genaue Analyse der Stilistik und der Poetik des letzten Buches von Grass erfordert, wie ersichtlich, vielseitige komplexe Forschung verschiedenartiger Ausprägungen der Poesie und Kunst in ihrer Intertextualität und Interbildlichkeit im Textgewebe, von derben bäuerlichen Soziolekten verschiedener (vorwiegend ostpreußischer) Dialekte, von grober Umgangssprache bis zu der fein geschliffenen Ausdrucksweise klassischer Art:

*Seitlich des Wellensaums
komme ich mir – hin und zurück –
barfuß im Sand entgegen,
sagt er im Gedicht „Spurenlesen“ [Grass 2017: 162].*

Ein seltsames Gefühl der traditionell orientierten Rezipienten, die – vielleicht in die Atmosphäre eines japanischen Haiku versunken, an die Unendlichkeit der Kunst denken – und ganz unerwartet im ostpreußischen Idiolekt eines Bauern aus Pommern zu vernehmen ist:

*Nu war schon jewäsen.
Nu hat sech jenuch jehabt.
Nu is futsch un vorbai.
Nu rieht sech nuscht nech.
Nu will kain Furz nech.
Nu mecht kain Ärger mähr
un baldich bässer
un nuscht nech ibrich
un ieberall Endlichkait sain [Grass 2017: 173].*

Aber vielleicht ist die Unendlichkeit der Kunst in der Endlichkait des menschlichen Lebens zu suchen?

Zum Schluss aber eine bescheidene Vermutung: Ob die Ewigkeit der Kunst sich in der Kürze des Menschenlebens bergen könnte?

LITERATUR

- Apel, F. *Was macht nu los sin inne Politik*. Frankfurter Allgemeine. Rezensionen. 02.09.2015. Frankfurt am Main.
- Grass, G. *Vonne Endlichkait*. München: dtv, 2017. 176 lpp.
- Hoesterey, I. *Verschlungene Schriftzeichen. Intertextualität in Literatur und Kunst in der Moderne-Postmoderne*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1988, 95. lpp.
- Holthuis, S. *Intertextualität. Aspekte einer rezeptionsorientierten Konzeption*. Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, 45. lpp.
- Keuschnig, G. *Günter Grass: Vonne Endlichkait*. Pieejams: <https://www.begleitschreiben.net/guenter-grass-vonne-endlichkait/>
- Mann, M. *Das „fragwürdige Ich“ erinnert sich. Zu Günter Grass' letztem Buch „Vonne Endlichkait“*. Available: <https://literaturkritik.de/id/21373>
- Pütz, P. *Wiederholung als ästhetisches Prinzip*. Bielefeld: Aisthesis, 2003, 32. lpp.
- Radisch, I. *Begräbnispläne*. Available: <https://Zeit.de/2015/41/vonne-endlichkait-guenter-grass>
- Rodi, F. *Anspielungen. Zur Theorie der kulturellen Kommunikationseinheiten*. Poetica, 7. München: Wilhelm Fink Verlag, 1975, 115.–131. lpp.

Ivars OREHOVS
(Latvijas Universitāte)

Der baltische „Lebensraum“ in der künstlerischen Sprache der jugendlichen Schilderung und im autobiografischen Gedächtnis – in Prosa-Fragmenten von Werner Bergengruen

Summary

Public Environment in the Baltics in the Poetic Language of Youth Depiction and Autobiographical Memory in Prose Fragments by Werner Bergengruen

The Baltic-German poet and prose writer Werner Bergengruen (1892–1964) was born in Riga and spent his youth in the Baltics. Since moving to Germany after World War I, his literary activity in German-speaking literary space has gained particular attention with the search for reflection on universal human values. In the works published after World War II there is an increased attention of the author to the description of observations and memories of his own youth about the public environment in the Baltics at the beginning of the 20th century as it appears against the background of the war and the formation of the independent national statehoods.

The aim of the present article is to carry out an analytical interpretation of the narrative by W. Bergengruen *Der letzte Rittmeister* (1952), as well as in the collection of his prose fragments *Werner Bergengruen: Schnaps mit Sakuska: Baltisches Lesebuch* (1992).

Key words: *Baltic-German prose, national statehood, language of fictional depiction, description of observations, youth memories*

*

In der Atmosphäre des 100-sten Jubiläumsjahres von Lettland und der beiden anderen baltischen Ländern sind die faktologisch literarischen Zeugnisse der historischen Epoche von der Gründungszeit der staatlichen Einheiten – in diesem Fall zu Beginn des 20-sten Jahrhunderts – ebenfalls von Erkenntniswert. Dies gilt natürlich auch für Texte, deren Autoren nicht zu Vertretern der sogenannten Staatsnationen angehören, aber dennoch ihre Herkunft mit dem jeweiligen kulturgeographischen Milieu assoziieren. Ein solcher Umstand hat den allgemeinen Vorteil, dass eine literarische Botschaft vom Standpunkt eines solchen Berichterstatters einen objektiveren kulturhistorischen Hintergrund bieten kann, umso mehr, wenn der Erzähler in seiner Schilderung das Erfahrene von einer zeitlichen Distanz verkörpert. Natürlich, es kann auch eine historisch bedingte Unzufriedenheit mit der Veränderung des sozialen Status zum Ausdruck kommen, die sich in der subjektiven Übertreibung dieses Faktors manifestiert. Und dies wiederum hilft, zu einem breiteren Verständnis des Spektrums von Beziehungen zwischen dem Individuum und der Gesellschaft in der entsprechenden Epoche zu gelangen. Im internationalen Sinne soll man auch die Rolle der literarischen Schilderungssprache erwähnen, die eine breitere Leserschaft zu schaffen vermag. Bezüglich der baltischen Länder – erstens Estlands und Lettlands – kann die historische Bedeutung der deutschen Sprache nicht überschätzt werden.

Unter Berücksichtigung dieser Aspekte bieten die nachgelassenen literarischen Prosafragmente von Werner Bergengruen ein thematisch erkenntliches Forschungsmaterial dar. Von der vielschichtig gespeicherten Perspektive der lebhaften Kindheits- und Jugenderinnerungen, vervollkommenet durch Ausbildung und Lebenserfahrung eines Erwachsenen, schildert der in Riga, in der Familie eines Arztes, im Jahre 1892 geborene, später in Deutschland – an den Universitäten in Marburg und München studierende, am Ersten Weltkrieg im Einsatz des deutschen Heeres im Baltikum teilnehmende, seit 1920 in Berlin und München als Journalist tätige, danach – als auch freier Schriftsteller abwechselnd in Bayern, Tirol und in der Schweiz bis zu seinem Lebensende in Baden-Baden 1964 lebende Verfasser seine Reminiszenzen von seiner baltischen Heimat im autobiographischen Nachwort zum Nachdruck der Novelle *Die Feuerprobe* (1933) nostalgisch, aber zugleich tiefgründig bewertend:

Wunderliches Land, gleichermaßen verschollen und gegenwärtig! Weite, menschenarme, waldreiche Landschaft, noch nicht von geschäftigen Verschönerungsvereinen industrialisiert, auf Meilen und Abermeilen noch unberührt, wie sie aus Gottes Herzen und Händen hervorging! [...] Hansisch-patrizische Städte und verschlafene, abgelegene Provinzorte voll schrulliger Originale, um die eine unversieglige Erzählfreude das nie abdorrende Gerank ihrer Anekdoten wand! Alte, liebe, allem Angestammten verbundene Welt, es war viel gastliche Wärme der Herzen in dir. Zeit und Raum waren noch unzerrissen von mechanischer Betriebsamkeit. [nach: Birznieks 1969: 5]

Im Werk *Der letzte Rittmeister* (1952) findet man eine verstärkt pessimistische Stellungnahme des von der eigentlichen Heimat entfernt lebenden Deutschbalten – in Anbetracht des damaligen geopolitisch geteilten Europas:

Es gibt heute keine räumlichen Entfernungen mehr; aber unser Land ist unerreichbar geworden. Es liegt abgesunken in den Tiefen der Jahre, die so geschwind zu Jahrzehnten werden und endlich zu Jahrhunderten. Nur in diesen Tiefen könnte es aufgefunden werden wie Atlantis oder Vineta [der Name einer sagenhaften hochmittelalterlichen Frühstadt an der südlichen Ostseeküste – I. O.]. Dies Land ist heute schon ein mythisches Land geworden [...], wie der wilde Indianerwesten der amerikanischen Pionierzeit [...]. Ich will es in meinem Herzen bewahren, unentstellt und so, wie ich es ehemals gekannt und unablässig geliebt habe. [Zitiert nach: Bergengruen 1993: 427]

Also, Bergengruen hat den Verlust des Lebensraums im heimatlichen Baltikum als Faktum wahr-/angenommen, und gemäß der Behauptung von Literaturwissenschaftlerin und Autorenverwandten, N. Luise Hackelsberger, und dem Wortlaut des Autors – die Existenz der deutschbaltischen geistigen Gemeinsamkeit im geographischen deutschen Sprachraum hat er mit einer humorvollen Dosis überall dort als möglich wahrgenommen, wo „man *Schnaps mit Sakuska* („Zubiss“ – aus dem Russischen) trinkt“ [siehe: Bergengruen 1993: 444].

Ein für Leser lächelnd freundlicher Erzählton der Erinnerungen gewinnt die Oberhand, besonders bei der Beschreibung des gegenständlichen und sozialen Umfeldes

anhand der Kindheits- und Jugendeindrücke, als alles „noch unter dem Zeichen des Petroleums, der Stearinkerzen auf den Nachttischen, der gänzlich berufslosen Frauen, der Pferde und Monarchen stand“, weil „Republiken dem lieben Gott nicht wohlgefällig sein konnten, wenn auch in einzelnen Fällen sein unerforschlicher Ratschluss sie vorderhand noch tolerierte“ [Bergengruen 1993: 111]. Ein Überraschungseffekt des Erlebten erzeugt Bergengruen bei der Bekanntmachung der Leser mit einer chronologisch präzisen Aufzählung darüber, wann der junge Mensch mit den technologischen Errungenschaften des frühen 20. Jahrhunderts bekanntgemacht wird:

1900 bin ich zum ersten Mal in einer elektrisch betriebenen Straßenbahn gefahren, 1901 sah ich meinen ersten Film, der zugleich auch für die meisten Erwachsenen meiner Vaterstadt der erste war. [...] 1908 fuhr ich zum ersten Male in einem Autotaxi, 1910 habe ich zum ersten Mal telefoniert, und 1933 bin ich zum ersten Mal geflogen. [Bergengruen 1993: 111]

Die Brüder Olaf, Werner und Wolf Bergengruen
(von links), 1903

Abbildung 1 (links).
Die Brüder als Kinder: in der Mitte –
Werner Bergengruen.

Quelle: *Werner Bergengrün: Schnaps
mit Zakuska. Baltisches Lesebuch.*
Hrsg. von Hakelsberger, N. Luise.
München: Deutscher Taschenbuch
Verlag, 1993. S. 105.

**WERNER
BERGENGRUEN**

**VERNERS
BERGENGRĪNS**

Abbildung 2 (rechts).
Die zweisprachige (deutsch und
lettisch) Ausgabe mit dem Photo
des Autors – Bergengruen, W.
*An die Völker der Erde.../
Pasaules tautām...* Rīga:
Domus Rigensis, 1997.

Diese Zeugnisse von persönlicher Erfahrung des technischen Fortschritts kennzeichnen auch neue Herausforderungen und Möglichkeiten in einer vergleichenden Charakteristik von lokalen und globalen Beziehungen des allgemeinen Jahrhundertverlaufs. In diesem Zusammenhang ist es dem Verfasser gelungen, in einem Absatz zwei zusammenhängende soziale Phänomene einzuschließen, dabei festsetzend, dass „in Riga, wo, wie allenthalben im Osten, Droschken und Schlitten häufiger benutzt wurden, als im mittleren oder westlichen Europa“, es nicht nur in besonderen Fällen getan wurde, „sondern tagaus, tagein war es üblich, die Lohnkutscher [...] zu duzen“ – man fragte dann: „Fuhrmann, kannst du fahren?“ [...] und meinte damit: „Sind Sie, wie ich hoffe frei?“ [Bergengruen 1993: 47].

Eine resignierte Tiefe ernsthaften Nachdenkens charakterisiert diejenigen Fragmente der Erinnerungserzählung, wo im Kontext des I. und des II. Weltkriegs gefühlsmäßige Verwicklungen der ethnischen und staatlichen Angehörigkeit hervorgehoben werden. Als „die schwerste Verletzung [seines] Lebens“ hat Bergengruen die noch vor dem I. Weltkrieg nach dem Beschluß des Vaters ausgeführte Übersiedlung der Familie nach Deutschland aufgefasst, die der Verfasser als „Herausreißung aus [seiner] natürlichen Welt und [...]“ als „gewaltsam und [ihm] unverständlich vorkommende Verpflanzung nach Deutschland“ charakterisiert und als „Deportation“ [Bergengruen 1993: 112] bezeichnet. Dabei hat der Jüngling nicht verstanden, wie die Eltern ihn „dem brennenden Heimweh ausliefern konnten, und niemand vermochte [ihm] zu erklären, warum einem abstrakten Vaterlandsbegriff die konkrete, so geliebte Heimat geopfert werden mußte“ [Bergengruen 1993: 113]. Während des Krieges erklärte dann der Vater, daß diese Verpflanzung zumindest das verhindert hat, daß man nicht „in der russischen Armee gegen Deutschland“ [Bergengruen 1993: 113] kämpfen musste.

Im Diskurs über den gefühlbetonten Zusammenhang der Begriffe der Heimat und des Vaterlandes in der historischen Zeitfolge vermerkt Bergengruen, dass die

baltischen Urgroßväter noch in aller Unbefangenheit sagten: ‚Livland‘ (oder Kurland oder Estland) ‚ist mein Vaterland‘. Deutschland wurde von ihnen als das Mutterland empfunden, ob auch selten ausdrücklich bei diesem Namen genannt. Von Rußland als von einem Vaterlande wurde nur im Pathos des behördlichen Feierstils und der Loyalitätsadresse gesprochen. [Bergengruen 1993: 261]

Im folgenden Zeitverlauf, nach Bergengruen, bei der Verstärkung des „Nationalitätenwahns, wurden“ die baltischen „drei alten Provinzen [...] als Heimat bezeichnet“, aber „der Name eines Vaterlandes nur noch Deutschland gegeben“ [Bergengruen 1993: 261]. Die im Zusammenhang mit der am Anfang des II. Weltkriegs geschehene, mit Worten von Bergengruen ausgedrückten – „Deportation der baltischen Deutschen im Herbst 1939“ [Bergengruen 1993: 261], verbindet der Verfasser thematisch mit dem Zitieren des Aufrufs von Alfred Rosenberg an die ‚Volksdeutschen‘: „Sie sollen Ihre Heimat verlieren, um dafür ein Vaterland zu gewinnen“, dabei im folgenden Text seine Einstellung in diesem Sinne deutlich bestätigend: „Für mich persönlich sind die Ostseeprovinzen Heimat und Vaterland zugleich gewesen“ [Bergengruen 1993: 261].

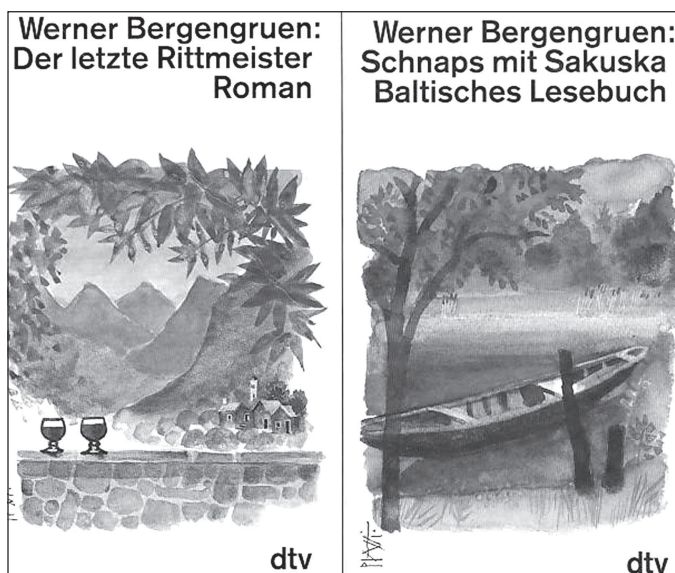

Abbildung 3 (von links nach rechts). **Einbände der Bücherausgaben –**
Bergengruen, W. Der letzte Rittmeister. München: Deutscher Taschenbuch
 Verlag, 1992; *Bergengruen, W. Schnaps mit Sakuska. Baltisches Lesebuch.*
 Hrsg. von Hakelsberger, N. Luise. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993.

Das Motiv des Verreisens im fiktional humoristischen Sinne der Epochenschilderung ist in der Novelle von Bergengruen *Wie Riga geräumt wurde* abgespiegelt worden. Dieses Erzählstück ist Bestandteil des vorerwähnten literarischen Werkes *Der letzte Rittmeister*. Es gibt hier sprachlich geistreich und detailliert ausgearbeitete zwei Rührigkeitsszenen am Bahnhof, datiert mit der Jahreszahl 1917. Der fiktionalisierte ‚Erzähler‘ berichtet diese dem ‚Zuhörer‘ als „zwei Geschichten aus Ihrer Vaterstadt Riga“, als der „die achte deutsche Armee anrückte“ [Bergengruen 1992: 268]. Man hat aufeinanderfolgend zwei Befehle erteilt, von welchen der erste lautete – „die Stadt Riga von allem Überflüssigen zu räumen [zwecks Verteidigung – I. O.]“, aber dann der zweite – „jetzt sollte Riga [...] vom Schädlichen geräumt werden. Als schädlich galten [...] unerwünschte und unzuverlässige Elemente“ [Bergengruen 1992: 269]. Im ersten Falle folgt eine Darlegung der Nachwirkungen des Befehls, also – über die finanzielle Findigkeit der Leute im Sinne des Gewinnens der zusätzlichen Einkünfte von der Notwendigkeit, Fahrkarten zu besorgen für diejenigen Leute, die ‚alles Überflüssige‘ abtransportieren müssten.

Der Zweck mit dem zweiten Befehl hat sich im wesentlichen als eine „delikate Aufgabe“ für Polizeiamter erwiesen, „für den Abtransport jener recht zahlreichen Institute zu sorgen, die bis dahin mit vorbildlicher Parität für das Vergnügen der Bürger und der Kriegsleute tätig gewesen waren“ [Bergengruen 1992: 269]. Solcherweise stand am bestimmten Tag auf dem Bahnhof „ein Sonderzug von unendlicher Länge“ und „aus allen Waggonfenstern reckten sich hübsch-frisierte und wohlbemahlte Mädchenköpfe“ [Bergengruen 1992: 269], aber auf dem Bahnsteig waren „Vertreter des Gouvernements

und des Armeeoberkommandos [...] zugegen“, und „jeder bemühte sich, unerschütterliche Amts- und Kriegerwürde an den Tag zu legen, und jeder zwinkerte verstohlen“ [Bergengruen 1992: 270].

Weiter folgt, natürlich, der Gipfelpunkt des Narrativs – bei der sich in Bewegungsetzung des Zuges

gelangte ein schnell verabredeter, ein nahezu genialisch zu nennender Einfall der hetärischen Insassinnen zur Ausführung. Wie auf ein heimliches Kommando stimmten alle die Frauenzimmerchen mit patriotischem Ernst und hinterlistiger Fröhlichkeit die Kaiserhymne an: ‚Gott, sei des Zaren Schutz...‘ [Bergengruen 1992: 270].

Die abschliessenden Sätze der Novelle widerspiegeln die von der unerwarteten Aktion verursachte Wirkung auf die auf dem Bahnhof gebliebene zivile Beamte und militärische Offiziere, die sofort reflexiv für den Fall des Ertöns der Hymne entsprechend reglementierte Körperbewegungen ausführten, aber bei der allmählichen Entfernung wurden die Kopfbedeckungen der Herren „nicht ehrfürchtig vor die Brust gehalten, sondern mit Jubel und Gelächter geschwenkt“ [Bergengruen 1992: 270]. Bergengruen betont den symbolischen Sinn dieses ‚Jubels‘ – dass diese Herrenden abtransportierten Frauenpersonen damit „die letzten Ehren erwiesen, ihnen und der entschwindenden Friedensvergnügtheit und Etappenfröhlichkeit und allen guten Geistern, die jetzt die bedrohte Stadt verließen“ [Bergengruen 1992: 271].

Die von Bergengruen beschriebenen, sowohl authentischen, als auch fiktional schaffensfreudigen Betrachtungen, zusammen mit den an Überlegungen reichen Verallgemeinerungen sind nicht direkt auf Darstellung der dramatischen Ereignisse des ‚Lebensraums‘ im Baltikum am Anfang des 20. Jahrhunderts gerichtet. Die in der rührenden schöngeistig-literarischen Sprache durchgeführten Betrachtungen sind aber als eine selbstbiographisch gesinnte, individuell tiefempfundene, mit Anspruch auf die Standpunktpositionierung der deutschbaltischen ethnisch sozialen Gruppe, Bekundung einer detaillierten Zusammenfassung des Epochengeistes, welche als historische Wendezeit aufzufassen ist – sowohl im technologischen, als auch im Sinne der sozial ethnischen Veränderungen.

LITERATUR

Bergengruen, W. *An die Völker der Erde. Die Fahrt des Herrn von Ringen. Der Schutzengel. Die letzte Epiphanie./Pasaules tautām. Fon Ringena kunga brauciens. Sargeņģelis. Pēdējā epifānija*. Rīga: Domus Rigensis, 1997. 37 lpp.

Bergengrīns, V. *Balle austrumu spārnā*. Aizpute: Apgāds “Harro von Hirschheydt”, 1999. 118 lpp.

Bergengruen, W. *Der letzte Rittmeister*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1992. 370 S.

Bergengrīns, V. *Nāve Rēvelē. Dīvaini stāsti par kādu senu pilsētu*. Aizpute: Apgāds “Harro von Hirschheydt”, 2000. 168 lpp.

Werner Bergengrün: *Schnaps mit Zakuska. Baltisches Lesebuch*. Hrsg. von Hakelsberger, N. Luise. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993. 447 S.

Birznīeks, I. Ievads Venera Bergengrīna prozas darbos. *Jaunā Gaita nr. 75*, 1969. Available: http://jaunagaita.net/jg75/JG75_Birznīeks.htm

Gunta OŠENIECE, Laila NIEDRE
(Latvijas Kultūras akadēmija)

Vācietība bez valodas. Būt vai nebūt

Summary

Germans without the Language. To Be or Not to Be

It is believed that ethnicity is closely intertwined with culture, and the cultural elements (e.g. language, religion, traditions) mark the differences between ethnic groups. In 2017 the Latvian Academy of Culture launched the project “Latvia – Heimatland”, in order to collect the life stories of the residents of Latvia of German origin, as, in the past decades, life stories have become an essential object of scientific study, creating the oral history and revealing the subjective perspective of the epoch and its events.

The recorded life stories, in the context of transculturalism, provide insights into the cultural elements characteristic of this group of population in Latvia, which unite them with or distinguish them from other groups. It becomes possible to trace how and why, for instance, the German language, which might be a distinguishing trait of this group, is gradually disappearing as a means of communication in the family and in the community, in several cases, maintaining its symbolic value.

Key words: *life stories, ethnicity, transculturalism, Germans in Latvia, the German language*

*

Ievads

Latvijas kultūras, resp. ikdienas prakšu, pārlicību, pasaules uzskatu u. tml., daudzveidību var raksturot, izmantojot Volfganga Velša aprakstīto transkulturalitātes konceptu. Dzīvesveida atšķirību robežas nav identiskas ar kultūru (šķietami nacionālo, etnisko kultūru) robežām, katrā zemē par savējo kļuvuši arī citu zemju kultūras elementi. Dažādo kultūru elementi veido tiklojumu gan makrolīmenī (sabiedrība), gan mikrolīmenī (indivīds). Pēc V. Velša domām, mūsdienās būtiska ir tieši indivīda transkulturalitāte, proti, indivīds kā dažādu kultūras modeļu nesējs [Welsch 2012: 28–31].

Savukārt kultūra ir cieši saistīta ar etnicitāti [Kolb 2018: 42]. Parasti etnicitāti raksturo caur atšķirībām – valodu, reliģiju, izcelsmi, nereti uzskatot tos par nemainīgiem lielumiem [Bös 2007], taču politikas sociologs Siniša Maleševičs uzsver etnicitātes dinamisko dabu, uzskatot, ka „eticitāte ir politizēta sociāla rīcība – tāds process, kura laikā reālie un faktiskie kultūru atšķirību elementi tiek politizēti intensīvā grupu mijiedarbības kontekstā” [Maleševič 2006: 27].

Sabiedrības procesu pētīšanai var izmantot visdažādākos avotus, viens no tiem ir dzīvesstāsti, kas „sniedz cilvēka skatījumu pašam uz sevi un skaidrojumu par savu dzīvi, radot tādu personīgās pagātnes attēlojumu, kurā var justies labi vai vismaz nejusties apdraudētam” [Bela-Krūmiņa 2004: 1]. Arī dzīvesstāstos atklājas piederība kādai sabiedrības grupai, tomēr tie uzrāda kultūras un etnicitātes elementus mikrolīmeņa individuālajā tiklojumā.

Projekts „Latvija – Heimatland”

Latvijas Kultūras akadēmija 2017. gadā uzsāka projektu „Latvija – Heimatland”, lai pētītu vācietību 20.–21. gadsimta Latvijā. Tika vākti tādu cilvēku dzīvesstāsti, kas pēc izcelsmes ir Latvijas teritorijā dzimuši vācieši vai to pēcteči un kuri vai nu joprojām dzīvo Latvijā, vai kuriem ir cieša personiska saikne ar Latviju. Projekta mērķis ir dokumentēt un pētīt šo Latvijai piederīgo vāciešu stāstus kā kultūras mantojuma formu – saglabātās tradīcijas, vērtības, kultūras elementus un ģimeņu pieredzi transkulturālajā Latvijā.

Projekts tiek īstenots sadarbībā ar Latvijas Vācu savienību un biedrību *Domus Rigensis*. Intervētās personas piedalās šo biedrību aktivitātēs un savstarpējā saskarsmē apliecina savu piederību vācietībai. Tie ir vai nu bijušie, vai šī brīža Latvijas iedzīvotāji vairākās paaudzēs. Daļēji strukturētās intervijās primāri tika fiksēts vecākās paaudzes stāstītais, un tā līdz 2018. gada septembrim ir savākti un pierakstīti 30 dzīvesstāsti. Intervēto skaitā ir 16 personas ar pamatdzīvesvietu Vācijā un 14 Latvijā (Daugavpilī, Dobelē, Rīgā un Ventspilī) dzīvojošas vācu tautības personas. Šajā rakstā izmantoti tikai Latvijā dzīvojošo vāciešu izteikumi par savu piederību etniskajai grupai un valodas lietojumu.

Ap 1930. gadu apmēram 3,5% Latvijas iedzīvotāju bija vācieši [Cerūzis 2002: 37]. Laikā no 1939. gada rudenim līdz 1941. gada pavasarim vācieši no Latvijas izceļoja, „viņi faktiski neizceļoja, viņus piespieda evakuēties. [...] Gandrīz vai vienprātīgo lēmumu doties ceļā noteica kolektīvā pārliecība, ka tikai Vācija spēj sniegt patvērumu un paglābt no traģiska likteņa” [Feldmanis 2014: 72]. Apstākļu sakritības dēļ bija ģimenes, kas pēc 1945. gada atgriezās Latvijas teritorijā, kā to liecina projektā fiksētie dzīvesstāsti (LH-2, LH-7, LH-14). Kā situāciju 1939. gadā raksturo Inesis Feldmanis: „Protams, varēja arī riskēt un palikt dzimtenē, dalot likteni ar saviem līdzpilsoniem – Latvijas līdzpilsoniem.” [Feldmanis 2014: 72] Arī par to vēsta stāstītāji.

Respondentu atlasī lielā mērā noteica fakts, ka Latvijā dzīvojušie padomju represijas pieredzējušie vācieši atsevišķos gadījumos vēl joprojām atturas no intervijām. Turklāt jāņem vērā, ka dzīvesstāsti ir teicēja refleksija par pieredzēto un to būtiski var ietekmēt stāstījuma brīža situācija.

Respondenti ir 6 vīrieši un 8 sievietes vecumā no 68 līdz 95 gadiem. Vecuma ziņā var izdalīt trīs grupas. Divas personas, kas dzimušas laikposmā no 1923. līdz 1932. gadam, vēl atceras bērnību un skolas laiku Latvijas Republikā un izceļošanu 1939. gadā, kā arī karu un tālākos notikumus. Sešas personas, kas dzimušas 1930. gadu otrajā pusē, atceras Otrā pasaules kara notikumus – Latvijā vai Poznaņas apkārtnē, kā arī tam sekojošās bēgļu gaitas tālāk uz Rietumiem vai arī atgriešanos Padomju Latvijā. Abu šo grupu pārstāvjus skāruši traumatiski un sāpīgi notikumi – kara laikā nereti zaudēts viens no vecākiem, māsa vai brālis, radnieki, kā arī izsūtīšanu, represiju vai emigrācijas dēļ tika izšķirtas ģimenes.

Tikai viena no intervijām notika vācu valodā, trīs – daļēji vācu un latviešu valodā, bet piecas personas izvēlējās runāt tikai latviski, vēl piecas – tikai krieviski. Respondentu atbildes no vācu vai krievu valodā sniegtajām intervijām tulkojušas raksta autores.

Dzīvesstāsti sniedz interesantu materiālu par dažādiem Latvijas vāciešu kultūras elementiem, taču šajā rakstā analizēti tikai divi aspekti – vācu valodas lietojums ģimenē un vācietība.

Vācu valodas lietojums

Dzīvesstāsti uzskatāmi atspoguļo daudzvalodību Latvijā 20. gadsimtā, kā arī to, kā dažādu sabiedriski politisku iemeslu dēļ konkrētas valodas zaudē vai iegūst saskarsmes valodas statusu.

Trīs personām ģimenes valoda bērnībā bijusi vācu valoda, vienā ģimenē vienlīdz brīvi lietota vācu un latviešu valoda. Valodu lietojumu Latvijā 20. gadsimta 20. un 30. gados raksturo respondenta izteikums: „*Tas ir laiks, kad cilvēki zināja trīs valodas, un tur nebija nekāds antagonisms, tur nebija krievu jūgs, vācu jūgs, visi runāja, tas bija viss, vai ne?*” (LH-6) [‘Trīs valodas’ te domātas latviešu, krievu un vācu – aut.] Raksturīgi, ka Latvijā palikušie vācieši bijuši tipiskas jauktu tautību ģimenes – trim aptaujātajiem māte bijusi latviete, bet septiņiem – tēvs latvietis. Latvijas vāciete bijusi māte trim respondentiem, bet tēvs vācietis bijis pieciem intervētajiem. Ne vienmēr šādās ģimenēs saskarsmes valoda bijusi vācu vai latviešu, ir arī, piemēram, stāsts par vācieša un polietes veidotu ģimeni, kas 30. gados Latvijā sarunājusies krievu valodā (LH-8).

Jāuzsver, ka 1945. gads Latvijas vācu ģimenēs tiek minēts kā robežšķirtne vācu valodas lietojumam ģimenes saziņā ar tā laika bērniem, pēc tam ģimenes pārgājušas uz latviešu valodu. Par iemesliem ļoti spilgti stāsta tie, kas pāreju uz citu valodu piedzīvojuši apzinātā vecumā: „*Mamma teica – aizmirsīsim to vācu valodu, mums tā nav atnesusi it neko labu. Un tā mēs aizmirsām, un mēs nerunājām, un mamma arī vairs nerunāja.*” (LH-12) Kādā citā dzīvesstāstā ir liecība par to, ka meitene, kas līdz 1945. gadam runājusi tikai vācu valodā, kopā ar māti no Gdaņskas atgriežoties Rīgā, gada laikā iemācījusies latviešu valodu: „*Mēs dzīvojām kopīgā dzīvoklī ar divām krievu ģimenēm, pamēģiniet tur runāt vācu valodā!*” (LH-7)

Divi intervētie dzimuši izsūtīto ģimenēs Sibīrijā, kur Latvijas iedzīvotāji satikušies ar Volgas vāciešiem. Ģimenes saziņas valoda šādos gadījumos bijusi krievu: „*Vecāki sarunājās krievu valodā, kaut gan tēvs runāja ar spēcīgu latgaliešu akcentu. Mamma ar draudzenēm sarunājās vācu valodā. Kad biju maziņš, diezgan labi runāju vācu valodā. Skolā vācu valodu mācīja slikti. Tagad varu pateikt dažus vārdus, bet tekstus lasu un diezgan labi saprotu.*” (LH-5)

Taču ir bijušas arī ģimenes, kurās bērnam Latvijā ir mācīta vācu valoda, jo māte ir vāciete, kas dzīvo Vācijā. Šis dzīvesstāsts vēsta par to, kā vara 1947. gadā liedza vācietei kopā ar vīru un bērnu no Vācijas iebraukt vīra dzimtenē, kas tobrīd bija PSRS teritorija. Tādēļ meitene uzauga bez mātes un sākumā ar neizpratni uztvēra tantes centienus iemācīt viņai vācu valodu: „*Domāju, ko tu mani moci? Kur es to valod' liks? Un vēl tie burti! Ne jau tādi, kā tagad.*” (LH-14) Piecpadsmit gadu vecumā, pirmo reizi satiekot māti, saruna notikusi vācu valodā, kaut gan meitene teikusi: „Jā, jā”, bieži nesaprotot, kam piekrit. Tikšanās radikāli izmainījusi motivāciju apgūt vācu valodu, un tagad „*vācu valoda man ir, nav gramatiski pareiza, bet visu pateikt varu.*” (LH-14)

Vairākās ģimenēs vācu valodā dziedātas dziesmas, piemēram, ir stāsti par to, kā Sibīrijā izsūtītie ģimenē dziedājuši Ziemassvētku dziesmu „*O, Tannenbaum*” (LH-5, LH-8), kā arī par to, ka māte Rīgā saviem bērniem pirmo šūpuļdziesmu dzied vācu valodā („*Schlaf, mein Kindchen, schlafe*”) (LH-2).

Ceļu uz vācu valodu atspoguļo visi fiksētie un rakstā analizētie dzīvesstāsti. Vienā gadījumā cilvēks Rīgā ir studējis ģermānistiku Latvijas Valsts Universitātes vakara nodaļā (LH-10). Citos gadījumos vācu valodu bērni ir apguvuši skolās vai augstskolās, bet apguves kvalitāte vērtēta ļoti kritiski: „*Augstskolā mēs divus gadus mācījāmies vācu valodu. Atceros tikai vienu stundu, kad sarunas tēma bija „In der Kantine“. Bet tā tikai tūkstošiem politisku tekstu.*” (LH-8)

20. gadsimta 80. gadu beigās vai 90. gadu sākumā arī tie, kas bija aizmirsuši vai nekad nebija zinājuši vācu valodu, interesējās par iespēju to apgūt: „*Pirms 27 gadiem es sāku pamazām ar dziedāšanu biedrībā, tad es sāku iet vācu kursos un... Un nu minimāli es varu saprasties.*” (LH-12) „*Tad bija tā neatkarības cīņa šeit pie mums, un tad es iestājos Rīgas Vācu biedrībā. Un to vācu valodu tur es arī apguvu. Es varu sarunāties.*” (LH-4) Tam gan ir bijušas dažādas sekmes, jo ne vienmēr ir saskatīta nepieciešamība (LH-13). Nākamajās paaudzēs ir gadījumi, kad interese par vācu valodu nav vērojama (LH-4, LH-7), taču daudzos gadījumos valodu, kas nav runāta ģimenē, bērni apgūst formālajā vai neformālajā izglītībā (LH-2, LH-9).

Taču vācu valoda šiem cilvēkiem ir kas vairāk par saziņas līdzekli. Tai piemīt etnicitātei būtiskā simboliskā vērtība: „*Ja man kāds uz ielas vāciski paprasa, kā kur aiziet, es visu dienu esmu laimīga.*” (LH-14)

Vācietība

Dzīvesstāstos atspoguļojas arī stāstītāju attieksme pret vāciešiem kā etniskai grupai raksturīgo elementu kopumu, resp., pret vācietību. Jauktajās ģimenēs etnicitātes jautājums aktualizējas jau saskarsmē ar radniekiem. Ir fiksēta liecība par latvieša un vācietes ģimenes bērnu atšķirīgo attieksmi pret savu vācietību: „*Vācietību iemiesoja vectēva māsa, jo viņa ļoti bieži bija pie mums un šad tad pateica kaut ko vācu valodā. Vācu valoda visu dzīvi man bijusi tuva, manam brālim un mātai – nē. Es kaut kā visu laiku jūtu sevī vācu asinis, garīgo saikni ar Vāciju. Es gāju uz vācu baznīcu. Un es gribēju tieši uz vācu. Es gribēju būt starp vāciešiem.*” (LH-10)

Ģimenēs, kur vācu valoda izzuda no saziņas, neradās arī piederības izjūta vācietībai. Tādēļ pēc tam, kad bez apdraudējuma varēja atklāt savu izcelsmi, vērojama atšķirīga attieksme. Reizēm bērni un mazbērni emocionāli ir pilnībā zaudējuši saikni ar vācietību: „*Dēls un arī mazdēls [vēl aizvien] negrib, ka mamma publiski afišējas kā vāciete.*” (LH-7) „*Mans dēls nav vācietis. No vācu lietas nekā nezina.*” (LH-4) Citos gadījumos ir žēl par neizzināto un tādēļ zdušo: „*Es kožu savā elkonī, un... nevaru iekost, kāpēc es viņu [tēvu] ... viņš nomira 95. gadā, kāpēc es viņu neizjautāju?*” (LH-6) Ģimenē, kur arī padomju Latvijā skanējusi šūpuļdziesma vācu valodā, „*bērni, meita un dēls, abi pret savu vācietību izturas kā pret svētumu*” (LH-2).

Atšķirīgs ir runātāju vērtējums par saglabāto vai zaudēto vācietību. Tā, piemēram, Sibīrijā dzimušais vācietes un latvieša dēls skumji secina, ka „*Krievijā vāciešus asimilēja. Viņi apprecējās ar krieviem, kļuva krievvalodīgie. Asimilācija – tas ir slikti. Vairs neesam savas kultūras nesēji. Tas ir slikti.*” (LH-5) Turpretim cits krievvalodīgs sirmgalvis ar līdzīgu likteni, dzimis Latvijā pirms vecāku izsūtījuma, saka: „*Vācieši bija, ir un būs. Un mēs – daļa no viņiem.*” (LH-8) Jāatzīmē, ka abos gadījumos runātāji savas vācu valodas zināšanas vērtē kā minimālas.

Interesantu piederības izjūtu dzīvesstāstā pauž vienīgais vācu valodu kā ģimenes valodu savā paaudzē saglabājušais stāstītājs: „*Vācu tauta ir ļoti primitīva. Nu drausmīgi primitīva. Nu, nav ko runāt! Es Vācijā esmu pietiekami daudz bijis, un man Minhenē ir reģistrēta dzīvesvieta, un... Ko nozīmē viens pats Oktoberfest? Nu, tas ir kaut kas tik primitīvs! Ja runā par intelektuālo daļu, tā ir laba, tas viss ir ok, tā ir augstā līmenī. Mani tuvākie draugi visi ir vācbaltieši, un tā ir cita opera...*” (LH-1) Citos Latvijas vāciešu dzīvesstāstos netiek minēta kāda saikne ar vācbaltiešiem.

Secinājumi

Dzīvesstāsti, ko LKA projekta „Latvija – Heimatland” pētniekiem uzticēja Latvijas vācieši, atspoguļo sarežģītus likteņus, ko spēcīgi ietekmējuši 20. gadsimta politiskie notikumi. Tie caur indivīda prizmu ļauj ieskatīties Latvijas valodu un kultūru daudzveidībā.

Pēc 1945. gada daudzi Latvijā dzīvojošie vācu pēcteči jutās apdraudēti un apzināti vai neapzināti slēpa savu etnicitāti, no ģimeņu iekšējās un ārējās saskarsmes gandrīz pilnībā izzuda vācu valoda. Raksturīgi ir jaunas identitātes meklējumi pēc kara – vecāku nevēlēšanās ar bērniem runāt par bijušo un piedzīvoto, tautības slēpšana vai maiņa, konfrontācija ar valodas problēmām – Latvijā palikušie pieaugušie acīmredzot drošības dēļ veicināja apstākļus, lai vācu bērni aizmirst dzimto vācu valodu un pārlatviskojas vai pārkrievojas, piemērojoties apkārtējai videi.

Izzūdot ārējam iemeslam, kādēļ Latvijā nebūt vācietim un nelietot vācu valodu, ir ģimenes, kurās vācietība uzplaukst, vācu valoda kā etnicitātes pazīme atgriežas ārējā saskarsmē ar radniekiem Vācijā, ar vācu kultūru saistītās aktivitātēs, lai gan ģimenes iekšējās saskarsmes valoda paliek latviešu vai krievu. Taču ir ģimenes, kurās vienas paaudzes klusēšana izraisa vācietības izzušanu tālākajās paaudzēs. Būtu interesanti to vērot ilgākā periodā, lai konstatētu, vai tas ir neatgriezeniski. Atsevišķu grupu veido ģimenes, kuras apzinās savu vācietību, taču vācu valodu ārējai saskarsmei cenšas atgūt tikai daži jaunākās paaudzes pārstāvji. Vācu valoda nav šo Latvijā dzīvojošo vāciešu ģimenes valoda un ne vienmēr ārējā saskarsmē tiek pozicionēta kā etnicitātes pazīme, resp., valoda nav šīs grupas „kolektīvās un kultūras identitātes formēšanās centrālais faktors” [Wiater, Manschke 2012: 12].

Projekts „Latvija – Heimatland” tiek turpināts, jo Latvijā vēl ir daudzi cilvēki, kuru dzīvesstāsti izgaismo transkulturālās Latvijas vācisko šķautni.

LITERATŪRA

Bela-Krūmiņa, B. *Dzīvesstāsti kā sociāli vēstījumi*. Promocijas darbs. Rīga, 2004. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/441>

Bös, M. Ethnizität und Grenzen in Europa. Deger, P., Hettlage, R. (Hrsg.). *Der europäische Raum: die Konstruktion europäischer Grenzen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaft, 2007, S. 49–69.

Cerūzis, R. *Vācu faktors Latvijā (1918–1939.): politiskie un starpnacionālie aspekti*. Promocijas darbs. Rīga, 2002. Pieejams: dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/...Ceruzis_R_Vacu_faktors_Latvija2002o.pdf?..

Feldmanis, I. *Vācbaltiešu izceļošana no Latvijas (1939–1941)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014.

Kolb, J. *Präsenz durch Verschwinden: Sprache und Ethnizität in der Alltagspraxis junger Kärntner Slowen innen*. Bielefeld: transcript Verlag, 2018.

Malešević, S. *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*. Palgrave Macmillan UK, 2006.

Welsch, W. Was ist eigentlich Transkulturalität? Kimmich, D., SchahadatSch. (Hrsg.). *Kulturen in Bewegung*. Bielefeld: transcript Verlag, 2012, S. 25–40.

Wiater, W., Manschke, D. Verstehen und Kultur: Mentale Modelle und kulturelle Prägungen. Vorwort. *Verstehen und Kultur: Mentale Modelle und kulturelle Prägungen*. Wiesbaden: Springer VS, 2012, S. 11–14.

Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saulē”
Izdevējdarbības registr. apliecība Nr. 2-0197.
Vienības iela 13, Daugavpils, LV–5401, Latvija